

270568

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. I

PARTEA a II-a

SIGILIUL Romei

BUCUREȘTI

1936

BIBLIOTECA CENTRALA UNIVERSITATII
BUCURESTI

2837

Dublet
2837

BIBLIOTECA UNIVERSITARA
Cota 2837 Dublet
Inventar 416557

B.C.U. Bucuresti

C416557

PARTEA a II-a

194

SIGILIUL ROMEI

CARTEA I-ii

CUCERITORII

CAPITOLUL I.

Primul act al romanisării

O nouă perioadă în istoria lumii bogate în amestecuri care se relevă încet în mari sintese din care se va desface un zdra-văn neam de rezistență milenară se deschide prin apariția acelor care *întorc astfel visita, câtva timp așa de amenin-țătoare, a lui Pir. Macedonia nu căzuse, ci Roma intrase în rolul ei, care era al lui Alexandru-cel-Mare.*

Am văzut cum pătrunderea Romei în Balcani a început prin cele două războaie ilirice (229-8 și 219 a. Chr.), de care am vorbit mai sus în legătură cu neamurile aborigene în pe-ninsula din Răsăritul european. Până în secolul al II-lea Narona, Lissus, Salona, anume insule aveau supt raportul roman același aspect ca, mai târziu, în vremea dominației venețiene, aceleași cetăți supt raportul italian¹.

Războaiele macedonice au făcut apoi cunoscute Romanilor toate colțurile văilor din Apusul peninsulei balcanice, în prima jumătate a secolului al II-lea.

Indată, precum Atena își aducea slugile și doicile din Tra-cia², ca astăzi Venețienii din Friul, Roma va vedea întâiu pe Tracii, vânduți, „pentru sare“, așa de rară în Balcani, unde se culege, în anume locuri, din Mare, în luptele de gladiatori și a tremurat înaintea aceluși Spartacus, Impărat al robilor revoltați, al cărui nume trac amintește pe al regalilor Spar-

¹ V. C. Daicoviciu, *Gli Italici nella provincia dalmata*, în *Ephemeris dacoromana*, IV, p. 63 și urm. (cea mai nouă expunere a acestei pătrunderi, sprijinită pe toată bibliografia anterioară). Cea mai de-părtată pătrundere în adânc de la Narona spre Est, *ibid.*, p. 87.

² V. Tomaschek, *o. c.*, I, p. 127.

tacizi de pe Bosfor. Trei ani de zile el putu să se opuiе legiunilor¹.

Mai târziu, August, intitulat, într'o inscripție, „biruitorul tuturor națiilor barbare“², va represinta nu numai, cum s'a spus cu dreptate³ — în ciuda petrecerii sale în Orient — *romanitatea* sau, cum zicem aiurea⁴, occidentalismul, ci și *romanisarea*. La Seneca el apare ducând la „războaie străine oștile obosite de măcelul roman“ și mergând până la Rin, Eufrate și Dunăre⁵.

Această romanisare va fi, de altfel, în legătură cu atmosfera mistică din această epocă, după marile vărsări de sânge ale războaielor civile, atmosferă pe care, în așteptarea „copilului“, a mântuitorului, n'o redă numai Virgiliu, într'un pasagiu așa de bine cunoscut și de mult discutat, dar și o sumă de monede ale timpului, de la Cesar încoace, arătând cât de mult era dorită, până și în Pont, nu monarhia unui „rege“ imposibil după legenda, acreditată, a trecutului, ci a tânărului „aion“, a „semizeului“, a „zeului present“ începător de religie nouă, împăciuator, armonisator, în forme de primitivism italic, legat de *Georgice* și de glorificarea epocii pur latine a lui Saturn⁶.

¹ Izvoarele (Apian, Florus, Plutarh, Orosiu), despre originea lui tracă la Mateescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 76, nota 2. Cf. și Cațarov, în *Bălgarscă Sbirscă*, IX, 1902. Un vestit gladiator Bithus pomenit de Horațiu (*Satyrae*, I, 7, 20); v. și Mateescu, *l. c.*, p. 77. Și robi daci, *ibid.*, p. 78, nota 2. — Pentru numele de Spartacus, Mateescu, *l. c.*, p. 220, nota 4. — Pentru popularizarea, probabil pe aceiași cale, a numelui de Dac, v. *ibid.*, p. 208, nota 6. Chiar și cel de Agatirs, „Agatursus“, *ibid.*, p. 231 și nota 3.

² *Omnium barbararum gentium debellator*; *Rev. Arch.*, XX (1924), p. 392, no. 70.

³ V. R. Heinze, în *Kaiser Augustus*, *Hermes*, LXV (1930), p. 385 și urm.

⁴ Cf. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, I, p. 305.

⁵ De *brevitate vitae*, 5.

⁶ V. Weinreich, *Antikes Gottmenschtum*, în *Neue Jahrbücher*, 1926, p. 633 și urm.; Alföldi, *Der neue Weltherrscher der IV. Ekloge Vergils*, în *Hermes*, LXV (1930), p. 269 și urm. — Până și grosolanul Antoniu fusese un zeu și un „nou Dionisiu“: Ἄντωνος θεός, νέος Διονύσιος; Jeanmarie, în *Rev. Arch.*, XIX (1924), p. 245. Și Cesar apare pe o monedă cu diademă; *Zeitschr. f. Num.*, IV (1877), p. 140. Frumos chip, p. 143. Pe alta, *ibid.*, V (1878), p. 245.

Și o limbă latină artificială se va crea, cum o arată un filolog, și ea va căuta să se popularizeze și prin inscripțiile soldaților.

Dar de pe urma războaielor cu Ilirii și cu regii macedoneni și a unei „liberări“ care însemna puțința străbaterii pașnice a elementului roman până la o anexare nu prea depărtată, *acest element începu de la sine, supt deosebite forme, să pătrundă în Balcani.*

La aceasta erau îndemnați, nu numai negustori, pe cari-i putem urmări prin inscripții, dar și păstori și plugari.

Cel d'întăiu aflau în Pind condiții de trashumantă ca în Apenini, unde rătăcirile lor erau din ce în ce mai inacceptabile pentru o civilizație de mari exploatari în mâna bogătașilor. Ceilalți se vedeau izgoniți sau „cumpărați“ de pe ogoarele lor de aceiași capitaliști cari-și făceau vtile pe care le descrie un Cicerone, mai târziu un Pliniu cel Tânăr, servindu-se de sclavi, foarte numeroși, pentru toate treburile și după toate gusturile. Munca spornică a țeranilor liberi nu mai era necesară atunci când Roma și restul Italiei se hrăneau din provisiile pe care le trimetea Sicilia, insulele Mediteranei, Egiptul. Ispita unei emigrări se producea deci în chipul cel mai firesc și ea a trebuit să aibă loc, de și asemenea lente strămutări nu se semnaleză în documente și nu se pomenesc în operele istoricilor, *povestirile locale nexistând, de altfel, în civilizația greco-romană.*

Cumpărarea în masă de către Stat pentru distribuții a contribuit și ea la căutarea aiurea a grâului. „Agricultura italiană se dedicase aproape exclusiv culturii viței și măslinului“, producția nemăsurată a vinului ducând chiar la o crasă, pe vremea lui Domițian¹. Chiar măsurile ce vor fi luate de Nerva și continuate de Traian *pentru a se ajuta prin împrumuturi lucrarea terenurilor părăsite și aceia de a se da burse co-*

¹ Paribeni, *Optimus princeps*, I, p. 778. — Cf. Mommsen, *Die italische Bodentheilung und die Alimentartafeln*, în *Hermes*, 1884, și, mai de curând, De Pachtère, *La table hypothécaire de Veleia*, Paris 1920,

piilor de plugari¹ arată la ce va fi redusă populația rurală din Italia¹.

Negustori romani cari se așează în țeri dușmane, ca la Marbod Germanul, învederează cum se făcea, și supt Imperiu, care se închidea strict în granițele sale, această penetrație².

Apian³ spune că „bogații“ gonind pe săracii țerani, lucrează mari terenuri cu oameni plătiți și chiar ciobani, scutiți de oaste⁴.

Trebuie să se primească această ipotesă, căci fără dânsa nu s'ar explica răpedea desnaționalizare a Tracilor, desnaționalizării de prima oară devenind ei înșii un factor de ulterioară desnaționalizare, pentru ca avalanșa odată deslănțuită să ducă și peste Dunăre limba, obiceiurile și numele Romanilor.

Așa fiind, Italicii ar apărea ca element constitutiv al popoului românesc și din Dacia, nu numai în starea pe care li-o creaseră, la începutul secolului al II-lea după Hristos, vicisitudinile pontice ale Statului roman, dacă admitem, cum nici nu se poate altfel, o înceată străbateră, — întocmai ca în Provincia (Provence), care fără aceasta nu s'ar fi transformat într'un chip atât de fundamental roman —, a elementului italian de caracter popular.

Am încercat de mult să răspândesc această părere, sprijinită pe condițiile „sociologice“ ale desnaționalizării: numărul covârșitor al celor ce desnaționalizează și necesitatea de a

¹ V. De la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, p. 110 și urm. Încetul pe încetul aceasta devine „numai grădina Imperiului Roman“; Jung, *Romanische Landschaften*, p. 11.

² Tacit, *Annales*, II, 62. — Dar pentru posibilitatea unei răpezi romanisării, v. casurile din Spania și Panonia la Xenopol, *Teoria lui Rösler*, pp. 40-1. Συμπραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι lângă Monastir; *Rev. Arch.*, 1934², p. 285. La Antigoneia, de o parte orașul, de alta οἱ πραγματευόμενοι ἐν αὐτῇ; *Bull. de corr. hell.*, XX (1896), p. 125.

³ *Bell. civ.*, I, 7. De pe vremea lui August legiunile sânt însă locale; L. M. Hartmann, în *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 127. El apropie mărturia lui Apian de a lui Dio, despre folosul soldaților de profesie, din garnisoanele de hotar. E vorba și de fiii de soldați (Hartmann, *l. c.*, p. 127, nota 9). — De la 332, cum o arată constituția din *Cod. Theod.*, V, 9, 1, colonii și de pământ,

⁴ Ἀστρατεία; Apian, *l. c.*

A

Fig. 1. — Iuliu Cesar.
Zeitschrift für Numismatik.
IV, p. 143.

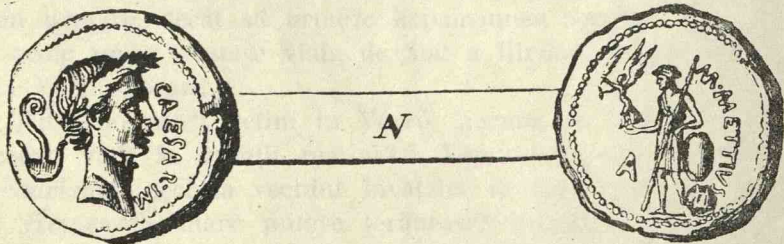

Fig. 2. — Iuliu Cesar.
După Mionnet, o. c., I, p. 81.

avea aceeași ocupație, de și ea n'a fost primită decât ici-colo în străinătate, înrâurind la noi și cugetarea lui Pârvan, care însă, prin atitudinea luată față de ipotezele mele, s'a ferit a o discuta.

E sigur că de la o vreme o imigrație italică a trebuit să aibă loc, și în Apus și în Răsărit, Fenomen lent, de adâncime, ea nu putea să fie pomenită în izvoare care se ocupă numai de evenimentele politice. Viața de păstori transhumanți, imposibilă în Italia orânduită, a avut aceeași soartă supt Unguri în Ardeal, ciobanul fiind trimis pentru iernatec dincolo de munți, la noi, „barbarii“; Sașii au o întreagă reglementație contra lor. Pentru păstori și pentru țerani, trecerea dintr'odată la viața de cetate în Roma, năvălită de toate neamurile — și de Semiți, în proporție așa de mare, — era iarăși cu neputință.

Oricum, pe cestălalt mal adriatic de mult orașele primiseră, fără ordin de colonizare, o întreagă populație romană. În munții vecini, printr'un paralelism preistoric, aceeași transhumanță își perinda an de an mișcările pendulare. Scriitorii romani cari vorbesc de agricultură îi descriu pe acești păstori din Pind întocmai ca pe semenii lor din Apenini. Imperiul, ca și Țarii față de Siberia și Turchestan, n'a făcut, prin urmare, decât să urmeze expansiunea seculară a rasei. Și acolo unde încetase viața de Stat a Ilirilor, plugul roman tăia pașnic brazda.

„Turmele mele“, cetim în Varro, „iernau în Apulia și petreceau vara în munții reatini¹.“ *Non omnis apta natio ad pecuariam*², decreta vechiul învățător al agriculturii romane pe vremea de mare putere țerănească a rasei, și el laudă pe Ilirele bune și „pentru a paște turmele, și pentru a aduce lemne de foc, și pentru a găti mâncarea, și pentru a păzi uneltele casei“, și el le arată născând în câmp și întorcându-se cu copilul în poală, „de parcă nu l-a născut, ci l-a găsit“. Pare că ar fi vorba de țerancele noastre până astăzi. In ce privește această strămutare păstorească, e inte-

¹ Ed. Deux Ponts, I, p. 167.

² „Nu orice nație e potrivită pentru păstoric“; II, 10.

resant și faptul că numai în românește grupul de oi se chiamă *turmă*, cuvântul având în limba latină un sens exclusiv militar.

De altfel, alături de această penetrație de elemente agricole și păstorești, inițiativa negustorească, de care vorbiam mai sus, a fost semnalată în Ilirie și până în Salonic, ca și în Vestul celtic, de Pârvan¹. Ea vine și din alt Apus, aducând până în Moldova monedele de acolo². De o linie de comunicație cu Egeia, la care s'au gândit unii cercetători pentru reale sau închipuite asemănări de artă³ nu e însă de vorbit.

Sprijinul pentru această explicație pe care am încercat-o și m'am simțit dator s'o mențin vine din multe părți, unde nu se poate bănuî vre-un interes național.

În Provincia galică dobândită de Romani, Jullian înseamnă pe toți parasiții veniți la un sigur și răpede câștig: pe lângă proletarii, cari vreau pământuri, pe lângă represintanți ai clasei de sus, cari caută moșii, pe lângă funcționari, veniți să îmbogățească tezaurul, tot felul de exploatatori de spețe deosebite: speculatori de capitaluri sosiți ca să caute o materie de pus în valoare, până la negustorii de sclavi, și, în sfârșit, simpli aventurieri⁴.

Dar tot el vorbește despre „imigrația liberă“ care „a îndoit sau complectat colonizarea oficială“. Vin oamenii de la sine, spune istoricul frances, în al cincilea volum de sintesă din monumentală-i operă asupra patriei sale, și din cauză „reclamei făcute de învingător bogăției galice“ — exact același cas se va întâlni apoi și în Dacia — și din cauza a ceea ce numește el „miseria reală a regiunilor mai vechi ale Imperiului“, — ceea ce e pentru mine: lipsa de ocupație a miilor de oameni pe cari lucrul prin sclavi, importul obiectelor de hrană și înlocuirea, — ca în Anglia secolului al XVIII-lea, unde satele dispar pentru creșterea parcului senorial (un mare proprietar român foarte cult îmi arăta, înainte de războiu, regretul că din curtea lui „se vede satul“) — terenului cultivat prin marele domeniu senorial, îi lasă fără ocupație.

¹ *Dacia*, II, p. 151 și urm.

² *Ibid.*, p. 155.

³ Minns, *o. c.*, p. 143.

⁴ *O. c.*, III, p. 100.

Jullian, care se gândește numai la stările de lucruri după cucerirea lui Cesar, observă că aceste strămutări nu erau oprite prin lege¹.

Alții semnaleză grupele importante de negustori romani care se află la Gentius, sau în Salona, în Lissus, în Narona, cum am văzut, în Nauportus². Pentru coloniile din Balcani: Patras, Dymen, Corint, Megara, Buthroton, Actium (Nicopolis), Pella, Stobi, Bulidum, Dium, Cassandria, Philippi, Develtum, Flaviopolis, Apros și Patianae, materialul, din Pliniu și Strabon, a fost adunat, acum vre-o cincizeci de ani, de istoricul ceh Pič³. La Adriatica îi găsim și în Ridita, Pilavona, Acrivium, Butua⁴.

Exemplul Panoniei contribuie și el a lumina chestia încetei penetrații populare. Până târziu supt August nu este aici provincia romană. Dar, îndată ce Imperiul iea hotărârea de a-și împlânta vulturii, o viață romană foarte înaintată se observă. Și aici n'a fost un lung și greu războiu, cu stărpirea în parte a indigenilor, ca în Iliria și în viitoarea Dacie. N'a fost nici o aducere de colonii. Legionarul a luat în stăpânire ceia ce pregătise Italicul deșterat în căutarea de pământuri nouă.

O astfel de pătrundere se face, în depărtatul Apus, cu Gali romanizați și în *agri decumates* înainte de stabilirea *limesului* și așezarea trupelor. Tacit o spune: „orice Gal prea ușuratec și obrăznicit de sărăcie a ocupat un pământ de o îndoielnică stăpânire“⁵.

¹ L. c., p. 13. Acolo însă marii proprietari — cari nu se vor afla în Dacia — „cumpără oameni“; *ibid.*, p. 26.

² Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Berlin 1909, p. 31. Că inscripțiile lor sepulcrale sânt în grecește nu e dovadă că ei vorbiau această limbă; cf. *ibid.*, p. 35. De altfel, pentru pătrunderile de negustori, a celor din Provincia lângă Galii Sequesieni, v. P.-L. Lumière, *o. c.*, p. 43.

³ *Abstammung der Rumänen*, pp. 23-4. Și Filipopol după Dio Cassius, LI, 4.

⁴ Izvoarele, *ibid.*, p. 28. Pentru cetățile grecești în Dalmația, Ad. Bauer, în *Arch.-ep. Mitt.*, XVIII (1895), p. 128 și urm. Cf. Cons, *La province romaine de Dalmatie*, 1882.

⁵ *Germ.*, 29: *levissimus quisque Gallorum et inopia audax dubiae possessionis solum occupavere.*

Mommsen recunoaște și rolul fugarilor pentru crearea Romanșilor din Alpi¹.

O admitere și mai limpede a elementului popular, venind de la sine, fără pomenire în izvoare², în această operă de romanisare o găsim la archeologul engles, bogat în idei și de un așa de mare merit, Haverfield, care singurul a studiat cu atenția cuvenită, într'o lucrare deasă de cuprins, procesul de romanisare: „Italienii, mai ales din clasa peste cea mijlocie (*upper-middle class*), negustori și alții, au emigrat liber și au format suptiri așezări romane, adesea în ținuturi unde nu erau așezate trupe“. Și, în notă, dă comparația cu Germanii din Galiția și în Ungaria — cu excepția Sașilor ardeleni³. Dacă ar fi ținut samă de schimbarea condițiilor economice în Italia la sfârșitul republicii și de nevoile păstoritului transhumant, acest cercetător inteligent ar fi mers, de sigur, și mai departe. Ar fi trebuit iarăși să se caute exemple de desnaționalizare din timpurile noastre ca să se vadă că pretutindeni trebuie ca acei cari impun limba lor să fie, cum am spus, în număr mai mare și să aibă aceiași ocupație cu acei cari-i sufăr influența. O romanisare înainte de cucerire o admite el și pentru Britania-de-jos⁴.

Și Adolf Ficker, statisticianul cel mai serios și mai nepărtinitor al monarhiei austriece, recunoștea că „de la sine au

¹ *Die Schweiz in römischer Zeit.*

² V. și C. Daicoviciu, în *Ephemeris dacoromana*, IV, p. 62: „l'attività dei commercianti e dei coloni era considerata dagli antichi come indegna di menzione“. Pentru a renunța această părere justă, din care însă școala căreia-i aparține, cu Pârvan în frunte, s'a ferit a trage concluzii în sensul țesei mele, d-sa se sprijină pe C. Patsch, *Die Herzegovina einst und jetzt*, p. 76. Și totuși d. Daicoviciu admite, pe lângă muncitorii pentru capitaliști, și de aceia cari veniau „per conto proprio“; *ibid.*, p. 65. Ba vede și deosebirea între epoca înainte de Cesar, în care inițiativa individuală predomină, și aceea a impulsului oficial (*ibid.*, pp. 66-7). Vorbindu-se de nerodirea *hinterlandului* (*ibid.*, p. 115), se uită ciobanii pomeniți în *Scriptores rei rusticae*. Referindu-se la America, d. Daicoviciu înțelege totuși legile emigrației (*ibid.*, p. 118). Dar de sigur nu în inscripții se pot găsi urmele unei pătrunderi lente de element popular.

³ *The Romanization of Roman Britain*, p. 14 și nota 1.

⁴ Haverfield, în *Encyclopaedia Britannica*, IV, p. 586.

venit colonii romani, meșteri și artiști“¹. Mai pe urmă, prin anii 1890, Traugott Tamm, care aducea o oarecare tinereță și cunoștinți de antropogeografie în judecarea problemelor sud-est europene, admitea că „romanisarea Dalmației s'a făcut aproape fără sprijinul Romei oficiale, al puterilor administrative și militare“, căci „legiunile au fost retrase foarte răpede după pacificarea țării și strămutate în regiuni mai amenințate“, dar ca factor activ el vede numai pe negustorul italic așezat de capul lui². Dar îndată el a trebuit să se gândească la faptul, de netăgăduit, că „semințiile de păstori care băciuiau aproape de coastă au fost mai mult sau mai puțin romanisate“³.

Și în ce privește însăși colonizarea Daciei, atestată, precum se va vedea în capitolul care o privește, cu „nesfârșitele mulțimi de oameni“, abia de scriitori din veacul al IV-lea, Tamm observa că poate năvălirea, pe care o crede eteroclită, s'a făcut „cu totul de la sine, fără înrăurire și presiune de Stat, cam ca astăzi în Uniunea nord-americană un boom sau ca, în California, Australia, Transvaal, subita îngrămădire de căutători de aur“⁴, — dar trebuie să se observe că nicăiri nu se vede aici o lume deosebit de întreprinzătoare, de bogată, nimic din psihologia parvenitului. Același scriitor admite că și în alte provincii s'a putut petrece același lucru, care nu preocupa o publicitate pur politică și oficială⁵.

„In urma apăsătoarei datorii militare“, scria, de altfel, și un istoric așa de bine informat și de sigur în concluziile lui ca L. M. Hartmann, „și a concurenței grâului de peste mare dispăru în ultimul deceniu al republicii romane tot mai mult țăranul italian și făcu loc marelui proprietar, care-și depunea bogățiile îngrămădite ca administrator de provincie sau publican în țara italică⁶ și în urma capitalului era în stare să și

¹ *Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie*, Viena 1869, p. 5.

² *Ursprung der Rumänen*, p. 13.

³ *Ibid.*, p. 14.

⁴ *Ibid.*, p. 25.

⁵ Dar el presupune că nici n'a fost prea multă lume; altfel paza militară ar fi fost mai puternică. Dar, după sfărâmarea coaliției barbare, *contra cui?*

⁶ Citat Cicerone, *De officiis*, I, 42.

gospodărească mai intensiv, dacă nu prefera să lase întinsele-i teritorii turmelor sale. Puternicul izgonia pe vecinul său, omul mic, care-i era dator, *vel pretio vel iniuria*¹, de pe brazda moștenită, și cete de sclavi ai stăpânului teritorial lucru de acum grădini și ogoare sau pășteau turmele². Aceasta ar fi mers, după același, până ce, în prima epocă imperială, s'ar fi restabilit munca liberă³.

La noi, Pârvan scria: „Ba chiar plugari romani vor fi trecut dincoace, întru cât locul era larg și roditor, iar țara nu era barbară. Nici n'a apucat dar bine Impărăția să ajungă la Dunăre și, fie cu sprijinul, fie, mai ales, fără niciun fel de îndemn al Statului roman, Romanii singurateci, din ce în ce mai mulți, au trecut Dunărea și încet-încet apele mari ale cuceririi pașnice romane, agricole și negustorești, s'au întins și peste Ținuturile noastre (încă în secolul întâiu după Hristos)⁴; *e de crezut însă că aceasta s'a petrecut cu mult înainte, supt Republică, în momentul crizei agrare*. Sau aiurea: „Romanii pătrunseră întâiu ca agricultori și negustori, în cele mai multe casuri pe urmele Grecilor și pe drumurile folosite de ei⁵.

La 1928, unul din cei mai de samă elevi ai lui Pârvan, d. Radu Vulpe, exprima aceeași părere: „Romanisarea Daciei și a Moesiilor de populația getică s'a făcut *atât înainte*, cât și după cucerire, prin mijlocirea acestor provincii care, în cea mai mare parte, aveau ca basă etnică pe străvechii Iliri⁶.

Și un alt tânăr cercetător român al antichității clasice, d. Gheorghe Cantacuzino, ocupându-se mai mult de *canabe*, vorbește de „populația care trăia alături de ocupația militară care urma ori *deschidea* drumul armatelor romane victo-

¹ Se citează și Seneca, *Epistolae*, 90, 39 și Apian, I, 7 (adus înainte aici, mai sus).

² *Ueber den römischen Colonat und seinen Zusammenhang mit dem Militärdienste*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 125.

³ Ar arăta-o scrisoarea lui Pliniu cel Tânăr, III, 19. Sclavii nu mai veniau, spune Hartmann, prin războaie (p. 126).

⁴ *Castrul de la Poiana*, p. 13.

⁵ *Inceputurile*, p. 65.

⁶ *Rev. Ist.* din acel an, p. 289.

rioase“¹. Ori, în alt loc: „In Dacia-de-jos, veterani, împreună cu negustori, pot să fi venit înainte de cucerirea romană“². Și, de altfel, același observa „că, prin elemente recrutate sau prin petrecerea în Orient, armatele cărora, ca și colonilor trimiși din ordin, li se atribuie exclusiv romanisarea, legiunile (a V-a Macedonică, a XIII-a și a XIV-a Gemine, a XI-a Claudia, I-a Adiutrix, a XV-a Apollinaris), fără a mai vorbi de *atae*, erau pline de ostași din Răsărit, cu totul străini de ce se putea numi rasă romană“³.

Bine înțeles această înceată strecurare nu dădea situația de drept, esențială pentru un Roman, care odată cu Statul putea să vie. Numai Imperiul, prin cuceririle sale în regiunile Dunării mijlocii, va putea, de altminterea, să o deie fundațiilor sale.

O întreagă parte adânc populară, păstorească și plugărească romană, cu unitate de graiu, împiedecă singură a se vedea în limba românească doar produsul felului haotic de a vorbi al unui grup eteroclit de neo-Romani, culeși de pretutindeni.

Limba însăși dă, astfel, un argument contra unei romanisări oficiale exclusive. Căci, încă odată, și subliniind, dacă n'ar fi existat o basă de substrat unitar, s'ar fi ajuns la un jargon ca *lingua franca* din porturile Orientului, ca așa-numita „limbă“ maltesă sau ca „limba“ neagră din Martinica.

Astfel, după vechiul Kopitar, așa de înțelegător de obicei, limba românească s'ar fi format în Dalmația⁴. Vorbind și de limba noastră și de cea albanesă, Miklosich, care e de altă părere, scrie totuși: „Ambele limbi⁵ nu posedă numai mai multe cuvinte clasice din epoca lui August decât limbile

¹ *Colonisarea orientală în Illyricum*, în *Mem. Ac. Rom.*, III, VIII, p. 389.

² *Ibid.*, p. 392.

³ *Ibid.*, p. 392 și urm. Autorul, care anunță o lucrare, *Les auxiliaires orientaux de l'armée impériale*, a mai tratat chestiunea, în *Le recrutement de quelques cohortes syriennes*, în *Musée Belge*, XXXI, fasc. 3-4.

⁴ În *Wiener Jahrbücher*, XLVI, 85. Combătut de Miklosich, *Slav. Elemente*, pp. 4-5.

⁵ Românească și albanesă.

romanice mult mai tinere din Apus; ele ni arată și elementele romane într'o formă care supt multe raporturi e mai veche decât italiana și francesă: consoanele guturale nu sânt în rădăcina lor măcar nicăiri prefăcute în palatale sau sibilante, și sibilanta s are în românește ca și în spaniolește sunetul ei original și între vocale“ (se citează *chesariu*, care e însă din grecește, dar și *gheb* și *răsar*, pentru românește)¹. Asămănarea în atâtea privinți cu spaniola e evidentă. Dar slavistul nu observă că astfel *trebuie să se admită ca basă a limbii românești altceva decât limba vorbită de un amestec internațional pe vremea lui Traian.*

¹ Slav. Elemente, p. 5.

CAPITOLUL II.

Noile lupte în Balcani

-41655-
Supt raportul politic și social, înfrângerea de către Romani, dar cu așa de mare greutate, peirea printr'un simplu hasard a lui Pir, care nu arăta de loc descurajat, pusese capăt vieții politice a ilirismului devenit epirotism¹, în antichitate², dar el va învia în evul mediu supt forma croatismului ofensiv al piraților din Narenta, dușmanii permanenți ai Venițienilor, și, în fond, regalitatea croată care se formează de la o vreme și aceia a regelui Agron, a reginei Teuta, a lui Gentius sânt același lucru.

Roma li se substituie, precum se substituie sintesei macedonene, și ea va porni la supunerea lumii celtice și trace incapabile de a se organiza.

Dar pentru Traci trebui o serie de lupte grele ca să-i deprindă a primi pe umerii lor nedepriși a purta poveri sarcina Romei. Am văzut cum au luptat pentru aceasta, în condiții pe care lipsa ultimelor cărți ale lui Tit-Liviu ni le ascund, un Minucius și un Sentius, până ce îndrăzneala, mult timp fericită, a lui Mitridate i-a făcut să întrevadă puțința unei stăpâniri de un alt fel. În 116 un ofițer roman se cheamă Caius Licinius Geta³. Se ajunge deci și până la Geții și Dacii depărtați.

Acțiunea Romei în peninsula vecină se împarte, deocamdată, în trei capitole: *apărarea drumului Italiei, căutarea legăturii cu cetățile pontice și cucerirea malului adriatic.*

¹ V. și Zippel, o. c., *passim*.

² Pliniu, *Hist. Nat.*, III, 26.

³ Théodore Reinach, *Mithridate*, p. 457, nota *.

Străbaterea oștilor romane, prin stânca goală a Istriei¹, în Peninsula Balcanică se făcuse într'o vreme când vechea societate, mâncată de discordii sociale, străbătută de idei străine, moleșită de lux, nu era în stare să formeze și să urmărească un plan. De aceea în era luptelor civile, degenerând îndată în certuri personale și mergând în opera de răsturnare până la ultimele margini ale cruzimii, nu se vede nicio linie de continuitate. De aici o lungă serie de încercări răzlețe, unele biruitoare pentru moment, altele însă cu urmări rele, care ar fi putut avea chiar încheieri catastrofale dacă înainte ar fi stat, ca pe vremea macedoneană, un dușman deplin organizat, o armată statornică, precum a fost cazul în ce privește pe Parți, în clipa ofensivei ușuratece a Romanilor contra lor.

Trebui, încă de la 158, un șir de campanii: a lui P. Cornelius Scipio Nasica, a lui C. Marcius, a lui Servius Fulvius Flaccus, a lui Sempronius Tuditanus, a lui Tiberius Pandusa, a lui Lucius Cotta și Metellus, pentru a supune, răpindu-li aurul și argintul, prădându-li toate averile, pe Ardaei, pe Iapyzi, pe Segestani, pe Dalmații din Delminium, până la Salona².

Dar e vorba și de a supune pe *Panoni*, și expedițiile vor pleca deci din Aquileia, mai târziu din Siscia cucerită³.

Acuma vine rândul rasei celtice, care, între Panoni și Carni, de o parte, între Iliri și Traci, de alta, își păstrase nu numai autonomia, dar și libertatea de mișcare.

Înaintând așa de adânc pe linia Savei, și Dravei, Celții puteau deci să apară, în alianță cu lumea „cimbrică“ și germană,

¹ Un Hortius scrie *Bellum histricum*; v. Weichert, *Poetarum latinorum reliquiae*, Lipsca 1830. V. și Victoire Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, *Bibl. de l'École des Hautes Études*, no. 142, Paris 1903.

² Apian, *Illyr.*, X, XI. Cf. Florus, II, II, 13; IV, 12, 11; Frontin, III, VI, 2. Pentru războiul lui Appius Claudius și C. Scribonius Curio cu Dardanii, v. și Perdrizet, *Bull. de corr. hell.*, XX (1896), pp. 494-5 (și după Tit-Liviu, XCI, *arg.*; Eutropiu, VI, 4; Amian Marcellin, XXVII, IV, 10; Orosiu V, xxiii, 18). Întrebarea asupra luptei cu Lucullus a Scordiscilor (Frontin, III, x, 7), *ibid.*, p. 495, nota 1.

³ V. Zippel, o. c., p. 133 și urm.

„teutonică“, deslocuită atunci întâia oară din sălașurile nordice, la porțile Italiei.

Tauriscii (v. Taurunum la vărsarea Savei în Dunăre) și Scordiscii sau stăpâni la Sava și Drava¹. Numele de Ligyrisci pe care Strabon îl dă Tauriscilor ar face să se creadă că și urmași ai Ligurilor au luat parte la aceste expediții celtice².

O a doua expediție, în aceeași direcție, la 129³, a lui Sempronius Tuditanus, om politic important și scriitor de istorie el însuși, ar fi întreprinsă această campanie, de pură formă, pentru a scăpa de grijile din Roma cu privire la reforma agrară de care se legase⁴. A treia, în 119, a lui Lucius Metellus, află în fața ei și pe Tribalii de sânge amestecat și seminții trace din interior⁵. Data aceasta, e un războiu serios, cu o întregă coaliziție celto-tracă, formată în clipa primejdiei iminente: se câștigă acum o adevărată biruință, care e serbătorită, dar, firește, nu ni putem da samă de caracterul unor operații care în Tit-Liviu, a cărui parte relativă la această epocă nu s'a păstrat în întregime, sânt abia indicate, printr'un epitomator, iar alte știri fiind numai în izvoare târzii.

În alt capitol, trebui trimeterea consulului C. Metellus Caprarius pentru o răsbunare, ce se părea necesară, în momentul când din fundul barbariei se năpăstuiau Cimbrii și Teuțonii pe cari trebuie să-i simțim, cu neastâmpărul lor, în ceasul acestor frământări în apropierea graniței romane⁶.

¹ V. și Posidoniu din Apameia, în *Fragm. hist. gr.*, III, p. 289, no. 75. Phlegon din Tralle (supt Adrian), așează lângă ei pe Skirți, ambii fiind „popoare ale Paioniei“; *ibid.*, p. 607, no. 17. Pentru Aravisci, pomeniți și mai sus, și *civitas* a lor, Pârvan, în Dacia, I, p. 172.

² Strabon, VII, III, 2. Forma Daciscus e influențată, de sigur, de Celți. Casurile la Mateescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 194, nota 3.

³ Pentru dată, Carcopino, *Histoire romaine*, în colecția Glotz, II², p. 698. Cf. *ibid.*, II¹, p. 171, nota, 225.

⁴ *Ibid.*, p. 227.

⁵ După Tit-Liviu LXV, *arg.*; Velleius Patereulus, II, 8; Frontin, II, iv, 3; Sextus Rufus, IX; Florus, III, 4-5. Cf. prelucrarea lui Héron de Villefosse, în *Rev. Arch.*, XXXVII (1879), pp. 42-3.

⁶ Carcopino, *l. c.*, p. 287.

În acel moment însă începea și războiul în Africa, împotriva lui Iugurtha, și trebuiră mari și grele eforturi pe acest front mai vechiu, în care, ca la Scordisci și aliații lor, până atunci pașnici, nu poate fi vorba de singurul instinct de pradă și de întâmplătoare valuri ofensive.

Încă din 135 Scordiscii sânt atacați de pretorul Cosconius I. Florus descrie cruzimea dușmanilor, jertfele de sânge uman, măcelărirea femeilor îngreunate. Barbarii sânt atacați apoi de C. Cato Porcius (118), groaznic bătut, de Marcus Aenilius Scaurus (119), de Didius (113), de M. Livius Drusus (112), care-i mută, de M. Minucius Rufus; sânt urmăriți apoi de Piso (110) care merge până la Rodope și Caucas, de Curio, care „pătrunde până în Dacia, sperându-se de întunecimea pădurilor“, de Appius Claudius, care ajunge până la Sarmați, de Lucullus, care înaintează până la Meotida și la Tanais, „capătul lumii“².

La 118 se pomenise mai întâiu de un atac făcut de Scordisci³. Când, apoi, precum am arătat mai sus, la 112-111, proconsulul M. Liviu Drusus combate pe aceiași, cari sânt apoi biruiți și de Minucius Rufus, în această a treia campanie contra lor ei au cu dânșii pe toți Tracii⁴. Lupta urmează până în 97, cu aceiași alianță, — un Sothimus Maidul apărând, contra lui C. Sentiuss, în acel an⁵ — în legătură, dacă nu cu Cotys, regele trac, cu Euphanes, pretendentul macedonean, ca șef⁶; Dardani, Densesleți se adaugă la coali-

¹ Tit-Liviu, LVI, *arg.*; cf. LXIII; Florus, III, 4. Zippel (*o. c.*, p. 139) crede că e vorba numai de răspingerea unei noi coborâri a lor. Luptele Scordiscilor cu Lucullus, Frontin, III, x, 7.

² Florus, III, iv, 12. Cf. Tit-Liviu, LXII-LXIII, LXX, *arg.* Datarea după *Fastele* consulare. Cf. Zippel, *o. c.*, p. 146 și urm.; Perdrizet, *l. c.*, p. 490 și notele; Carcopino, *o. c.*, p. 334. Cf. Mommsen, *Röm. Gesch.* V, c. II. Asupra acestor lucrări a încercat să introducă ordine d. Dobias în cartea sa *Studii asupra cărții ilire a lui Appian* (în cheă), Praga 1930.

³ Duchesne, în *Revue Archéologique*, 1875, p. 5 și urm. (v. și *ibid.*, p. 176 și urm.). Cf. și Zippel, *o. c.*, p. 142 și urm., 175 și urm.

⁴ Sextus Rufus, IX.

⁵ V. Zippel, *o. c.*, p. 159 și urm. După Orosiu, V, 18, 30; Apian, *Illyr.*, V.

⁶ Diodor, XXXVII, 50. Cf. Tomaschek, *o. c.*, I, p. 62.

ție¹. Rolul Maizilor se va menține numai la 78 prin expediția lui Appius Claudius²: popor îndrăzneț, care în timp de pace se ocupa cu păstoria, făcând și cărbuni în păduri³.

Pentru triumful asupra Scordiscilor, numiți aici *Scordisti* și „ceilalți Traci“, Marcus Minucius Quinti (Rufus) capătă și o piatră la Dalphi⁴. O a doua inscripție pusă în latinește de doi Tebani explică dușmanii: „Galleis Scordisteis et Besseis“⁵.

Se vorbește de o supunere, de o distrugere prin aceste expediții, a Celților din regiunile Savei, Dravei și Dunării-de-sus. Și pentru ei ca și pentru alți cuceriți e, la cercetătorii mai noi, cu privire la rasa unora dintre barbarii atacați, o greșeală, pe care ar dovedi-o lesne cercetări antropologice mai serioase între ceia ce a fost apoi germanizat ori slavizat, formând, la urmă, provinciile de Sud ale Monarhiei austro-ungare. Nume ca al lui Boirebista — cum se va vedea —, al lui Marbod, șeful Boilor, considerat ca german, ale altor nume de căpetenii cu aceiași finală (Arthbod, Gurvod, Catvod, Enbod, Tribod) o dovedesc în de ajuns. Decebal Dacul va duce totuși lupte grele cu Celții, Boii lui Critasir, și numele Costobocilor sau Coistobocilor, de și al regelui lor Pieporus⁶, de care s'a vorbit înainte, sună trac, amintește pe al Tribocilor din Galia. Acest ținut rămâne aproape pur celtic.

Numai la 78 acea nouă și mare ofensivă romană caută, în cu totul alte împrejurări, când Roma, încă republicană, credea că și-a găsit un conducător asigurat în Pompeiu, să redeschidă această grea problemă a Răsăritului european, care era însă acuma, *nu celtică, ci tracă*⁷.

¹ *Bulletin de correspondance hellénique*, XX (1896), p. 484 și inscripția publicată de d. Perdrizet, *l. c.*

² *Ibid.* După Tit-Liviu, XCI, *arg.*, și alte izvoare la Zippel, *o. c.*, pp. 162-3.

³ Tomaschek, *l. c.*: „waren sie jedenfalls beteiligt an der Bildung des makedo-walachisches Volksthumes das sich später im Pindus eine neue Heimat schuf“, sau s'ar fi pierdut între Slavii veniți în acele părți.

⁴ Perdrizet, în *Bull. de corr. hell.*, *l. c.*, p. 481 și urm. Cf. Velleius Paternulus, II, 8 (triumful), Florus, III, 4, pentru pierderile generalului roman la Hebrul înghețat, și Eutropiu, IV, 17.

⁵ Zeuss, *o. c.*, p. 11; Ad. Pictet, în *Rev. Arch.*, XVIII (1868), p. 3.

⁶ Pieporus, rex coistobocensis; Orelli, *o. c.*, 510.

⁷ Pentru Traci în armate romane, Carcopino, *l. c.*, p. 294.

În continuarea acestor lupte, după o lungă întrerupere, Appius Claudius începe bine, dar mântuie de boală¹. Lupta se poartă acum însă cu *muntenii traci*. La 75 sau 74 Dardani se mișcă în Balcani; după Appius Claudius, C. Scribonius Curio, principal ajutor al lui Sulla, și apoi partisan al lui Pompeiu, li stă în față până la hotarul Dunării și al pădurilor², trecând pe la Moesi. Avem a face cu o *campanie în interiorul Peninsulei*, cea d'întăiu, care pătrunde prin marea pădure a Șumadiiei spre cursul Moravei și spre marele fluviu. Putem bănuși și o legătură între acești Dardani, vecini ai îndărătnicilor Maezi, acum supuși, și între acei Daci și Sarmati ale căror nume apar într'unele din mărturiile contemporane. Romanii urmărind acum o *supunere totală, regiune după regiune*. Apian cunoaște și el această mare expediție care va da îndată toată Hexapolea Romanilor, cu aducerea la Roma a colosului zeului ocrotitor, Apolon³.

Dar marea expediție balcanică a fost cea din 73-1 a lui M. Terentius Varro, fratele lui Lucullus. Data aceasta, este un scop cu totul altul decât cele urmărite până atunci. Se caută, cu zdrobirea Bessilor și luarea capitalelor lor, drumul către *cetățile elenice ale Pontului*, care meritau acest sacrificiu⁴.

Se ajunge până la Filipopol și la cetatea al cărei nume de Uscudava se leagă de Uscuma ilirică și de Oescus la Dunăre, așteptând schimbarea impusă de Împăratul Adrian: Adrianopol. Se supune încă o cetate cu numele de Capyla sau Cabyla și de-a lungul Mării Negre se ocupă până la gurile Dunării toate centrele pontice. Pentru desăvârșirea operei, Varro a trebuit să mai rămâie o bucată de vreme în Tracia supusă⁵.

¹ Tit-Liviu, XCII, XCV, *arg.*; Eutropiu, VI, 2; Orosiu, V, XXIII, 17-20 (se bea din țestele cu păr ale celor uciși).

² Tit-Liviu, XCII, *arg.*; Sextus Rufus, VII; Eutropiu, VI, 2; Orosiu V, 23, 20; Frontiu, IV, 1, 43.

³ Apian, *Illyr.*, XXX.

⁴ V. Sextus Rufus, IX; Eutropiu, VI, 8. V. și Iordanes, *Romana*, ed. Mommsen, p. 28. „Galato“, e Kallatis; „Thomos“ și „Istro“ urmează, dar între Kallatis și Tomi se așează o Parthenopolis;

⁵ O crede Zippel, *o. c.*, p. 166.

Fig. 3. — Chip de Venus, găsit în peninsula balcanică.
Arch.-epigr. Mitt., vol. IV, t. II.

Fig. 4. — Chip al lui August.
Arch.-epigr. Mitt., XVIII, p. 54, fig. 1.

Avem a face cu o situație grea în provinciile abia câștigate. O reacțiune se produce, și la dânsa ieau parte Dardanii, abia potoliți, și Maezii, fără îndoială, ca și aliații, Sciți din Dobrogea și Bastarni de le gurile Dunării¹, pe cari și-i căpătaseră fără multă osteneală răsculații. Dio Cassius arată ca loc al ciocnirii de pe urma căreia se pierdu întreaga campanie apoi, Histria².

La întoarcerea sa din campania balcanică, în 59, C. Antonius Hybrida se întoarce desonorat de înfrângerile suferite și în Balcani și la Dunăre³. Spoliile lui fură duse la Genukla. Contra barbarilor, încă nesupuși la 60, va lucra și tatăl viitorului August⁴.

Supt guvernarea rea a lui Calpurnius Piso va fi apoi și o mare răscoală traco-iliră, unind pe Dardani și pe Denteleți (c. 58). Pe atunci „Robocentus“, șeful Bessilor, va fi ucis de Romani, ceia ce nu-i va împiedeca pe ai lui să se amestece în războiul civil al Romei⁵.

Pretutindeni unde stăpânirea romană se așează, cetatea e lăsată să-și ducă viața de mai nainte, dar satele sânt rânduite în strategii, care poartă numele anterioare.

La Apus, liniștea se păstrează până târziu, la începutul unei noi ere, când Tiberiu și Drusus vor supune într'o singură campanie pe ultimii Celți încă nedomoliți⁶, și atunci numai se va fi făcut drumul pomenit de Strabon care duce cu căruți anume (*ἀρμάμαξαι*) de la Aquileia la cetatea Tauriscilor⁷, Nauportus, dincolo de munții Okra, în apropiere fiind râul

1 O recapitulare a rolului lor în Zippel, o. c., p. 169 și urm.

2 Dio Cassius, XXXVIII, x: τῆ τῶν Ἰστριανῶν πόλει, și, după Tit-Liviu, Iulius Obsequens, *De prodigiis*, c. 61.

3 V. Tit-Liviu, CIII, *arg.*; Dio Cassius, XXXVIII, 10-1. Apoi Iulius Obsequens, 61.

4 Tomaschek, o. c., I, p. 49. În legătură cu Genukla, de altfel, numele Tracului Genikeilas/Aulutraleos în secolul al III-lea d. Hr.; Kalinka, o. c., c. 35-6.

5 Suetoniu, *Augustus*, 3; Dio LIV, 20, 3; Cesar, *De bello civili*, III, 4. Cf. Tomaschek, o. c., I, p. 74 și Zippel, o. c., pp. 171-5.

6 Strabon, IV, vi, 9.

7 *Ibid.*, VII, v, 2; Velleius Paterculus, II, 39.

navigabil Korkoras, afluent al Savei. Tot acolo, Sirmiul, cu numele iliric, amintește cetățile teritoriului Ilirilor, mergând până la râul Margus, dar celtice sânt Heorta și Capodunum¹, Siscia, al cărei nume trăiește în Sisekul de astăzi, ajuns un punct de concentrare pentru oștile romane. Odată barbarii aceștia prefăcuseră în pustietate de pădure partea din Hem asupra căreia se întindeau prădăciunile lor².

¹ Strabon, VII, v, 12.

² *Ibid.*

CAPITOLUL III.

Războiul civil roman și Sud-Estul european

Importanța Balcanilor, ca loc de adunare a forțelor unui Orient, care începe, pe baza vechilor amintiri imperiale și a „adoptării“ lui Alexandru-cel-Mare, crescuse prin luptele civile romane, între Cesar și Pompeiu, Antoniu și ucigașii lui Cesar, între același Antoniu și Octavian, în fața coastei balcanice sau în regiunile tesalice asupra cărora plutia umbra eroică a lui Achille.

Războaiele civile vor dărâma cu totul opera dusă așa de departe. În vremea lor, Dalmația, răsculată de prin 51¹, fusese un timp, supt Sulla, loc de refugiu pentru învins². Dalmații atacă pe Liburni, cari cer ajutorul lui Cesar, și el ordonă să li se restituie vechiul lor cuib din Promona. Apoi, profitând de această nenorocire a Romei, Ilirii, pe când Cesar trece Marea pentru a-și căuta rivalul în Macedonia, vor ucide oastea strânsă în ajutorul lui de Gabinius³.

Masagetul scitic de la Istru, Dacul și Getul, în două locuri deosebite, vor fi presințați, supt Neron, de poetul Lucan, în *Farsala*, ca dușmanii, cari trebuie combătuți, ai Imperiului roman⁴. Nu numai Epiroții sânt arătați ca luptători supt steagurile lui Pompeiu, ci și Moesii, Tracii din Em, de la Strymon, de la „barbara Cone (Tome?)“, unde Dunărea se

¹ Apian, *Illyrica*, XII. Cf., pentru dată, Zippel, *o. c.*, p. 201 și urm.

² Apian, *De bellis civilibus*, I, LXXVII-VIII.

³ *Ibid.*, III, LII. V. și mai departe.

⁴ Cântul II. Aiurea vorbește de „deșerturile Pontului scitic“ (II), de „Diane scitică“ (III).

pierde în Mare prin insula Peuce¹. Șefii acestor auxiliari apar, Sadalus și viteazul tată, Cotys, Rhascupolis, „domnul termului înghetat².

Deocamdată însă cei mai mulți Traci stăteau liniștiți, spe-riși de atâta oaste și aflându-și avantajile³.

În bălălia care dăreamă pe Pompeiu⁴, el are și Traci de-ai regelui Cotys, în frunte cu Sadalus, fiul acestuia⁵, pe lângă „vitejii“ (*excellentii virtute*) lui Rascupor (*Rascipolis*), în număr de două sute, pe cari Cesar îi crede veniți din Macedonia⁶. Ei fură cei mai vânjoși și mai dârji apărători ai partidului la care se alipiseră⁷. Dardanii și Bessii sânt pomeniți deosebit, ca și Ilirii⁸, pe când Dolopii din Epir erau cu Cesar însuși. Lupta se dă pe coasta lor de Adriatică⁹, cetățenii romani din orașe fiind siliți a lua și ei o hotărâre¹⁰.

¹ Cântul III.

² *Ibid.*

³ Apian, *De bellis civilibus*, III, LV. Un Bessus se întâlnește, Valerius Bito, *natione Bessus*, până la Bostra în Arabia; *C. I. L.*, III, 104. Pentru Dalmatici, de fapt Maezii, ca în inscripția de la Borianum, Mommsen, în *C. I. L.*, III, p. 282.

⁴ V. Heuzey, *Les opérations de César dans la Macédoine*.

⁵ După Strazzulla, în *Bessarione*, II (1902), p. 19 și urm. (cf. și 1901), seria regilor odrisi (v. și *C. I. L.*, I, p. 461; *Eph.-epigr.*, I, p. 406; cf. și Zippel, o. c., pp. 243-4), e, de la 200 a. Chr. la 46 a. Chr., aceasta: după Diegylis și Zibelmios pomeniți aici, în partea I, acest Kotys al III-lea (monedă cu numele Kotys și Rascupor), având ca asociați pe Sothimus și pe Sandalus-Sadala I-iu, urmându-i Kotys IV (cam până la 48), alt Sadala (până la 42), Koson (42), al cincilea Kotys, după care vin Rascupor al II-lea (16-11), Roimetalce (11-12 d. Chr.), Kotys al VI-lea, Rascupor al III-lea, Kotys al V-lea și Tryphaina, Roimetalce al III-lea (37-46). La Strazzulla și legăturile regelui Teres cu Perseu (după Diodor din Sicilia, XXXII, 15, 7), Pentru Roimetalce, fiul lui Kotys și al Pythodorei, Seure, în *Revue des ét. anc.*, 1904; *Rev. Arch.*, IV (1904), p. 459, no. 221. Cf. Zonaras, IX, 28. Pentru Kotys al III-lea, A. J. Reinach, în *Rev. Arch.*, XIV (1909²), p. 67, nota 4, și 1908², p. 249. — A. J. Reinach urmărește raporturile cele vechi cu Perseu în același studiu din *Rev. Arch.*, 1909² (v. p. 66).

⁶ Caesar, *De bello civili*, III, IV și xxxvi.

⁷ *Ibid.*, III, xcvi.

⁸ *Ibid.*, și ix.

⁹ Apian, *De bello civili*, II, LXX.

¹⁰ *Ibid.*, III, ix și urm.

Tracii din Heracleia Sentică, „supusă Candaviei“, văzură cele două tabere urmărindu-se cu o îndărătnică ură¹. Dar hotărîrea era să se ieie în câmpiile bogate în grâne ale Tesaliei (49)².

Opera ulterioară a Romanilor în Tracia până la August o înfățișează astfel, un compilator de pe vremea lui Iustinian: Vileius supune pe Dalmați și face din ei niște muncitori pentru Romani la minele de aur. Apoi un Marcius biruie pe Moesi cari se laudă că nu vor lăsa fără luptă pe Romani a-și zice „domnii neamurilor“³. Asemenea știri pot fi interesante însă numai pentru trecerea acestor mari fapte de istorie în legendă. De fapt, M. Licinius Crassus e biruitorul acelor Moesi, deprinși cu disciplina militară romană, în două campanii, dintre care cea din anul 28 îl duce până în adâncul Balcanilor, la tribul Artakilor². Acest „mai mare neam al Tracilor“ (*Thracum maximus populus*) e apoi supus de Lucius Piso⁴, după răscoala provocată de preotul lui Dionysos, deci un Odris, Vologes. Vologes, „preotul bes“, ucide pe regele Odrisilor, Rescupor, bate pe Roimetalce și merge spre Chersones, sprijinit și pe Sialeți, cari atacă Macedonia⁵.

Rhoimetalce I-iu, frumos înfățișat în tradiția culeasă de același Iordanes, se ridică atunci împotriva Romanilor, cari puteau crede că Tracii li sânt definitiv supuși. El apare ca un rival al lui Boirebista și un pregătitor al lui Decebal. Ii învață pe barbari „cu discipline și semnale (*sic*) militare“⁶. Contra lui pleacă Piso care aduce robi, așa de furioși încât își mușcă lanțurile⁷.

Cicerone, în cuvântarea lui contra lui L. Calpurniu, presintă pe acest politician general³ ca ucigaș al lui Rabocentus, *bessi-*

¹ *Ibid.*, LXXIX.

² Vite din Epir; *ibid.*, III, XLIX.

³ Iordanes, *Romana*, p. 32.

⁴ Dio Cassius, LI, 22, 25. V. Tomaschek, o. c., I, p. 49; C. I. L., I², p. 180. A lui Cornelius Lentulus, Dio Cassius, LIV, xxxiv, xxxvi; Florus, II, 27; cf. Horațiu, *Carmina*, III, 8, 18; *Eph. epigr.*, IX, p. 94. A lui Caecina Severus, Dio Cassius, LV, 30 Cf și Paribeni, o. c., I, p. 202, nota 44.

⁵ Florus, IV, XII; Dio Cassius, LIV, xxxiv, 6.

⁶ *Is barbaros et disciplina et signis militaribus admoverat*; Iordanes, *Romana*, p. 32.

⁷ *Ibid.* Cf. Dem. Kalopothakes, *De Thracia provincia romana*, tesă, Berlin-Lipsca 1893.

cae gentis princeps, venit în lagăr ca să-și ofere colaborația militară, pentru că primise trei sute de talanți de la regele Cotys¹. „Potolitorul Traciei“ e înfățișat și de Seneca, în scrisorile lui², ca un mare bețiv, care-și petrecea nopțile în ospete și dormia „până în ceasul al șaselea“.

Amănunte pitoresci ni s'au păstrat despre aceste lupte. Une ori triburi trace sânt asediate în munte de Romani, pe cari-i înșeală arătând că oile lor au mațele pline de singurul grâu ce mai putuseră aduna³. Acum săgetașii traci ajung până în Panonia⁴.

O liniștită Tracie vasală se creiază astfel cu regi indigeni, după sforțări care ținuseră mai bine de un veac⁵. Indată acești Traci vor fi un adevărat rezervoriu de ostași pentru Roma, până târziu în timpurile Imperiului. Căci Tracul e bun de oaste oriunde și oricum, ca, în epoca nouă, Românul din Ardeal pentru Austria și Ungaria. Cutare Trac va servi nouăsprezece ani în Panonia⁶. Vom găsi astfel o *ala Thracum* în Africa, o *ala I Thracum veteranorum* în Panonia-de-jos⁷. În Tingintania vor veni, ca să păzească, o mie de Bessi⁸.

Intrebuințat astfel în toate războaiele, acest barbar răbduriu e luat în răs totuși de noii stăpâni romani ca și de cei vechi din Atena. La Aulus Gellius, Tracul e încă „homo e ultima barbarie“⁹, și rafinatul scriitor își bătea joc de prima experiență ca agricultor a acestui mândru stângaci.

¹ XXXIV, 84.

² LXXXIII, 12. „Ebrius, ex quo semel factus est, fuit“. Despre același (?) Cn. Piso, mâniașul, *De ira*, I, XI, 13-16.

³ Fronto, III, XIV, 5.

⁴ *C. I. L.*, III, 4269.

⁵ V. și Arth. Stein, *Roemische Reichsbeamten der Provinz Thracia*, Seraievo 1921.

⁶ Seure, în *Rev. Arch.*, 1911², p. 439. V. și *Eph. Epigr.*, V, pp. 186 și urm.: liste de ostași traci.

⁷ *Ibid.*, p. 563, no. 1306.

⁸ *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 59, no. 21. O *cohors I Thracum Syriaca in Moesia equitata*, *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, pp. 84-5, no. 1. Un veteran al cohorței trace, Iulius Bitus, în Africa; *Ephem. Epigr.*, VII, p. 224, no. 702. Cf. Jung, *Romanische Landschaften*, p. 376, nota 1.

⁹ XIX, XII.

CAPITOLUL IV.

Apariția Dacilor: epoca lui Boirebista

Importanța Dacilor, ca noi stăpâni la Dunăre și Tisa apare atunci. Un pasagiu din Strabon arată că ei au desfășurat (κατέλυσαν), nu numai pe Boi și Taurisci, dar și pe Iliri și au fost ei acuma aliații (συμμάχοις ἐχρήσαντο) Tracilor¹: interpretarea că înainte de aceasta fusese alianța Tracilor cu Scordiscii² poate fi greșită.

Pe la 66 d. Chr. Agrippa e pus a vorbi de către istoricul elenistic al Evreilor, Flavius Iosephus, așa că „Tracii“ ar fi luat un „teritoriu de cinci zile adâncime și șapte de lungime“³. E vorba, de sigur, de Daci. De altfel același spune îndată că trupele din Dalmația aveau, pe vremuri, să înfrunte prădăciuni dace⁴.

¹ VII, 5, 2.

² V. și Perdrizet, în *Bull. de corr. hell.*, XX (1896), p. 487. Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin 1881, observă (pp. 219-20), că nepotul de fiu al lui Auriolus are numele dac de Udarus. Un Dasius, născut la Siscia, *Eph. Epigr.*, IV, p. 336, no. 303. Cf. și Brandis, în Pauly-Wissowa, *Real-Encycl.*, Suppl., la *Burebistas*, și la *Dacia*, VIII, p. 1971. — Forma *Daus* și în *Bull. Arch., Napolitano*, 11, seria nouă, 8, p. 10. În părțile Caucasului nomazii Daoi, numiți și Πάρνοι (nu e o legătură cu *dava* și *para*?). V. Strabon, XI, VII, 1; VIII, 2; XI, 3. Un Daaios, *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 408, no. 23. J. van den Gheyn, *Les populations danubiennes* (extras din *Revue des questions scientifiques*), Bruxelles, f. an, pune, greșit, pe Daci în legătură cu Dii la Tucidide (II, 96), cu Diobessi la Pliniu (pp. 14-5). El admite că Davus e („le membre du clan, le campagnard“ (p. 41).

³ Θράκες οἱ πάντες μὲν εὐροῦς, ἐπὶ δὲ μῆκος ἡμερῶν χθῶν διεληφότες... οὐχὶ διασχίσεις Ῥωμαίων ὑπακούουσιν φρουροῖς; *Bellum Iudaicum*, II, 16, 4. Citat întâiu la Filov, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis Diokletian*, Freiburg i. Br., 1906, p. 14.

⁴ *Ibid.*: μεθ' ὧν αὐτοὶ τὰς Δακῶν ἀνακότουςιν ἀρχάς. Cf. pentru năvălirile dace de iarnă și Filov, *o. c.*, p. 35, nota 1.

Traci, de sigur, dar a căror țară presintă o altă nomenclatură. Pe pământuri dacice unele nume sânt de *davae*, ca Buridava, pe când altele, la Tracii contemporani, au o origine deosebită, ca la cei din Alboca, din Salde (v. Sardes balcanicii), din Ratacum (v. Roteç la Adriatica), din Cium (Sieurii), oamenii lui Kotys (Cotensii)¹, oamenii din munte, Caraensii, apoi Potulatensii, Biefii, Cheiageisii, Piephigii². De la J. Van den Gheyn și Tomaschek încoace, cari au adunat știrile răzlețe despre Daci, putem urmări pe Carpo-daci, pe Pitigeți, aceiași ca și Petoporanii³.

De la început, ei apar ca o nație, de și li s'a exagerat enorm numărul⁴. O nație consolidată având un singur teritoriu și un singur șef, cu drumuri deschise și spre Apusul celtic și spre Dunărea mărgenită de Greci. Ei nu se țin din agricultură și pradă numai, ca vechii Traci, rudele lor, ci și dintr'un comerț destul de întins. S'a admis chiar un comerț dac cu Egiptul⁵.

Încă din secolul al IV-lea apare moneda dacă⁶, imitând staterile lui Filip, staterile și drahmele lui Alexandru și tetra-

¹ Pentru numele Kotys v. vol. I. În legătură cu cultul orgiastic, Iuvenal pomenește pe Baptae cari în cetatea lui Cecrops, Atena, se închină zeiței Cotytto (*Sat.*, II, v. 91-2).

² V. Tomaschek, *o. c.*, I, p. 105.

³ *Ibid.*, p. 108 și urm. Cf. Mațeescu, *Frontiera occidentală a Tracilor*, în *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj*, 1925.

⁴ Em. Panaitescu, *Numărul Geților și al Dacilor, comentariu după Strabo*, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, p. 251 și urm.

⁵ Pârvan, *Nationalität der Kaufleute*, p. 72.

⁶ Moisil, *Studii și cercetări numismatice*, XIV. *Monedele Dacilor*, din „Bul. soc. num. rom.“, XV (1920), p. 3. Cf. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donauländer*, Strasburg, 1908; Blanchet, *Monnaies gauloises*, 1905. Monede republicane la Amlaș, *Arch. f. sieb. Landesk.*, XVI, p. 16 și urm. Monede mai ales de argint, iubite de Daci, pentru mărfuri mai ieftene, Mih. I. Macrea, în *An. Inst. de st. clasice*, I, p. 135. Pentru tetradrahme dace, Bielz, în *Arch. f. sieb. Landesk.*, XI, p. 454 și urm. (patru grupe). Eckhel, I¹, vorbia de „nummi Biatc, Busu, Nonnos, Spicca aliique“. Contrafaceri de monede romane de către barbari, în Dacia (séc. III), Mih. I. Macrea, *l. c.*, pp. 134, 139. Monede în Ardeal, *ibid.*, p. 127 și urm. Până la Caligula monede de argint și cupru ibere, Budinszky, *o. c.*, p. 73.

drahmele tasiene, apoi și dinarii și așii romani (aceștia, mai bine). S'au recunoscut șapte tipuri pe regiuni, și d. C, Moisis credea că șefii de trib erau destul de autonomi ca să-și bată fiecare moneda lui¹. El admite și Daci olteni, după monede de-ale lor, ca acelea găsite la Aninoasa, în Gorj, la Dobrești, Sadova și Vela, în Dolj; de aceia triburile cu dreptul de a-și avea banii proprii².

Cum nu se imită monedele orașelor grecești de la Adriatică și nici măcar ale celor de la Pont, se dă astfel harta schimburilor din care consta acest comerț, ce se făcea mai ales cu barbarii vecini, singurii cari puteau primi acești bani³.

Dac e omul din *davă*, din sat⁴. De sigur că este o legătură între Carsidava balcanică și Chersobleptes⁵. Ei poartă însă în izvoarele romane și numele, de lungă durată și de la un timp, și de mare faimă, de „oameni ai muntelui“, ai Carpatului, Carpilor⁶.

Neam aprig, ei vor urma pe Traci în dârzenia rezistenței

¹ V. și Bielz, *l. c.*; Pârvan, *Getica*, p. 598 și urm.

² *Cronica numismatică și arheologică*, XI, p. 132.

³ Pentru moneda de aur falsă a lui „Sarmis basileus“, Herre, *Beiträge zur Dacischen Geschichte* (mie inaccesibil). În genere, Moisis *Tesauri monetare din România*, în *Bul. Soc. Num. Rom.*, XI (1914). Monede dace la Belgrad, Dumont, *Rev. Arch.*, 1868², p. 414. În *Revue Archéologique*, XVII (1868), pp. 56 și urm., 122 și urm., F. de Saulcy, *Lettre à M. Anatole de Barthélemy sur la numismatique des Éduens et des Séquanes*. Și aici se imită statere neînțelese.

⁴ Un Q. Decius „Dacus“, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, caietele VIII-X, p. 166. Un Dacicus, născut în Bitinia, tot în legătură cu flota, p. 177. În *Χρημαὶ σιβολλιακοὶ* („Oraculele Sibiline“, ed. Aloisiu. Rzach, Praga-Viena-Lipsca 1891: *Δακῶν ἐξαναδὺς τριηκοσίων ἀριθμοῦ*; v. tabla. Acolo și Traci, Agatirsi băutori de lapte (*γαλακτοπόται*) Krobyzi din Hem, Tribali săgetași. O Giridava lângă Plevna; *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 175, no. 12. Pentru rădăcina *ger* (cald), Seure, în *Rev. Arch.*, I (1919¹), pp. 91-3. O Dakibyza în Bitinia, la Van den Gheyn, *o. c.*, p. 40. O *deva* și în Anglia; *Eph. ep.*, VII, xvii. V. Pârvan, în *Orpheus*, II, p. 1 și urm., *Dacii la Troia*.

⁵ V. și Matăescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, pp. 117-8 și notele.

⁶ Carpi la Sopianae, Patsch, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1928, p. 7; 1929, pp. 16, 33. Carpi ca nume la Romani, Dessau, *o. c.*, I¹, p. 20, no. 3129; p. 124, no. 3994.

și ca luptători în arenele romane, ca eroi ai jocurilor sângeroase¹.

Dar ridicarea Dacilor n'a avut niciodată caracterul sălbatec al măcelurilor, orânduite de Mitridate, cu funcționarii romani cărora li se turna metalul topit pe gâtleej, nici cu mișcarea panono-dalmată de supt August, cu uciderea negustorilor și a Romanilor strecurați în țară, cu jertfirea *vexillariilor* de acolo, soldați pe cale de a-și părăsi armata, dar rămași legați, de și se așezau acuma pe teritoriul provinciilor, lângă indigeni, de steag².

Încă poate de pe la 60, mai probabil însă ceva mai târziu, căci relațiile cu Roma ale noii forțe barbare au loc numai pe vremea lui Antoniu, după uciderea lui Cesar, apare, *luând locul încercării lui Mitridate în Balcani*, și de sigur *supt influența isprăvilor acestuia*³, puternicul Stat al lui Boirebista, care continuă a fi pentru Strabon⁴ un Get⁵.

Caracterul lui getic, în ciuda câte unui Roman care, cu răspândirea numelui Dacilor, a ajuns a-l privi și supt raportul politic ca Dac, pare incontestabil.

Nu putem ști care era capitala lui. De sigur nu cetatea din munte a lui Decebal, ci undeva pe malurile Dunării, ca un continuator prin Ialomița și Ilfov al străvechilor șefi, *ceia ce ar explica bogăția de frumoasă ceramică din aceste regiuni*. Aceasta chiar în cazul când Argedava din inscripția, pe care putem îndrăzni, cu tot chipul așa de defectuos în care ni-a fost transmisă, s'o recunoaștem ca o „cetate de Scaun“ pentru o „basileie“ așezată, ar fi deosebită ca loc, precum este

¹ Vegetiu pune în fruntea națiilor dârze pe Daci, Moesi și Traci. I, xxviii. Traci gladiatori, Dessau, *o. c.*, II¹, p. 298 și urm., și câte un Bes, p. 300, no. 5098. Și „Amabili secutori, natione Dacus, pug. XIII, fato deceptus, non ab homine“ (în Dalmația), *ibid.*, p. 302, no. 5111.

² Velleius Paterculus, II, cx. El promite o istorie întinsă, *iusto volumine*, a războiului, *ibid.*, cxiv.

³ După Zippel, *o. c.*, p. 109, prima mențiune a Dacilor e în legătură cu lupta lui Minucius cu Scordiscii. El vede și pe primul rege Orole în luptă cu Bastarnii înainte de Boirebista (*ibid.*, p. 218).

⁴ VII, iii, 11.

⁵ V. Van den Gheyn, *l. c.* Și un Zaera-zistas, la Seure, în *Rev. Arch.*, XV (1922), p. 63.

și ca sunet, de Arcedava găsită în aceleași părți de șes în vremea Romanilor.

El pare a fi fost acela care a pus formațiunea politică de pe malurile Dunării pe altă basă decât cea religioasă sau măcar să fi schimbat sensul vechii religii orgiastice. Într'adevăr se atribuie „patriarhului“ său, Decineu, că ar fi interzis întrebuițarea vinului¹, indispensabil pentru acel cult bahic, ale cărui urme se simt și la noi în părțile de podgorie, când fetele care culeg prunele lasă la o parte sfiala și fac să răsune văile de arii în adevăr orgiastice².

Boirebista³ — probabil, din cauza deosebirilor supt care i

¹ *Ibid.* Dar Dacia apare cu grâu și cu struguri în monedele romane de la început.

² Pentru Furtwängler, *Intermezzi*, p. 62, Boirebista apare ca „ein gewaltiger Reformator in religiösem und politischen Sinne“.

³ Aceasta e forma de la Strabon: Βοιρεβιστας (VII, III, 11). Inscriptia de la Dionysopolis (v. mai departe), are Βουρεβιστα, Βυραβιστα, care e de cetit firește: Burebista. La Iordanes (*Getica*, ed. Mommsen, p. 73, dar el nu face decât să copieze pe Strabon), Burobystes; la Trog-Pompeiu (XXXII) e o formă viciată; Minns le adună pe toate patru; *o. c.*, p. 163, nota 8). Van den Gheyn (*o. c.*, p. 47) notase Boerebista, Boirebistas, Burebistes, Boroistes, Burebostes, Burvista, Burebostes și observase (p. 72), la Bizantinul Procopiu: Ditybistos. La Diodor de Sicilia, XXXII, ca Βαρταβῆς; v. A. J. Reinach, *Rev. Arch.*, XIV (1907²), p. 67, nota 4. — Tomaschek, *Brumalia und Rosalia*, p. 388, apropie de Brucentios și Buricentum. Finala e asemenea cu a lui Ariovist, cu a Tauriscilor și Scordiscilor, deci celtică. Dar găsim în secolul al VI-lea acel Trac Ditybistos, citat și de Mateescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 94. Cf. și Zaeri[v]ista, *ibid.*, p. 152, nota 1. Nu poate fi o legătură cu *Tarabostii* de cari se apropie Toliboștii Asiei Mici (Ptolomeu, V, 4, § 7) (pentru sensul cuvântului *tarabost* v. aici partea I). Și Aulobistes și legături cu *bostes* (?) și cu nume de localități, Mateescu, *l. c.*, p. 190, nota 1, care citează lucrările sale, *Nomi traci nel territorio scito-sarmatico*, pp. 228-9, și în *Bull. corr. hell.*, 1923, p. 64. El crede că sufixul *bistes* e tracic îndepărtat. Cf. și același studiu al lui Mateescu, pp. 174-5. *Basta* ar fi a locui; Van den Gheyn, *o. c.*, p. 31 și urm. Pentru *Bur* de la început el ar putea să n'aibă nimic a face cu Burii Banatului, ci cu Burrus, cf. și Krähe, *o. c.*, p. 85, adecă Pyrrhus. Cum se scrie Boierebista și Byrebista, astfel găsim formele Ῥομητάλλης, Ῥομητάλλης, Ῥομητάλλης, Ῥομητάλλης, Ῥομητάλλης, Ῥομητάλλης; Bakalaki, în Ῥομητικά, 3, VI, p. 306. Să nu uităm, în sfârșit, că pentru Dio Cassius (XXXVIII, 43, 3. Cf. Gustav Strämpel, în *Klio*, XXV (1923), Suppl., Ariovist nu e un German, ci un Alobrog galic.

se prezintă numele, un Bărebista, cum va fi fost și o *Bersovia*, lângă Țara *Bârsei*¹, — a fost fără îndoială un puternic stăpânitor², de care au știut poezii Romei contemporane³, dar *n'a fost astfel prin ce-i dădea un singur popor, ci prin costul pe care și l-a căpătat în mijlocul întregii lumi barbare care-și căuta un șef, oricare ar fi fost originea națională a „basi-leii“ lui.*

Inercarea celtică a Tauriscilor, legată cu a unor Traci și Iliri, a Boilor regelui Cristasir, — deci *un Imperiu de concurență* — căzu înaintea lui Boirebista⁴, care fusese până atunci vecinul lor, hotarul fiind la Tisa⁵. Regiunea fu așa de temeinic prădată, încât se considera ca un pustiu, *poate însă și ca mijloc de apărare, cum s'a pretins pentru un timp mult mai târziu*, asemenea cu al Geților de de-asupra gurilor Dunării. Vechea cetate de defensivă romană contra Dacilor, Segeste⁶, a trebuit să cadă.

În acest timp, un sol din Dionysopolis, acela al cărui nume a fost cetit Akornion sau Akirnion, merge și la „regele Buri-bista“ (Βουρίβιστα)⁷, cel d'întăiu... dintre regii Traciei, care stăpâna tot malul râului și ce este peste dânsul“. Il vedem pe acest Grec priceput în serviciul regelui la tânărul Pompeiu, călătorind până în Macedonia pe la Heracleia, pe râul Lykos, ceia ce-l face a folosi și orașului de naștere⁸. Pompeiu

¹ Aș îndrăzni să atrag atenția și asupra milenarii chemări a oilor de către ciobanii cu origini preistorice: „*bâr oiță*“.

² Și Mommsen și Camille Jullian au admirat valoarea acestei personalități excepționale.

³ Virgil, *Georgicele*, II, 497 („coniurato descendens Dacus ab Istro“); *Eneida*, VII, 604, „Getis inferre manu lacrimabile bellum“; VIII, 725, („indomitique Dahae“), 728. V. și Iorga, în *Rev. Ist.*, XVI, p. 151; Horațiu, *Carmina*, III, 5.

⁴ Strabon, VII, III, 11. Cf. Goos, în *Arch. f. sieb. Landesk.*, XIII, pp. 443-9. V. și Premerstein, în *Jahrbücher austriae*, I (1898), p. 178 și urm. Cf., pentru „pustiul“ lăsat, și Caesar, *Bell. Gal.*, IV, 3, 2. Cf. Niese, în *Zeitschr. f. deutsches Altertum*, XXIV, p. 168.

⁵ Ποταμοῦ διείργοντος τοῦ Παρτίου (cetește Παρτίου); Strabon, VII, v, 2.

⁶ Ἡ σεγεστικῆς πόλις..., εὐφραδὲς ὀρηγήτριον τοῦ πρὸς Δάκους πολέμου; *ibid.*

⁷ Mai jos: Βουραβ...

⁸ Kalinka, o. c., c. 87-90, 192, no. 227 (și în Dittenberger, *Sylogge*, III, p. 762). În partea d'întăiu, de și Ἀργέδαθον, e evident, ca și πατέρα, nu sânt elemente necesare pentru a întregi, cum o face Dittenberger

Fig. 5. — „Provincia cucerită”.
Arch.-epigr Mitt., XVIII, p. 84.

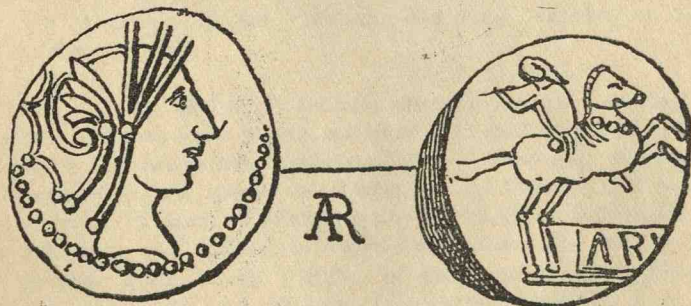

Fig. 6. — Monedă de rege german.
Numismatische Zeitschrift, 1979-80, p. 116.

fiind calificat de *imperator* (αὐτοκράτωρ) în inscripție, data nu poate fi decât, cum am arătat mai sus, între 50 și 48 a. Chr.¹.

Biruitoarul în războiul pe care-l cunoaștem numai printr'o scurtă pomenire la Strabon, din vremea lui August, dar întrebuițând și aici izvoare contemporane, pare a fi voit deci prin trimeterea acestui Grec din Dionysopolis, Akornion², la Pompeiu tânărul, ca „autocrat al Romanilor“, să-și asigure Imperiul pontic, dincolo de hotarele cărora pradă „până în Macedonia și în Iliric“³.

În inscripția de la Dionysopolis se vorbește de un iernatec (παφαχειμασία) al lui Caius Antonius. Acest fapt trebuie pus în legătură cu solia dacă la dânsul, după ce o încercare pe lângă Octaviu, de care vorbește Dio Cassius⁴, nu reușise. Un decret vorbește și de luarea Histriei de barbari, cari stau acolo trei ani. Cercetătorul frances al întregii vieți a Tracilor, Seure, crede că e vorba de o cucerire de către același Boirebista⁵.

Așezarea lui Boirebista în aceste locuri nu s'a făcut însă pașnic. Unele cetăți s'au împotrivit. Un număr de Greci apar astfel, pe o frumoasă inscripție, ca șefi ai rezistenței războinice a Mesembriei contra lui „Byrebista“ căruia nu i se dă titlul

și după dânsul Pârvan, în sensul unei solii la Arcedava, la „tatăl lui Boirebista“.

¹ V. Seure, în *Revue Archéologique*, XIII (1911²), p. 431. Campania de la Histria ar fi „cel puțin din 47“ (v. Seure, *ibid.*, p. 430). Gsell (*Domitien*, p. 203), duce pe Boirebista și până în Iliria.

² Un Akornion al lui Lisimah, Tocilescu, *Inscripfen aus der Dobrudscha*, p. 20.

³ Strabon, *l. c.*

⁴ LI, 22, 8 : 'Αλλ' οἱ μὲν ἐπὶ τάδε αὐτοῦ καὶ πρὸς τῇ Τριβαλλικῇ οἰκοῦντες ἔς τε τὸν τῆς Μυσίας νομὸν τελοῦσι, καὶ Μυσοί, πλὴν παρὰ τοῖς πάνυ ἐπιχωρίαις ὀνομάζονται : οἱ δὲ ἐπέκεινα Δακοὶ κέκληνται, εἴτε δὴ Γέται τινές, εἴτε καὶ Θράκες, τοῦ βασικοῦ γένους (în sensul de : Traci), τοῦ τὴν Ῥοδόπην πότε ἐνοικήσαντος, ὄντες. Οἱτοι οὖν οἱ Δακοὶ ἐπροσβέβησαντο μὲν πρὸ τοῦ χρόνου τούτου πρὸς τὸν Καίσαρα (Octaviu), ὃς δ' οὐδενὸς ὧν ἐδέοντο ἔτυχον, ἀπέκλιναν πρὸς τὸν Ἀντώνιον.

⁵ Și *Rev. Arch.*, XVIII (1911⁴), p. 424 (reproducere), 429-31; Kalinka, *o. c.*, c. 192, no. 227 sau Dittenberger, *Sylloge*, *l. c.*, pentru στραταγήσαντες Βυρεβίστα πολέμῳ. (Nu e de admis reconstituirea cu Γεταῖν βασιλέα : „regii“ nu erau nici naționali, nici locali, ci βασιλεῖς pur și simplu).

de rege¹. Legăturile Ținuturilor dace sânt și cu Mesembria². Marfa din Rodos nu pare să fi venit direct³.

Mergând spre Olbia⁴, supuindu-și orașul, precum avea supt cercetarea lui Dionysopolis la Sud, Boirebista n'ar face decât să urmeze direcția care adusese pe Dariu în această stepă unde *Sciții începuseră ei să creeze o viață politică mai periculoasă, prin prosperitatea și bogăția ei, pentru marea monarhie a Asiei decât rătăcirile și eventualele lor prădăciuni*. El se desface astfel din basa lui locală, destul de modestă, pentru a se consacra idealului care cucerește și duce la poftă, la distrugere orice putere se ridică. E într'un anume sens, așa cum fuseseră aceia pe cari-i imita, un Impărat al Răsăritului, un râvnitor la stăpânirea acelorași patru „stihii“ ale lumii. Izbânda atârna de câtă lume se strângea supt această nouă formă „panmonarhică“ de caracter divin⁵.

Marginile vieții lui, mai mult decât puterea romană, așa de nesigură încă în aceste regiuni, l-a împiedecat de la aceasta.

Înainte Statului dacic creat de Boirebista apare însă, la anul 13, Vologes (Ὀυλογαίσιος) „Tracul, Besul“, care e „însuși preot al lui Dionysos cel de la dânsii“ — același caracter sacerdotal, profetic ca la Zamolxis, ca la Diceneu, dar care nu se păstrează și în epoca lui Decebal. El se ridică împotriva Odrysilor. Rascupor, fiul lui Kotys (al IV-lea), e ucis, unchiul acestuia, Rhoimetalce, lăsat ca regent, trebuie să fugă⁶. Numai L. Calpurnius Piso, înlocuind pe Marcus Lollius, care înce-

¹ Μόσχος Φιλίμων[ος] Ξενοκλής Λαχίτη[α], Δαμέας Διονυσί[ου], στραταγίσαντες [ἐπι] Βυροβίσταν πολέμῳ; *ibid.* Ce urmează: „καὶ γραμματεὺς“ nu mai are nevoie de întregirea în γραμματεύσαντες]. Text cunoscut și de Brandis, în Pauly-Wissowa, o. c., III, 2903 și urm. Supl., p. 261. Aceiași inscripție și la Seure, în *Revue Archéologique*, XIII (1911²), p. 424. Cf. *ibid.*, pp. 429-30.

² Pârvan, *Getica*, p. 479.

³ *Ibid.*, p. 590.

⁴ Luarea Olbiei, de care pomenește Dio Chrysostomus (*Oratio*, XXXVI²) și a țerii până la Apollonia, pusă de obicei, la 50 a. Chr., ar părea să fie aceia de Boirebista.

⁵ Cf. și Lambrino, în *Comptes-rendus* ale Academiei de Inscripții din Paris, 1933, p. 280.

⁶ Ἀμαχεῖ γυμνώσας τῶν δυνάμεων. Urmărindu-l, înaintează, prădând, în Chersonesul tracic, *ibid.*

puse represiunea, izbutește, cum am văzut, — dar la început îl bat Besii —, la anul 11 birui pe rebeli¹.

Desființând formațiunile celtice de la Sava și Dunăre, Boirebista pregătia puțința unei legături cu Apusul, dar aceasta va fi opera lui Decebal, întemeietorul *Statului carpatic al rasei trace prin Dacia lui*².

Contra lui Boirebista, și Cesar ar fi pregătit o expediție și anume trimetând corăbiile cu provizii pe Murăș, ceia ce ar însemna o pătrundere adâncă a Romanilor în acest Apus dacic³. Ni se pare însă că o astfel de stăpânire a malurilor Tisei și a acestui mare afluent al ei e, pentru atunci, o ipotesă cu mult prea îndrăzneată. Și, de altfel, la Strabon, care totuși arată ca adversar pe însuși Boirebista. *Κατσαρ δ Θεςός*, e August, nu Cesar, cum se crede: Strabon e contemporanul lui Tiberiu.

Moartea lui Cesar, care găsi pe Daci în luptă între ei, părea că va provoca o nouă năvală a Dacilor în părțile Macedoniei, și lui Antoniu i se ceru să iea o hotărâre. Dacii se oferiră pe rând lui Octaviu ca și lui Antoniu⁴. Și un rege Koson se făcu aliat al lui Brutus, puindu-i numele pe monede⁵. Banii acestuia, găsiți mai ales în Ardeal, ar permite, contra părerii lui Pârvan, o localizare în aceste părți, dace prin excelență, a stăpânirii acestui rege, care nu poate fi, de altfel, decât alt Cotiso (sau Kotys). Aceiași politică voi s'o facă, în folosul lui Antoniu, regele Dikomes, Dicomus⁶, „cel cu coame îndoite“, pletosul, prădător al Balcanilor, legați de Cesar; e greu să i se arăte așezarea, de și pe această vreme orice organizare în adevăr getă — la Plutarh⁷ firește că Dacii sânt Geți, ca la toți Grecii — trebuie socotită ca imposibilă.

¹ Dio Cassius, LIV, 34, basa povestirii de mai sus. Seneca, ep. XII, 1, 14; alte izvoare, Tomaschek, o. c., I, pp. 74-5.

² Pentru osebirea între Dacii „de spre Germania și izvoarele Istrului“ și Geții, „de către Pont și de Răsărit“, Strabon, VII, III, 5, 12.

³ Cf. interpretarea lui Premerstein, în *Oesterreichische Jahreshfte*, I, Supplement, p. 167 și urm.

⁴ Dio Cassius, LI, 22.

⁵ După Mommsen, în *Ephemeris epigraphica*, II, p. 251 și urm., și Strazzula, l. c., p. 31 și urm.; Pârvan, în *Getica*, p. 84, nota 1.

⁶ Cf. Pârvan, l. c., *passim*.

⁷ *Antoniu*, 63. Pârvan, o. c., p. 85, semnalează și un rege trac în Em, Sitas Denteletul. E pomenit în Dio Cassius, LI, 23 (orb).

Deci e vorba, din nou, și de Denteleții balcanici conduși de un rege fără vedere. Dar ce se petrece la Traci cade, cum vom vedea, pe planul al doilea pe lângă greutatea ca aceia care fusese provocată de al treilea măcel de ostași romani în Pindul iliric, al lui Vatinius, trimes de Cesar după „tribut“¹.

Un pasagiu din *Consulatio ad Liviam*², ni arată că supt Imperiu năvăliri spre Sud se făceau de Dacii din Apulum („Apuli“). Dar după Boirebista regii ce se întâmpină luptând între monarhie, după cât se pare, nu cea veche, a lui Dromichaites, mai puțin încă a lui Lisimah, ci cea, nouă, a marelui lor înaintaș. Precum, în Sud, un Orole³ (cf. numele lui Tucidide istoricul, un Trac și el, „fiul lui Oloros“), care poate de pe urma Bastarnilor își pedepsește războinicii, orânduise, după legenda unui moralisator, să se culce cu picioarele în locul capului și să servească ei pe femeile lor⁴, unui Scorylo (al cărui nume, celtic⁵, amintește pe Scordisci pe Skordilaides, orașul Skarabantia și pe Skiluros, regele scit de lângă Olbia, pe vremea lui Mitridate⁶), i se atribuie apologul, aplicat luptelor civile dintre Romani, al cânilor dușmani cari se răpăd împreună la străin⁶; un Dapyx (cu numele iliric, amintind pe Iapygii iliri din Italia) represintă aceiași tradiție și aceiași țintă. Numele lui Zyraxes (Zura din

¹ Apian, *Illyr.*, XII-III: φόρους υποστᾶσθαι καὶ ἡμερὰ δοῖεν..., φόρους τε ὀλίγους τάξοντα αὐτοῖς καὶ τὰ ἡμερὰ ληψόμενος. Tot așa groază de Peoni după expediția lui Cornelius; *ibid.*, XIV.

² V. Bährens, *Poetae latini minores* (cf. Hübner, în *Hermes*, XIII, p. 237 și urm.).

Danuivusque rapax, et Dacius, orbe remoto,

Appulus: huic hosti perbreve Pontus iter.

Cf. Vulić, în *Rivista di storia antica*, VII (1903), p. 500 și urm.; von Premerstein, în *Jahrbücher* ale Institutului Austriac, I, Supl. 160 și VII, p. 232, nota 73. Numele, în legătură și cu Apulia, e iliric.

³ Pentru Varole-Orole, și Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia*, p. 390.

⁴ Iustin, XXX, 3, 16.

⁵ V. Scerulos, în Seure, *Rev. Arch.*, XII (1908²), p. 65.

⁶ „Scorylo, dux Dacorum“, Frontin, I, x, 4. Pentru el și moneda lui, Théodore Reinach, *Mithridate*, p. 63, nota 4, Skorylos a devenit Coryllus la Iordanes (*Getica*, p. 75). După acesta, ar fi domnit „patruzeci de ani“ în „Dacia“.

inscripția de la Tyras)¹ sună scitic. Un târziu izvor neclar pretinde că în persoana unui Komosikos (nu e același cu Dikomes?), s'ar fi confundat preoția și regalitatea². Atitudinea lor față de Roma e aceeași: ei vor să li se recunoască regalitatea deosebită, și de aceia se oferă pe rând partidelor romane.

Lăsând la o parte în acest capitol toată intervenția Romanilor în Balcani și ținându-ne numai de încercările de organizare ale raselor indigene, la 28 în. de Hristos lupta dintre acest Orole și Dapyx, rege mai mult al acestor părți adânci din Balcani, regiunea cea mai mare, de către Dunăre, rămânând, prin dubla vacanță, macedonică și scită, în întunec, va permite o intervenție romană supt Marcus Crassus, învingătorul Bastarnilor.

Descrierea din Dio Cassius a campaniei lui în Balcani arată că generalul roman găsi în fața sa pe acești arhaici Bastarni³, reveniți la importanță, cuceritori ai Tribalilor și ai Dentelefilor regelui orb, reapăruți și ei la suprafață, cari pătrunseseră adânc în Balcani. Ii înfruntă la râul „Kiabros“ sau „Kedros“ și ucide pe șeful lor, Deldo. Orole, devenit „amic“ al Romei, ajută la această izbândă. Numai după aceasta se atacă Moesii, aliați ai acestuia, și se pedepsește Tracii, afară de ce mai rămăsese din Odrysi, deci Maizii și Serzii, cari se pare deci că mai existau ca unități politice deosebite⁴.

Rămăși fără sprijin, Bastarnii, cari se mișcaseră din nou, trebuiră să devie federați ai Romei. Acum regele Dapyx, adversarul lui Orole, îi dădu de lucru lui Crassus, și cu el

¹ La Dio Cassius, LI, 23-7. Zurobara (= Zuropara), la Van den Gheyn, *o. c.*, p. 434. Zurozis Getomосу; *Jahrbuch des kais, deutschen Instituts*, XV (1906), c. 109 și urm. Cf. Premerstein, în *Jahreshefte*, I, pp. 178 și urm., p. 232, nota 73. Și la Procopiu apar nume de localitate terminate în *zura*. Pentru Dikomes. Schiller, *Geschichte des römischen Kaiserzeit*, I, p. 128, nota 9 (și după Plutarh, *Antoniu*, 63). După Müllenhoff (*Deutsche Altertümer*, III, p. 144), Furtwängler (*Intermezzi*, p. 64, nota 3) crede că Orole, pomenit o clipă, e regele get din Em.

² Iordanes, *Getica*, p. 75.

³ Bibliografia lor și la Lumière, *o. c.*, p. 372, nota 1 (după Servius, *Ad Aeneidem*, VIII, 666. Isidor de Sevilla, *Etymol.*, XX, c. 12, § 9).

⁴ Dio Cassius, LI, 23, 3.

se bate Romanul într'o regiune de peșteri, ca la Kairis, Dapyx cade, și fratele e prins. Erau barbari cari înțelegeau grecește și se ridicaseră mai sus pe scara culturii, de și trăiau mai mult din rodul turmelor.

Genukla, cetatea lui Zyraxis e apoi luată¹. Se întrebunțează cele mai crunte metode pentru a face liniște aici, închizându-se învinșii în peșteri, ca în luptele Francesilor din Algeria contra lui Abdelcader.

¹ *Ibid.*, LI, 25, 26 (pe larg). Trebuie căutată regiunea cu peșteri și Troglodiți în Balcani. Dar e vorba probabil numai de mari bordeie colective.

CAPITOLUL V.

Agonia traco-ilirică

Am văzut cum, în acest timp, lumea tracă urmase a favorisa războaiele civile ale Romei. Astfel încercarea lui Brutus contra Bessilor prădalnici¹, ca să iea moștenirea, lăsată Romanilor, a lui Sadala, încercarea aceasta de organizație republicană a lui aduse legături și cu o regină cu numele elenic, Polemokrateia, văduva acelu Sadala al II-leu, ucis de dușmani, și, ea-și va crește fiul la Cizic, ajutând bănește din tesaurul moștenit restaurarea libertății romane².

Regele Rascupor³ ținea partea lui Brutus și Cassius — deci un republican trac! —, pe când fratele și adversarul lui, Rascus, era cu Antoniu; fiecare dă amicilor săi câte 2-3.000 de călări și cu ei se discută care e calea cea mai bună, pe la „strâmtorile, Corpililor și Sapeilor sau pe aiurea⁴. Erau pe acolo păduri așa de dese, încât nici ochii păsărilor nu puteau zări oștile în cale⁵. Rascupor o spune aliaților săi, în jurul cărora se învâрте ca un neobosit călăuz, nu odată blăstămat de soldații cărora li lipsia și apa. Rascus însuși ajunsese a se mira cum s'a putut trece prin locuri unde nici fiarele nu pătrundeau⁶. Așa se ajunge la celtica Drabiskos, la Murkinos⁷ și la râul Strymon⁸, care se strecoară prin

¹ Dio Cassius, XLVII, 25.

² Γυνή τινος τῶν βασιλικῶν; Apian, *De bellis civilibus*, IV, LXXV.

³ Pentru nume, v. Mateescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 219, nota 7. Ras și Rascia, Rații de mai târziu au legătură cu această rădăcină.

⁴ Apian, *De bell. civ.*, IV, LXXXVII, CVIII.

⁵ *Ibid.*, CIII.

⁶ *Ibid.*, CIV.

⁷ Cf. Mursia din Panonia.

⁸ *Ibid.*, CV.

mlaștine, cu grâнарul insulei Thasos în față. Invinșii vor rătăcirii prin cărările adâncurilor, goniți de învingători cu credinciosul îndreptător Rascus¹. Prin aceste coclauri sângerosul visător Brutus isprăvi ca Decebal în muntele ardelean. Acești codri nestrăbătuți, aceste locuri pustii, această ură între frați prevestesc viitoarele lupte și frățeștile uri între odraslele Domnilor noștri. Dar Rascus ceru ca răsplată iertarea fratelui, cu care a și fost bănuț că se înțelesese de 'nainte².

Dar Iliria, trezită, cum o spune Apian³, prin aparența de slăbire a dominației romane, sfășiată în ea însăși, va presinta în curând epopei balcanice mai cumplite.

Astfel *conducerea Balcanilor a trecut din nou la Iliri*, și anume la triburile Dalmaților și Liburnilor, care, cum am văzut, se luptau pentru cetatea Promona și intervenția romană adusese un adevărat măcel, iar, în vremea luptei lui Cesar cu Pompeiu, o a doua pătrundere cu Gabinius fusese mai nenorocită, căci întreaga armată peri.

După încetarea acestor lupte interne, rezistența barbară la cucerirea romană e așa de slabă încât rolul jucat până acum de rasa tracă va trece la Bastarni și chiar la Quazii germani (*kwaaden*, în limba olandesă, „cei răi“). Contra lor se face, la 19 în. de Hristos, expediția pe care o cunoaștem prin inscripția lui Marcus Vinicius care, „în Iliric primul înaintând dincolo de râul Dunărea“, nu numai a bătut pe acești barbari, ci a supus și pe acei Cotini și Anarți, al căror caracter național e nesigur⁴. Aceasta înaintea apariției, la 14, a lui

¹ *Ibid.*, CXXIX.

² *Ibid.*, CXXXVI.

³ V. *ibid.*, V, CXLV. — Pentru Iliri mai vezi, pe lângă bibliografia din partea I, Sebastian Dolci, *De illyricae linguae vetustate et amplitudine*, Veneția 1754; Alois Walde, *Zur Besiedlung Tirols durch illyrische Stämme*.

⁴ Legatus pro pr. Augusti Caesaris in Illyrico, primus trans flumen Danivium progressus, Quadorum et Basternarum exercitum acie vicit fugavitque, Catinos et Anartios sub potestatem Caesaris Augusti et populi romani redegit; v. Premerstein, *Ein Elogium des M. Vinicius cos. 19 v. Chr.*, în *Jahrshefte* ale Institutului Austriac din Viena, VII (1904), p. 215 și urm. cf. Pârvan, *Getica*, p. 93. Pentru Pârvan Cotinii sânt Celți, Anarții Celto-Daci, dar fără probe. — Von Premer-

Fig. 7. — Monedă germană de la Dunărea mijlocie.
Numismatische Zeitschrift, 18^o0, p. 114.

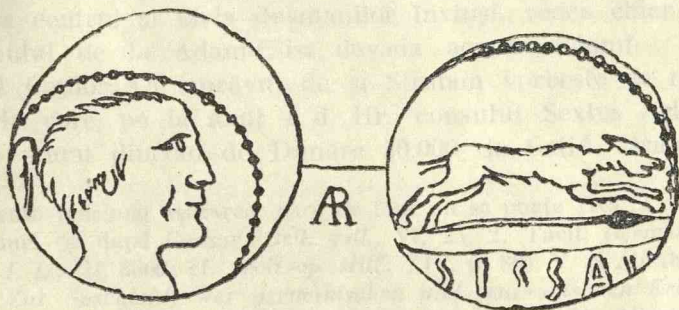

Fig. 8. — Monedă a lui Sissanus.
 După *Numismatische Zeitschrift*, 1879-80, p. 116.

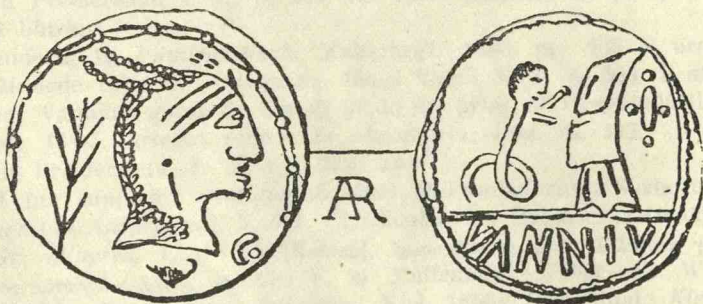

Fig. 9. — Moneda lui Vannius.
Numismatische Zeitschrift, 1879-80, p. 116.

Tiberiu în aceste regiuni. Statul marcoman care se va ridica atunci în clientela Romei, cu Marbod și apoi cu Vannius, regi din grația lui August, arată și el o coborâre germanică ajutată și de Romani în dauna tracismului supus și a acelor Daci amenințători¹. Și acești regi quazi, cari clădesc ziduri și case, ai lor practicând agricultura și făcând negoț cu chihlimbarul, primesc monede din Dyrrachium, altele din Roma însăși și ei vor bate chiar bani de-ai lor pe numele, nu numai al lui Vannius, dar și al lui Sissavas, lui Arieges². De fapt se căuta prin acest regat clientelar legătura cu oastea care, contra altor Germani, se lupta la Rin³. Numai August va supune pe Marcomani⁴.

Crassus isprăvește cu Geții. Furtwängler, nedându-și samă unde era centrul și tăria dușmanilor învinși, vedea chiar în monumentul de la Adam-Clisi dovada acestui triumf.

Rostul Geților s'a isprăvit, de și Strabon vorbește de măsura prin care, pe la anul 4 d. Hr., consulul Sextus Aelius Catus a mutat dincolo de Dunăre 50.000 de Geți⁵. Drumul

stein discută îndelung așezarea, care de fapt nu se poate fixa, a acestor neamuri (și după Caesar, *Bell. gall.*, VI, 25, 2; Tacit, *Germania*, 43, și *C. I, L.*, III, 8060; cf. *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 80). V. și Abraham (A. B.), *Zur Geschichte der germanischen und pannonischen Kriege unter Augustus*, în *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, VII (1911), care pune la anul 16 expediția lui Publius Silius Nerva în regiunea Alpilor, contemporană cu o răspingere a Sarmaților peste Dunăre și cu ajutorul dat de Marcellus Lollius lui Roimetalce, tuturul fiilor lui Kotys (Dio Cassius, LIV, 20).

¹ Von Premerstein, *l. c.*, p. 234. Cf. Tacit, *Analele*, II, 63 (pentru Marbod bătrân).

² Neudeck, în *Numismatische Zeitschrift*, 1880, pp. 108 și urm., 118-9. Monede celte la Semmëring, lângă Viena, *ibid.*, p. 503. Pentru exilul lui Vannius, gonit de nepoți și de un prinț al Hermundurilor, *ibid.*, pp. 114-5. Arioges moare la Alexandria; *ibid.*, p. 117.

³ Von Premerstein, *l. c.*, pp. 233, 236.

⁴ Ad me supplices contigerant reges Marcomanorum, Sueborum; *Monumentum Ancyranum*, 5, 541. Cf. Nicolae din Damasc, la Dindorf, *Hist. Gr. Minores*, I, p. 93: [Καίσαρ], ἡμεροσήμενος ... τὰ Ἰλλυρίων γένη, Παννονίους αὐτοῦς καὶ Δάκκας καλοῦσιν. V. și Müllenhoff, *Ueber die Weltchorographie des Kaisers Augustus*, Kiel 1856; Gutschmid, *Kleine Schriften*, V, p. 232 și urm.

⁵ Strabon, VII, III, 10: ἔτι γὰρ ἐφ' ἡμῶν (γοῦν) Ἄλιος Κάτος μετῴκισεν ἐκ τῆς περαιῆς τοῦ Ἰστροῦ πέντε μυριάδας σωμάτων παρὰ τῶν Γετῶν, ὁμογλόττου

la Mare e închis pentru totdeauna. *Inchiși în munte prin noua vecinătate, Dacii, așezați o clipă, devin și un popor prădalnic.*

Numai prin Suetoniu¹, Florus² și târziul Iordanes³ cunoaștem campania contra lui Cotiso (de fapt, un Kotys), regele munților, care se așează pe la 11, a lui P. Cornelius Lentulus, care întărește granița Dunării. După cel de-al doilea izvor, lupta se duce contra Dacilor *pentru că treceau pe Dunărea înghețată la prada provinciei romane*⁴. E vorba de o întindere dacă în „Pont și în Tracia“. Trebuie ca ei să fie strănși numai, închiși în sălașurile lor (*coercere*). Apian vorbește de concentrări de trupe contra Dacilor și Bastarnilor, la Segeste-Siscia⁵. Se vorbea, pe atunci de o mutare a centrului Împărăției în Orient, la Alexandria Macedoneanului sau la Troia lui Achile. Se gonesc cu acest prilej în Nordul lor de păduri și gheață Sarmatii cari n'au înțeles ce e pacea⁶. *Dacii sânt răspinși la Dunăre, și nu numai militărește, dar ca o situație teritorială de fapt*⁷.

S'a atribuit un mare rol lui Cotiso, contemporanul lui Octa-

τοῖς Θραξῖν ἔθνοισ, εἰς τὴν Θρακίαν. Cf., pentru dată, contra lui Premerstein, Pârvan, *Getica*, p. 95.

¹ V. Suetoniu, *Octavius*, 63; „M. Antonius scribit primum cum Antonio, filio suo, despondisse Iuliam, dein Cotisoni, Getarum regi, quo tempore sibi quoque in vicem filiam regis in matrimonium petiisset“. Cf. Dio Cassius, LXXVII, 20; *Hermes*, II, p. 318.

² IV, XII, 18 și urm., Cf. von Premerstein, *l. c.*, p. 232, nota 73.

³ *Romana*, p. 32.

⁴ *L. c.*: „Dacos gelato Danubii alveo ad furta in Romania trans-euntibus“.

⁵ Apian, *Illyr.*, XXII.

⁶ *Ibid.*: „tantaque barbaries in illis est ut nec intelligant pacem“. Cf. Apian, *Illyr.*, XIII.

⁷ Daci montibus inhaerent, inde, Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam summovere. Misso igitur Lentulo ultra ulteriorem reppulit ripam citra praesidia constituta. Sic tunc Dacia non victa, sed summota atque dilata est; Florus, *l. c.* Cf. Dio Cassius, LIV, 36, 2: Οἱ τε γὰρ Δακοὶ τὸν ἴστρον πεπηγότα διαβάαντες, λείαν ἐκ τῆς Παννονίας ἀπενέμοντο; LV, 3: καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ Σεουήρου ἐς τὴν Μυσίαν, διὰ τε τοὺς Δακοὺς καὶ διὰ τοὺς Σαυρομάτας πορθούντας αὐτήν.

viu. Acesta ar fi vrut să-i fie socru, căci ar fi merit Dacului pe fetița lui, Iulia, și tot odată și ginere (!). Culese dintr'o scrisoare a dușmanului care era Antoniu, și una și alta trebuie să fie închipuiri sau exagerări. Niciun Împărat roman nu s'a gândit să așeze lângă dânsul o străină, o barbară, o femeie de altă religie. Cu câtă indignare a răspins lumea din Roma ideia fiicei de rege evreu Berenice lângă Titus¹!

Oricum, domnia lui Cotiso s'a isprăvit printr'o campanie biruitoare a Romanilor². Încă supt Crassus Dacii apăruseră doar pentru a libera cetățile grecești³. Rare ori apare moneda pomenită cu „Koson“ a lui Cotiso⁴.

Expunerea oficială a operei lui August în aceste regiuni vorbește de o trecere a Dunării și de o supunere a „popoarelor Dacilor“ ai căror regi se închină stăpânului ca și ai Marcomanilor și Suebilor. Comandantul e, cum am văzut, după Strabon, acest Aelius Catus. Și acum ca și altă dată se aplică sistemul strămutării și Moesia e deci a acelor 50.000 dușmani deveniți foederați și „puși supt observație“⁵.

Deci, hotărît, nu se mai poate admite, numai din cauza numelui de Geți, care persistă, o organizație militară getă în al doilea deceniu după Hristos. E peste măsură de greu, odată ce se organisase în munte petrecerea dacă. Lupta contra Odrysilor foederați ai lui Rhoimetalce și ai fratelui Rascupor⁶, atacul la Aegyssos (Tulcea), la deschiderea gurilor Dunării, la Troesmis (Iglița) intervenția — în anul 13, Lucius Calpurnius Piso își făcuse expediția⁷ — flotei romane de Dunăre a lui Vitellius, a guvernatorului Moesiei chiar, C. Poppaeus Sabinus, descrise de Ovidiu mai ales, pe când se produce atacul

¹ Cf. Suetoniu, *Octavius*, LXIII.

² Horațiu, *Carm.*, III, 8: „Occidit Daci Cotisonis agmen“.

³ V. mai sus, capitolul precedent, p. 37 și urm.

⁴ Goos, *Chronik*, p. 61.

⁵ Am citat mai sus, p. 44, izvoarele. Strabon, VII, III, 10; cf. von Premerstein, în *Jahreshefte* din Viena, I. c., și Pârvan, o. c., p. 94.

⁶ Dio Cassius, LV, 30.

⁷ *Ibid.*, LIV, 34 (expediția contra lui Vologes; v. mai sus, p. 36). Cf. Premerstein, I. c., pp. 160-1. Pace între anii 11 și 6 (răscoala dalmată), *ibid.*, p. 161.

Dalmaților contra lui Severus, care venia din Moesia¹, și Germanicus supune pe Mazaei², arată scopul pe care-l urmăreau, într'o ultimă silință desperată pentru a-și deschide un orizont spre Răsărit, aceia în cari vedem Daci ca ai lui Cotiso: *stăpânirea cetăților grecești, de mai nouă desvoltare, pe un front dunărean, care înlocuia acuma pe cel pontic*. Odrysii își îndeplineau datoria încercând să-i oprească.

Răspingerii de către Romani cu adunarea tuturor forțelor i se datorește retragerea dincolo de Dunăre și chiar de Olt a forțelor dace. *Astfel reeditarea lui Boirebista a fost definitiv împiedecată*³.

Ceia ce rămâne deci liber, dar *fără Stat, fără o nouă încercare de a reface monarhia, care e întrupată acum în Roma însăși*, în Scitia Minoră, e amestecul de Traci din ramura getică și de Sarmați, în mijlocul cărora se zbate desperatul exil al lui Ovidiu.

Dintr'un pasagiu al lui Pliniu⁴ se vede cum s'a fixat, în Munții Apuseni și părțile vecine, și *hotarul de Apus* al Dacilor și printr'o mișcare a acelor Iazigi sarmați, *poate colonisați de Romanii înșii*, pe cari de aceia Ptolemeu îi numește „strămutați“, „metanaști“⁵. Astfel acest neam scitic ieă pentru sine, fiind potrivit pentru felul său de viață, tot teritoriul pusteii, cu întindere și peste Tisa până la linia înălțimilor. Era o *blocare* a Dacilor, cari nu se mai pot deci întinde nici la Apus și *trebuie să-și răstoarcă asupra provinciilor balcanice ale Imperiului roman* în timpul când, cum am spus, o expansiune spre Pontul Euxin era împiedecată și prin faptul că Romanii erau acum patronii cetăților elenice și Imperiul lui Boirebista nu se putea deci reface. Afară de aceasta însă

¹ Πρὸς τοὺς Ὀβολκᾶοις (Volscae?) ἔλυσε; Dio Cassius, LV, 32.

² Dio Cassius, l. c. Cf. Apian, *Illyr.*, XXII; Orosius, VI, 22, 2 („Dacorum commotione“).

³ Ovidiu, *Ponticele*, I, 8; IV, 7, explicat de Premerstein, în *Jahreshefte*, l. c. Cf. observațiile lui Pârvan, p. 96 și urm.

⁴ Superiore autem inter Danubium et hercynium saltum usque ad pannonica litora Carnunti Germanorumque ibi confinium, campos et plana.

⁵ V, 7.

la Dunăre erau acum și Roxolanii, alți Sarmați, iar lângă dânșii Bastarnii, abia lipiți de Romani.

Ii rămânea însă viitoarei căpetenii regale a Dacilor puțința de a face, tocmai cu aceste popoare și cu ce mai era în dosul așezărilor poporului său, acea *coalțiție de barbari*, cum o făcuseră și Sciții și poate Sarmatii înșii, pe care o vor întâlni și în alte forme Romanii în calea lor.

CAPITOLUL VI.

Lupta pentru coasta balcanică a Adriaticei și cucerirea liniei dunărene

1. Expedițiile lui Octaviu și Tiberiu.

Am văzut în legătură cu viața internă a Balcanilor¹, cari căutaseră a se organiza tracic, după ce se manifestaseră macedonean, ce a voit în aceste regiuni veșnic nesigure acela care a răspins de la el coroana regală. Abia închisese ochii Cesar și opera pe care voia s'o întreprindă el în Sud-Estul european fu reluată, și în ce privește Apusul peninsulei, de acela pe care de mult și-l alesese ca moștenitor al unei dictaturi pe care Octaviu știa să o prefacă în ceva mai acceptabil pentru ce se mai păstra din mândria republicană.

Velleius Paterculus considera Dalmația, în momentul când a fost supusă definitiv de Apus, ca o țară rebelă de două sute douăzeci de ani pe care legiunile n'au făcut decât s'o restituie legiuitului ei stăpân². De pe urma cruzimii în vremea

¹ Atacurile la poarta Alpilor în 52 a. Chr., von Premierstein, *Jahreshefte* din Viena, VII, p. 237, nota 93. Pentru luptele în Dalmația, v. Georg Veith, *Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35-33 n. Chr.*, Viena 1914, în *Schriften der Balkankomm., Antiquarische Abteilung*, VII (cercetare militară și largă bibliografie); Kromayer, *Die illyrischen Feldzüge Octavians (35 und 34-33 v. Chr.)*, în *Hermes*, XXXIII, p. 1 și urm. (fixare strategică), și Swoboda, *Octavius im Illyricum*, în *Parerga*, I, 1932.

² Dalmatia XX et CC annos rebellis ad certam confessionem pacta est imperii; II, xc. El avea de gând să povestească în altă carte rostul Panoșilor și Dalmaților; *ibid.*, xcvi. Cu atât mai mult putea s'o facă el, cu cât întovărășise pe M. Vinicius „în Tracia și în Macedonia“; *ibid.*, cr.

cuceririi se va putea vorbi de „pustiul“ de aici, *deserta Dardaniae*¹, pe când Dionisiu din Bizanț numește Dalmația, ἐνωαλίων πέδιον ἀνδρῶν², într-o vreme când cunoaște pe „Germani, Sarmați, Geții (Σαρμάται τε τέται) și împreună cu ei Bastarnii și imensa țară a Dacilor, Δακῶν τ' ἄσπετος, și vitejii, ἀλκίηντες, Alani“³.

Supunerea Dalmației se făcu metodic, cu o cruzime rece. Contra Metulilor, întăriți în cetatea lor, trebui ca Octaviu însuși să lupte, și el fu greu rănit. Campania se mântui cu adevărate holocauste ale vitejilor indigeni. Nu mai puțin aprig se luptară Segestanii din Panonia, risipiți în satele lor, cu pădurea ocrotitoare aproape.

Octaviu ajunsese astfel la Sava și de aici voiă el să plece contra „Dacilor și Bastarnilor“⁴; de la cei din Segeste se cerură și provisii pentru aceasta⁵ și se așază o garnisoană de douăzeci și cinci de cohorti la acest punct de plecare⁶.

Pe de altă parte, se dă luptă Dalmaților lui Versus, lui Testimus. Se iea Promona, și apoi Synadios, Setina. Aici împotrivirea e cumplită și din nou curge sângele viitorului Împărat. Se restituie steagurile care fuseseră luate lui Gabinius, se dau ostateci, se plătește tributul în restanță; semne de biruință se trimet la Roma.

Octaviu aduce apoi la supunere seminiile ilirice pe rând, de la Derbani la Taulanți și Piruști (Πυρρυσσᾶτοι), la Docleati și la mărginașii Narentei, mergând și până la vecinii, vechi Celți, Tauriscii⁷. În insule seucid pirații, li se vând copiii. Liburnii își pierd vasele. Unele neamuri se adună de Romani cu sila din cătune în cetăți, întru cât nu fug în păduri. Popoarele alpine sufăr aceiași soartă cu Paeonii și Dalmații⁸. Se caută a-i ținea pe aceștia și prin ocuparea salinelor, așa de rare.

¹ V. Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 20.

² *Geogr. Graeci minores*, II, p. 109.

³ *Ibid.*, p. 119.

⁴ Apian, *Illyr.*, XXII. Cf. *ibid.*, XIX-XX. V. mai sus, p. 37.

⁵ *Ibid.*, XXIII.

⁶ *Ibid.*, XXIV.

⁷ XVI, Cf. Zippel, *o. c.*, p. 225 și urm.

⁸ *Ibid.*, XVII,

Dar numai Messala Corvinus li vine de hac acestor îndărătnici¹. Iapydii însă, cari prădau Aquileia, Tergestul, se apără dârz, și cu acea răsturnare de copaci din codri, care se întâlnește așa de des în luptele Românilor.

Cucerirea romană supt primul Impărat a fost deci grea și a lăsat multe ruine în urma ei². Ea aduse însă un mare spor de civilizație. Locuitorii pirați ai termenului fură mutați în interior și îndreptați spre agricultură³.

Distrugerea de oameni fiind așa de grozavă, ar face să se creadă că și în Dacia, apoi, s'a putut petrece așa ceva. Dacă am avea pentru isprava lui Traian o povestire ca aceasta pentru a lui August, de bună samă astfel ar fi priveliștea.

În acest chip ajunse Octaviu a fi privit ca biruitor și al „Besilor și Tracilor“, cum scrie, cu obișnuita-i incapacitate de a desluși între popoare, Suetoniu⁴. El însuși s'a mândrit cu această supunere, în tinereță, a Dalmației⁵ și „întregului Iliric“. Același izvor, care nu e decât Suetoniu, îi atribuie și trei biruinți asupra Dacilor prădalnici⁶.

Din Iliricul complet câștigat Romei, August voise să facă apoi o basă pentru a pătrunde mai departe; marea răscoală a provinciei va zăbovi însă o acțiune care ar fi putut porni încă de atunci, când nu era la Nordul Dunării, o mare putere dacă de zdrobit⁷.

¹ *Ibid.* Din luptele lui Octaviu a rămas poate inscripția din insula Ozero pe o piatră de aruncat: „pertinacia vos radicitus tolet“, „îndărătnicia (voastră) vă va smulge din rădăcini“; *Arch.-epigr. Mitt.*, IV, p. 79. — Pentru drumurile ce se fac, v. aducerea unui corp „a Sirmio Salonas“; *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 144, no. 169.

² Strabon, VII, V, 4-5.

³ *Ibid.*, 6.

⁴ *Octavius*, III: „Bessis ac Thracibus magno praelio fusis“.

⁵ *Ibid.*, XX, XXI.

⁶ Coercuit et Dacorum incursus, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis; *ibid.*, XXI. Pentru „războiul iliric al lui August“ (35-3, în de Hr.), înainte de hotărîrea de la Actium, Domaszewski, *Gesch. der römischen Kaiser*, I, 1909, p. 143 și urm. El admite, după Apian (v. mai sus), că Siscia ar fi fost clădită anume contra Dacilor, p. 179.

⁷ Dio Cassius, XLIX; Pliniu, *Hist. Nat.*, VII, 46.

Pentru a se îndrepta contra înseși fortăreței dace îi trebuia Imperiului însă drumul de la Apus și pentru aceia se făcu legătura din Alpi spre Dunărea mijlocie prin supunerea popoarelor alpine, care fură cucerite numai în anii 16-4, și a Panoniei¹. Acea revoltă generală a popoarelor din toate aceste regiuni, de pe malul Adriaticei în muntele dac, va putea-o birui numai același purtător al războaielor tatălui său adoptiv, Tiberiu.

Căci ceia ce se îndeplinise de August când era încă un începător avea nevoie încă de o revisuire, sentimentul unei populații deprinse cu o milenară libertate neputându-se schimba așa de răpede în ascultarea față de un străin care nu represinta în timpurile obișnuite măcar o adevărată ordine de Stat și garanția unei puteri militare, și, de altfel, s'ar fi putut cu greu domina o țară cu atâtea cotituri, ascunzișuri și posibilități de surprindere ca acest Ținut de stâncă și pădure.

În timpul luptei cu Marbod, șeful german de dincolo de pustă², se ridică deci Daisiații regelui Bato — o luptă și la Batinus³ —, atacând și Tergeste, apoi Breucii „regelui“ Pinnes⁴. Cum Dacii se adaugă, cele mai mari puteri romane sânt întrebuințate contra rebelilor, cari încep un războiu ca al Bosniecilor și Herțegovinilor contra Austro-Ungariei ori ca al Albanesilor contra Imperiului Otoman.

Patru legiuni și multe ajutoare sânt întrebuințate contra lor. Un cercetător al istoriei romane, archeolog harnic și istoric capabil de visiune, d. Domaszewski, crede că pentru aceasta s'au ridicat Sirmium și Servetium. Lupta se începe cu Pa-

¹ Cf. Zippel, o. c., p. 247 și urm. V. Adolf Bauer, *Zum dalmatisch-pannonischen Krieg, 6-9 a. Chr.*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 125 și urm. Cf. și Sticotti, *Die röm. Stadt Doclea (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, VI, 1913)*.

² V. și în Carintia, într'o inscripție: Marevodius; *Arch.-epigr. Mitt.*, VII, p. 195.

³ D. Domaszewski, pe care-l urmăim, vede doi Bato; v. *Gesch. des röm. Kaiser*, I, p. 235 și urm.

⁴ Un Melpinnes, un Pinneus în aceiași Dalmație, *Arch.-ep. Mitt.*, VIII, p. 172, no. 276.

nonii, Dalmații¹ venind pe urmă; Dacii s'ar fi amestecat în iarna anului 10².

Așa se va purta un războiu a cărui greutate a putut fi asă-mănată cu a celor punice („*gravissimum omnium externorum bellorum post Punica*“). La anul 7, iutele Germanicus merge de la Siscia pe Unna contra Maezalilor, cari nu sânt decât Maezii balcanici, ce nu se pot despărți de Moesii Dunării. Urmează expediția, cunoscută în amănunțimi prin Velleius Paterculus, a lui Tiberiu însuși, cu luările de cetăți. Bato, cu totul învins, dar așa, cu încordarea și a celor din urmă puteri, ca Decebal, e dus la Ravena³. Triumful „ex Pan[noniis et Delmatis]“ se serbează în sfârșit la 16 Ianuar din anul 12.

Situația în aceste părți pe vremea lui August e zugrăvită de Velleius Paterculus⁴, acel vechiu ostaș care se purtase multă vreme prin aceste locuri așa: „și Reția, și Vindelicia, și Noricul, și Panonia, și Scordiscii întraseră între hotarele Imperiului și se deprinseră cu viața romană, cu limba latină, în așa grad încât păreau că se confundă cu vechea populație a Italiei“.

Dar și pe urmă oamenii deprinși cu libertatea încercară, unindu-se cu elemente germane, să se desfacă din această legătură. Tiberiu trebui să înfrunte deci încă o revoltă a Panoniei și Dalmației, care năpusti pe barbarii înarmați asupra provinciei macedonene. Lupta fu în deosebi de înviersunată, cu un adevărat măcel al populației îndărătnice. Dar atunci interveni catastrofa lui Varus, și alte griji prinseră, pe multă vreme, Imperiul⁵.

¹ Domaszewski, *o. c.*, pp. 221-2; cf. *ibid.*, pp. 212-3 (legiuni la Naissus și Ratiaria). A se vedea și V. J. Oehler, *Die Roemer in Niederoesterreich*, Viena 1912 (Programm); Eduard Nowotny, *Römerspuren nördlich der Donau*, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, CLXXXVII (1918) (observații arheologice). Dalmatus, de vine, ca și Davus mai târziu, un nume de om; Dessau, *o. c.*, I, 162, 720.

² V. *Hermes*, XXI, p. 351 și urm.: O. Hirschfeld, *Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges*.

³ Suetoniu, *Tiberius*, XX. Pentru Tricornenses și Picenses, *maesicae gentes*, Pliniu, *Hist. Nat.*, IV, 3.

⁴ II, 109.

⁵ Apian, *Illyricum, passim*, și Dio Cassius, LIV, 31. Cf. Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I, pp. 13-4.

Când totul se isprăvi, legionarul devenind, imediat, și constructor de drumuri. Sextus Aurelius Victor vorbește cu admirație de drumul care de la Pont ducea acum în Galia¹. Legiunile a patra Scitică și a cincea Macedonică lucrau în 33-4 la desăvârșirea șoselei care și azi mărgenește Dunărea².

Acum, pe ruinele atâtor autonomii locale, de la anul 6 după Dio Cassius³, începe Moesia ca organism special, supt un legat⁴, și „grăul moesic“ ajunsese a fi căutat la Roma⁵.

2. Opera îndeplinită.

Malul adriatic a păstrat fără întrerupere viața romană supt forma romanică. Se caută aici marmura ca la Tragurium; se vor trimete colonii, ca a Impăratului Claudiu, la Sicum⁶. Indigenii sânt împărțiți în decurii pentru a fi judecați (*petere iura*) în cetatea vecină⁷. Acolo, cum am mai spus și vom vedea pe larg, cetățile grecești, pe basă ilirică (Tragurium, Ragusa), fiind, din cauza vecinătății italiene, complect latinisate, s'a păstrat și a evoluat dialectul romanic, *romana* pe care d. Bartoli a putut-o culege pe buzele ultimului vorbitor.

Astfel sângele iliric, amestecat cu cel roman și al unei mai vechi infiltrații romane, e al multora dintre Români de spre Adriatica, ca și al atâtor Slavi, Albanesii păstrând rasa în forma cea mai autentică și cu o limbă deosebită.

Cum am spus, elementele păstorești și agricole din Italia au răsbătut, neoficial, fără ordin și fără misiune, pe această coastă, de unde era să-i vie Italici un domn în fruntea altei rase, Dioclețian.

¹ In *Caesares*.

² V., pentru dată, Dierauer, *Kaiser Trajan*, p. 72, nota 2. Pentru continuarea de Traian, și Arneth, în *Jahrbuch der k. k. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, 1856 (*Die Trajansinschrift Eisernen Thores*).

³ LV, 29 (Sever, ὁ τῆς πληροφορίου Μυσίας ἀρχων).

⁴ Pentru hotarele dintre Moesi și Traci, C. I. L., III, p. 992, no. 6383. — Un Bes în flota de la Misen, *ibid.*, 6109. V. și Tocilescu, *Monumentele*, p. 127 și urm. Intre Traci și Iliri, Mateescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 92.

⁵ C. I. L., XIV, 3608.

⁶ Pliniu, *Hist. Nat.*, III, 26.

⁷ *Ibid.*

Ceva din viața de odinioară se va păstra și peste secole, la Morlaciai (Vlahii de la Mare), Uscocii (de unde și numele însemnatului filolog croat de azi, d. Petru Skok), cari, vorbind, odată latinește, apoi slavonește, duc tot aceeași viață ca supușii lui Agron, ai Teutei și ai lui Genthios, ca pirații narentani. Din acest trecut se transmit acele *conventus*, adunările la care vin, pe „decurii“, și până la optzeci și nouă cetăți¹, pentru a „li se da drept“, ceea ce se va continua și prin autonomia orașelor de pe coastă, de la Ragusa până sus spre Fiume, în evul mediu, și prin *koventele* Albanesilor. Anticele urări de pe vasele de băut, așa de variate și une ori așa de hazlii², se regăsesc pe căni românești din Macedonia, în dialect, prin secolul al XVIII-lea.

Dar, astfel cucerit și colonizat, acest Vest al Balcanilor, cu trecutul așa de mult deosebit de cel roman, nu va peri odată cu neatârănarea șefilor de văi. Cu superstițiile de așa de veche origine, cu grija Satanei în formule de fermecare și blăstăm, cu lupta contra duhului rău, biruit de arhanghelul Gavril, el va reprezenta prelungiri de păgânism iliric mai curând decât influențe asiatice venite de la Sirieni, cari nu puteau fi transformatorii unor doctrine iraniene. Această transmitere se va întinde în evul mediu, făcând, independent de maniheismul tracic, devenit un bogomilism bulgar, din Bosnia o vatră de îndărătnică eresie.

Ajunsă și la Marea Neagră, stăpânirea romană directă se întindea numai asupra triburilor rurale ale indigenilor. *Cetățile grecești*, — fără a fi admise în calitate de *civitates foederatae*, ca Marsilia —, își păstrau toate vechile rosturi, supt archonții, politarhii lor, cari trimiteau și „comarchi“ prin sate³.

De altfel, și asupra vieții libere a Pontului din Asia Mică⁴, de forme așa de variate, arătând atâta spontaneitate, Roma

¹ Pentru semințiile din Epir, Strabon, VII, 1 și urm.

² Tocilescu, *Monumentele*, p. 389.

³ Cf. Pârvan, *Contribuții epigrafice*, pp. 21, 24-6.

⁴ Pârvan, în *Dacia*, I, p. 275. — Cf. și Toutain, *Les pontarques de la Mésie Inférieure*, în *Bulletin et Mémoires de la Société des Antiquaires de France*; Al. P. Arbure, *Infățișarea etnografică a Dobrogei în antichitate, după lucrările lui Vasile Pârvan, în Dobrogea, Cincizeci de ani de viață românească, 1878-1928*.

întinde numai o protecție: decretele cetățenești se comunică „prea-puternicului proconsul“, ca în Licia, unde e și o „asociație cetățenească, având în frunte un „liciarch“, ca în atâtea alte asociații; și aici, e un „pontarch“, pentru ca el să se întărească¹. Un controlor imperial² va ținea însă, dar numai de la Traian încoace, sama cheltuielilor³, și fixarea hotarelor între *vici* din vecinătate se va face de ofițerii superiori romani⁴, întocmai ca ispravnicii Domnilor români la o confederație între sate.

Numeroase monede republicane, dar cu pomenirea Impăratului roman vor fi bătute în cetățile dobrogene. Unele din ele înfățișează insigniile lor, ca vulturul de mare sfâșiindu-și peștele, la Istrieni, pe frumoasele piese de argint, care se deosebesc de cele, cu caracter monarhic, ale regilor Bosforului sau Scitiei Mici⁵.

Tot așa, în evul mediu Veneția a practicat față de Balcani sistemul roman, cu acea deosebire că ea era incapabilă de a face exportul de oameni, dar se va ajunge în Creta la o literatură greco-venețiană și se vor provoca manuscrise în care greaca modernă e scrisă cu litere latine⁶, precum cele două alfabete se amestecă în anume inscripții din Dobrogea, unde și negoțul de sclavi e întocmai cum îl găsim la Genova, prin Caffa și alte cetăți pontice, și în coloniile venețiene (Modon, Coron, Negroponte⁷). Căci cetățile ieau de la barbarii vecini, ca și mai înainte, slugi, poate chiar robi.

Dar Romanii își vor face ei, cu legăturile lor și cu tot ce se ține de ele, *un tip de grupare nou, care nu e nici al cetății grecești, nici al satului barbar*. Astfel în centre pe care supt mai multe raporturi le vom mai întâlni: la Ratiaria, care-și

¹ Reprodușă după Cagnat, în Pârvan, *Histria*, IV, p. 78. — Cf. același, *ibid.*, p. 100.

² *Ibid.*, p. 92.

³ *Ibid.*, p. 97.

⁴ *Ibid.*, pp. 103-4.

⁵ V. Eckhel, *Doctrina nummorum veterum*. Și *Mem. soc. Odesa*, III, tabla IV, n-le 4-8; XV, p. 1 și urm.

⁶ Gh. A. Mega, în *ΕΙς μνήμην Σπυριδώνος Λάμπρου*, p. 456 și urm. Pentru produsele literare mixte, Hesselning, *Essai sur la civilisation byzantine*.

⁷ Iorga, în *Revue hist. du S.-E. européen*, 1934, 1935.

va avea apoi, ca o colonie, augustalii¹, la Viminacium, pe locul încunjurat întâiu cu gard de răchită², la Oescus, se fac tabere de legionari care, cum vom vedea cercetând împrejurările din Dacia, dau de la sine municipiul și colonia, *aceasta fără colonizare*.

Numai prezența lui Domițian în aceste regiuni va aduce împărțirea Moesiei în Superioară și Inferioară. Dar *Dunărea e acum romană*. Pentru navigația dunăreană punctele de sprijin vor fi toate pe malul drept, ca *Ratiaria* (Arçar de azi), care e în legătură cu *ratis*, barcă.

Dincolo de teritoriul stăpânit se întinde încă de acum o regiune pomenită de Xifilin, după Dio Cassius, ca, mai apoi, de partea Iazigilor, și aceasta înseamnă o întregă provincie, cu un caracter particular, ca raiaua turcească³.

Și am văzut că îndată Romanii încep acea operă de strămutare a populațiilor care va trece de la dâșii la Bizantini, iar de la aceștia la Ruși și mai ales la Austrieii timpurilor noastre.

3. Regalitatea clientelară a Tracilor și Geții liberi.

*Intre cetățile elenice și prinții traci Roma, așezată în mijlocul lor, stabilește o nouă solidaritate*⁴. Dar trezirea vechii vieți tracice se datorește fără îndoială și acelei răscoale a Dalmaților, cu *idea Statului barbar, care se formează atunci*. Intre aliații contra lui Pinelus și a celor doi Bato, șefii mișcării, se întâlnește, cu cavaleria lui, Roimetalce, care e intitulat de un istoric care a participat el însuși la războiu, „*rex Thraciae*“⁵. Dar prietenul Romei a trebuit să râvnească și el spre același ideal, chiar dacă el se cobora la nivelul Statului clientelar, cum îl tolera Roma la Nordul Pontului. Acolo o cereau necesitățile comerțului dintre stepa rusească și cetățile Mediteranei; Romanii vor urma și față de Statul dac politica pe care de la August înainte o inaugurară față de

¹ C. I. L., III, 1641, 6294. O femeie din Ratiaria, *ibid.*, 6156.

² Inscriptii, *ibid.*, p. 264 și urm.

³ LXXI (despre pod și rostul ostașilor). V. mai departe, la Traian.

⁴ V. Mommsen, *Röm. Gesch.*, V, pp. 13-4.

⁵ Velleius Paterculus, II, cxii.

regatul clientelar al Bosforului¹ și, în ce privește Scitia Minoră elenică, față de alte cetăți grecești din Pont, cărora li se dădu o situație analogă cu a largilor *civitates* galice, Relații de comerț foarte vechi le-au avut Romanii cu aceste regiuni, monedele din epoca Republicei trecând și Dunărea, iar, dacă ei schimbară pe urmă sistemul, aceasta se datori condițiilor noi pe care le crea, pe alocuri, îndărătnica rezistență contra lor².

De altfel, Roma, care nu e cuceritoarea ce s'a crezut, n'a dorit să introducă nicăiri pe funcționarii și ostașii ei. Pentru o întreagă perioadă, ea încearcă aici, ca și în părțile asiatice de pe celalt țărm al Pontului, sistemul *regalității clientelare*.

Din amănuntele date de Tacit putem cunoaște ce s'a întâmplat cu aceia a Tracilor.

Kotys, amicul lui Ovidiu, ieă în căsătorie pe Antonia Tryphaina, rudă a triumvirului, al cărui nume greco-roman arată sinteza ce e pe cale de a se înfăptui. Ea se învederează strălucit prin căsătoria acestei princese, care era fata regelui elenistic al Pontului, Polemon, și a soției lui, de același caracter grec, Pythodoris, care a domnit ea însăși după moartea soțului, cu doi fii lângă dânsa. Unul din aceștia ajunge rege prin voia Romanilor, iar fiica lui Pythodoros din Tralle rămâne din nou văduvă, dar și mai departe regină, după căsătoria a doua, cu un Archelaos³.

Supt August, încă la 19 d. Chr.⁴ (după alții la 12) Tiberiu se amestecă, — întrebuițând dibăcia pentru care-l laudă contemporanul Velleius Paterculus⁵ —, în certele trace după moartea lui Roimetalce între fratele Rescupor⁵ și fiul Cotys⁶, care

¹ Rostovțev, *o. c.*, p. 154 și urm. Cf. Ternbach, *Die amici populi romani republikanischer Zeit*, tesă din Strasbourg, 1895.

² Théodore Reinach, *Mithridate*, p. 256. — Pentru monede republicane în Ardeal (Orăștie), Bahrfeldt-Forchheimer, în *Num. Zeitschr.*, IX (1877), pp. 284 și urm., 293 și urm.

³ Théodore Reinach, *l. c.*

⁴ II, cxxix.

⁵ Ca nume obișnuit, *Revue Archéologique*, 1911², p. 440. Cf. Κότυς Παύλου, Θραικῶν βασιλεὺς (Kotys II); Allard, *La persécution de Dioclétien*, II, p. 477. Raizdos e vechiul erou Rhesus.

⁶ V. mai sus, *passim*.

capătă de la Impărat partea de către Pont. Acesta e prins la un ospăț de împăcare și ucis, când îl cereau Romanii. De aici schimbarea guvernatorului Moesiei cu Pomponius Flaccus, „născut pentru orice lucru de făcut bine”, care poate aresta pe ucigaș, puindu-se rege fiul acestuia, în devălmășie cu copiii lui Kotys, cărora li se dă un tutor roman¹. Dar trebui un mic războiu pentru ca regele nou să fie salvat de dușmănia alor săi².

La Roma se cresc deci, împreună cu Caligula³, copiii lui Kotys: Roimetalce cel tânăr (al III-lea, al doilea fiind coregentul, fiu al ucigașului), Polemon, nume adus din Pont, și un alt Kotys, pe care aceiași putere romană îl făcu moștenitor al unchiului în Armenia, — toate regalitățile clientelare formând astfel un ansamblu, așa cum, mai târziu, Turcii Otomani vor putea trimete Domnii vasali într'una sau în alte țeri românești, încercând, la sfârșitul secolului al XVII-lea, o asemenea politică și în Ardeal. Cel d'intăiu domnește, și vedem pe un Grec închinând pentru el o piatră lui Zeus elenicul: e intitulat „rege al Tracilor”⁴.

Kotys, care asociază în monede cu legenda greacă pe Caligula, moare omorât de soția sa, la 46⁵. E ultimul rege trac. Nu e imposibil ca el să fi făcut ca Attal din Pergam și Nicomede din Bitinia, Archelau din Capadocia, Polemon din Paflagonia, lăsând prin testament țara sa Romanilor⁶.

¹ Tacit, *Annales*, II, 64-7. Cf. și Pârvan, în *Mem. Ac. Rom.*, XXXVIII, pp. 555-6.

² Tacit, *Annales*, III, 38-9.

³ V. Dittenberger, III, 798; Tacit, *Anale*, II, 67; III, 38, 39, 40; IV, 46-51.

⁴ *Bull. Corr. hellénique*, 1932, p. 202.

⁵ Bacalachi, în *Θρηναία*, VI, p. 305 (unde și istoria acestei dinastii). Seria lui Mommsen, deosebită de aceia pe care, după altă calculare, am dat-o, la începutul volumului, e aceasta: Kotys (c. 697-706). Sadala fiul († c. 712), Kotys, fiu al acestuia († în 738), Rascupor, fiul lui Kotys (738-43), Roemetalce, unchiul lui (743-59), Kotys, fiul acestuia († între 14 și 19 d. Hr.), Rascupor, unchiul lui, Roemetalce al lui Rascupor (citat la 21, la 26), altul anonim, fiul lui Kotys, (19-46), Polemon, fiul lui Kotys și al Antoniei Tryphainei (trece în Cilicia la 41), Kotys, fratele lui.

⁶ Iordanes, *Romana*, pp. 428-9.

Tracii vor veni în armatele romane¹, cei din interior, din Em, cari se coboară la Filipopol; Odrysi — cărora Tacit li zice acum Odinsi —, Coeleşti² și Dii³, „neamuri puternice“⁴.

Această regalitate s'a târât astfel, ocrotită, măguliță și de cetățile grecești, dar fără putere. La Atena în Erechteion se vedea piatra închinată lui Kotys, fiul lui Rascupor, și, aproape, aceia a lui Rascupor, fiul lui Kotys⁵.

Romanisarea acestor dinăști se făcuse destul de răpede, ca grecisarea, mai târzie, a Racoviștilor și Calmășilor în Fanar. Vedem, la Roma, într'o inscripție pe „Iulia Tyndacis, C. Iuli, regis Rhoemetalces“, care „fecit sibi et suis et libertis, libertabus posterisque eorum in fr. p. XII, în gr. p. XII“⁶, a făcut deci un dar și o pomenire alor săi, libertilor și familiei lor. E vorba de cel care domnește până la 12 după Chr., deci primul din seria nouă⁷.

De pe urma luptei între regii traci rasa însăși părea obosită *mai ales în aceste regiuni pontice*. De aceia regele Remaxos de pe la 200, pe care l-a descoperit d. Lambrino într'o inscripție de mare însemnătate, la Istria, apare numai ca un furnisor și client al acelorasi cetăți de la Marea Neagră, a căror soartă era continuu în joc.

Nume grecești se păstrează, în legătură cu o mai veche influență culturală, la aceia pe cari Roma-i poate muta după voie de la Apusul Mării Negre la Nordul ei. Avem astfel în grecește inscripția regelui Kotys pentru tatăl Sadala și

¹ E. Keil, *De Thracum auxiliis*, și Mommsen, în *Hermes*, XIX, p. 33 și urm.

² Cf. nota erudită, dar neclară a lui Pârvan, *Getica*, p. 227.

³ Cari nu pot fi Daii, „străvechii Geți“; *ibid.*, p. 232, nota 2.

⁴ *Ephem. epigr.*, II, p. 250 și urm. Asupra regilor Kotys și Simos Tafrafi, *Rev. Arch.*, XXI (1925), pp. 258 și urm., 266-7. Cf. și Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, I, p. 291. Inscriptia de la Kallatis ἐπὶ βασιλέος Σίμου [τοῦ Ἀσκληπιάδα] *Rev. Arch.*, XXII¹, pp. 258, 265; XXII², (1925), pp. 62-5. Pentru cea ἐπὶ βασιλέος Κότυος τοῦ Ῥοιμητάλλα, *ibid.*, pp. 64-5, răspătiri de cetățeni meritoși din partea *thiusului* dionysiaștilor. Nume numai grecești.

⁵ *Rhein. Mus.*, IV, pp. 34-5.

⁶ Dessau, *o. c.*, I, p. 191, no. 849.

⁷ V. Hübner, în *Hermes*, X, pp. 397-8.

mama Polemokratia¹. Ca la regii și fruntașii evrei, unind nume ebraice cu cele grecești și romane, întâlnim la asemenea dinastii nume ca al Antonei Tryphaena, care e totuși de origine balcanică².

Virgiliu vorbește însă de „coniurato descendens Dacus ab Histro“, ceia ce arată lămurit sensul supra-național pe care-l avea supt August puterea dacă. Interpretarea dată de glosatorul Servius, după o declarație a necunoscutului Aufidius Modestus, care zicea să fi cetit așa ceva: că Dacii înainte de a pleca la războiu se împărtășiau cu apa Dunării așa cum s'ar face cu vinul, jurând că nu vor reveni decât biruitori³, e copilăroasă⁴. De altfel s'a observat⁵ că Stațiu, imitând pe Virgil, arată pe Daci prăbușiți de pe „munții conspirației lor“ (*coniurato deiectos vertice Dacos*)⁶.

La 6 după Hristos Daci și Sarmași împreună atacă Moesia⁷.

Să nu ne înșelăm asupra sensului tuturor acestor mișcări și pătrunderi. *Ceia ce atrage ofensivele e bogăția, valoarea economică a orașelor grecești de pe periplul Mării Negre. Lumea barbară e în funcțiune de dânsese, și inițiativa romană către dânsese se îndreaptă. Comerțul lor și ideea regală asiatică sânt singurii factori superiori în ceia ce altfel se desface în frânturi de haos.*

Când Romanii apar, disciplina lor aspră distruge, în fond, autonomiile cetățenești. Orașul grecesc decade pretutindeni, și se găsește în față astfel vechiul barbar educat etrusc și grecesc,

¹ V. Rev. Arch., VII (1868), p. 464. Trimete și la un articol al lui Perrot, ce era să apară în *Bulletin de la société des antiquaires*.

² V. E. Curtius, *Ehrendenkmal der Kyzikener für Antonia Tryphaena und ihre Familie*, în *Monatsberichte der Akademie* (din Berlin), 1874, pp. 7-20.

³ *Georgice*, II, 497.

⁴ V. ed. Thilo, III, p. 266 și observațiile lui Salomon Reinach, în *Rev. Arch.*, I (1915), pp. 338-9. Pasagiul lui Claudian, *Bell. Get.*, v. 81-2, n'are acest sens.

⁵ Reinach, *l. c.*

⁶ *Thebais*, I, 20. — De o mișcare a Dacilor la sfârșitul lui August vorbește Orosiu: „Atheniensium seditione et Dacorum commotione“; VI, 22.

⁷ Dio Cassius, LV, 30 (διὰ τε τοὺς Δακοὺς καὶ διὰ τοὺς Σαυρομάτας πορ-
θοῦντας αὐτὴν [τὴν Μυσίαν]).

Romanul și barbarul cel nou, pe care acum rămâne ca Romanul să-l educe, introducându-l în acea sintesă antică în care educatorul a intrat de mult.

Singurul element de originalitate pe care l-au dat Tracii istoriei universale e deci arta, dar aceasta, întinzându-și influența și asupra Greciei clasice, e, cum am mai arătat, de o mare însemnătate.

4. Geți fără rege în umbra Romei.

Luptele din Balcani mai au o consecință, de cea mai mare valoare pentru sintesele ce vor veni. În fața Apusului stă Răsăritul, care s'a recules din înfrângerea diadohilor și care din ce în ce mai mult își întinde primatul, prin zeii săi teribili și ispititori, prin luxul său care molipsește, prin școlile înalte din Rodos, Cizic și Alexandria, prin bogăția sa și frumuseța monumentelor sale. Victoria va fi a lui, dar pentru moment *o lume mijlocie trebuie să se ridice, și ea este acest Sud-Est european.*

În el întâiu *se va crea o nouă sintesă.* După cea violentă scitică, aceasta se va face încet, prin infiltrații de cultură și prin străbateri de populație, supt ocrotirea însăși a acestor Romani cari, biruind, pierd acea stăpânire a Occidentului în numele căreia veniau. Aceasta se desăvârșește încă din vremea când August, găsind rămășițele monumentului care însemna unde căzuse pe pământul egiptean Pompeiu, acoperia cu onoruri memoria lui, impuind să se uite amintirile unui război civil care n'ar fi să se mai întoarcă. În monumentul de la Ancira, proclamația oficială a operei sale, August vorbește nu numai de lupta cu Tracii, dar de *trecerea Dunării contra lor*, de sigur prin părțile Banatului, și adaugă că „*a silit neamurile Dacilor să sufere poruncile poporului roman*”¹.

Un război în Scitia Minoră prin epoca lui August e cunoscut numai prin plângerile lui Ovidiu, care devine și în ce privește cunoașterea războaielor un martur de căpetenie. Luptele, pomenite în treacăt, și mai sus, tot în acest capitol, alături de alte manifestări ostășești locale, se dau la Aegyssus,

¹ Καὶ ὕστερον μεταχθὲν τὸ ἑμὸν στρατεύμα πέραν Ἰστροῦ τὰ Δάκων ἔθνη προστάγματα δήμου Ῥωμαίων ὑπομένειν ἠνάγκασεν; ed. C. I. L., III, sau *Res Gestae*, ed. Mommsen, 1883, p. 128.

spre gurile Dunării, cetate de pe culme, al cărei nume, apropiat de acel de Azizis, pare a fi de origine getică. Un rege Sithonius (v. Sitalkes) e atacat de un dușman get, care intră în cuprinsul cetății. Romanilor li se pare această stăpânire așa de importantă, încât flota Istrului, supt conducerea unui Vitellius, vine să gonească pe năvălitori. Intre ostași se află și un prieten al lui Ovidiu, Vestalis. Se dă o luptă pe care acesta o descrie homeric, cu grindina de pietre căzând asupra legionarilor și ploaia de săgeți otrăvite, care par să arăte pe Sarmaci. Nu se ajunge la scop decât printr'o luptă de la om la om¹.

Vestalis „a înroșit de sânge getic Istrul“². Regele odrys, „de neam mare“, venit cu oaste „nenumărată“, își răsbună printr'un mare măcel. Mai târziu nu mai era aici decât un *vicus* de rurali³. Poetul exilat e bucuros că frumoasele lui versuri asigură nemurire acestei isprăvi înfățișate cu atâta avânt și coloare⁴.

Dacă la 21 d. Hr. se răscoală Tracii, Coelaleți, Odrysi și Dii⁵, cum am văzut, peste patru ani o nouă răscoală chiamă la ei pe C. Poppaeus Sabinus, guvernatorul Macedoniei, pe al Moesiei, Pomponius Labeo, și pe credincioșii barbari ai lui Roimetalce⁶. Am văzut că în lupta de la Ciabrus cade regele moes Deldo⁷.

Expediția lui Tiberiu contra Panonilor, pe cari nu-i mai domina marele nume al lui Agrippa — acuma Scordiscii, „vecini și de aceiași pregătire militară“⁸, ajută pe Tiberiu contra

¹ Cf. *Pontica*, IV, 7: Non neget Aegyptos quae, te iubente recepta, Sensit in ingenio nil opis esse loci.

² Despre capete tăiate, *ibid.*, 9.

³ *C. I. L.*, III, 14442; cf. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 20.

⁴ *Pontica*, IV, 7. Cf. *ibid.*, I, 8. — In epistola VIII, el își dă samă de veșnicia ce o împarte: Carmine fit vivax virtus expersque sepulcri Notitiam serae posteritatis habet, Scripta ferunt annos

⁵ Mai sus, p. 58.

⁶ Tacit, *Annales*, III, 38; IV, 46-51. Hotarul meso-trac și Dessau, II¹, p. 468, no. 5356. Răscoala contra lui August, Schiller, *o. c.*, I, p. 224 și urm.

⁷ Dio Cassius, LI, 24.

⁸ Ὀμόροις τε αὐτῶν καὶ ὁμοσκέοις ὄδοι; *ibid.*, LIV, 31.

lor —, și Dacilor năvălitori supt trei șefi¹, dintre cari unul a trebuit să fie Cotiso, trecerea Dunării contra lor au trebuit să fie acte militare de mare greutate, și pentru că August se laudă cu ele: barbarii fură „desarmați“².

În inscripția comemorativă, pomenită mai sus, August se privia chiar ca stăpânitor al Dacilor³, și Nicolae din Damasc îl presintă ca pe acel care „a împăcat (ἡμεροσάμενος) popoarele ce sânt dincolo de Rin și la Marea Ionică și neamurile Ilirilor, și pe Panoni și pe Daci“⁴.

Din parte-i, Horațiu se arată asediat de oamenii cari-l întreabă dacă a auzit ceva despre Daci⁵.

Alătura de Tracii supt palide umbră regale și de acești Daci ardeleni, cari, și după Boirebista, nu se tem de lupta cu Romanii, trăiesc însă, aproape liberi, ținuți în pace prin ajutoare, dar rămași în legătură cu barbaria Sarmaților și a acelor Bastarni cari ieșiseră din amestecul lor cu Celții de la gurile Dunării și de la limanul Nistrului, vechii *Geți* ai lui Herodot căroră, după obiceiul elenic, Virgil, cum vom vedea, li va da numai acest nume. Despre marele lor rost în trecutul Scitiei Minore, de ale cării cetăți sânt strâns legați prin schimburi economice, Mihail C. Suțu scria aceste frumoase și drepte cuvinte: „Istoria veche a Dobrogii e înainte de toate istoria veche a Geților; au ocupat-o din secolul al VI-lea a. Chr. până în vremea Romanilor, și de acolo au plecat ca să prădeze pe malul din față marele Imperiu barbar care a cumpănit o clipă puterea Romei și n'a căzut decât supt loviturile celui mai mare din Impărați“⁶.

¹ Locul, citat și mai sus, din Suetoniu, *August*, 21: Coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis.

² Quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis profligatus victusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi romani perferre coegit; ed. Mommsen, *Res gestae divi Augusti*. E pasagiul redat și grecește mai sus, p. 60, nota 1.

³ *Res gestae*, l. c.

⁴ *Fragm. Hist. Gr.*, III, pp. 427-8.

⁵ *Satire*, II, 6, 53 („numquid de Dacis audisti?“; „nil equidem“). V. Velleius, II, 39; Dio, LIV, 31. Pentru ajutorul scordisc (mai sus, p. 61, nota 8).

⁶ M. Suțu, în *Rev. Arch.*, XLII (1881), p. 304.

Deci, pe când Horațiu vorbește cu indignare de amenințarea săgeților dacice în vremea luptelor civile¹, Ovidiu, care trăiește între Geți, laudă timpurile când apele Pontului erau liniștite mulțumită puterii și autorității lui Flaccus. Supt el era sigur „malul sălbatec al Nistrului“², ceia ce nu înseamnă, aici, gurile. Poetul îl arată biruind pe arcașii geți și smulgându-li Troesmis, pe care un rege din interior o cucerise³. Alt Flaccus, Pomponius, vre-o douăzeci de ani mai târziu, va pune capăt zburdăciunii regelui trac Rascupor. Mai târziu fratele amicului său Graecinus comandă în acest Pont stâng, *laevus Pontus*⁴.

Nu cunoaștem în afară de Ovidiu, de care va mai fi vorba îndată, raporturile dintre garnisoanele romane și barbarii în-cunjurători. Firește că nici inscripțiile nu ni-o spun. Dar ele apar întregi dintr'un pasagiu al lui Dio Cassius privitor la epoca lui Marcu Aureliu. Quazii și Marcomanii se plâng atunci Împăratului că ostașii din cetăți, în număr de 20.000 „nu-i lasă să-și pască vitele și să lucreze pământul“⁵, ei atrag la dânșii fugari și li smomesc robii. Aceasta i-ar face să plece la Semnonii vecini.

Înainte de a urmări o acțiune strălucită, de o lungă durată și care a trezit admirația, ce răsună și până astăzi⁶, a contemporanilor, e necesar să se înțeleagă epoca și oamenii.

Căci împărații după August, despre cari Fronto va scrie lui Marcu Aureliu că-i e rușine a vorbi, așa de rele sânt moravurile și miserabilele fărădelegi⁷, nu căutaseră niciun războiu. Ei reprimaseră numai mișcări care se produceau contra unei forme politice pornite din ideia păcii necesare.

¹ *Carmina*, III, 6 („delevit urbem Dacus et Aethiops“).

² *Pontica*, IV, 9.

³ Hic captam Troesmin celeri virtute recepit. Infecitque fero sanguine Danubium; *ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ Dio Cassius, LXXI, 20 (traducerea lui Anghel Demetrescu).

⁶ De unde falsificările din timpul Renașterii, cu „victo Decebal“; cuprinse între piesele neautentice, și în *Corpus*, III, și Kubitschek, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1929, p. 143.

⁷ *M. Cornelii Frontonis et M. Aurelii imperatoris epistulae*, ed. Naber, Lipsca 1867, p. 123.

5. Lumea dunăreană în oglinda poezilor.

Lui Virgiliu Geții îi sânt un popor cunoscut, pe care cântărețul descălecării lui Aeneas îi pune, ca „pustiile“ lor, lângă Bisalții traci și Gelonii lui Herodot, cari-i par încă un popor aprig: „acer Gelonus“¹.

Și lui Horațiu îi era cunoscută această viață din părțile noastre, și el osebește bine între Sciții cari străbat câmpiile pe cară și „Geții înghețați“, cari lucrează cu anul ogoarele în de obște².

Dacă n'avem, cum se va spune, povestea războaielor lui Traian, atât de dorită, dar care n'ar fi avut varietatea isprăvilor galice ale lui Căsar într'o țară mult mai dezvoltată, cu atâtea cetăți și șefi ieșiți din mijlocul unei bogate și active aristocrații, ni e păstrat însă norocul de a vedea descrise pentru vremurile lui August împrejurările din Scitia Minoră și din regiunile vecine, de cineva care după Virgiliu a fost de sigur poetul cel mai fecund și cel mai iubit al Romei în momentul când imperiul se strecura pe urmele cumplitelor războaie civile.

Pentru Sidonius Apollinaris, „delicatul Naso“ a fost trimis la Tomi pentru „marea iubire față de fata împărătească, supus Corinei cu numele fals“³. La cincizeci de ani, încunjurat de o largă popularitate, bucurându-se de o bună viață de familie și primit la Curtea monarhului, Ovidiu, socotit ca un corupător pentru sfaturile din *Ars amatoria*, — *tenerorum lusor amorum*, spune el însuși despre dânsul, — și amestecat în mistere ale gineceului imperial, e exilat cât mai departe de August, pontifice maxim și paznic sever al moralității publice pe care trebuie să se sprijine puterea romană. E debarcat la Tomi, unde va trăi, desperat, ani de zile.

O țară de îngheț: cu piciorul se trec râurile, Marea însăși

¹ *Georgicele*, III, 461; IV, 463; *Eneida*, III, 34 („gradivumque patrem, geticis qui praesidet arvis“). V. și articolul meu din *Rev. Ist.*, 1930.

² *Campestres melius Scythae, Quorum plaustra vagas rite trahunt domos. Vivunt et rigidi Getae, Immetata quibus iugera liberas Fruges et Cererem ferunt. Nec cultura placet longior annua; Carm.*, III, xxiv. Cf. Cațarov, *Kulturgesch.*, p. 43 și urm.

³ Epistole în versuri, XXIII.

e prinsă de ger; lacurile încremenite lasă abia să se strecoare puțină apă. E patria însăși a Crivățului, statornic aici, Notul de Miazăzi fiind „rar și slab“. Sus, stelele clare, carul cel mare părând că reproduce pe acela al Sarmatului¹. Și Stixul, dacă este chiar, și ce este și mai în fund decât dânsul, l-ar primi el mai curând decât astfel de termuri².

Ce-l îngrozește pe omul deprins cu dulcea Mare tireniană e asprimea acestor locuri cu lungă și aprigă iarnă:

Unde te uiți nu e decât mare și aier,
Valuri umflate într'unul, nori ce amenință naltul,
La mijloc vârtejul grozav de vânturi se zbate
Și valul nu știe de cine s'asculte mai bine.
Acuma un Crivăț geros s'aruncă din Nordul cel sec,
Acuma împotriva-i aleargă și Notus, vrăjmașu-i³.

E lipsă de vegetație: nici arbori pe câmp, nici vița de vie: tot ce e legat de Italia lui iubită⁴:

Ogor nu-i, nici roadă, nu cresc nici strugurii dulci,
Nu-s sălcii pe maluri și nici nu-s pe munte păduri,
Oriunde te uiți e câmpul lipsit de locuitori,
Ogoare-s întinse și nu-i nimeni pe ele.
Vrăjmașii sosesc, în dreapta și 'n stânga, temuși,
De-o parte aleargă Bistonii ce-aduc groaza cu ei,
De alta săgeata ce zboară din mâna sarmată⁵.

Și iarăși:

Ape aici nu găsești decât doar apa de Mare,
Care să poată s'oprească setea și-apoi s'o aline.
Rare se ridică un arbor, și-acela sărac, pe întinderi,
Și astfel pământul îmi pare că este o Mare a doua.
Nici păsări nu cântă nici codru decât doar departe
Absintul cel trist umple câmpul cel gol cu-a lui iarbă⁶.

¹ *Pontica*, IV, 10.

² *Ibid.*, 14.

³ *Tristia*, I, 2.

⁴ *Ibid.*, III, 12: Procul a getico litore vitis abest. Procul a geticis finibus arbor abest.

⁵ *Pontica*, I, 3.

⁶ Cf. *ibid.*, III, 8.

Fig. 10. — Barbar trecând călare Dunărea.
După *Anuariul Institutului de studii clasice*, I, p. 166, fig. 7.

Barbarii par făcuți pentru acest pământ, fiindcă iarna lui
cumplită-i aduce cu dânsa:

Mă strâng din jur Sarmății: și Besii sânt și Geții
— Ce nume ce-s nedemne de geniu-acest' al meu! —
Când aierul mai cald e, prin Istru ne ferim:
Cu unda-i curgătoare pe dușman îl oprește,
Dar, când o tristă iarnă înlinde-urâte maluri
Și tot pământul este ca marmura de ger,
Când Crivățul sosește și iarna de la pol
Și-atâta e puterea de vânt, încât aruncă
Și turnuri și prin aier învârte coperișuri,
Se apără cu blănuri și *bracele* cusute
Abia, și din tot trupul doar fața lor o vezi.
Ades auzi cum sună de ghiață părul lor
Și scânteie de gerul din ea alb: lor barbă
Și vinul se îndreaptă de forma vaselor¹.

Vede înaintea lui trei neamuri în afară de Grecii învinși,
degenerați și sărăciți ai cetății pe care pentru sensul numelui
ei, de sigur de origine scitică, o pune în legătură cu tragicele
jertfe din fabula Međeii: e acolo „țermul getic“, sânt „malurile
sarmatice“ și e hotarul acelei Scitii al cărei nume acopere,
de altfel, pentru dânsul toate aceste imense întinderi². Dar el
e silit să aibă geniu între Sarmăți³, pe cari-i cunoaște și astfel
și supt vechiul nume grecesc al Sauromaților.

Odată și agerii Iazigi sânt pomeniți în aceste locuri⁴, „du-
cându-și prin mijlocul Istrului carăle“⁵, și marturul face deo-
sebire între Tracii cu *iacula* și Iazigii cu arcul — alături de
Bistoni, cu *sarise* macedonene și săbii⁶, ai căror cai n'ar
trebui să-i calce lui cândva mormântul⁷. Alături, Coralli blonzi,

¹ *Tristia*, III, 10.

² *Ibid.*, V, 1: „geticum litus, orae sarmaticae, scythicus limes“.

³ *Ibid.*: Inter Sauromatos ingeniosus ero. Cf. și „sarmaticum mare“;
Pontica, IV, 10.

⁴ *Ibid.*, I, 2.

⁵ *Ibid.*, IV, 7.

⁶ Sanguine bistonium quod non tepefaciet ensem; *ibid.*, IV, 5.
Ii află, cu Dardanii, și pe la Bizanț.

⁷ Cf. *ibid.*, I, 2, 3.

îmbrăcați toți în cojoace, al căror nume începe a se rosti de la Mitridate încoace¹. Ii vine în minte și numele fabuloșilor Cimerieni².

Bessii ni apar osebiți, — cum arată aici inscripții³ — de Geți⁴, de Geții dunăreni, purtând arcul lor cu coadă de cal⁵, „hirsuți“, „neumani“, „cruzi“, „murdari“⁶.

Trăind între Greci, el vorbește mai mult de acești Geți, al căror rege fusese însă un Dac. Odată numai, cum am spus și aici, mai sus, în „Consolația către Livia“, soția lui August, în pomenirea învingșilor numele Dacilor apare, supt forma, neobișnuită și stângace, de Dacius, și de el e legat și numele acelei cetăți din Apusul ardelean pe care și-o va însuși Roma, „Apulul“, cunoscut din cauza minelor de aur, cu care încă de atunci Romanii trebuie să fi avut unele legături⁷. Dar, pentru poet, el știe că de la ei la Pont e „foarte scurt drumul“. Dacii sânt încă numai un popor de la „capătul lumii“:

Până aici e ținutul cel stâng roman al Mării,
Iar dincolo Bastarnii, Sarmații ca vecini⁸.

Geții sânt ei înșii „rigizi“, înghețați⁹. Oile dau „lână aspră“ (*vellera dura*): femeile „n'au învățat arta Palladei“, pretinde el, deci țesutul artistic:

In loc de lână frânge ale Cererei daruri
Și peste creștet duce greoaia ap' acasă¹⁰.

¹ *Pontica*, IV, 2: „Hic mea cui recitem nisi flavis scripta Corallis. Quasque alias gentes barbarus Ister habet“. Cf. „Litorē positus nimium subiecta Corallis“; *ibid.*, 8, v. 83.

² *Ibid.*, IV, 10.

³ Pârvan, *Histria*.

⁴ Vedem la Ovidiu „Colchi“ și altă „turba“ trecând Dunărea.

⁵ *Ibid.*, I, 2.

⁶ *Ibid.*, I, 5, 7; IV, 15.

⁷ V. 387-8. Textul e citat întreg mai sus.

⁸ *Hactenus Euxini pars est romani sinistri; Proxima Bastarnae Sauromataequae tenent.*

⁹ *Tristia*, V, 1.

¹⁰ Suppositoque gravem vertice portat aquam (*Pontica*, III, 8), întocmai cum și astăzi femeile, de rasă amestecată, dar din rădăcini etnice, de și vorbesc limba Bulgarilor, poartă aceleași urne întorcând-se de la fântână.

Nu află, cel deprins cu înlesnirile Romei, nici condiții de viață potrivite pentru cine a fost așa de răzgâiat¹, casele largi, împodobite cu picturi lascive ca ale lui Asellius, „puțin înaintea de August“².

Nici nu răbdăm ori cerul ori apele acestea.
Nu știi de ce pământul el însuși tot nu-mi place;
Avem casa cernită; bolnavi, n'avem nici hrană,
Nici medic să ajute cu arta lui Apolon³.

Și aiurea:

Nu-s cărți pe aici să mă 'mbie cu hrana,
In locul lor arce și arme îmi sună 'mprejur;
Nu-i nimeni la care să pot ceti versuri de-a' mele,
Să poată cuprinsul întreg să-l și înțeleagă.
Nu-i loc către care să pot să mă primblu,
Străjerii pe ziduri și poarta închisă feresc doar pe Geți.
Ades cat o vorbă, un nume, un loc vreau să-l știu,
Și nu este nimeni să poată a-mi da siguranța
Se 'ntâmplă ca însumi, voind să vorbesc (ce rușine!),
Nu-mi simt cuvinte destule și vorba mi-o uit,
Dar prin prejur parcă numai e sunet de Traci și de
Sciți,
Și-mi pare că 'n getice versuri putere-aș și eu să mă
'ncerc.
Mă crede: mă tem ca 'n cuvinte latine să afl
Amestecul barbar și 'n scrisu-mi să fie al Pontului graiu⁴.

In alt loc auditoriul îi lipsește, acela care, spune el, e un așa de mare îndemn:

De scriu, mă întreb cine are o grijă de scrisu-mi?
Ceti-vor Sarmășii și Geții ce simt eu aice?

¹ Excitat auditor studium laudataque virtus crescit (*ibid.*, IV, 2).

² V. Pliniu, *Hist. Nat.*, XXXV, 37. Supt Vespasian, zugrăvesc tradițional Cornelius Pinus și Accius Priscus; *ibid.*

³ *Tristia*, III, 3.

⁴ *Ibid.*, 14.

Dar nu-i om către care să pot eu recita
Și care 'n urechea-i să prindă cuvinte latine¹.

Cum să nu se supere el, deprins cu liberele, frumoasele
locuri ale Italiei, că a ajuns să fie astfel, nu numai exilat,
dar și ca un prizonier prin voia barbarilor:

Nu-mi e așa grozavă a cerului receală,
Pământul care este cuprins de albul ger
Și faptul că barbărul nu știe latinește
Și-aceia că-i învinsă de getică elena,
Decât că împrejuru-l închide-un veșnic Marte,
Și-abia scurt zid mai poate să apere de dușman.

Pe cel ce n'a fost niciodată ostaș îl tulbură neconținutul
zdrăngănit al armelor, atmosfera perpetuă de așteptare a
atacului, zborul neașteptat al săgeților în aier, nevoia por-
ților închise și strigătul de primejdie la ziduri:

În jur sânt popoare ce 'n sânge își caută prada,
Pe țermul de apă ca și pe pământul perfid.
Așa e mulțimea de Sciți și turme de Geți *imbrăcați*²:
Priveliștea însăși a neîncetatei lupte se 'ntinde
Tot astfel de cine de-atâtea ori și-a văzut-o.
Ce trist e viața 'ntre Bessi și Geți s'o tot duci,
Ce trist e viața s'o aperi cu porți și cu ziduri!
Când eram tânăr, fugiam de-ale armelor jocuri,
Și numai în șagă de ele m'atinseiu atunci,
Acum, mai bătrân, pun la coapsă un gladiu și scutul în
stânga
Și părul cărunt îl cuprinde azi coiful de luptă.
Cu grabă noi prindem, la strigăt, ce arme avem,
El, dușmanul, are săgeți înmuiate 'n venin³ dus cu dânsul
Și zidu-l încearcă, suit pe un cal gâfâind.
Cum lupul cel lacom apucă o oaie rămasă afară
De țarc și și-o duce prin câmp și pădure,

¹ *Ibid.*, IV, 1.

² Apare și „Getul marticol“ lângă „armele scitice“.

³ De ele vorbește și Pliniu, *Hist. Nat.*, XI, 115.

Așa și barbărul, de află pe câmp omul care
 N'a stat să s'ascundă 'n al porții cuprins,
 Și-l iea în robie cu lanțul de gât după dânsul
 Ori cade ucis de veninul închis în săgeți¹.

Și iată o și mai largă înfățișare a războiului neconținut, a incursiunilor repetate, ca, mai târziu, în părțile noastre, de către Tataři:

În juru-mi oștiri fără număr vestesc a războiu,
 Aceia ce viața s'o ducă nu pot fără pradă,
 Nimic nu e 'n preajma mea sigur: abia o movilă
 Se apără 'n ziduri puține și-a' locului porți.
 Când gândul nu-ți este la ei, vin ca păsări
 Vrăjmașii, și prada, abia ai văzut-o, și-o duc.
 Adesea 'ntre ziduri prin porțile închise
 Săgeți de la dânsii culegem prin străjile noastre.
 Abia se găsește în jurul cetății un om să lucreze
 Ogorul, și-acela e veșnic cu mâna pe armă,
 Păstorul ce cântă din fluier se află supt coif
 Și oile frică nu au de spre lupi, ci de oaste,
 Abia prin castelul de-aici ne-apărăm
 Și chiar înlăuntru, cu Greci 'mpreună, ne sperie bārbari
 Căci nu-i osebite 'n cuprinsul de ziduri de dânsii.
 Și locul ce-l țin e mai larg decât cellalt,
 Și, chiar dacă teamă nu-ți este de dânsii, ți-i scârbă
 De piei și de tâmple cuprinse în pletele lungi.
Acei ce se spune că sânt de mlădiță grecească
In loc de veșmântul de-acasă cer persice brace
 Și limba o ieau de la ceia cu cari duc viața 'mpreună,
 Iar eu doar prin semne mă pot înțelege cu dânsii;
 Și, astfel, cum nu pot cuvinte cu dânsii să schimb,
 Ca barbar în țară străină, ei rād de latina-mi
 Și pot de spre mine să rādă de față în voie
 Și poate-mi aruncă în față exilul ce-l sufăr².

Inscripțiile dau comentariul de nevoie frumoaselor, impresionantelor, micelor tablouri.

¹ *Tristia*, IV, 1.

² *Ibid.*, V, 10.

Amestecul Romanilor, încă din această vreme a lui August, dureros cântată de marele poet nenorocit, cu Grecii dă casuri ca al lui Castrinus — de la *castra* —, fiul lui Iulius Fronto primipilarul, care, intitulându-se negustor, face un mormânt cu inscripție greacă într'un *vicus* la Apus de Tomi, soției lui moarte tinere, Eufrosina, și lui însuși¹. În schimb, o Flavia e soția unui Gennadios². Grecește comemorează un Tomitan pe Iulia Demetra și Iunia *Nike*, rudele sale (una, soție)³. Unor fii cu numele clasice romane li pomenesc și în grecește numele părinții, sămănând la început cuvintele latine⁴. Hrisodor și Matriona sânt soț și soție⁵. Iulia, fiica lui Alexandru, iea pe Philiskos Zotiku⁶. În aceiași familie e un Dionysodor, o Iulie, un Iuliu, un Lentian și un Dionysos lângă o Agrippina⁷. O femeie de la Troesmis se cheamă Marcia Basilissa: e o *mater dendrophorum*⁸. Cutare, din Amasia, poartă numele de Ponticus⁹. O piatră e pusă lui Pluton și Demetrei și Persephonei de un Numenius Dioskurides și de un Marcus Rufus¹⁰. Unui Amonius Superus i se pune piatra în grecește¹¹. Numai grecești sânt multe din inscripții¹².

Din partea sa, Ovidiu caută să fie și aici Roman, numai Roman. Se încunjură astfel de amintirile neuitatei, dureros de doritei cetăți. În casa lui, pe care niciodată n'o vom ști pe ce loc a fost, dar unde guvernul roman nu l-a lăsat să muzezească în sărăcie, este altarul Împăratului, sânt chipurile soției și ale celor de aproape; în zorii zilei de naștere a Cesarului el serbează¹³, aprinde tămâie înaintea chipuri-

¹ Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, p. 27, no. 54.

² *Ibid.*, p. 26, no. 53.

³ *Ibid.*, p. 27.

⁴ *Ibid.*, p. 28, no. 56.

⁵ *Ibid.*, p. 32, no. 62.

⁶ *Ibid.*, p. 38, no. 79.

⁷ *Ibid.*, p. 29, no. 59.

⁸ *Ibid.*, p. 40, no. 82; p. 43, no. 88.

⁹ *Ibid.*, p. 41, no. 84. Una din Bitinția, *ibid.*, p. 45, no. 91.

¹⁰ Același, *Neue Inschriften*, p. 8, no. 21.

¹¹ *Ibid.*, p. 24, no. 63.

¹² *Ibid.*, *passim*.

¹³ *Pontica*, IV, 9.

lorenerate sau iubite. Ce-l încântă mai mult e o șoaptă de prietenie de acolo; ce-l înfurie mai tare decât orice suferință și jignire în locul unde se găsește e critica din Roma, din Romele sale. Aceluia care încearcă îi amintește că tot mai mare e Homer decât Arhiloh și, lovit de acela pe care-l numește „Ibis“, îi aruncă, adunând tot ce-i poate da mitologia, de la un capăt până la altul, blăstămul cel mai fioros pe care, poate slăbit prin prea mult bielșug al imprecăției, l-a aruncat vre-o dată poesia. Și firește nimic nu i se menește mai rău acestui dușman atât de mult urât decât să trăiască și să moară și el între „săgețile sarmatice și getice“.

Intre luptele de fiecare ceas cu barbarii Ovidiu se îndignează că, fiind un Cesar în Roma, el, poetul roman, poate să fie „rob“ acestor barbari aspri și grosolani, că Getul e „numai pe jumătate supus“¹, — și o repetă neconținut —, că acești dușmani vrednici de despreț, tari pe armele lor, pe iuțeala calului care mănâncă spațiul, pe răbdarea lor nesfârșită, pe lipsa de apă a pustiului, își râd de Roma:

Atâția dintr'înșii de tine, frumoasa mea Romă, își râd
 Și arme romane nu sânt pentru dânsii o teamă:
 Sânt siguri pe arcul ce poartă, pe tolbele pline,
 Pe calul ce poate cuprinde întinderi imense;
 Că pot să îndure și setea și foamea-i îndeamnă,
 Și știu că acei ce-i gonesc nu au apă².

Farmecul locurilor are însă tainele sale, de care nimeni nu poate scăpa. Poetul roman ajunge astfel a cunoaște țara pe care n'a voit s'o iubească, ochii strălucitori de dor fiind veșnic întorși către Roma triumfurilor, adunărilor de intelectuali, prietenilor și — stăpânului. Privirea-i merge însă departe împrejur. Il interesează pe vârful mivei de pământ, prefăcută într'un munte adevărat, Aegyssus, cu lupta dintre regii localnici și biruitoarea intervenție a Romanilor. Legendele mistice se prefac, cu un astfel de mediu, într'o realitate palpabilă, și Medeia, pe care el a cântat-o într'o

¹ Non bene pacatis (*Pontica*, III, 4).

² *Ibid.*, I, 2.

tragedie, răsare înaintea autorului *Metamorfoselor*. Se înterează de numele râurilor care încetinează însăși frământarea valurilor Mării acolo unde se varsă: Lycus, Sagaris, Penius, Hypanis, care e Bugul Sciților, de bună samă și pe acele vremuri, Crates și „învârtitul“ Halys, Parthenius cel vijelios (*rapax*) și Tyras cu undele așa de încete, cum n'a mai văzut altul¹, iar, și mai departe, Phasis al străvechii povești elenice, Boristenele-Niprul, Dyraspes, cel „așa de limpede“, Melanthus „încet și tăcut“ și „cel ce desparte două pământuri, Asia și sora lui Cadmus“, Europa. „Și altele fără număr, între care toate prea-marea Dunăre refuză să ți se închine, Nilul², ție²“, Dunărea căreia-i dă șapte guri, Dunărea „abia albastră“, asemenea adesea cu „un lac leneș“³!

De la început, firește, cetățile grecești îl interesează, înfățișându-i o priveliște cunoscută:

Și-aici — cine ar crede? — sânt urbele grecești
 Între a' barbariei numiri neomenoase,
 Și-aici coloni veniră, trimeși de la Milet,
 Și-au așezat în mijloc de Geți cetăți elene⁴.

O origine clasică e atribuită și aceluia oraș Aegyssus, spre gurile Dunării:

Stă vechiul oraș aproape de Istrul dublu în nume,
 Greu de atins prin ziduri și locul pe care se află.
 Venind un Aegissus din Caspica, de este pe dâșii să-i
 credem,

L-a ridicat și nume i-a pus dup' al său...
 Pe-acest oraș în urma înfrângerii odryse
 L-a luat, armat pornind contra regelui, Getul⁵.

Acești oameni din Tomi îl înțeleg însă, îl admiră pe poet.

¹ *Pontica*, IV, 10: „et nullo tardior amne Tyras“. — Vorbește aiurea, de Bosfor, de Tanais și „bălțile scitice“. Incolo, nu mai este decât pustiul ger; *Tristia*, III, 4.

² *Pontica*, IV, 10.

³ *Ibid.*

⁴ *Tristia*, III, 9. Cf. și *ibid.*, IV, 10.

⁵ Hanc ferus, Odrysiis inopino Marte peremptis,
 Cepit et in regem sustulit arma Getes (*Pontica*, I, 8). De relevat numele Carpilor daci.

El singurul, afară de magistrați, e scutit de sarcini cetățenești, de și între frumoasele decrete de marmură pe care ni le-a păstrat în parte pământul nu sânt de acelea care să-i fie închinat lui. Cum acești Greci în cojoace au continue legături între dânșii, și alte cetăți îl onorează în același chip: coroana i-a încins tâmplele și lui¹. La aceste semne de recunoaștere el nu declară însă ca omul de bine care, onorat la Neapole, de Colegiul Artemisiilor, răspunde: „mai multe imagini și statui avem așezate în inimile voastre“². Li pare rău acestor strămutați cari de atâtea generații se află aici că el nu poate fi câștigat de sentimentele lor pentru noua patrie³. Deci va trebui să spuie acestor buni negustori și corăbieri că, urând locurile lor, adesea criticate și de dânșii, el îi iubește. Nu i-a vorbit de rău niciodată în cântecele pe care ei le pricep. N'ar fi putut-o face față de aceia cari, privindu-l blând, cum nici Sulmona lui nativă n'ar fi putut-o face mai bine, au dovedit spiritul lor elenic:

Molliter a vobis mea sors excepta, Tomitae,
Tam mites graios indicat esse viros⁴.

Neputându-i da căldură și senin. de i-ar da zeii măcar pacea!

De dânșii îl leagă de altfel aceiași religie, în care nu par a se amesteca încă, în deosebire de ce se va întâmpla după cucerirea Daciei de Traian, divinitățile barbare care de mult au năvălit supt deosebite nume în cetățile de la Nordul aceluiași Pont, unde Sciții joacă un rol neasămănat mai mare decât Geții, acum fără regi, din aceste locuri. Și în apropiere se află mai târziu *loci principis*⁵, factori de romanisare.

¹ Exstant decreta quibus nos Laudat et immunes publica oera fecit. Conveniens mireris haec quanquam gloria non est. Proxima dant nobis oppida munus idem. (*Pontica*, IV, 9).

² „Plures imagines et statuas in nostris animis habemus constitutas“; *Rev. Arch.*, XXI (1913¹), p. 477 (după *Studi romani*, 1913, p. 21 și urm.).

³ Talia succensent propter mihi verba Tomitae; *Pontica*, IV, 14.

⁴ *Ibid.*

⁵ *C. I. L.*, III, 772. Câte un termin trece și în grecește, pentru sate; *Arch.-epigr. Mitth.*, XI, 69, 142.

Dar încetul pe încetul viața elenică e răzbită de cea rurală d'împrejur, neatinsă de latinism în aceste regiuni de Mare:

De vrei să cunoști care este regiunea la Tomi,
Moravuri ce sânt pe aici, eu pot să ți-o spun:
De și lucrul este împărțit între Greci și 'ntre Geți,
El este mai mult al acestor din urmă ce nu sânt supuși¹.
Mai multă mulțime sarmată și Geți vin aici
Și tot de-a călare se 'ntorc pe drumuri acasă,
Și nu e niciunul să n'aibă *coryton* la el și un arc,
Precum și săgeata muiată 'n venin de năpârcă.
Glas aspru, figură grozavă, — ai zice: icoana lui Marte,
Nici plete, nici barbă n'au fost vre odată tăiate
Și dreapta-i deprinsă la toți să rănească, prin scurtul cuțit,
Pe care la brâu îl păstrează oricare din barbari pe-aice.

Ei aduc cu dânșii în cetate portul lor, singurul potrivit cu
o astfel de climă, obiceiul lor de a isprăvi neînțelegerile cu
arme și în piața publică, limba lor sau măcar apucăturile
lor gramaticale și sunetul gâtlejelor lor:

De cauți la oameni, abia de se poate-acest nume a-l da:
Mai cruzi decât lupii ei sânt în barbăra pornire a lor,
De lege nu știu, și drep'atea se pleacă puterii brutale
Și dreptul, supt arme de luptă învins, zace 'ntr'una.
Abia frigul aspru-l răzbesc cu piei și largi *brace*,
Grozavele fețe-s închise de coama rămasă netunsă.
Puțin mai păstrează un sunet din limba elenă,
Și-aceasta e getă acuma prin sonul cel barbar din ea.
Cu greu se găsește 'n mulțimea aceasta un om
Să poată rosti oricare cuvinte în limba latină²
Și eu, eu, romanul poet, — iartă, Muso, —
Silit sânt adev a grăi ca Sarmații.
O, da, mi-e rușine s'o spun: vremea lungă
Mă face cuvinte latine că 'n minte nu-mi vin³.

.....

¹ Male pacati; *Tristia*, V, 7 (v. mai sus, p. 72, nota 1).

² In paucis remanent graiae vestigia linguae. Haec quoque iam getico barbara facta sono. Ullus in hoc vix est populo qui forte latine Quaelibet e medio reddere verba queat; *ibid.*

³ *Ibid.*

Mai pune că dreptul nedrept se rostește cu arme,
Și răni hotărâsc chiar și 'n mijloc de for judecata¹.

Precum s'a văzut și aiurea, Getul stăpânește:

Nu-i carte pe-aice, nu-i nimeni să poată'asculta,
Nici om să 'nțeleagă cuvântul ce-l spun ce înseamnă.
Sânt locuri barbăre cu totul: sălbatece glasuri
Și e pretutindeni temutul cuvânt get aice.
Imi pare adesea că limba latină uitat-am eu însumi
Și 'n loc, știu și getic, sarmatic să spun².

Ireconciliabilul, hrănit de zădarnice speranțe în al șaselea an de exil, ajungea însă la o împăcare cu Geții însiși. A mers până acolo încât, învățând aspra limbă a barbarilor, a scris o carte în „limba getică”³, întrebuițând chiar măsura poetică a unei limbi care-și avea deci structura într'o civilizație începătoare și putea să se supuié ritmurilor latine⁴. A cântat pe Cesar în graiul localnicilor, cărora li-a plăcut de acest nume, socolindu-l pe unicul străin ca pe un poet al lor, într'un timp când amicul rege vecin Kotys făcea versuri latine⁵. Glorificând pe mortul August, demn de Cesar cel care „a refuzat imperiul”, pe Livia și pe fiul ei, acum a el însuși Impărat, precum și pe tinerii cari se ridică spre a sprijini Roma viitorului, el a făcut să se cutremure capetele getice și săgețile să zbârnăie în tolbă⁶.

E o sintesă de cultură care se face aici, între Grecii îmbrăcați în piei și blănuri, vorbind aceiași limbă getică, între Romanul care cântă în limba acelora cari l-au speriat și l-au umplut de desgust și între acești barbari cărora li impune

¹ *Ibid.*, V, 10.

² *Ibid.*, 12.

³ Ah pudet! et getico scripsi sermonie libellum; *Pontica*, IV, 13.

⁴ Structurae sunt nostris barbara verba modis.

⁵ V. pentru dânsul și Nicolae din Damasc, în *Fragm. hist. gr.*, p. 413, no. 71. Un Kotys rege al Iberiei la Petrus Patricius, fragm. 3 (ed. Bonn, sau *Fragm. hist. gr.*, IV). Cf. Hubaux, *Le culte de Cotyxto à Rome*, în *Musée Belge*, XXVII. Muntele Kotyleion în Eubeia; Archemachus, *Fragm. hist. gr.*, p. 315, no. 3.

⁶ L. c.

asa de mult numele Cesarului, între zidurile de cetate ale căruia răzlesc și încep a domina, apărându-le deci și ei împotriva roiurilor sarmate de afară.

Fără strecurarea elementelor populare romane în Vest, — cele de aici ținându-se mai mult de malurile Dunării, — și fără încununarea prin cucerirea lui Traian peste fluviu a acestei pătrunderi neconținute, noua formă de civilizație ar fi fost getă, cum a fost germană aceia a Europei centrale. Apusul, adânc străbătut de romanismul panonian, iliric, moesic, i-a dat, din potrivă, forma latină.

Va fi însă, și de acum înainte, o lume de triplă sintesă.

Această situație de nou și puternic, tot mai complicat amestec se recunoaște, de altfel, cum am spus și prin izvoare oficiale.

Foarte frumoasă e astfel inscripția din Istros, închinată, în semnul vulturului care mușcă delfinul, lui Zeus Polieus și lui Apollon, care e una din cele mai mari descoperiri ale lui Tocilescu. O întregă pagină de istorie, arătând cum cetatea s'a încunjurat cu ziduri prin munificența lui Aristagoras, fiul lui Apaturos cu numele turanic, într'o vreme când „barbarii dominau țara“¹.

Dar, în Moesia și în această Scitie romană, se întâlnește, înainte și după Traian, pe lângă ce vine printr'o așa de veche, de largă, de strâns legată tradiție elenică, și o viață romană, sprijinită pe cetățile ocrotite, dar și pe grupările de veterani trăind în autonomie, și de *vici* cu populație strecurată de la sine². Astfel, unii veterani pun la Tomi pe mormântul ce și-au gătit și o inscripție greacă și una latină³.

¹ Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, pp. 36-7. El a făcut și un ἀγοράνομον pe lângă alte binefaceri și a îndeplinit solii; *ibid.* V. și inscripțiile dobrogene publicate de Desjardins, în *Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica*, XL (1868), p. 5 și urm.

² V. și Haverfield, *Roman occupation of Britain*, 1924; Bertram Windle, *The Romans in Britain*, 1923; H. Munro Chadwick, *The origin of the English nation*, 1924; père Mesnage, *La romanisation de l'Afrique*, 1913.

³ Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, p. 14. Amestec de litere greco-romane aiurea, *Rev. Arch.*, XXXIV (1931), pp. 364-5.

În jurul orașului grec se puteau păstra, de altfel ca în Galia, vechile forme de viață ale indigenilor, la care se adaugă acum aceste sălașe ale unor ostași cari au rămas ca agricultorii și îndeplinesc și în această calitate un rost de consolidare, de apărare, ca rădăcinile îndărătnice ale copacului care întărește duna sau împiedecă de a se povârni malul¹. Pe lângă *vici* ca mijloace de apărare, cum se vor găsi și în *agri decumates*², un mare număr de *pagi* se întâlnesc pe malul drept al Dunării: Pârvan le-a studiat în Dobrogea; ele au trebuit să existe, de la început, și pe malul stâng. Erau un sprijin pentru present, un rezervoriu pentru viitor.

Vicus de la hotare, în grecește φύλη³, e deci forma obișnuită de viață rurală. Lângă Tomi chiar se ridică acelea, de origine barbară, *Asbolodina*⁴ și *Sardes*, poate în legătură cu Sarmatiilor⁵. Lângă Capidava, în „*vicus scenopenensis*“, se scria într'o limbă de o grozavă barbarie supt „magistrul“ Sbrenos (cf. grecul Branes, Vranas, turcescul Evrenos⁶). Un *vicus Cereris* a răsărit în aceiași regiune⁷.

Ba chiar și deosebite *davae*, continuând trecutul dacic, de care se va vorbi deosebit, sânt așezate de Pârvan în aceiași Scitie Minoră: Sagadava, Zisnudava, Muridava⁸. De altfel coboriri dace nu lipsesc. Lângă Vid, la Giridava, se întâlnește un capăt al întinderii dace de dincolo de Dunăre⁹, iar în părțile Histriei altul.

Ca în satele dobrogene de azi, cei vechi și cei noi se înțeleg împreună. Pe la jumătatea veacului al doilea după Hristos „Romani și Bessi“, în situații juridice firește deosebite, stau

¹ Jullian, o. c., IV, p. 319.

² Jung, *Geographie*, pp. 118-9.

³ Kalinka, o. c., c. 115.

⁴ *Ibid.*, c. 115. O Aulaidina în Dobrogea; *C. I. L.*, III, 13.743.

⁵ *Ibid.*, 14.214³³.

⁶ Gr. Florescu, în *Dacia*, III-IV, p. 501.

⁷ Tocilescu, *Neue Inschriften*, p. 33, no. 1.

⁸ *Inceputurile*, pp. 109, 113.

⁹ *C. I. L.*, III, 12.399; semnalat de Pârvan, *Cetatea Tropaeum* (din *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1911), p. 5; în general, Premmerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, în *Jahreshefte* din Viena, I, 1898, Suplement, și Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*.

la Ulmetum¹, al cărui nume arată un popas de vechi păstori traco-sciți. Un *vicus* ca al Ultenilor (*Vltinsium*), cu numele legat ori de Olt ori de acel *Ulc* iliric, de unde Ulcissium (Dulcigno) pe coasta Adriaticei, poate să aibă alături de locuitorii romani și un număr de acești Bessi². Fără dreptate s'a crezut că Bessii așezați în Scitia Minoră nu sânt de fapt Geți, ci adevărați Bessi balcanici, goniți de Odrysi și așezați aici ca o „populație privilegiată“³.

E pe acolo, la toți, și un fel de autonomie patriarhală edilitară. Se văd *vicani petrenses* cari-și fac în satul lor Petra, al cărui nume a fost tradus apoi în slavonește: Camena, o modestă baie, un *balnum parcum*, însemnând că aceasta e pentru „sănătatea trupului lor“, supt „magisteriul“ anual al unui Nymphidius Maximus, având lângă el doi quaestori: Ulpus Romanus și Cassius Primitivus, iar curatori (*curam agentes*) fiind Titius Maximus și Aelius Iulius, tuspătru așa de Italici ca nume⁴. În mijlocul „vicanilor“ e, clădit probabil tot așa *templum vicale*⁵.

Între țeranii din aceste *vici*, ca între cei din Moldova și Muntenia cari mergeau la același sfânt sau la aceeași sfântă făcători de minuni, erau și legături religioase, care făceau din locuitorii lor niște *consacrani*⁶, participând chiar, cum am zice în „creștinește“, la aceeași „parohie“.

¹ Cf. și *C. I. L.*, III, 12.495. Mai ales Pârvan, *Celatea Ulmetum*, II², p. 37 și urm. V. și, supt Claudiu, „Sparticus Divzeni f. Dibpscurtus, Bessus“, *C. I. L.*, III, p. 844.

² Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 17. Acolo, pp. 18-9, altă explicație a numelui.

³ Pârvan, *Inceputurile*, p. 108. Pentru asemenea mișcări, v. *ibid.*, p. 11: „Când erau barbarii mai tari, ei stăpâneau până în Grecia, când erau Romanii mai tari, atunci se întindeau ei dincoace de Dunăre, stăpânind și în foasta Dacie a lui Traian“. E un efect de stil aici mai mult decât un adevăr absolut.

⁴ T. Sauciu-Săveanu, în *Analele Dobrogei*, XV (1934).

⁵ *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 131.

⁶ Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 2 și urm. Un cas și în Iliric, *ibid.* Pentru *konvent*, al cărui sens, în Apusul peninsulei, e mai vast și mai vechiu, v. Kalitsunakis, în *ΕΙς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, p. 470 și urm. Îl vom întâlni pe urmă între cetățile dalmate de pe coastă, ca legătură între autonomii.

Șeful satului apare une ori, ca *vicarius*¹, deosebit de în-tâmplătorul patron². Un *princeps* trac, ca Antonius Ziuenis³, e însă mai mult în legătură cu trecutul barbar.

Din acești *vici* se ridică, întocmai ca în rangurile boierilor noștri, „fii de țerani“, oameni cari au jucat un rol în oastea Romei, ca acel Flavius Marcus, „născut în provincia Dacia, în *vicus valentinianus* (*natus in Dacia provincia, in vico valentiniano*), care a ajuns în *schola protectorum*, după o lungă carieră⁴.

Oameni simpli, cu plugăria și creșterea lor de vite, fără niciun fel de învățătură, chiar la meșterii de inscripții. Latinește se vorbește și se scrie, în aceste condiții așa de modeste, cum se poate. Găsim astfel ca forme de limbă: *havete*, *balete* pentru *avete* și *valete*. Când erau meșteri mai instruiți la îndemână — ca *maestrii* arhitecți „țerani“ din Dobrogea de azi —, limba greacă pătrundea și în *vici*, ca la Clementianum⁵, cum, de altminterea, avem câteva inscripții elenice în regiunea olteană de la Romula.

Cât privește gruparea căreia i se zice *pagus*, aici ca și la Germani, e un adevărat sat, sau grup de sate, dar *fără basă constituțională*.

Locuitorii se numesc *pagani* și cultivă zei lăaturalnici, întrebuițând pe pietrele pe care le ridică salutări curioase într'o limbă care e aproape romanică. Astfel un Aurelius Sorius de la Ulmetum, murind la șaptezeci de ani, trimete celor ce mai trăiesc — *vos qui supersetes* — un cuvânt de rămas bun⁶.

¹ Kalinka, *o. c.*, c. 163, 303, no. 385.

² V. Zulueta, *De patrocinis vicorum*, în *Oxford studies in social and legal history*, ed. Vinogradoff.

³ Kalinka, *o. c.*, c. 145.

⁴ „Militavit in vexillatione fesianese annis viginti tribus, unde factus protector, idemque militavit in scola protectorum septima annis quinque“. Soție Mariana; rob Thalario; lângă el Romani. Găsită la Cizic (v. și Perula, Frontin, Superian; Maxențiu, Ursu), de Peyssonnel; v. și L. Renier, în *Rev. Arch.*, XII (1865), p. 431. De acolo în *C. I. L.*, III, 371 și în Dessau.

⁵ V. Pârvan, *Ulmetum*, II², pp. 29, 43.

⁶ V., în aceeași lucrare, pp. 5, 19. Și urmează, neinteligibil:

Pe lângă *vicus* și *pagus* apare însă și aici, dar nu ca în Galia în Britania, cum se va vedea mai departe, la cercetarea împrejurărilor din Dacia, nu locuința cu multe încăperi a unui „burghes“ sau „proprietar“, ci *villa*, mica fermă țărănească, unde nu e rostul de a se îngropa cineva supt o piatră cu inscripție¹.

Aici, ca și în părțile Daciei, *dar nu în cele de sus, ci în marginea Dunării, de mai veche organizare romană decât Traian*, se întâlnesc, în sfârșit, și *territoria*, — între cetăți și *vici, pagi*, ele erau hotărâte prin pietre cu inscripție² — ca al Sucidavei și de sigur și acolo se trăia în genere țărănește.

Astfel „teritoriul“ vecin al Capidavei e cunoscut prin inscripții³. „Frumoasa“ clădire a devenit o kală, de unde numele turcesc de Calachioiu al satului⁴. Tot așa „teritoriul“ cetății Troesmis⁵ ori cel de la Noviodunum⁶. Aici, de altfel, va fi o stație a flotei Dunării moesice⁷, ceia ce l-a ajutat esențial să se desvolte, ca pentru centrele militare și administrative de astăzi.

Ca al Argamului, al Capidavei, „teritorii“ trace se amestecau la Marea Neagră cu ale Tomitanilor. Numele de râulețe însă: Gabran, Sanpacus (Ἐξαμπατος), Calabaeus (în legătură cu Kallatis), Picusculus, care n'are a face cu „coșofana“ latină (ea n'ar putea să aibă nici acest derivat), Turgiculus, (nu „Suflaiul“, nici „Valea Seacă“, prin derivări latine, ci mai curând de la Turas, Tyras), sânt pe alocuri scite⁸.

„et coeletes manes tres qui a nos ad nos venaturi setis“. A e pregătirea lui *la* al nostru și *setis* a lui *sânțeți*. Alt cas de *paganus*, *C. I. L.*, III, 12478.

¹ *Ibid.*, 13737; Pârvan, în *Mem. Ac. Rom.*, XXV, p. 469.

² Astfel între Kallatis și teritoriile Sardelor și Asbolodeinei; Tocilescu, *Fouilles*, p. 114.

³ *C. I. L.*, III, 14440.

⁴ V. Pârvan, *Descoperiri nouă*, p. 25 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. 37 și urm.

⁶ Tocilescu, *Arch.-epigr. Mitteilungen*, VIII, p. 22 și urm.

⁷ V. Pârvan, în *Mem. Ac. Rom.*, XXXVIII, p. 582 și urm.

⁸ *Ibid.*, pp. 583-4.

Primarii, și pe cinci ani, administreză. La Ultensium, la Capidava, un *loci princeps quinquennalis*, „primar pe cinci ani“¹, are același caracter². Cel din urmă e calificat de *territorium capidavense* cu un *quinquennalis*, care-și zice și „fruntaș al locului“ (*princeps loci*). O piatră cu numele acestui Caius Iulius Quadratus presintă, ca monedele trace din Balcani, plugul cu boi sarmatici și ciobanul în port dacic păscându-și oile³.

Romanisarea se face pe același front cu toate aceste variații, foarte distincte, de grupare. De almintrelea și în cartea d-lui Franz Cumont, *Comment la Belgique fut romanisée*, se vede că, în această țară fără cetăți, dar cu *vici*, capitale ale pagilor rurali, colaborau pentru romanisare indivizii ca atari, veniți după bunul lor plac, ostașii din lagărul de la Tongres, negustorii strecurați după trupe.

Iar între cetăți și aceste sate raporturile sânt continue. Se aleargă la ajutorul orașenilor ca în vechile noastre Domnii. Câte un *actor civilatis* vine astfel să hotărască granițele⁴. Grupelor de barbari, din văi întregi, din ținuturi, li erau adause de obicei în toată întinderea Imperiului, organizați cetățenești⁵. „Oriunde țara era împăcată și asigurată, se ridicau orașe romane, care dominau regiunea vecină“⁶.

Centre începătoare se pot recunoaște încă de acum. Dru-betis e, de sigur, cum am mai spus, în legătură cu numele grec, dar *adoptat de Traci*, al stejarului: *drys*⁷. Se pare că în adevăr acolo viața romană pătrunsesse înainte de Traian. Casul de la Drubetis își are corespondentul, de alminterea,

¹ Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 17, no. 37.

² Pârvan, *Histria*, IV, p. 156.

³ *C. I. L.*, III, 12.491; semnalat întâiu de Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 18, nota 21.

⁴ *C. I. L.*, III, 14.437². Și la *canabe*; Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 25 și nota 51.

⁵ Jung, *Römer u. Rom.*, p. 82.

⁶ *Ibid.*, p. 86.

⁷ *Drys* și cu un oraș în Tracia, la Ștefan din Bizanț. O localitate *Drys*, „Stejarii“, în Epir, alta în Tracia; Suidas, *ad v. Δρῶς*. Supt Bizantinii un astfel de „Stejăriș“ va fi *Καλαί Δρῶς*. — Finala din *Drubeta* nu se află aiurea și n'a putut găsi explicare

în Britania Mare, unde municipiul de la Vellanium, St. Albans de astăzi, este întemeiat înainte de pătrunderea militară și politică a Romanilor¹.

Troesmis, al cărui nume, evident tracic, poate fi în legătură cu un Teres, apare înainte de lagărul roman în forma ei cea mai veche².

Dinogeteia (Ghertina) sau Dinieskarta lui Procopiu (sec. al VI-lea), la Bisericuța, având numele „getic“, care dispăre înaintea celui dacic, pare să fi existat și ea încă de atunci³.

La Poiana pe Siretiu, fundația din epoca bronzului (La Tène) era, de sigur, în legătură cu vadul care ducea prin această Moldova-de-jos, la trecătorile Carpaților⁴. Aici, nu Geți, ci Daci ardeleni, în tendința de a se lega cu cetățile grecești ale Pontului, își clădiseră așezarea militară, al cărui nume a devenit pe harta contemporană o Piroboridava. Și cutare formă de vas lunguiață, cu o elegantă îndoitură către gura în formă de strașină⁵, ar dovedi și continuarea activității, plină de imaginație, a vechilor ceramiști.

Ici și colo, dar rare ori, apar și *oppida* nouă. *Oppidum Salices*, la gurile Dunării, pomenit numai, foarte târziu, de Amian Marcellin⁶, ar putea să aibă legătură cu „sălciile“, dar și cu salinele maritime, de unde Sulina de azi.

6. Romanisarea sud-dunăreană.

O largă operă de romanisare va începe, ca în Galia⁷, cu

¹ Haverfield, *o. c.*, p. 55.

² Renier, în *Rev. Arch.*, X, p. 390; XII, p. 401. V. și Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 19, no. 43; Jung, în *Jahreshefte* din Viena, XII, Suppl.

³ Deosebite nume la Desjardins, *Rev. Arch.*, VII (1868), p. 256 și notele 3-4. *Dini* e Dunărea. *Kerta* e un sufix asiatic, iranian (cf. și Tigrano-*certa*, cetatea lui Tigrane). Pentru așezarea romană de acolo, Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 16, no. 34.

⁴ V. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, în *Mélanges* ale Școlii române în Franța, 1929; Radu Vulpe, în *Viața Românească*, XXV (1890), p. 297 și urm.; același. *Rev. Arch.*, XXXIV (1931), p. 237 și urm. (crede a recunoaște numele lui Pir; *ibid.*, pp. 267-9). Și morminte.

⁵ Nestor, *o. c.*: tabela 12, no. 8.

⁶ XXXI, 7.

⁷ Inscripție galo-latină, *Rev. Arch.*, VI² (1850), p. 554 și urm.

înlăturarea după puțină a singurei limbi rivale: cea grecească. Se ajunge acolo ca la Atena, unde imensele coloane corintice, largile teatre romane umbresc inimitabila frumuseță de armonie și grație a vechilor monumente elenice și în cetățile Greciei se sapă și inscripții romane, ca la Corint¹, la Patras². Mai târziu numai estetismul de modă al Impăraților ca Neron, care, în nobile cuvinte, anunță Greciei, hrănitore a sufletelor, întreaga libertate și absoluta scutire a ei, aduce o întoarcere elenică³, pe care, cum vom vedea, s'a crezut dator s'o ajute, din răspuțeri, și „olimpicul“ Adrian⁴. Seneca vorbește despre „energia limbii latine“ și, în față, despre „grația celei grecești“⁵.

Mai pe urmă, inscripția greacă de la Romula, care arată și ea o încercare de pătrundere a elenismului chiar la Nordul Dunării⁶. Astfel de manifestări ale modei sau ale neputinței de a scrie latinește, mai mult din cauza redactorilor și săpătorilor de inscripții, se află și la Hotărani⁷, la Celeiu⁸, ba chiar la Țiglina⁹.

Dar la Dunăre, de la o vreme, limba Geților, care n'a fost niciodată sculptată pe monumente, limba barbară de care se plânge Ovidiu, e însă total învinsă, ca și greaca, de limba latină. Inscripții gingașe pe morminte trimet urări de viață celor rămași, cu făgăduiala unei întâlniri în Câmpiile Elisee¹⁰. La Histria un Lucius Pompeius Valens vine totuși din Ancira greacă¹¹.

¹ V. *Rev. Arch.*, IX (1864), p. 375 și urm.

² In honorem domus divinae; *ibid.*, X (1864), p. 386 și urm.

³ Pentru Neron și Grecia, v. *ibid.*, XII (1888), pp. 393-4.

⁴ Forme paralele greco-latine în Egipt, supt Ptolemeu Evergetul, în *Eph. epigr.*, IV, p. 25, no. 33.

⁵ Latinae linguae potentia aut graecae gratia; *Consolatio ad Polybium*, XXI, 5.

⁶ Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XVII, pp. 81-2.

⁷ *Id.*, *ibid.*, XIV, p. 10.

⁸ *Ibid.*, p. 11.

⁹ *Ibid.*, VI, p. 45.

¹⁰ Inscripție discutată de Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 6. Cf. și resumarea părerilor lui, de d. H. Grégoire, în *Revue belge d'histoire et de philologie*, IV (1925).

¹¹ Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XVI, pp. 87-8.

O parte din opera de prefacere care se începe e datorită, de sigur, elementului militar. Toate cetățile de pe malul drept iese din lagăre, de la Regensburg până la Igliza¹. Astfel, în sir, Castra Martis, Castrum Herculis, Praesidium Pompeii.

La Novae se fac în inscripții latine daruri de către oameni cu nume latine². Curentul se coboară spre Balcani. Până și la Aboba, viitoarea capitală a Statului bulgăresc, se găsesc inscripțiile latine³.

De altfel, mal drept și mal stâng al Dunării reprezintă aceiași lume, cum fenomenul moesic el însuși corespunde în toate celui din adâncul balcanic.

Și în Scitia Minoră, oastea d'impresur pătrunde tot mai mult cu firea ei romană de la început sau romanisată în Tomi, care nu-și mai poate apăra puritatea vieții elenice. Găsim astfel un veteran, decurion, care a devenit *buleuta tomitanus*, de și el avea, la țară, un *praedium* al său⁴. O *domina regina* e adorată la Tomi⁵. Se întrebuinta în această așa de veche cetate elenică și sistemul de cântărire roman al unciilor romane, adăugându-se că măsura e dreaptă: *δικέον, δικέα*⁶.

Elemente de limbă trec neconținut de la un mediu de cultură la altul. Astfel, găsim, un *pridie* scris grecește într'o inscripție latină din Tracia⁷. În schimb, în Ancira un *ιδιος λόγος* redat latinește: „Nidi logi“⁸. Schimbări ale limbii latine se întâlnesc și când în Dalmația se zice: „anchialitana“⁹.

Dacă până în secolul al III-lea nume ca al Tracului Durazis, care amintește pe al unui vechiu rege dac, Duras, se află în Moesia¹⁰, și aici se pare că romanisarea se face mult mai cu

¹ Jung, *Geographie*, p. 134.

² Kalinka, *o. c.*, c. 193, no. 228.

³ *Ibid.*, c. 304, no. 387; c. 327, no. 419.

⁴ *C. I. L.*, III, 770.

⁵ Tocilescu, *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 32, no. 73.

⁶ *Id.*, *Inscripfen*, p. 36, no. 77.

⁷ Kalinka, *o. c.*, c. 287, no. 364.

⁸ *C. I. L.*, III, no. 6054. În Cilicia, *cauza*, *ibid.*, 222.

⁹ *Ibid.*, 405 (e vorba de călăreți dalmați, supt un „exarh“).

¹⁰ Pârvan, *Histria*, IV, p. 145.

greu decât în părțile pontice și în Dacia, dacă nume ca Brinkazis, Auluzenis, Mukatralis, Iztris, Detysykos, Dytenis se întâlnesc bogat și limba care se întrebuințează nu e latină, ci greacă¹, dacă apoi la Singidunum se află un Daizînis, la Naissus un Tzitzis² și în Nicopolis ad Istrum, creațiunea lui Traian, caracterul tracic se va afirma încă mai mult, prin acel prim archonte care se chiamă Phileikos al lui Mukapor³, Filipopolul rămâind „prea-strălucita metropolă a eparhiei Tracia“, cu vechile tradiții elenice⁴, mai în fund, și cu deosebire în Vest, peninsula balcanică se umple cu nume latine sau latinisate: Mursa, Virunum, Ulcisa (în legătură cu Ulcinum iliricul: Dulcigno; cf. acel Ultinsium în Scitia Minoră), Savaria, Ovilava (unde se spală oile)⁵; în Moesia găsim pe „Valerius Tzita, qui et Vitalis“⁶. E vremea când și în cutare insulă depărtată, centru celebru de cultură elenică, la Rodos, pe o pateră se cetește numele lui Ursulus din Naissus, fiul lui Lavinus⁷.

Deci latinisarea care stă în fața getisării acesteia de care vorbia Ovidiu, arătată și prin schimbarea numelor elenice (Histrus, în loc de Histria)⁸, se întâlnește nu numai în părțile acestea, ci și ceva mai jos de Tomi, în ținuturile trace, care, cum vom vedea, își păstrează regii. Aici, Cotys, care va apărea la 19, trei ani după moartea lui Ovidiu⁹, ca un bețiv ucis la un ospăț de rivalul său Rascupor¹⁰, e presintat de neobișnuitul oaspete al cetății Tomi ca un adevărat poet în aceiași limbă

¹ Seure, în *Bulletin de correspondance hellénique*, XXV (1901), p. 315 (Iamboli). Dar ne întrebăm dacă aici *οἶκον Ἰζθραος* nu e tot *vicus*.

² *C. I. L.*, III, 1666, 1682.

³ După o inscripție (*Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 180, no. 25), la Pârvan, *Histria*, IV, p. 74.

⁴ Cagnat, *o. c.*, I, 1471-2.

⁵ *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 171.

⁶ Il culeg din Pârvan, *Ulmelum*, II², p. 8, nota 9.

⁷ *C. I. L.*, III, 461.

⁸ Pârvan, *Ulmelum*, I, p. 36.

⁹ Ovidiu se presintă ca fiind „în cuprinsul lagărelor“ acestuia (*intra tua castra iacenti*); *Pontica*, II, 9.

¹⁰ Tacit, *Annales*, II, 65.

latină. Coborător din Erichthoniu și din Eumolp, el întrece pe toți regii prin studiile pe care le-a făcut:

Cântarea-i dovada, — din care-al tău nume de-l iei,
 nu s'ar crede
 Că scrisul lor vine de la un tânăr Trac¹.

Acestea le spune cine mărturisește că „a învățat a vorbi ca Geții și Sarmatii“², cum, de altfel, într'un astfel de mediu, „și Homer s'ar face Get“³.

La anul 46 însă regalitatea tracă încetează în Balcani. O provincie *Thracia* se creiază, și colțul de la Pont i se adaugă ca un „mal“ al ei: *Ripa Thraciae*⁴.

Intr'un astfel de mediu, confuzia de forme, de genuri, de litere⁵, amestecul, influențat de limba greacă, între *b* și *v*, cum îl găsim pentru evul mediu în provincia bizantină din Sudul Italiei, aceiași oscilare între *e* și *i*, până la forma așa de romanică de *cresteanorum*⁶, sau la *vindedit*, între *o* și *u*, ca în *usteari* pentru *ostearius*⁷, între *t* și *d*⁸, arată o prefacere de același caracter supt influența aceluiasi substrat barbar. Trecerea lui *f* în *h* e și în latina (*habri* pentru *fabri*). Un rotacism romanic se vede în *pureremus* pentru *poneremus*⁹. Găsim și acea prelungire a lui *i* prin *iota consonans* care există în românește și pe care s'a încercat a-l presinta și în

¹ Eiusdem sacri cultor ubique sumus“. Scrie, deci, „ad vatem vates“; *ibid.*

² *Ibid.*, III, 2.

³ *Ibid.*, IV, 2.

⁴ Pârvan, *Cetea Tropaeum*, p. 6.

⁵ În Dalmația, *comparabid*, pentru *comparavit*; *Arch.-epigr. Mitt.*, IX, p. 18, no. 29. Și *m.* final e suprimat. Cf. Pârvan, *Contr. epigrafice*, p. 20.

⁶ *C. I. L.*, III, 13124 (sec. V). Cf. *crestiana* în Noric; Pârvan, *o. c.*, p. 44; *Ulmelum*, II² (*Augustales*, pentru *Augustalis*).

⁷ Și *punere* pentru *ponere*. Dar și *oxor* pentru *uxor*, *C. I. L.*, III, 9585.

⁸ Corssen, *Kritische Beiträge zur lateinischen Formenlehre*, Lipsca 1863, p. 204.

⁹ *C. I. L.*, III, 9567. Dar v. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine*, I, p. 53 și urm.

grafie; astfel, la Aquincum: *Ave pīa*¹. Tot așa dispariția dublului *u* din *mortuus*².

Până și semasiologia caracteristică limbii românești apare în acest timp cu *lex* în loc de *religio*³.

Toate fenomenele „romanismului“ se întâlnesc deci în aceste inscripții: alături de confusiile, citate, de declinare și conjugare, și trecerea formelor declinației a doua în *o*⁴. Această din urmă schimbare se găsește și la numele grecești din *vicus clementianus*⁵.

Astfel bazele limbii pe care o vorbim sânt puse în „Balcani“, dar înainte de cucerirea lui Traian⁶.

Latinisarea va înainta, apoi, după Traian, în epoca Antoninilor, prin sate, apoi prin acele *vici*, cum am văzut mai sus, până în marginea cetăților grecești. Sau, mai curând,

¹ *Rev. Arch.*, XLIII (1882), p. 372.

² *Mortus*, *ibid.*, XIII¹ (1856), p. 172.

³ *C. I. L.*, III, 13.124 (*leges cretæanorum*).

⁴ Pârvan, *Ulmelum*, II², p. 36. Intr'o inscripție, la Tocilescu, *Arch.-ep. Mitt.*, XIX, p. 217, no. 78: „per Aelio, Primitivo liberto“.

⁵ *Ibid.*, p. 43. Și *tabla* pentru *tabula*: *ibid.*, p. 48. În Dalmația se văd multe semne ale viitoarei limbi romanice de acolo: *alonnus*, pentru *alumnus* (*C. I. L.*, III, 2240), *sorposuit*, în loc de *superposuit* (*ibid.*, 2305). Cf. C. Proskouer, *Das auslautende s auf lateinischen Inschriften*, Strasbourg 1909 (tesă).

⁶ Și forma *stingere* se constată alături de *extinguere* (Corssen, *Ausprache*, p. 86). *H* cade și în inscripții, ca în *onori*, *onorio*, etc. (*ibid.*, p. 110). Găsim *lunter* pentru *linter* (ca în grecește *πλυντήρ*) (*ibid.*, p. 114). Dispariția lui *v* din *tubai*, *laborait* (*ibid.*, p. 134 și *oum*). *Zies*, *zes*, supt influențe și osce, apare în secolul al IV-lea (*ibid.*, p. 215). Se alătură Elviza pentru Helvidia, în Africa, pentru *Diabolius Zubulius*, *Zodorus* pentru Diodorus, *zabolus* pentru *diabolus*, *zaconus* pentru *diaconus*, *zeta* pentru *dieta*. *Dorsum* devine *dossum* (*ibid.*, p. 243). Pentru *for* devenit *fru*, în românește (*frumos*) sânt casuri corespunzătoare în latină. Pierderea lui *m* la substantive se adeverește în sute de casuri „de la sfârșitul secolului al III-lea“ (*ibid.*, p. 273; chiar și *queadmodum*; *ibid.*, p. 274; și *su* pentru *sum*; *ibid.*, de unde al nostru *s*, *is*), „causă principală a dispariției declinației latine“ (*ibid.*, p. 276). Schuchardt afirmă că o nouă mișcare vitală a adus în latina vulgară „asimilarea lui *c* înainte de *i*, *e* și diftongarea lui *e*, *o*, abia în secolele VII și VIII“; *Vocalismus des Vulgärlateins*, I, p. 101.

și ele se așează în umbra zidurilor lor, supt paza soldaților d'înăuntru. E același proces popular pe care-l vom admite la întinderea populației romane din spre Apus pe malul stâng. Sânt două acțiuni paralele. Lumea oficială poate ocroti și încuraja; nu ea e însă aceia care a provocat.

Cei ce și-au aflat sălașul pe aici, o populație mixtă, cărora li se zicee Bessi, dar vorbesc latinește, presintă încă, până târziu, nume paralele. Un Sulpicius Narcissus, cu numele „mixelen“, și un Cocceius Phoebus, tot așa, stau lângă Derzenus Aulopor, un Bes¹.

Dar până și pregătirea unei vieți ca a satelor noastre începe încă de atunci. Numele de persoană al satului arată pe întemeietor, întru toate asemenea cu moșul de la care vin apoi așezările noastre rurale. Așa cred că trebuie interpretat un „sat al lui Quintio“, *vicus Quintionis*². Aiurea numele acesta capătă un sufix, asemenea cu acela de *ești* al satelor noastre: Clementianum de la Clemens, Casianum de la Casius³. De altfel chiar finala românească de astăzi se găsește într-o inscripție de la Ulmetum: „magistratus vici Clementianescus“⁴. Une ori și vechiul nume de *dava* se păstrează⁵. Alături, o colonizare oficială ne face să găsim sate ca *vicus Cereris*, închinat zeiței grânelor⁶, ca *vicus turris* al „turnului“, lângă Tomi⁷. Pe la Babadag e numai o Slobozie, un „Satu-nou“, un *vicus novus*, și locuitorii se intitulează *viconovenses*⁸.

Incetul pe încetul, de la vechile nume daco-gete: Comozous,

¹ Pârvan, *Histria*, VII (*Mem. Ac. Rom.*, 1916), p. 85 și urm.

² *Ibid.*, p. 63 (cf. *ibid.*, p. 128).

³ Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, II², p. 370; *Descoperiri nouă*, în *An. Ac. Rom.*, XXXV (1913).

⁴ Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, II², p. 42. Cf. *C. I. L.*, III, 7565. Inscriptie fragmentară de la alt *vicus*, Pârvan, *Histria*, IV, p. 90. Satul Bessului Ampudius, *ibid.*, p. 103.

⁵ *Ibid.*, pp. 102-3.

⁶ *Ibid.*, p. 151.

⁷ Pârvan, memoriul citat.

⁸ *C. I. L.*, III, 14.448. Alți *vici* la Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 19 și urm. Un *vicus* al lui Siampudus; *ibid.*, p. 30 (*C. I. L.*, III, 14.447). Ale lui Cratianus și Candidus, Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 42, nota 9. Pentru fixare de hotare între ele, Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, pp. 22-3.

Daizus, Scoris, Mucapor, Eftepir (de la *para*), Rigozi, Dizzace (la Trœsmis), Zudecitulp, Eptapara, Uthis, Sedida, Dada (din Tomi), Mucasius, Skirtos, Clagisso¹, Spor, Derzizenus, Eptacentus, se trece la cele mai limpezi nume romane².

Ca și mai înainte, satele romanisate au în frunte *magistri* sau *magistrati* și „curagentes“, cari arată să fie aleși, precum și, pentru strângerea banilor, un quaestor³. Judecata se face într'un *auditorium*, rostit grecește „auditorion“⁴. Danii se fac pentru anumite serbări de către toți locuitorii⁵. Alături, une ori, foștii soldați formează un grup de *beneficarii*⁶. Alte ori, unii și alții sânt împreună⁷.

Limba se schimbă tot așa și aici, luând forme, și fonetice, dar mai ales sintactice, care, greu de înțeles adesea, represintă o altă mentalitate⁸.

7. Faste dunărene supt primii urmași ai lui August.

Răscoala dalmată și panoniană, în legătură cu *Statul barbar* al lui Marbod, coborât la Dunăre, fusese un mare eveniment militar și politic.

După ce Tiberiu zdrobise cu cele mai crude mijloace rezistența până în adâncul munților purtători de argint ai Piruștilor⁹, o furie de răscoală cuprinsese și trupele romane din Iliric, care, la moartea lui August, se ridică, vrând o nouă ordine de lucruri: „un nou duce, o nouă stare, o nouă formă a Statului“¹⁰.

¹ *Ibid.*, pp. 32-3, 34.

² *C. I. L.*, III, 14.214¹², ¹⁴. Cf. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, pp. 28-9.

³ Pârvan, *l. c.*, p. 85. *Curagentes* e introducerea în latinește a sistemului grecesc de cuvinte compuse. La cetăți *curator*, Pârvan., *Histria*, IV, p. 96.

⁴ Cagnaț, *o. c.*, I, 526; cf. Pârvan, *Histria*, IV, pp. 87-8.

⁵ *C. I. L.*, III, 7526; cf. Pârvan, *l. c.*, p. 75, nota 5.

⁶ Pârvan, *l. c.*, p. 78.

⁷ *Ibid.*, p. 85, „veterani et cives romani et bessii“.

⁸ O inscripție (Pârvan, *Histria*, IV, p. 89) o arată pentru diminutivul *sigillum* de la *signum*.

⁹ Velleius Paterculus, II, p. cx și urm. V. și mai sus.

¹⁰ *Novum ducem, novum statum, novam quaerebant rempublicam*; *ibid.*, II, cxxiv. Era vorba de a-și hotări termenul de serviciu, stipendiul.

Strabon arată supt acest Impărat pe barbarii „de dincolo de Istru“, afară de Bosporani, în stare de războiu cu Roma, ocupată aiurea¹. In acel moment, la 21-26, triburile trace, care în fundul văilor ferite își continuau îndărătnic simpla existență, se mișcă și ele: am văzut că Odrysii se uniseră cu Dirii și cu Coelaleții pentru o răscoală, având în frunte trei șefi: Tarsa, Turesis și Dinis². Aceasta, de și la Roma Tracii erau priviți ca așa de siguri, încât Caligula, înlăturând pe Germani, făcea din ei garda sa³.

Dar furtuna cu șivoiul ei asemenea cu a apelor din acești munți trecu pe atât de iute, pe cât de sălbatec pornise. Supt Claudiu era acum un netulburat „prefect al cetăților Moesiei și Triballiei“⁴.

Mai mult ca salvatori ai cetăților grecești de *ultimii Sciți*, strânși mai ales în Crimeia, ar apărea, deci, Romanii, mai departe, la 62-3, supt Neron, cu Tiberius Plautius Silvanus Aelianus⁵, care își ajunse ținta până în Chersones. In același timp, el e adus să mute o lume întreagă de barbari, „o sută de mii“, de pe malul stâng pe cel stăpânit de Romani, *creând astfel o centură de apărare militară*, sistem încercat încă de la anul 6 al vechii ere de acel general al lui August, care ucisese trei șefi daci și mutase pe ai lor în teritoriu roman⁶. De altfel, Neron s'ar fi gândit a face din Bospor o stăpânire romană și o basă pentru a transforma Pontul Euxin într'o Mare romană⁷. Incă de la 43-9 Romanii întraseră, având acum și în interiorul moesic linii de comunicații pe uscat, în raport și mai strâns cu cetățile pontice, interesate, ca Histria, la noul regim de vamă⁸.

¹ VI, iv, 2.

² Tacit, *Anale*, IV, 46-51.

³ Thraces quosdam germanis corporis custodibus praeposuit; Suetoniu, *Caligula*, LV. Dar tot Germanii apar ca garzi în momentul morții lui; *ibid.*, LVIII.

⁴ C. I. L., V, 1838. Pentru situația la Mare după Neron, v. Domaszewski, în *Rhein. Museum*, 1892, p. 207 și urm.; *Arch.-epigr. Mitth.*, IX, p. 227 și urm.

⁵ Cf. și Rostovțev, o. c., p. 117.

⁶ Pârvan, o. c., p. 180. El admite, contra sensului expediției, o ocupare de teritoriu pe malul stâng.

⁷ Rostovțev, o. c., pp. 117-8.

⁸ Pârvan, *Dacia*, p. 150.

Inscripția¹ citată mai sus arată că ofițerul roman purtat prin multe locuri câștigase pe Bastarni, Roxolani și Daci, restituindu-li rudele: fii pentru regii primelor două popoare, frați pentru șefii Dacilor. Ea pomenește o mișcare a Sarmatilor, supunerea unor anume regi de peste Dunăre „până acum necunoscuți“, împiedecarea asediului Chersonului de către Sciți și trimeterea la Roma de grâu din aceste părți².

Ea pare a fi autentică și pentru caracterul confus, popular pe care-l presintă, dar nu e o mărturie oficială, ci e vorba numai de amintiri de familie, de ce-și aduc aminte niște prieteni.

Ea oferă totuși multe greutăți. Pentru a ajuta Chersonul a trebuit acțiunea unei flote. Pe de altă parte, un atac „scit“ într'o vreme ca aceasta nu se poate înțelege: nu vedem ce rege a putut îndeplini o astfel de acțiune. Dacă se vorbește de prinți smulși de la dușmani (*captos aut hostibus ereptos*), ar însemna că acel rege, în luptă cu „Bastarni și Roxolani“ li prinsese rudele. Explicația s'ar fi găsit dacă numele Chersonesului ar fi o greșeală sau o confuzie, și de fapt un rege din Scitia Minoră ar fi întreprins ceva contra unei insule dunărene, unei „nesos“, sau contra Histriei înseși. Dar se vorbește lămurit de Boristene, dincolo de care e cetatea amenințată³.

Sau, mai curând, pentru a înțelege inscripția aceasta de la

¹ V. și Dierauer, *o. c.*, p. 66 și nota 3.

² La Orelli, no. 750; la Wilmanns, la Gruter, la Boeckh, la Zeuss, *o. c.*, pp. 281-2; întregă în *C. I. L.*, XIV, 3608. Dierauer, ultim editor, tratând despre această inscripție, se sprijină pe Henzen, în *Annali dell' Istituto*, 1859, pp. 5, 20. Pentru Pârvan (*Getica*, p. 102 și urm.) sânt evenimente de supt Claudiu (52-3); v. *Histria*, IV, p. 567 și urm.

³ Cf. la Dessau, *o. c.*, I, p. 264, no. 985: „Opsidibus a Transdanu-[vianis acceptis, lim]itibus omnibus ex[ploratis], [hostibus ad vectigalia praestanda [adactis]. Cf. *C. I. L.*, III, p. 148; Schiller, *l. c.*, p. 355; F. Vollner, în *Rhein. Museum*, LIII (1898) și un studiu al d-lui Leon Halkin, profesor la Universitatea din Liège, *Tiberius Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Néron*, Liège 1934 (extras din revista *L'antiquité classique*, III). Pentru fiul lui, *Notizie degli scavi di antichità*, 1935, p. 127.

Tibur¹ trebuie să se admită că *Dacorum* nu e la locul cunoscut și că *fratrum* trebuie prefăcut în *fratres*. Avem atunci: „regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum, Dacorum filios, fratres², captos aut hostibus ereptos, remisit, ab aliquibus eorum opsides accepit“.

Strămutările de populație sânt, de altfel, o moștenire de la monarhia macedoneană: aceasta le făcuse numai în interiorul Balcanilor. Supt August se lărgeste sistemul. Populații străine se aduc astfel de peste hotarul roman pentru ca, așezate în Tracia, să îndeplinească și rostul unui cordon militar la graniță. Și de aici a rezultat încă de atunci o sintesă barbaro-romană de cea mai mare importanță pentru amestecul de oameni în peninsula.

Elementele aduse n'au putut fi însă numai de de-așupra gurilor Dunării în Scitia Minoră, unde nu sânt, de altfel, urme ale unei așa de mari prefaceri. Fiind vorba și de regi mutați la Dunăre, trebuie să vedem într'înșii pe unii dintre aceia cari întrețineau legături cu Tomi.

Dar în regiunile moesice nu se făcuse nicio colonizare, mai ales în aceste regiuni. Caracterul barbar al populației a putut deci să se păstreze multă vreme. *N'ar fi o greșală să se creadă că pentru a împlânta romanitatea în aceste locuri va trebui, pe lângă scurgerea din Scitia Minoră, unde de nult erau așezări romane, venirea sup Aurelian a părții de populație deslocuită din Dacia.*

Nu e vorba însă nici de zona pustie pe cel stâng, nici de „regatele clientelare“ admise de Pârvan³, a căror urmă nu se găsește nicăiri: se căuta numai, în frământarea sălbatecă

¹ Cf. și Filov, *o. c.*, p. 13. D. Filov credea că Bastarnii și Roxolani au fost atacați cu „ihre skythische Stammesgenossen“; *ibid.*, p. 13. Punea aceasta în legătură cu anexarea în 56 a cetății Tyras și cu chipul lui Neron pe moneda regilor din Bosfor; *ibid.*, pp. 13-4.

² In loc de „Bastarnarum et Rhoxolanorum filios, Dacorum fratrum captos“. Aiurea: „Motum orientem Sarmatarum compressit, quamvis partem maximam exercitus ad expeditionem in Armeniam misisset... Scytharum quoque rege(m) a Cherronensi, quae est ultra Borustenen, opsione summoto“. Și „Plura quam centum millia ex numero Transdanuviorum ad praestanda tributa cum coniugibus ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit“.

³ Cf. articolul citat al lui Pârvan, *Histria*, IV, p. 567 și urm.

de neamuri, câștigate acum pentru agricultură și o așezare definitivă a lor pe ogoare, cum s'a făcut, de altfel, cu Germanii în Galia. E, cum se vede, repetarea romană a expediției Macedonenilor lui Zopyrion.

Atunci, de sigur, și Tyras a fost luată supt ocrotirea romană, care se întindea astfel de la Dionysopolis până în Crimeia, barbarii învinși fiind apoi astfel repartisați și colonisați.

Prin această împușinare de populație în șesul muntean, ca și prin mutarea Iazigilor în Vest, se va ajunge însă la concentrarea și conturarea noului Stat dac.

O schimbare în situația acestor regiuni a fost determinată însă, în acea a doua jumătate a secolului întâiu, și printr'o coborâre a acelor Sarmați roxolani pe cari rudele lui Aelianus credeau că aceasta i-a potolit definitiv, fiindcă-i răspinsese de la zidurile „Chersonesului“. Neputând răsbate acolo, ei se întâlniră în mase desordonate de călăreți spre Dunăre, în momentul când Vespasian, care nu-și uitase comanda în Siria, își trimetea fiul ca să puie capăt fanaticei mișcări religioase și politice a Evreilor, cari de sigur nu și-ar fi găsit aliați între neamurile ce se mișcau la hotarele Imperiului.

Se povestesc astfel lupte la Dunăre. Fonteius Agrippa e omorît de Sarmați, ceia ce aduce răsbunarea lui Rubirius Gallus și întărirea cu castele mai dese a hotarului dunărean. Ele sânt pomenite numai de contemporanul evreu, foarte bine informat, Flavius Iosephus¹. Și dinastia lui Vespasian izbuteste să facă ordine, numai ridicând aici numărul legiunilor de la șase la opt.

S'a crezut, în pasagiul din Tacit care vorbește de o represiune pe care o conduce Licinius Mucianus², că e vorba încă de un amestec, fățiș, al Dacilor. Lovitura se dă însă mai sus pe Dunăre, în părțile Savei, și legătura răsculațiilor e cu elementele germanice mai departe în Vest³.

¹ VII, 4, 3.

² Tacit, *Hist.*, III, 46. Cf. Dierauer, p. 67 și nota 1, p. 74; Pârvan, *Getica*, p. 167. Mucianus, sprijinul lui Vespasian contra lui Vitellius, comandase în Siria.

³ Iazigi ca *Iassii* la Ptolemeu, II, 14(15). Sânt Metanaștii, de curând strămutați (*ibid.*, tabla, la „Iazigi“). Pentru Moesia care, pe o monedă, plânge (Eckhel, II, p. 6), v. Gsell, *Essai sur le règne de Domitien*,

La capătul acestor noi turburări, cu greu potolite, în anul 43, însuși fratele lui Vespasian, Flavius Sabinus, foarte iubit de Grecii de pe țerm, guverna Moesia¹.

E vremea când în Balcani se întâlnește *colonia flavia Pacis Develtus*². Și inscripția de care vorbește Georges Perrot³, pomenește cetatea flavie de la Tomi. O „flotă flavie a Moesiei“ păzia granița⁴, într'o vreme când Dalmați și Panonieni servesc și pe flota din Ravena⁵.

Deci Vespasian întări linia Dunării, aducând legiuni dalmate la Singidunum și Viminacium, la Vindobona și Carnuntum și organizând flota fluviului, de și unele măsuri s'ar fi luat încă supt Claudiu; elemente desfăcute încă supt Neron pentru luptele în Răsărit aduc la întoarcere cu dânsese întregiri militare și culturi din Asia⁶.

p. 155, nota 4). — Dar d. Domaszewski crede că atunci s'a făcut lagărul de la Oescus, când s'au adus *auxilia* pentru a păzi Dunărea-de-jos; *Gesch. des röm. Kaiser*, II, p. 150.

¹ Pârvan, *Histria*, IV, p. 41 și urm., 73.

² *C. I. L.*, VI, 3828; Jireček, *Das christliche Element*, p. 79.

³ *Revue Archéologique*, XXVII, 1876: λαμπροτάτης φλαουτας νέας πόλεως και αντιπατρίδος, τὸν και' εὐουλευτήν και' τῶν πρωτευόντων τῆς.

⁴ Pe la Carsium, o inscripție greacă pomenește pe un Flavius Pannonius; *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 20, no. 46.

⁵ Un „trierarcha classis flaviae moesicae“ pe o piatră în Chersones; Rostovțev, în *Klio*, II (1902), p. 85.

⁶ Tacit, *Hist.*, III, 12. Pentru rolul legiunilor de acolo în războiul civil, *ibid.*, III, 24.

CARTEA a II-a

ORÂNDUITORII

CAPITOLUL I.

Inainte de Traian

1. Ofensiva dacă: Măria Sa Decebal

De atâta vreme Roma avuse a face cu acest îndărătnic neam al Dacilor, pe care, o bucată de vreme, strângându-l de aproape prin alți barbari, păzindu-l prin corăbiile de pe Dunăre, care îndeplineau o funcțiune politică, l-ar fi putut crede, de la o vreme, redus la neputință, închis în munții de la cari plecau însă, spre Răsărit, văi așa de roditoare.

Pe acestea Romanii nu ajunseseră a le cunoaște. Ideia unei Rome lacome de pământuri nouă trebuie cu hotărîre înlăturată. Am căutat să arăt și aiurea, — cum de altfel, am văzut apoi că a mai încercat și cutare altul — gândul că Romanii ar fi fost niște veșnici căutători de noi terenuri de cucerire.

Astfel se explică o indiferență față de multe ținuturi de peste graniță ca aceia pe care vom verifica-o într'o scurtă cercetare de izvoare.

Căci aceste regiuni¹ încă nu intraseră cu totul la conștiința publică romană de acasă², care nu-și dădea sama — și ce o interesa când unii se ocupau cu studii mai înalte, iar alții își așteptau oara petrecerii gratuite la circ, politica³ și administrația fiind acum ale Împăratului singur! — de ce lucru mare poate să iasă din continua operă populară tăcută, pe care am schițat-o în exemplele, puține, care ni s'au păstrat. În enumerarea salinelor, Pliniu, care, de altfel, nu pomeneste

¹ Domaszewski, în *Arch.-ep. Mitt.*, X, pp. 14-6.

² Un geograf armean cunoaște insula Peuce-Puchi; *Anuariul Universității din Sofia*, XVII, p. 50.

³ Ut qui sciret populum romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri; Fronto, p. 210.

mai niciodată de lucrurile din Sud-Estul Europei, nu atinge pe cele din Dacia¹. Tot așa cu aurul²; despre aurul din râuri se spune numai că-l dă Ebrul³, iar despre cel din munte se amintește aurul din Dalmația supt Neron⁴. Ca viitoare asigurări, Seneca nu dorește de la soartă decât „împăcarea Germaniei“ și „deschiderea Britaniei“⁵. Și totuși o curiositate mai largă, nesățioasă, activă, se întindea pe încetul asupra lumii întregi: supt Neron se cercetează izvoarele Nilului⁶.

Deci, în ce privește lumea de la Nordul Dunării, nu se credea că ar putea să vie de acolo vre-o primejdie, nici că ea ar merita vre-o atenție. Că legăturile cu Dacii vor căpăta în curând un alt caracter se vede însă din profetația lui Strabon, care scria supt Tiberiu. Arătând că, din 100.000, oastea lor s'a redus la 40.000, el adaugă: „au ajuns aproape de a se supune Romanilor, și nu sânt cu totul supuși din cauza speranțelor de spre Germani, cari sânt dușmani Romanilor“⁷.

Dar, de acum înainte, Dacii, cu Costobocii vecini⁸, apar în paginile izvoarelor⁹.

Pe acest timp, Dio Chrysostomus, „Gură-de-Aur“ păgân, pompos stilist, născut în Bitinia, la Prusa, retor și curajos moralist, prieten al lui Vespasian și urmărit de prigonirea lui

¹ *Hist. Nat.*, XXXI, 39 și urm.

² *Ibid.*, XXXIII, 1 și urm.

³ *Ibid.*, 21.

⁴ *Ibid.* Dar aurul *alutatum* n'ar avea legătură cu Oltul (*ibid.*)? Sau forma romană a numelui Oltului să vie printr'o asemănare cu acest pământ?

⁵ *Consolatio ad Polybium*, XXXII, 2.

⁶ Seneca, *Natur. quaest.*, VI, VIII, 3-5; cf. I, Pref. 7: „ultra Istrum Dacus non exeat“; VI, VII, 1.

⁷ VII, III, 13: Ἐγγὺς μὲν ἤκουσι τοῦ ὑπακοεῖν Ῥωμαίων ὅπω δ'εἰσὶν ὀποχείριοι τελῆως διὰ τὰς ἐκ τῶν Γερμανῶν ἐλπίδας, πολεμίων ὄντων τοῖς Ῥωμαίοις.

⁸ V. Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 47, nota 1, și aici, mai sus.

⁹ V. și Brandis, în Pauly-Wissowa, *Supl.* I, p. 261 și urm., și Kubitschek, în *Jahrbücher* din Viena, IX (1906), p. 73 și urm.; Premerstein, *ibid.*, 1904, pp. 231-2. După Dierauer, Geți și Daci nu sânt chiar același popor, și în materie de limbă chiar se pot presupune deosebiri. Pentru Pârvan și numele lor și al Geților vin din steпа asiatică, unde se întâlnesc nume asemănătoare. Am arătat mai sus care poate fi originea acestor nume.

Domițian, a făcut pe Dunăre drumul la Sciți¹ și a cunoscut pe „blăstămații“ de Geți², ba a gustat și mierea Pontului³. Ocrotit apoi de Impăratul Nerva, pentru care și-a luat de la acesta atributul de Cocceianus, el s'a bucurat și de toată favoarea lui Traian, de la care a cerut privilegii pentru orașul său de naștere. Va isprăvi cu voia Impăratului, chemat de ai săi la Prusa.

S'a vorbit, și se vorbește încă, și de *Dacicele* retorului acestuia, care umbla în trăsură cu Traian; dar nu se pomenește în anticitate nimic despre vre-o carte a lui privitoare la Daci, ci este una despre virtuțile lui Alexandru⁴.

Un timp, relațiile Dacilor cu Romanii fuseseră bune⁵. S'a încercat a se dovedi o expansiune vestică, nepotrivită cu tot sensul unei mișcări de *retragere spre Est* în ultimul timp. Dar o privire mai atentă descopere răpede că de fapt marea întindere la Apus a Dacilor, pe singure aserțiunile lui Ptolemeu⁶, geograf de cabinet, lucrând în Egipt, cu scopul de a sprijini pe considerații matematice, în care singur e competent, harta Imperiului roman, — cum se va arăta, pe larg, mai departe —, care cunoaște în părțile Vistulei o Setidava și o Susudata, nu se poate sprijini serios: ar trebui ceva mai mult în sprijinul acestei mențiuni pe care și alții au crezut-o răătăcită⁷.

¹ IX, ed. Dindorf, p. 135. Despre medicii sciți; Or. XIII, p. 250. Despre „stigmatetele“ femeilor trace, Or. XIV, p. 257 Traci și Sciți, Or. XLVI; *ibid.*, II, p. 132.

² Pp. xxxii, XLVIII; vol. II, p. 139. Cf. *ibid.*, pp. 232, 246, Or. XXXVI.

³ Εἶθ' τοῦ Ἰστροῦ καὶ τῆς Γετῶν χώρας; Or. XXXVI.

⁴ Suidas, *sub v.* Pentru marea lui prețuire între retorii singuri, *ibid.*, la Νικόστρατος.

⁵ Pentru monedele republicane în Dacia, mai v. Kénner, *Arch. f. Kunde oesterr. Geschichtsquellen*, XXIV, pp. 24, 29, 330, 386; Seidl, *ibid.*, XV, p. 87 și Goos, *Chronik der Archäol. Funde*, I, pp. 28, 33; *Beiträge*, III, p. 79. Cf. Mommsen, *Röm. Münzwesen*, pp. 697, 772 și *C. I. L.*, III, p. 161. — Pentru monedele dace, mai vezi și Forrer, în *Numismatik der Rhein- und Donaulande*, 1908, pp. 276-7.

⁶ II, 11, 28. Cf. Pârvan, *Dacia*, p. 222 și aiurea.

⁷ Costobocii de peste munți dincolo de munții Peucini *sânt de sigur cei din Dacia*, dar, cum am spus, nu sânt Daci, de și poate

Concentrați în văile Carpaților hășegani, cu descinderi în Banat, în Oltenia și, eventual, și în șesul muntean, ca teritoriu de expansiune imediată, și legați, de sigur, prin văile Trotușului și Siretiului cu cetățile grecești de la Pont, *Dacii se impuneau însă, după dispariția lui Marbod și a lui Vannius, „regii“ germani*¹, fiind la locul cel mai bun pentru a înjgheba o nouă legătură între barbari. În legătura lor, prestigiul putea să meargă până departe, dar nu și așezările.

E de observat că în inscripția care ne face să cunoaștem numele și familia lui Pieporus, el e „regele costoboc“ și numai despre soția lui se spune, subliniind, nu că e Dacă, ci că poartă numele de Dacu, putând fi întrebunțat și la alte neamuri².

Totuși, în sine, dacă am avea însă și alte știri în sprijin, n'ar fi cu neputință ca elemente dacice să fi trecut, dar numai într'o neașteptată izbucnire recentă, în Vest până la Vistula și să fi ajuns departe.

S'au exagerat poate atacurile pe ghiața Dunării ale Daçilor

amestecați cu acest popor. — Pentru regele Pieporus, de care a mai fost vorba, soția, Ziais (nume probabil trac), fata lui, Titais, nepoții Natopor și Drigisa, v. *C. I. L.*, VI, 1801. cf. Tomaschek, *o. c.*, I, pp. 106-8 (unde și despre participarea lor ulterioară la războiul marcomanic). V. Capitolinus, *Marcus Aurelius*, XXII; cf. Dio Cassius, LXXI, 12, în vremea lui Marcu-Aureliu: țara lor. Pausanias, X, 34, 5; *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII (1890), p. 189. — S'a adus înainte Arsietis și localitățile Arseovia și Arsemion, Amartophraceii și Cotinii, Saboscii, Piengiții și Biessii. Ar vorbi pentru aceasta și localitatea Karpis (cf. *C. I. L.*, VI, 1801). — Pârvan (*Getica*, p. 220 și urm.), care pune alături pe March (Marus) cu Murășul, presintă asemănări atrăgătoare, dar periculoase. Daursii din Dalmația ar fi Dacii Albi (după iranianul *aurșu-alb*), după același (*ibid.*, p. 39), dar el uită un lucru că alb însemna la Turanienii singuri — și Dacii erau de altă rasă — o direcție a orizontului.

¹ Și la Vienne, în Franța, un epitaf de rege german cu nume romanizat: Septimius Arîstomadius; *Rev. Arch.*, XXIII (1872), p. 340

² D. M. Ziai, fil., Dacae, uxori Piepori, rigis coistoboncensis, Natoporus et Drilgisa, aviae cariss, b. m. fecer.; Dessau, *o. c.*, I, p. 191; no. 854. Costobocii apar mai mult ca niște bande, care atacă și regiunea dacă. Astfel Daizis Comozois omorît de ei; *ibid.*, II², no. 8501.

în provinciile romane, și mai ales prezentându-le, cum am făcut-o și eu, nu ca o pornire războinică numai, ca aceia care a dat la Germani *ver sacrum*, ci ca o necesitate economică, asemenea cu aceia care arunca în câte o *baranta* anuală în Iran, pe vechii Turcomani. Atitudinea Dacilor față de Romani samănă, fără a fi aceiași cu a popoarelor alpine, prădătoare și ele la intervale scurte, cum le zugrăvește Strabon, și, tot așa, Cattii treceau Rinul, și trecerea fluviului acestuia se făcea de-a călare de Batavi¹.

Dacii, — de la ei însiși, vine numele de *Daciscus*, pe care Romanii l-au împrumutat numai, — ca și întreaga lor rasă tracă, aveau mijloace normale de viață, nu numai în păstorie, răspândită și până în Noric, unde găsim și o „scăldătoare a oilor“, Ovilava², păstorie în care sânt a se găsi strămoșii Mocanilor de astăzi, dar și în agricultură.

De sigur că vânatul, așa de iubită ocupație pentru urmașii vechilor locuitori în aceste părți, a fost și el un mijloc de traiu pentru o populație care cuprindea de regulă agricultori și ciobani. A spune că sânt cerbi la Geți (ba chiar la Mysi) și în Scitia înseamnă a se gândi cineva la Daci³.

Ceia ce a dat un mare avânt rasei a fost o înviere a regalității sacre, care se pare că fusese întreruptă, puterea fiind împărțită între șefii de văi. *Decebal răsare în fruntea lor, anulându-li orice inițiativă*.

Incercările lui Vannius de a crea un Imperiu suevic în Europa contrală⁴ și mișcările Sarmatilor cari-și fac loc în Pustă determinaseră, cum am spus, o concentrare dacă spre Est și Sud-Est⁵. Ea duse de la sine la o acțiune militară

¹ Paribeni, *o. c.*, I, p. 98, nota 44. — V. și Demetrykiewicz, în *Jahrbücher* din Viena, VII (1904), p. 152.

² *Eph. epigr.*, IV, p. 170, no. 598; *Arch.-ep. Mitt.*, XV, p. 71 și urm. Cf. un *capitilavium* la Isidor de Sevilla, *Origines*, VI, xviii, 4.

³ Arrian, *Kyng.*, XXIII.

⁴ Pentru limesul din Panonia, v. *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1929, p. 3 și urm.

⁵ V. Pliniu, *Hist. Nat.*, IV, 25: „Campos et plana Iazyges Sarmatae; montes vero et saltus pulsī ab his Daci ad Pathissum amnem, (a) Maro, sive Duria est, a Suevis regnoque vanniano dirimens eos; adversa Bastarnae tenent aliiue inde Germani“.

care, în trecutul mai depărtat, se lega de aceia, care unise pe Dalmați, Traci și Panoni. Să nu se uite că supt Domițian apare pe monede de aur, și cu chipul Cesarului, firește, un nou rege trac, Rascuporis (al II-lea)¹.

De altfel, încă din acest timp, înainte de luptele lui Decebal cu Domițian, începe acea răspândire dacă, alături cu cea bessă, dardană, mesică, tracă din toate semințiile până la Crobyzi, care arată represintanți ai rasei în toate colțurile lumii romane². Indată-i vom întâlni pe Traci în genere pretutindeni, și în garda personală a Impăratului³.

O adevărată revoluție se petrecea, astfel, pe acest timp, în lumea tracă, de la Sud și de la Nord.

Boirebista tinsese spre Marea Neagră, cu toată biruința lui asupra Celților de la Sava. Ceia ce înseamnă că, Dac de origine, el intra în sensul regalității gete din regiunile odryse și tribale. Urmașii lui poartă nume care trimet la aceeași moștenire: am arătat că Orolos poartă un nume sud-tracic, Dapyx unul iliric, Cotiso fiind în legătură cu numele, luat de la un zeu, sau o zeiță, așa de popular, veacuri întregi, dincolo de Dunăre, și că Genukla era pe locurile unde odată Dromichaite avuse cetatea Helis, că legăturile erau cu Bastarnii.

Altfel e, și ca nume, și ca așezare, și ca direcție ce se întâmplă acum. Ieri, Boirebista avea numele celtic luat de la Scordisci, Taurisci, Lybisci, acum doar Dicomes de ar fi în legătură cu Diceneul și cu Dicebalul dacic. Capitala e în munții ardeleni. Legăturile sânt cu Iazigii și prin ei cu Germanii lui Vannius. Statul tinde a se desvolta în această direcție.

E rezultatul operei lui August. Supuind Iliricul în tinereță, cu vărsarea valurilor de sânge, trimetând prin locurile unde un Antoniu fusese învins și rușinat legiunile sale una după alta, amestecându-se în toate rosturile regale până la Odrysii și Bessii din fund, el urmărise acea dominație, pe care am apucat a o sublinia, asupra cetăților grecești de la Pontul vestic, care, odată, negăsind sprijin în Roma tulburată de

¹ Gsell, *Histoire de Domitien*, p. 208; Schiller, *o. c.*, p. 531, nota 2.

² Numele le adună Mateescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 84, nota 2; p. 96, nota 2.

³ Același, studiul citat, *passim*.

războaie civile, se aruncaseră în brațele lui Boirebista. Calea e închisă aici. Mai poate dăinui, cum am văzut, un biet rege clientelar, făcând versuri în limba patronilor săi, ca acel Cotys în a cărui moștenire se vor amesteca poruncitor Romanii întocmai ca în regiunile de dominație indirectă ale Pontului și Armeniei.

Între Daci și Geți fusese și o perioadă intermediară, în care vădit se căuta o direcție. De aceea, în zilele lui Neron, Lucan face deosebirea netedă, pe care n-o întâlnim la alții, între Get și între Dac, ca două popoare deosebite, fiindcă sânt încă două sensuri militare și politice.

Dar Tiberiu a supus pe Salassi și alte popoare retice. Noricul și Vindelicia, Panonia, de mult pătrunse de viața romană, se romanizează politic. Șoseaua romană înaintează răpede spre locul unde se încercă pe rând Statul barbar. Statul german al lui Vannius, Statul sarmat al Iazigilor, Statul dac al lui Decebal reprezintă fiecare tendința de a domina o confederație barbară care și-a apropiat tehnica romană și trăiește și după idei împrumutate de la Roma.

De aici tragedia lui Decebal.

Decebal nu va face deci decât să reproducă, peste Vannius, pe Marbod, „barbar de naștere mai mult decât de minte“ (*ratione*), care avea un *certum imperium*, o stăpânire, un Stat ca al Romanilor și o *vis regia*, o „conștiință regală“. Și acesta își raliază toți vecinii și atrage pe toți fugarii¹. Și el își face o oaste de „disciplină aproape romană“. Și el vorbește Romanilor, când ca implorator al păcii, când ca egal, *pro pari*. E mai mult decât probabil că răscoala Panoniei și Dalmației, care a împiedecat acțiunea pregătită contra Dunării mijlocii, unde se coborise Marbod, nu venise decât dintr'o uneltire a acestuia, care a fost primul ca să ridice ideia, provocată poate de tentativa, pe alte baze de cultură, a lui Mithridate, *de a opune Statul barbar ca atare Statului roman, ideie până la care Germanii nu s'au ridicat niciodată*. El avuse și legături cu Arminiu, distrugătorul armatei romane

¹ *Gentibus hominibusque a nobis desciscentibus erat apud eum perfugium*; Velleius Paterculus, II, cix.

a lui Varus, al cărui cap îi e trimes lui¹, și izbutise a se face admis și onorat de Tiberiu².

Cum numele lui Boirebista sună celtic³, al lui Decebal⁴ amintește pe al Tribalilor de aceeași origine, cărora pare a li fi aparținut localitatea Chertebalos la Dunăre⁵. E rege, dar acum fără profet lângă dânsul, șef laic al unui popor de luptători și încunjurat de o aristocrație militară, acei tara-boști, pileați, purtând o căciulă, care poate fi nu de oaie,

¹ *Ibid.*, CXIX.

² *Ibid.*, CXXIX: „Quam illum et honorate, necuon et secure continet“.

³ Dar v. și localitatea Beribis, Beibis, Pârvan, *Getica*, p. 227.

⁴ Un Itureu poartă numele de Bascathes Decebali, Tomaschek, *Brumalia und Rosalia*, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1869, p. 386 (după Ackner și Müller, *Urkundenbuch* no. 867). El citează și pe un altul, Manimus Iarombali (*C. I. L.*, I, 1234). Pentru formele *Decebalus* și *Decibalus*, Gsell, *o. c.*, p. 206, nota 11. *Decibalus* e forma cea bună. Mai departe, un Dreibalis al lui Rapekes la Olbia, *C. I. Gr.*, no. 2067. Se bănuiește și un Ouarzbalos tot acolo, no. 2070. — Un Areibalos, de sigur asiatic, la Tomi; *Arch.-ep. Mitt.*, VI, p. 20, no. 39. Tot așa Rogebal, despre care se spune anume că e Iturean; Dessau, *o. c.*, I, p. 305, no. 2511. Și numele zeului Brigbel, despre care va fi vorba la culturile orientate din Dacia, are aceeași finală. Un Δικέβαλος Δικέβ. în Balcani, *Izvestia bulgară*, VIII, p. 97. În genere cf. Rösler, în *Berichte* ale Academiei din Viena, XLV (1864), p. 353 și urm. Decebal pe o zgârietură în Ardeal; *Arch.-ep. Mitt.*, VI, pp. 143-4, no. 28. De altfel numele, de fapt Dicebalus (la Romani, influența lui *decem*), trebuie apropiat de al lui Diceneu, dar și de al lui Dicomus; e prefăcut, crede Mateescu (*Ephemeris dacoromana*, I, p. 189) la urmași în Decianus, ca Mucapor în Mucianus. Pentru al doilea nume Diuppaneus, v. un Dyrpanes într-o inscripție din Olbia, citată și de Mateescu, *l. c.*, p. 189, nota 1; cf. *ibid.*, p. 230, nota 5. — Că Decebal e numele propriu, și nu Diupaneu, o arată Dierauer prin inscripția lui Traian care dă numele învinsului (Mateescu, *l. c.*, p. 67, nota 2). Pentru prima parte a numelui (ca și al lui Diceneu), *ibid.*, p. 210. Persoane private cu acest nume, *ibid.*, p. 224, nota 9. — Pentru finala *balus*, care ar fi în legătură cu numele trac al lui Dionysos (și nume sarmate cu acest sufix), *ibid.*, p. 224, nota 9. Apoi același, *ibid.*, II, pp. 227-8. De mult Rösler (*Rom. Studien*, p. 35), semnalase glosa din Hasychiu: βάλης-βασιλῆς, în limba frigă.

⁵ Ptolemeu, II, 14 (15), 3. Semnalată la Pârvan, *l. c.*

ci căciula de vulpe de care se vorbește în atâtea mărturii despre Sciți și Geți, începând de la Herodot însuși¹.

La rândul său, Decebal apare astfel ca șeful unei confederații, ca *exponentul întregii barbarii libere*. Lui Traian trebuie să-i fi părut favorabil momentul în care dintr'o singură lovitură el putea s'o dărâme sau să și-o supuie. O astfel de strângere supt același steag se va face peste o jumătate de veac însă mai departe în Vest cu coaliția Quazilor și a Marco-manilor, care va fi cuprins, luptând contra lui Marcu Aureliu, și pe atâția dintre urmașii Dacilor cari fugiseră de robia romană². Și peste două veacuri Hunul Attila va avea în mână aceiași putere formidabilă ieșită din setea de libertate a oamenilor de toate originile, vorbind toate limbile. De amintirea în amintirea târzie, tot ce apare ca forță opusă Romei, Suevi, Alamani, Franci, Goți chiar, nu represintă altceva decât asemenea asociații militare defensive.

De sigur că și Slavii au intrat în confederația lui Decebal³. Nu se poate explica altfel bogăția de vechi nume slave în această cetățuie, pe unde nu era drumul scurgerii spre Balcani, ținta mișcării, în toate timpurile, a acestor seminții. Aceste nume nu sânt din cele care, adoptate de Romani, au un sens în limba noastră.

În tot ce are și face regele dac se vede însă, încă de atunci, ceia ce am numit Sigiliul Romei.

Turnurile dacice, coperite cu șindilă, ca acel de la Grădiștea Muncelului, la 1215 metri înălțime, așa că se vede de

¹ V. Dio Cassius (nu Chrysostomus), citat de Iordanes, *Getica*, de și s'a încercat o etimologie latină, Tomaschek, *o. c.*, I, pp. 118-9. Ele rămân în Bitinia și Frigia („bonetele frigiene“ ale Revoluției franceze).

² V., de altfel, și în excelentul articol al d-lui James Smith Reid, din Enciclopedia Britanică, XXVII, p. 158. Aiurea: „Like Marbodius he (Decebalus) was able to combine the force of tribes commonly hostile to each other, and his military ability almost went the length of genius“.

³ Aflu că Hunfalvy (*Die Rumänen und ihre Ansprache*, p. 18) a fost cel d'întăiu care să admită și Slavi în vechea populație a Ardealului. Cf. și părerile lui Hrușevski, în *Geschichte des ukrainischen Volkes*, I.

la Hațeg¹, de la Costești ori de la Piatra Roșie pot fi în raport cu războaiele lui Decebal, dar elemente de tehnică romană au fost observate în ele, ca și semne de zidari grecești².

Cincizeci de ani mai târziu, Quazii și Marcomanii se laudau înaintea lui Marcu Aureliu că ei au băi și altele de nevoie și că nu e niciun cuvânt să li se smomească, supt pretext de civilizație, oameni liberi și robi³.

Chiar, înainte de cucerirea Galiei de Cesar, Vercingetorix își scria latinește numele pe monedele sale de aur⁴. Înainte de atacul roman supt Claudiu contra Marii Britanii stăpânitorii celți din insulă bat monede cu inscripții latine, în care ieau titlul, de împrumut roman, de *reges*⁵. Și Vannius bate bani cu legendă latină⁶. Putem crede că *Decebal și mulți dintre ai săi știau latinește înainte de a se fi bătut cu Domițian*.

Burii cari aduc lui Traian pe un „burete“⁷ o inscripție latină arată, — orice s'ar crede de acest burete, ieșit probabil din naiva imaginație a povestitorilor —, întrebuițarea șcrisului, împotriva unor păreri recente că, pe când Panonia și părțile vecine erau perfect latinisate până la posibilități de eleganță în rostire, părțile geto-dace ar fi fost prinse, ca și Galia⁸, în domeniul exclusiv al culturii grecești, păreri nesprijinite, de

¹ V. Fr. și H. Müller, în *Archiv f. sieb. Landeskunde*, XVI, p. 293 și urm. — Și la Perși o „regio romano more aedificata“; Amian Marcellin, XXIV, 5, 1.

² Teodorescu, în „Bul. Com. Mon. Ist.“ pentru Ardeal, 1924, 1929, 1932; Nestor, *o. c.*, p. 172, nota 10.

³ Dio Cassius, LXXI, 20. Opera acestuia, așa cum e abreviată de insignifiantul Xifilin, e singurul izvor. Părți pierdute din ea vorbiau și de obiceiurile și așezămintele Geto-Dacilor. Atribuirea lor, după citațiile din Iordanes, lui Dio Chrysostomus, simplu retor, pe care nu-l interesează nici istoria, nici istoriografia, trebuie, cum am spus, părăsită. Că e vorba de Dio Cassius o dovedește și mențiunea privitoare la Italia; *Getica*, p. 97.

⁴ Jullian, *o. c.*, IV, p. 281.

⁵ Haverfield, *The Romanization of Roman Britain*, p. 24.

⁶ Mommsen, *Römisches Münzwesen*, p. 696.

⁷ Pe un mâner de spadă (alt sens al lui *μόχης*). V. Dierauer, *o. c.*, p. 83, nota 3.

⁸ Dar și un semn special pentru un sunet ca *theta* grecul. Mai târziu și alfabetul latin; Jullian, *o. c.*, II, pp. 376-7. Au fost și alfabetele ale „Iberilor sau Celților italieni“; *ibid.*, p. 377; *ibid.*, p. 375 și urm.

altfel prin nimic¹, se distrug prin singur acest argument. Buricii de la Vegetiu² nu par că trebuie să fie aduși în legătură cu ei.

Decebal e astfel un rege barbar în sensul cu totul larg și vag al cuvântului, dar situația lui e *a unui mijlocitor între adevărata barbarie și cultura greco-romană*. Alături, pe vremea lui August, Panonii știau latinește, „mulți dintre ei având și o inițiere liberă și fiind deprinși cu exercițiile spiritului“³. Dacii nu puteau să rămâie străini de această direcție. De altfel, ca relații cu lumea romanisată, Dacii trebuie să fi avut largi legături și cu Ilirii, frație de războiu sau negoț. Monede din Corcyra Neagră, din Pharus, plus câteva din Sicilia, care s'au găsit la Cisnădia⁴, arată raporturile acestea cu Iliria. La Răhău s'au aflat bani de la Dyrrachion și din Macedonia⁵. Pe lângă tetradrahmele din Thasos și unele monede barbare în părțile Huniedoarei, s'au scos la lumină drahme din Apollonia și Dyrrachion⁶.

Deci, în aceste condiții, pe care a trebuit să le fixăm pentru a i se vedea rolul istoric, în fruntea Dacilor apare, prin renunțarea bătrânului rege Duras, Decebal, căruia unele izvoare, ca Iordanes⁷ după Orosiu⁸, și acesta după partea pierdută din Tacit, îi dau și atributul de Diupaneus, ceia ce, după analogia Dierna, Tserna, Cerna, ar da jupaneu, poate jupan, Slavii primind apoi vechiul termen dac, sau Diupaneus⁹.

¹ Părerea a fost prezentată de archeologul ungar Alföldi, în lucrări recente. Aceasta se poate admite numai pentru Boirebista, mai mult Get dunărean, ca Stat, decât Dac muntean.

² *Scriptores rei mil.*, IV, 2.

³ Velleius Paterculus, II, cx.

⁴ Goos, *Chronik*, p. 270. Cf. și M. Macrea, în *Anuarul Inst. de studii clasice*, II, pp. 155-6.

⁵ *Ibid.*, p. 48.

⁶ *Ibid.*, p. 56. Pentru monede romane de aur la Semlin, Ljubić, *Der Fund römischer Goldmünzen aus dem ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit gemacht in Semlin, Agram 1876*.

⁷ *Getica*, I, 3 (ed. Mommsen, p. 76).

⁸ VII, 10.

⁹ Mommsen, tabla la ediția din Iordanes, p. 149, pomenește o inscripție, la Muratori: „Dis Manibus Diuppaneus qui Euprepes, Sterissae filius, Dacus“. Deci e vorba de un Dac, fiul lui Sterissa, care poartă și numele grec de Frumosul, εὐπρεπής.

Suirea pe tronul unei „barbarii“ de caracter regal înseamnă războiul. Ceva mai târziu, Apian presintă pe Daci ca un popor „aspru și iubitor de războiu“¹. Pornirea spre războiu se vede și în inaugurarea noilor steaguri cu „dracul“, balaurul — acest din urmă cuvânt nu ar putea fi dacic — pe ele², supt care mergeau luptătorii țatuați³, scoțând strigăte de războiu⁴.

2. Domițian restaurator al ordinii dunărene.

Războiul contra acestui Cesar al barbarilor⁵ se impunea. Cu atât mai mult, cu cât conștiința romană în acel moment era că prin cucerire se face un bine învinșilor. Pliniu cel Bătrân, arătând ce pustiu și ce sărăcie e în Nord, la Germanii chauci, cari trăiesc în păduri — *silvae roborum vastitas intacta aevis et congenita mundo* — doar din pescuit, și adaugă: *Et hae gentes, si vincantur hodie a populo romano, servire se dicunt*⁶.

Numele ajuns familiar la Roma, al Dacilor, al Geților, în cerul căroră sânt stelele Nordului⁷, e pomenit nu odată de Marțial (ca și al Alanului pe cel sarmatic⁸). Platoșei lui Domițian, din solzi de unghie de mistreț, i se urează să fie sigură contra „săgeților sarmatice“ și mai tare „decât spinarea getică a lui Marte“⁹. Inchipuirea poetului vede Nordul

¹ *Bellum civile*, II, 110. Adaugă și adiectivul γειτον.

² După Amian Marcellin, XVI, 10, și Arrian, *Tactica*, XXXV, 3. Tomaschek, o. c., I, p. 120. V. și lauda lui Decebal la Suidas, sub v. δεσπότης.

³ Pomponius Mela; Pliniu cel Bătrân, VII, 50; XXII, 2; Arrian, XXII, 8, 30, aduși înainte de Tomaschek, o. c., I, pp. 117-8.

⁴ Arrian, *Tactica*.

⁵ O încercare de a găsi portretul lui Decebal pe Coloana lui Traian, de d. Emil Panaitescu, în *Ephemeris dacoromana*, I, p. 387 și urm.

⁶ *Hist. Nat.*, XVI, 1. Din contra, Tacit, pesimist, deplânge pierderile militare în Germania, Panonia, Moesia, Dacia (*Agricola*, c. 41).

⁷ Marțial, VI, LVIII: Getici, sidera poli.

⁸ VII, 80. Carpus, nume de agricultor, *villicus*; VI, xxxix. — În schimb numele Suevilor, totuși așa de amenințători atunci pentru Roma, lipsește. Rare al unor altor barbari.

⁹ *Invia sarmaticis, domini lorica, sagittis*

Et martis getica tergore fida magis; VII, II.
Pentru întoarcerea lui de la biruința „sarmată“, *ibid.*, VI.

de îngheț, „aspra Peuce“, „Istrul care se încălzește de ciocnirea copitelor“ barbare¹. De sigur el se gândește, nu atât la casuri din mitologie, cât la balaurii daci și la pădurile lui Decebal când vorbește de „marele balaur despre care cântă poeții că păzește dumbrava scitică“². Sânt dușmanii din acel moment ai Imperiului. Dar poetul cunoaște și pe Tracul din Rodope și Hem, Sarmatul „partus epotoe qua“³. I se pare că Domițian e așa de puternic, încât Dacul e înaintea lui ca un copil, cu care el nu-și poate pune mintea:

Non timeat Dacus Caesaris arma puer⁴.

Dar el nu bănuiește ce se va întinde lui Fuscus, prietenul cel iubit al lui⁵, în lupta cu acel „copil“.

În *Tebaida* sa, în *Silvae*, și Stațiu arată pe Domițian în luptă cu Dacii ce se coboară din „vârfuri“, „din sălașul aspru“, din „munte“⁶.

Ordinea stabilită cu atâta greutate, supt August, de Tiberiu, ca să înfrângă și pe atunci destul de frecventele năvăliri dace, e sfărâmată de nenorocirea luptelor pentru tron. Când legiunile siriene, aducând pe Vespasian, stau în fața acelor galice, care susțin pe Vitelliu, Britania, abia cucerită, se mișcă și, la celalt capăt al lumii barbare, Dacii, calificați de Tacit ca „un neam niciodată sigur“ (*gens nunquam fida*), ceia ce presupune înțelegeri anterioare cu dânșii și un oarecare omagiu din partea lor, se aruncă și ei asupra graniței, fiind opriți numai de apariția unui general roman cu experiență. Nu e fără legătură și mișcarea lui Anicet în Pont și coborârea șecilor lui, care în mijlocul furtunii se puteau acoperi; Romanii lui Mucian se retrăseseră supt pro-

¹ Hiberna quamvis Arctos et rudis Peuce
Et ungarum pulsibus calens Hister; VII, VII.

² Ut magnus draco quem canunt poetae.
Custodem scythici fuisse luci; XII, LIII. „Histro absoluta testa“, trimete la aceleași regiuni (*ibid.*, LXIII).

³ *Epigrammatum liber*, III.

⁴ I, XXII.

⁵ *Thebais*, I, 20; *Silvae*, I, 17, 80; III, 169.

⁶ II, XVI. Trei legiuni în Moesia, V, XIII.

tecția Bizanțului¹. Germania va da, și ea, revolta lui Civilis, redeschizând vechea problemă a Europei centrale. Era temere chiar și de Africa.

Lygii, cu cari se luptă Suevii, aliați cu Iazigii, par a fi fost Gali de origine ligură: cererea de ajutor a acestora pune în mișcare supt Domițian pe Romani.

Imprejurările create prin aceste mișcări de populație aduseseră acea retragere a regelui Dac Duras, pe care-l pomenește numai, jumătate de veac mai târziu, Dio Cassius². De mult Dacii se mișcaseră: retragerea trupelor romane pentru luptele civile li deschisera o cale de pradă în Moesia³. Chemarea din Asia a lui Fonteius Agrippa pentru a governa Moesia oprise continuarea invaziei⁴. Dar temerea unei repetări a ei continua⁵.

De fapt e vorba de o întreagă frământare în părțile unde Tisa se varsă în Dunăre. Iazigii Sarmati⁶, cărora li se acordase o alianță, s'au unit cu Suevii regilor Sida și Italicus, vechi elienți, și o primejdie sarmată amenință în părțile Savei. Revoluția trebuia oprită cu orice pret. După înfrângerea lui Oppius Sabinus⁷, Domițian pe care Tacit ni-l arată continuu activ, intervine atunci personal, trimițând din lagărul său în Moesia însăși, pe rând, trei generali, sau, dacă se admite că unul e din vremea lui Titu, doi, unul care va fi învins, altul învingător, *cladibus mutuis*, zice Tacit⁸.

Pe lângă ce putem desprinde din știrea vagă despre înfrângerea și moartea lui Oppius Sabinus, trimis pe malul stâng al Dunării⁹, se mai cunoaște apoi ceva din acest răz-

¹ *Ibid.*, III, 47. La Sinope, un rege Scydrothemis; *ibid.*, IV, 84.

² LXVII, 6.

³ Tacit, *Historiae*, III, 46: *Mota est Dacorum gens, numquam fida, tunc sine meta, abducto e Moesia exercitu*“.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, IV, 54.

⁶ Vezi, în timpul războiului, „in Sarmatis expeditio fingebatur“; *ibid.*, IV, 4. Mai vechi lupte cu ei, *ibid.*, III, 24. Alianța cu Dacii, *ibid.*, IV, 54.

⁷ După alt izvor, Iordanes, *Getica*, p. 76, vorbește de expedițiile lui Oppius Sabinus și Fuscus contra lui Durpaneus.

⁸ *Historiae*, I, 2.

⁹ Suetoniu, *Domițian*, VI, afirmă aceasta. Știrea e de luat cu critică.

boiu prin fragmente de povestire pe care le dă Dio Cassius, de fapt curtesan al lui Comod și presintator de zvonuri scandaloase, care urmărește cu anecdotele sale pe toți Impărații de la Neron până la Traian. Astfel, expediția lui Cornelius Fuscus tot așa de nenorocit ca și Oppius Sabinus¹, apoi a lui Tettius Iulianus², și bătălia de la Tapae în Banat (nu la Tăpia, care e *tabia* turcească, ci la unul din cele două trecători prin care, după Iordanes, se intră în Ardeal).

Știri păstrate la târziul bizantin Petru Patriciul presintă pe Decebal sfidător când la oferta lui de pace i se trimet ca o amenințare legiunile lui Cornelius Fuscus. Dacă fiecare Roman dă doi oboli, atunci numai o să se stâmpere³.

Dar el nu apare ca un erou singuratec și ca un șef fără tovarăși. Un „frate“, Dieges⁴, e înfățișat venind la Romani, în numele lui, dar coroana pe care i-o pune pe cap Domițian pare a fi pentru stăpân, nu pentru ambasador. Un Vezina conduce trupele în lupta hotărâtoare. Stratagema cu copacii tăiați și armele după dâșii pe care ar fi întrebuițat-o regele însuși pentru a opri înaintea Romanilor nu poate fi altceva decât mijlocul întrebuițat contra Polonilor de Domnii

¹ Tacit, *Ann.*, IV, 4; Dio Cassius, LXVII, 10. Pe lângă Orosiu și Iordanes, Iuvenal (IV, 112) și Marțial (v. și Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. din 1913, I, p. 125, notele 30, 31; Paribeni, *Optimus Princeps*).

² Tettius sau Tertius Iulianus nu era nici el un necunoscut. Pe când legiunile din Moesia și cele din Panonia pregăteau o legătură care a hotărât în războiul civil, Aponius Saturninus, guvernator al Moesiei, a voit să ucidă pe acest camarad, atunci legat al legiunii a șaptea, care scapă fiind dus de călăuzi știutori prin defileurile Emului. El nu mai luă parte la războiu, mergând să caute singuratec pe Vespașian (Tacit, *Hist.*, II, 85; Cf. *ibid.*, I, 79). Pentru credința față de acesta i se va lua pretura (*ibid.*, IV, II, p. 39), pe care Domițian i-o restituie (*ibid.*, 40). Cf. cu Gsell, *o. c.*, Köstin, *Die Donaukriege des Domitian*. Cf. și lucrarea d-lui Gabriel Téglás despre apărarea Dunării până la Traian, Budapesta 1894. Comandase și în Numidia.

³ Fragn. 4 (ed. Bonn sau *Fragn. hist. gr.*, IV), — Mai vezi Zonaras, după Appian, II, pp. 508-10; și Fotie, *Bibliotheca*, 57, citate de Gsell, *o. c.*, p. 346, nota 1.

⁴ Un Διγγολις, „rege al Kainilor“ traci; Strabon, XIII, iv, 2; altul, în Diodor, XXIII, 14 și urm.

moldoveni din secolul al XIV-lea și apoi de Ștefan-cel-Mare în Codrul Cosminului, dar firește e vorba numai de trunchiuri tăiate și „înfiniate“ care se răstoarnă asupra unui dușman greu înarmat¹.

Supunerea finală a lui Decebal e de toată evidența. A recunoscut-o și critica modernă prin cercetările, totdeauna așa de adâncite, ale lui von Premenstein.

Martial nu e, de sigur, un scriitor respectabil, și el poate fi acusat de lingușiri, dar nu e nimic neistoric în cuprinsul epigramei lui, cu plângerea pentru Cornelius Fuscus², omul, care, pe atunci „tânăr, de strălucită familie“³, jucase în războiul civil un mare rol, fiind pe rând procurator al Panoniei, după ce părăsise ordinul senatorial, și preferind a servi cu primejdie pe Vespasian în flota din Ravena, cu Dalmași și Panonieni, care, răsculată, i se dă⁴. Rolul lui fusese hotărâtor în războiul italian pentru coroana imperială⁵. În versurile epigramatistului el apare ca odinioară păzitor al împăratului și senator (*sacri lateris custos Martisque togati*). Dar acum mormântul lui pe pământ dacic nu se poate teme de insulte (*non timet hostiles iam lapis iste minas*). Ci, cricare i-ar fi fost soarta dușmană, Dacul a primit greu jug pe cerbicea domesnicită și umbra învingătoare stăpânește pădurea robită:

*Grande iugum domita Dacus cervice recepit
Et famulum victrix possidet umbra nemus*⁶.

E, în această bucată pioasă a lui Martial, o piatră de pus în

¹ Dio Cassius, LXVII, 10.

² V. și „coniunx Fuscus“, ca bogată, la Iuvenal, *Sat.* XIV, v. 45; cf. XVI, v. 46.

³ Tacit, *Hist.*, II, 86. Cf. *ibid.*, III, 4, 12, 42, 66; IV, 4.

⁴ *Ibid.*, III, 12.

⁵ *Ibid.* Pentru aceia capătă *praetoria insignia*; *ibid.*, IV, 4.

⁶ La început:

Ille, sacri lateris custos Martisque togati,
Credita cui summi castra fuere ducis,
Hic situs est Fuscus. Licet hoc, Fortuna, fateri:
Non timet hostiles iam lapis iste minas (*ibid.*, VI.

locul chiar pe care-l amintește. Deci *acel loc devenise teren roman*¹.

Peirea unui om de valoare, de rolul important al lui Cornelius Fuscus a trebuit să aibă cel mai mare răsunet în Roma și, cum familia lui Vespasian avea atâtea îndatoriri față de acela care biruise pe Viteliu, cea mai elementară obligație morală cerea o imediată expediție nouă, care să plătească barbarilor acest sângeros succes, câștigat prin surprindere în sălbatece locuri de păduri necercetate².

Sensul tratatului încheiat de Domițian cu Decebal³, e deci rău înțeles, făcându-se din el o dovadă a lașității unui împărat bătut în chip rușinos, care dă învingătorului său „tribut“ și-l ajută să poată rezista oricând Romanilor prin meșterii cei sânt puși la dispoziție ca să ridice fortificații. *Dar aceștia fortifică pământul unui rege intrat în clientela romană pe care împăratul înțelege a-l întrebuința contra Sarmaților și Germanilor rămași dușmani*. Și, de fapt, o inscripție arată expediții contra acestora, Marcomani, Quazi, Sarmați, „prin stăpânirea regelui Decebal“ (*per regnum Decebali regis*)⁴.

¹ Pentru peirea lui Cornelius Fuscus și Gsell, *o. c.*, pp. 214-5. Pasagiul lui Orosiu, VII, 10, în locul unde vorbia pe larg Tacit, despre lipsa numărului morților, e greu de înțeles. Oricum nu din „patriotism“ ar fi tăcut Tacit numărul celor căzuți (Gsell, *o. c.*, p. 215).

² Suetoniu are, cum am spus, după pomenirea legiunii și legatului pierduți în lupta cu Sarmații, numai scurta mențiune a uciderii lui Oppius Sabinus și a expediției lui Cornelius Fuscus (*Domitianus*, VI).

³ V. și Patsch, *Zum Dakerkriege des Cornelius Fuscus*, în *Jahreshefte des österreichischen Instituts*, VII (1904), p. 71 și urm. Pentru diadema dată lui Dieges pentru frate v. precedentul în încoronarea de către Neron a lui Tiridate, regele Armeniei, Suetoniu, *Nero*, XIII. Domaszewski vede în Dieges un „Clientelfürst in der Kleinen Wallachei“ (*Rheinisches Museum*, XLVIII, p. 241, nota 3).

⁴ V. în *Philologus*, LXVI¹ (1907), p. 161 și urm., Domaszewski, *Beiträge zur Kaisergeschichte*. De la Baalbec inscripția lui C. Velius Rufus, „Salvi filius“, care „donis donato ab imp. Vespasiano et imp. Tito, etc., item donis donato corona murali hastis duabus, vexillis duobus et bello Marcomannorum, Quadorum, Sarmatarum, adversus quos expeditionem fecit per regnum Decebali regis Dacorum, corona murali, hastis duabus vexillis duobus“ (p. 164). — Cf. Dio Cassius, LXVII, 5, 7. Apoi e procurator al Panoniei și Dalmației. Disgrațiat de Traian. Cf. Premerstein, în *Jahreshefte ale Institutului Austriac*, VII (1904), *Beiblatt*, p. 23 și urm.: *Zu den Germanenkriegen*

Apoi, Domițian, presintat nedrept de lingușirea față de Traian a lui Pliniu cel Tânăr și de republicanii porniți să dă-râme o tiranie de stil asiatic, el, care-și are partea, însemnată, în creșterea limesului renan contra Germanilor și care deci poate fi considerat, în ciuda clevetirilor obișnuite în anumite cercuri romane, tot așa de puțin ca nul supt raportul militar ca Neron, ale cărui mari gânduri în Orient le-am văzut, n'a trimes contra lui Decebal forțe mai mari decât ale lui Tettius Iulianus numai fiindcă pentru dânsul regele dac nu era unul din adversarii contra cărora trebuia să se ridice o întregă Impărăție. Nesuccesele la Dunăre — și Dacia era năvălită aproape pentru întâia oară, cercându-i-se marginile, până atunci nestrăbătute —, n'aveau pentru întregimea Statului roman mai multă importanță decât înfrângerile Englesilor de ieri în lupta cu Buriile din Sudul Africeii. De altfel Traian el însuși va putea fi bătut de Arabi la Hatra și silit la retragerea de pe linia Tigrului.

Se știe că această luptă a Englesilor în Africa-de-Sud s'a terminat prin câștigarea învinsului, care-și păstră toată autonomia. Astfel și Domițian crezu că, după ce făcuse pe Decebal să vadă că legiunile oprite o clipă de un nenoroc trebuiau neapărat să termine cu o victorie, e mai bine pentru imperiu să se creeze, ca în Bospor, o regalitate clientelară.

Malul dunărean îl avea, acum, Impăratul. N'ajunge pentru a o dovedi o mențiune în izvoare ca după primul războiu al lui Traian sau numele, crezut până mai ieri ca datând din acest moment, al unei colonii romane pe malul stâng la

Domitians am Rhein und Donau: „Der zweite Aufenthalt des Kaisers hat dann zu der endgültig günstigen Wendung des Krieges geführt... Der darauf mit dem hartbedrängten Dakerkönig geschlossene Frieden kann in keiner Weise für den Kaiser unrühmlicher oder doch demütigender gewesen sein; er hat viel mehr, wie auch unsere Inschrift zeigt, den Daken Bedingungen auferlegt, welche geeignet waren, in dem Dekebalus gezwungen wurde, seine offenen oder geheimen Verbündeten preiszugeben, den Schutz und das Ansehen des Reichs zu wahren, etc. Der dakische Triumph des Kaisers wird nicht weniger berechtigt gewesen als der gleichzeitig gefeierte über die Germanen“. V. și Mommsen, *Der suebisch-sarmatische Krieg Domitians und der suebische Krieg Nervas*, în *Hermes*, III, p. 115 și urm. (și bibliografia).

Drubetis, ci faptul că *flota moesică era stăpână pe Dunăre. Aceasta presupune însă capetele de pod pe malul stâng.*

Decebal a primit, ca orice federat¹, supt vechea Romă ca și supt Bizanțul mai târziu, un ajutor bănesc care era o *soldă*. Și, cum am spus, întăriturile trebuiau să servească pentru a reținea orice prăbușire de barbari nedomesticiti către Dunăre. Din partea lui, el n'avea dreptul să construiască fără voia Impăratului, o situație impusă cu două secole înainte Celtiberilor, cari, călcând-o, provoacă un războiu cu Romanii².

Deci Domițian apare ca un Impărat activ, care pregătește serios o campanie, care aleargă de două ori pe câmpul de luptă, care biruie pe Decebal și-și asigură *trecerea legiunilor pe teritoriul lui contra Germanilor*, care merită triumful de care s'a răs atâta timp și, dacă, pe urmă, Traian a mers mai departe, e pentru că nu mai avea în fața sa primejdia germană, înlăturată de acest predecesor și, pentru că nu mai era subminat, el, urmașul senatorului Nerva și măgulitorul Senatului, de ura acelei opoziții republicane care a dărâmat pe Domițian și i-a spurcat și mormântul.

O anume opinie publică romană a primit însă cu indignare vestea unui ușor triumf care nu părea o pedeapsă. Dacă, precum am văzut, Marțial, măgulind pe Impăratul, căruia-i dedică opera lui, vorbește cu înduioșare de Fuscus cu oasele rămase atâta timp în pădurea dacă, dacă, într'o tot așa de frumoasă epigramă, el presintă pe Diege, „fratele“ lui Decebal, „venit de pe apele care robesc Istrului“, cu tovarășii săi taraboști, pe malul roman, și uimit, ca odinioară Germanul din vremea lui August la Elba, de prestigiul Impăratului³, „domn al

¹ Cu privire la diadema dată pentru el lui Dieges am citat precedentul încoronării de către Neron a lui Tiridate, regele Armeniei; Suetoniu, *Nero*, XIII.

² V. Diodor din Sicilia, XXXI, fragm. 22.

Campaniile romane supt Domițian sânt am spus, pomenite și de Seutoni (Domițianus, VI), copiat de Eutropiu (VII, 15 (23)), și Petrus Patricius, *fără a vorbi de înfrângere*. V. și C. I. L., III, 1026 pentru Q. Vilanius din cohorta XIII urbană „donis donatus a Domitiano ob bellum dacicum, item ab eodem ob bellum germanicum, item torquibus, armillis ob bellum dacicum“.

³ Accola iam nostrae Degis, Germanice, ripae
A famulis Histri qui tibi venit aquis,
Laetus et attonitus, viso modo praeside mundi,

lunii și zeul închinat“; dacă zeul cel nou „revine într'un Decembre mai blând la Roma sa, biruitor din lumea odryșă“¹, — unde e „trista, apriga mare scitică“² —, dacă un prieten poate trimete scrisori depărtatului Marcellinus³, care, bând laptele juncilor getice, joacă „roata sarmată“ pe „râul înghețat“ al Istrului, de unde vin robi pentru a paște oile la Tibur, în clipa când „pacea romană“ a supus regiunile odryșe și au tăcut trâmbițele, măcar în versurile pretuitului poet⁴, iar Marțial însuși anunță chipul său lui Caecilius Secundus, reținut de datorie la „Peuce getica“, și largul Istru⁵, în schimb Iuvenal își râde de acela care, pregătind războiul într'o vilă de marmură, gătia vulturilor daci prada măruntaielor sale⁶. Două glasuri deosebite care se ridică în aceeași Romă, cetate când de glume groase și de lingușiri, când de usturătoare satiră joasă⁷.

Și totuși critica rămânea singură, pe când până în clipa

Affatus comites dicitur esse suos:

„Sors mea quam fratris melior, cui tam prope fas est
Cernere tam longe quem colit ille, deum“;

V, III. *Germanicus* e numele triumfal al lui Domițian, Cf. „edictum domini deique nostri“; *ibid.*, VIII.

¹ Victor ab odrysiō redditur orbe deus; VII, VIII.

² Nec scythici trystior ira freti; VII, XIX.

³ E presintat apoi plecând în Grecia de la locurile unde „îndurase stelele leneșe ale polului getic“ (*getici tuleras sidera pigra poli*; IX, XLIV).

⁴ Quatenus odrysiōs iam pax romana triones
Temperant et tetricae conticuere tubae
Nec qualis, geticae satiatu lacte iuvencae,
Sarmatica gelido ludit in amne rota,
At tibi captivo famulus mittetur ab Histro
Qui tiburtinas pascere possit oves; VII, LXXX.

⁵ Ad geticam Peucem Histrumque iacentem; VII, LXXXIV.

⁶ Et, qui vulturibus servabat viscera daxis,
Fuscus, marmorea meditatatus praelia villa.

Stațiu pomenește de triumf. Același (VI, 205): „cum lance beata Dacicus“. Asupra glumei, crud pedepsite, cu gladiatorul trac, Suetoniu, *Domitianus*, IX.

⁷ *Ludus dacicus*, lângă *ludus magnus*, *ludus matutinus*, *ludus gallicus*, de care se vorbește supt Domițian, 'comemorează acest triumf; v. Gsell, *o. c.*, p. 108, nota 6. — Pentru lupte, v. și Filov, *o. c.*, p. 36 și urm.

când Cesarul îndumnezeit și împodobit cu un triumf întreit va cădea înjunghiat de asasini în iatacul său, mulțimea îl urma bucuroasă de „noua glorie a războiului panonic“¹ sau de pacea dacă, cum zugrăvește Marțial pe cel care, conducându-și carul în arenă, ca Neron, și prin zvonul imens al aclamațiilor sperie „neamurile sarmatice și Istrul, de fapt învins, ca și Rinul“², și în adevăr, Domițian apărea, în ce privește lupta dusă cu stăruință, și la urmă și cu noroc, contra noii primejdii sarmato-dace, ca acela „care a tăiat de trei ori coarnele perfide ale Istrului sarmatic și și-a scăldat de trei ori calul asudat în zăpada getică“³. Marțial, văzând Mecenați în jurul său, aștepta, într’o epocă superioară aceleia a strămoșilor, un Virgiliu pentru „așa de mari războaie“, *tanta bella*. Oricum, în Roma ușuratecă și limbută, el auzia pe cine făcea socoteala numărului Sarmaților⁴, știa pe de rost „cuvintele șefului dac puse pe hârtie“⁵ și prevedea triumful.

Trebuie să se recunoască la Marțial, așa de îmbielșugatul laudător al lui Domițian, că n’a trecut această covârșitoare admirație și asupra celor cari au urmat domnului pe care-l doria „să ordone târziu Curții cerurilor (*aetheriae aulae*)“⁶. Poetul, trăind și supt Nerva senatorul, îi cânta numai atât că e un „senator cel mai drept din toți“, *imperator*, nu *monarh*“:

*Non est hic dominus, sed imperator,
Sed iustissimus omnium senator*⁶.

Dar același cântăreț, cetit până în Britania⁷, al triumfurilor

¹ Marțial, VIII, xv: „Dum nova pannonicis numeratur gloria belli“. Pentru „războiul nordic“, *ibid.*, VIII, LXV. La el participă și un Velius; *ibid.*, IX, xxxi. „Căsuțele scite“ (*scythiae casae*); *ibid.*, X, xx. Și „pieile urâte ale Scitului“; *ibid.*, X, LXII.

² Cornua Sarmatici ter perfidi contudit Histri,
Sudantem getica ter nive lavit equum; *ibid.*, IX, ci.

³ Sarmaticas etiam gentes Histrumque Getasque; *ibid.*, VIII, xi.

⁴ Verba ducis daci chartis mandata resignas; IX, xxxv.

⁵ XIII, iv.

⁶ X, LXXII. Și:

Hunc omnes servate ducem, servate senatum;
Moribus hic vivat principis, ille suis; XI, iv.

E pus alături de legendarul Numa; *ibid.*, v.

⁷ XI, iii.

de vară ale altui Cesar, nu va vedea în Traian numai pe restauratorul proprietăților usurpate¹. Intr'una din cele mai frumoase bucăți ale sale el sfidează pe toți barbarii, chemându-i în luptă cu „Cesarul voinic și tânăr“:

A țerilor zee și-a neamurilor, Romă,
Cu nimeni asemeni și după ea nimeni,
Vesel' acum când poate ca anii
Cei veșnici ai lui Traian să-i scoată
Și vede 'n viteazul și tânăr războinic,
In astfel de duce ostașul voinic,
Supt astfel de domn, ea mândră vorbește:
„Fruntași de la Parți și voi, duci de la Seri,
Traci, Sarmații, Geți și Britani,
Pot să v'arăt un Cesar: veniți!²”

Dar înainte de reacțiunea senatorială, cârtitoare, aceeași închinare a lui Germanicus, biruitorul, cel ce „ține frâul“ în fața Rinului și „locuinții înalte a Dacilor“³, se face, de alminteri, și de către un altul din poeții contemporani, onestul Statius, în *Silvae* ale sale⁴. El cunoaște calul de la Bistonii traci pe malul Strymonului, luptele cu Cattii germanici și Dacii⁵. Știe ce sânt Sarmații instabili (*mutatores domorum*), Istrul și Peuce⁶. Și el crede în prada dacică (*daciae exuviae*)⁷,

¹ X, xxxiv.

²

Terrarum dea gentiumque Roma,
Cui par est nihil et nihil secundum,
Traiani modo laeta, cum futuros
Tot per saecula computet annos
Et fortem iuvenemque martium
In tanto duce militem videret,
Dixit, praeside glorioso poli:
„Parthorum proceres ducesque Serum,
Thraeces, Sauromatae, Getae, Britanni,
Possum ostendere Caesarem: venite“; XII, viii.

O laudă pentru regimul lui la Iberi; *ibid.*, ix.

³ *Equus maximus Domitiani*: „attoniti vidit domus ardua Daci“;

⁴ V. și *Tebaida*, cartea a II-a, unde și Gelonii; tot așa, III: Bistonii și Geți, Sarmați, Traci, Iliri.

⁵ *Ibid.*

⁶ V, ii.

⁷ I, 2. Pentru Bistonii, în raport cu mitologia, și II, iv. Tracia, III, i, v. La Tracia trimete și „tu, Bassaridum rotator“, II, vii.

după ce, „căzând Dacii“, li s'a luat cetatea¹. Istrul îi apare de două ori în vis, și „Dacii aruncați jos de pe culmea, pe care conspiraseră“². Mărinimia lui Domițian singură, care a iertat pe Catti, oferindu-li situația de foederați, și pe Marcomani, a supus pe Sarmați fără a serba un triumf; ea l-a făcut pe *dominus*³, „*invictus Caesar*“⁴, „să dăruiască Dacilor muntele lor“, ajuns deci în puterea învingătorului lui Decebal⁵, care-și „sună războaiele“⁶. Căci e încă o datorie de a păzi la Dunăre, „istrum servare latus“, și se distinge chiar un depărtat freamăt de amenințare la „pragurile porții caspice“⁷. Doar Geții sânt pentru el în legătură numai cu „plectrul“, cu musica misterioasă și vrăjitoare a lui Orfeu⁸.

Mai aprins panegirist al „domnului“, el așteaptă de la o carieră care era să fie așa de iute tăiată de moarte victoria asupra Bactrilor, Babiloniei, Arabilor, Indienilor și Serilor chinezi⁹.

Și e explicabilă această stare de spirit: Roma, ieșită din războiul civil, prin brutalitățile pretorienilor, apoi prin legiunile deosebite în provincii, găsise o dinastie militară, capabilă de a înfrunta oriunde primejdie, de a pedepsi pe aceia cari insultau prestigiul roman și de a consolida hotarul.

E, de altfel, în ciuda cercului retras și închis al unui Tacit și unui Iuvenal, o vreme de optimism, de încredere, de

¹ ...Et (quae maxima nuper gloria) depositam, Dacis parentibus, arcem Pandere; *ibid.* Și „geticus maritus“ cu „amplexus durus“. *ibid.*, Geții și în III, iv.

² ...bis aductum legibus Istrum

Et coniurato deictos vertice Dacos, *Tebaida*, I, la început. „Emul getic“, *ibid.* Și în cartea a II-a: „getica Phlegra“.

³ *Silvae*, I, vi.

⁴ *Ibid.*, IV, viii.

⁵ Quaeque suum Dacis donat clementia montem; III, iii.

⁶ Modo daca sonantem praelia; IV, ii.

⁷ IV, iv. „Ripa binominis Istri“; V, i. Istrul cu „ierni sarmatice“, *ibid.*

⁸ II, ii, vii. Sciți, *ibid.*, IV, vi (acolo și „scythiae puellae“; V, i, iii, v).

⁹ IV, i.

naționalism activ și provocător, cum e și una de o mare mișcare literară, în poezie, istorie, geografie. Și avântul de epopee al lui Stațiu din *Tebaida*, urmaș, cu mult talent, al lui Lucan, care cântase războiul din regiunile balcanice de la Farsale¹, e în acest ritm eroic. E acolo, de altfel, o trecere de pe planul arhaic al mitologiei pe acela, contemporan, al Sarmatilor, Geților, Tracilor, națiilor cu care, în aceiași peninsulă, aveau acum de lucru Romanii lui Domițian². Căci din realitatea contemporană culege el ogoarele arate de Traci în umbra muntelui Athos³. Și pădurea de brazi, de pini, de ulmi, de frasini și tisă din cântul VI pare a fi fost văzută la fața locului, nu ca și chiparosul Alpilor.

Astfel este cartea închinată de Stațiu „mărinimosului Cesar“ despre care inspiratul cântăreț spune că a lucrat doisprezece ani la dânsa, în vremea chiar când se redeschidea tragedia istorică a Carpaților și Balcanilor. El declară că prin ea spiritul tineretului roman era să fie educat spre eroism, și în acest sens: „Italia iam studio discit memoratque iuventus“⁴.

A alege pentru altă epopeie pe Achile însuși însemna să se continue această operă de însuflețire, care va duce pe Traian, cu acest tineret, pe calea lui Alexandru-cel-Mare, imitator și emul al înfocatului erou tesalic. Și poetul va întrebuița același sistem de amestec al veacurilor, puind între luptătorii de la Troia Amazone și Masageți. Cel ce rivalisase cu Virgiliu, decât care evul mediu l-a așezat mai sus, cuteza să se apropie acum de culmea lui Homer.

Doi alți poeți trezesc alte aventuri eroice, dar acestea sânt

¹ Un *Catagonius* al lui s'a pierdut. S'a putut arunca ipoteza că e un *Catachthonius*, cu coborârea lui Orfeu supt pământ; notă la ed. Panckouke, I, p. 261.

² Și „scythica hasta“, *Tebaida*, III. „Geticus flebilis vates venena“, „odrysia nix“, „getica ursa“, „scythica venena“; IV.

³ V. și aici „geticus triumphus“. In IX: „spumifer Hebrus“. Bistonia, Emul, Rodope și în cântul XI. In cântul XII, „Emathii Thraecesque“, „getici amores“.

⁴ *Ibid.*, in fine.

ale poporului roman însuși: Silius Italicus, cu *Punicile*¹, Valerius Flaccus cu *Argonauticele*².

Reducând totul la generalități și lipsuri și, pe lângă aceasta, mai puțin în curent cu contingentele politice, Iuvenal pomeneste numai de „Sarmații“ legendei și de ultimul Ocean³, de Sarmații contemporani și de Traci⁴, de *liburni* cari duc palanchinele⁵, de hamalii moesi, care-și închiriază cerbicele⁶. Dar „cețele înghețate ale Geților“ nu-i sânt străine⁷.

Cercetări recente arată o și mai mare înflorire a poeziei supt calomniatul Împărat⁸.

Mai târziu, Fronto, supt Traian, gândindu-se de sigur nu la acesta, ci la Domițian, va spune că Imperiul a crescut și prin înfrângerile sale: *non minus cadendo quam caedendo*⁹.

În sfârșit, opera lui Quintilian, care dădu numele de Geta fiului căruia-i închină manualul oratorului¹⁰, trebuie pusă alături de a acestor poeți. Un spirit pătrunzător, un critic priecut al formelor literare, un creator de norme ale vorbirii,

¹ V. H. E. Butler, *Post-Augustean Poetry*, 1909.

² V. J. Peters, *De Valerii Maximi vita et carmine*; W. C. Summer, *Study of the Argonautica*, 1894.

³ Satire, II, v. 1-2.

⁴ III, v. 79; VI, v. 403 (alături cu Sereș, din China, ca la Marțial). Un actor Haemus, *ibid.*, III, 99; și Samotracia, *ibid.*, 144.

⁵ VI, v. 477.

⁶ Cervice locata; IX, v. 143.

⁷ *Frigidior getici petitur decocta pruinis*. V. 50. „Scythicae volucres“; XI, v. 139. Și „Thracum volucres“, XIII, v. 167. Pentru moneda lui Domițian dacicul și germanicul; VI, v. 205. „Tiara frigiană“ de care vorbește (VI, v. 516) e chiar căciula lui Decebal.

⁸ V. și *Die Poesie unter Domitian*, în *Hermes*, LI (1916), p. 233 și urm. (și despre poeta Sulpicia). La pagina 240, nota 3, însemnarea și a altor lucrări care se încheie cu înlăturarea învinuirilor contra nenorocitului Împărat. Se arată și însemnătatea reală a războiului cu Chattii și a creării limesului renan; p. 245, nota 1. — Pentru luptele lui Domițian cu Dacii, Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, II, pp. 163-4. Dar și aici „Die Zuversicht Domitians, der in üppigen Winterquartieren Moesiens Vergessenheit seiner Schmach suchte“, p. 164. Diegis ar fi primit coroana pentru el „în Nordul Dunării“, Romanii păstrând „numai o îngustă bandă pe ambele părți ale Porților de fier“ (*ibid.*).

⁹ *Frontonis et M. Aurelii epistulae*, p. 220.

¹⁰ *Prooemium de institutione oratoria*.

acest retor și profesor de retorică e un Spaniol, ca și Traian. Și, totuși, el găsește cuvinte bune pentru Domițian, pe care Traian, fără a-l prețui și a-l iubi, de fapt l-a continuat, cu toată valoarea proprie a unei grele tinereți, unei educații în afară de atmosfera palatului și unei vrăste de maturitate¹.

S'au găsit din comemorările artistice ale luptelor supt Impăratul calomniat cele patru reliefuri de lupte cu Dacii pe arcul lui Constantin², pe lângă cutare luptă la Louvre și la Villa Medicis (barbarul tăind în fugă undele Dunării)³.

Icoana urâtă de azi a lui Domițian vine de la Tacit⁴, inamicul tuturor „tiranilor“, dar fost funcționar al lui Domițian însuși, și de la imensa popularitate a lui Suetoniu, a aceuia care, secretar, apoi disgrățiat, al lui Adrian, a primit, se pare, nefiind el însuși un istoric de chemare, — opera lui s'a întins, pe lângă biografii de complezență, și asupra altor terenuri —, sarcina de a înfățișa acea istorie a Impăraților care lipsia până atunci. Și anume ca o operă cu scop politic, micșorând, prin amintiri culese de la mahalagiii timpului, toate figurile împărătești dintre August și vremea Impăraților „senatoriali“ cari vin după uciderea lui Domițian. Nu știm de ce s'a oprit aici, rămânând ca pentru partea de acolo înainte să fie continuat în secolul al III-lea, supt Elagabal, de un Marius Maximus, a cărui operă s'a pierdut⁵.

Un mai vechiu istoric al lui Traian, Dierauer, recunoaște că Domițian a fost idolul soldaților; prin ridicarea soldei, prin recompensele larg acordate pentru vitejie⁶ și prin alaiuri

¹ V. Gsell, *o. c.*, pp. 25-6. — Pentru titlul de rege dat lui Domițian, *ibid.*, p. 49, nota 6. — Orașul Smirna-i va bate o monedă; *Zeitschrift für Numismatik*, IV, pp. 315-7.

² Paul Couissin, *Les triomphes de Domitien*, în *Rev. Arch.*, 1928², p. 65 și urm. (și pentru trofeele lui; în ele și cursul îndoit). Salomon Reinach observase lipsa pe ele a lui Traian. Nu e nici barba (Couissin, *l. c.*, p. 75).

³ *Ibid.*, p. 75 și notele.

⁴ *Vita Agricola*, 39.

⁵ Cf., A. Macé, *Essai sur Suétone*, 1900.

⁶ Un „bis donis donatus bello dacico et bello germanico“, în *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 219, no. 48. Pentru o tablă de donație a lui, Téglás, *Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok szikla felirataihoz*, Budapesta 1894.

triumfale pompoase, știuse el de o potrivă 'să-i câștige¹.

Opera lui Domițian², doritor de glorie, organizator, în-tăritor al limesului, biruitor al Chattilor, creator poate al teritoriului zis *agri decumates*, se recunoaște, de altfel, astăzi pe deplin³.

În acest chip, o operă serioasă și durabilă fusese îndeplinită înainte de Traian. Trupele romane păziau, se pare, la Novae și la Oescus⁴. Ptolomeu înseamnă alături, în această Moesie, localitățile, de sigur vechi: Tanatis, Eteta, Dorticum, Orrhea, Timakon pe Timoc, Uendenis (poate Vendemiae), Uelanis, de sigur Velanae, coborându-se în Dardania până la Arrivantium, Naissus, Ulpianum și Skupi⁵. Mai jos, de-a lungul Dunării, înfloriau Regianum, Oescus, de care se mai lega numele Tribalilor, Diacum, Novae, Trimmanium (sau Trimammium), Tirista (probabil Priska), Durostorum, Transmarisca, iar, în Sciția Minoră, pe lângă localitățile știute, cele cu nume stâlcite Nucraunum și Satioenta⁶.

¹ *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans* (citată mai sus) p. 20. Pretorienii cer zgomotos pedepsirea ucigașilor lui; *ibid.*, p. 21. V. și Imhof, *T. Flavius Domitianus* (mie neaccesibilă).

² Pentru măsurile lui la Dunăre, tesa d-lui Van de Weerd (v. mai departe), p. 271 și urm. D. Filov e contra mutării supt el a legiunii V Macedonice la Troesmis, *Klio*, VII (1907), pp. 456-7. Pentru bunele lui măsuri agrare, Frontin, în *Gromatici Veteres*, ed. Lachmann, I, Berlin 1848, p. 54; cf. Hyginus, *ibid.*, p. 132. Pentru oprirea viilor (cf. Deceneu și viile la Daci), *ca să se ridice prețul lor*, *Rev. Arch.*, XXXIX (1901), p. 350 și urm. Un alt soldat decorat de dânsul, *Arch.-ep. Mitt.*, XV, p. 209, no. 80.

³ V. și inscripția citată și la Paribeni, *o. c.*, pentru Q. Vilanius din cohorta XIII urbană „donis donatus a *Domitiano* ob bellum ducicum, item ab eodem ob bellum germanicum, iten torquibus armillis ob bellum dacicum“.

⁴ Paribeni, *o. c.*, I, pp. 89-90. V. și *ibid.*, p. 111 și urm. Intărește și un pod pe Rin; *ibid.*, p. 102. Pentru „flaviul“ Filipopol, *ibid.*, p. 150. V. și Domaszewski, *Die Entwicklung der Provinz Moesien*, în *Neue heidelberger Jahrbücher*, I (1891); Filov, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian* (citată mai sus). — Pentru valul de asigurare pe malul stâng, Pârvan, *Getica*, p. 127 și urm.

⁵ III, 9, §§ 3-4.

⁶ *Ibid.*, 10, § 10. Dausdava și Tibiska, μεταξὺ τοῦ ποταμοῦ, sânt mutate de aiurea; *ibid.*, § 12. O Physke la Nistru; *ibid.*, § 14. Cf. pentru

Materialul de inscripții e foarte bogat. Invinuirea care se aducea vecinilor noștri de peste Dunăre că n'au interes pentru viața romană ascunsă supt brazda lor, viață din care ei vin, fără a voi, în entuziasmul lor slav, s'o recunoască, într'o măsură mult mai mare de cum se crede, nu mai are putere astăzi. Ele au însă mai mult un caracter general și, risi-

Mursa, *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 55, no. 11. — Pentru Sexaginta Prista, Seure, în *Rev. Arch.*, II (1915), p. 177 și urm. — Pentru Oescus același, *Notice sur Oescus și Rev. Arch.*, X (1909), p. 163, nota 1; *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, pp. 10-1; *Rev. Arch.*, X (1909), p. 133 și urm.; *ibid.*, XVII, p. 26 și urm.; XXI (1913¹), p. 459, no. 39; *Eph. epigr.*, II, p. 328, no. 485; IV, p. 78 și urm. (portice, no. 210); *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, p. 127 și urm.; VII, p. 148 și urm.; VIII, pp. 178-9, no. 304. Un *vestiarius* acolo; *C. I. L.*, III, 13803. — Pentru *Viminacium*, *Rev. Arch.*, XXXIX (1901), p. 453 și urm.; 1913², pp. 442-3, n-le 172-3, Lübker, *Reallexikon*, sub v.; *Eph.-Epigr.*, IV, p. 78 și urm., n-le 209 și urm.; *Jahreshefte* din Viena, 1901, *Beiblatt*, pp. 83 și urm., 152; VI (1903), *Beibl.*, c. 13 și urm.; *Rev. Arch.*, XL (1902), p. 144, no. 20; p. 146, no. 152. — Pentru *Ratiaria*, Tocilescu, *Raport asupra unei misiuni epigrafice în Bulgaria*, p. 13 (decorare a cuiva de Augustali cu coroană), (scutire din partea lor), p. 16, p. 14; *Rev. Arch.*, 1912, p. 468; VII (1918), p. 85 și nota 2, p. 87; Seure, *ibid.*, XXII² (1925), pp. 25-6, 30; XXIII (1914), p. 473 (după *Izvestia bulgară*, III, p. 181); *Mém. de la société nationale des antiquaires de France*, IX (1898); *Rev. Arch.*, XLI (1902), p. 325, no. 69; *Sbornicul bulgar*, XX, p. 47; *Rev. Arch.*, VI (1905²), p. 496, no. 220; un *augustalis*, *Arch.-ep. Mitt.*, III, pp. 45-6; VIII, p. 85, no. 2 (alt *augustalis*); XIV, p. 148, no. 16. V. și *ibid.*, pp. 148-9, n-le 18-22; XV, p. 204, no. 68; Cașarov, în *Periodicesco Spisanie*, LXVI (1911); *Rev. Arch.*, 1911², pp. 514-5. Pentru *Ratiaria* și *Almus* (Lom), Dobruschi, în *Sbornicul bulgar*, XVIII (1901), p. 763 și urm.; *Rev. Arch.*, XLI (1902), p. 365, no. 128 și urm. — Pentru *Almus* Tocilescu, *Raport*, pp. 25-7; *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 143, no. 1. — Pentru regiunea Lomului, *ibid.*, XIV, p. 145, no. 9. — Pentru *Oescus* și *Troesmis*, Van de Weerd, *o. c.*, p. 35 și urm. — Pentru *Drobeta*, Tocilescu, *Raport*, p. 10 (*C. I. L.*, III, 1581). — Pentru *Novae* (cu canabele și râul *Νόης*, lângă *Euscusium*, de unde *Oescus*), Seure, *Rev. Arch.*, X (1909), p. 161 și urm. (cf. Iordanes, *Getica*, XVIII, 10), p. 162, nota 2. — Pentru *Troesmis* și A. Treb. Laurian, în Papiu, *Tesaur*, III, p. 197 și urm.; Tocilescu, *Monumente*, p. 67 și urm. Pentru lagărul legiunii V Macedonice acolo, v. Adrien Blanchet, în *Musée Belge*, XXVII (1923), p. 169 și urm. — Pentru Dunăre ca *limes*, Kornemann, în *Klio*, VII (1907), p. 79 și urm.

pite, cum sânt¹, n'au dat loc până acum la nicio sintesă.

Așezările, pe lângă care am văzut ce viață militară se aduna², treceau de sigur râul, avându-și pe celalt mal neapăratele capete de pod.

Șesul muntean, abia răscolit într'o vreme când oricine putea să sape pentru a-și îndestula curiozitatea sau a-și hrăni interesul, trebuia să fie cercetat de Pârvan în ultimul timp al vieții lui³: orice asemenea cercetare, nu poate rămânea cu totul zădarnică.

Incheind astfel capitolul care poate purta și numele calomniatului Impărat, îndată după înțelegerea cu Decebal, care **întră** deci cu Imperiul în situația regilor Iazigilor și Sarmatilor, vecinii de la cari va ști să smulgă supuși pentru a-i face să între în vasta sa confederație, Domițian întreprinse o expediție contra acestor din urmă⁴. Forțe militare foarte importante, nu mai puțin de opt legiuni, se adunară în părțile de la Vindobona la Ratiaria, Viminacium, Novae și Oescus⁵.

3. Noua confederație dacă a lui Decebal.

Dar în curând regele dac va aduna în jurul său pe toți

¹ V. ce zice în *Hermes*, LX (1925), un Willamowitz-Moellendorf: „Ich liebe sonst die vereinzelt veröffentlichte gleichgültiger Inschriften nicht“.

² Domaszewski, în *Rheinisches Museum*, N. F., XLVII, p. 240 și urm., o recunoaște: „Man wird also vermuthen dürfen, dass diese Ansiedlung (Drobeta) nicht die einzige ihrer Art gewesen, dass vielmehr, wie am Rhein, die römischen Siedler, unter dem Schutze der Donaufestungen, ihren Pflug vorwärts trieben in jener Ebene deren Fruchtbarkeit auch heute noch das Staunen der Reisenden erweckt. Aber, wie am Rheine die Besitzergreifung des Landes durch gallische Colonisten die Abwehr der Barbaren hervorrief und so die römische Regierung zwang, ihre Besatzungen immer weiter vorzuschieben, so wird das Gleiche auch an der Donau eingetreten sein. *Die Chatterkriege Domitians entsprangen wahrscheinlich aus derselben Ursache wie die Dakerkriege*, nur dass an der Donau die Kämpfe ungleich gefahrvoller wurden und die Römer bis in ihre alten Grenzen zurückweichen mussten“.

³ V. *Așezări geto-grece și daco-romane în câmpia munteană*, anunțate, împreună cu *Histria*, VII, în *Inceputurile*, p. 225.

⁴ Inscripție la Mommsen, *Sitzungsberichte* de la Berlin, 1903, p. 817. Cf. Paribeni, *o. c.*, I, p. 208, nota 64.

⁵ *Ibid.*, pp. 209-11.

acea cari au o socoteală cu Roma. Raza alianțelor sale merge până în acea Scitiie Mică, unde Tomi¹ și Kallatis se aflau de mult supt scutul imperial. Aici nu se mai întâmpină însă — și nu se va mai întâmpina — acea regalitate rivală, ieșită și ea din Imperiul lui Boirebista, pe care Tacit o numește „tracă“ și asupra succesiunii dinastice a căreia avuse a hotărî August și legații Moesiei. Intreaga problemă tracă, dăinuind de atâta vreme, se strânge acuma în soarta regelui din munții Ardealului.

Pe acel timp călătorește în aceste locuri Dio Chrysostomós. Născut la Bitinia, la Prusa, prieten al lui Vespasian, Domițian îl silește să plece. Va merge „pe Dunăre“ la Geți, oprindu-se doar la Boristene. E favorizat de Nerva, care-i dă adausul nominal de Cocceius, și se bucură de favoarea lui Traian, care-i dă voie să se așeze în orașul de naștere, unde fusese chemat și unde face lucruri importante.

El cunoaște pe Sciți. Se presintă venind de-a dreptul pe la Istru și țara Geților, cum se zice acuma acest popor, sau a Misilor, cum spune Homer², și nu ca negustor, ci ca furnizor de lagăre, nici ca sol într'o regiune unde toată lumea e înarmată și gata de luptă, „oamenii luptând pentru stăpânire și putere, iar unii pentru libertate și patrie“. Descrie orașul Boristene³.

Călătoria lui, în cursul căreia a trebuit să împrăștie cuvântări, arată încă unul din elementele de legătură între centrele elenice ale timpului.

Coaliția lui Decebal cuprinde (an. 70) și pe Roxolani, cari, într'o iarnă, supt Otho, distruseseră două cohorte — să nu ne mire deci biruințele dace asupra a doi conducători de oaste romană —, și aruncară peste Sava „9.000“ de călări, dar răzleți și fără conducere, grozavi în avântul lor de cavaleri, însă incapabili de o reușită ca pedestri în linie de bătaie, cu toate lungile lor săbii și sulite și înfățișarea impunătoare a platoșelor de piele cercuită cu fier⁴, peste fâl-

¹ V. Pârvan, în *An. Ac. Rom.*, XXXVIII, p. 556 și urm.

² Or. XII, ed. Dindorf, I, p. 218 și urm.

³ Or. XXXVI, ed. cit., II, p. 48 și urm.

⁴ Tacit, *Hist.*, I, 79. Cf. același, *Germ.*, 17, 46.

fâietoarea rochie persană¹. De mult Sarmatii toți formaseră călărima Suevului Vannius, care încercase un imperiu germanic în Europa mijlocie².

Pentru a înțelege marea operă, cu dreptul glorificată, a lui Traian nu ajunge biografia acestui om excepțional, ci o reconstituire de mediu se impune.

¹ *Ibid.*, *Hist.*, I, 79.

² Același, *Annales*, XII, 29: „ipsi manus propria pedites, eques e Sarmatis Iazygibus erat“. Acolo și căderea lui Vannius, înlocuit cu prietenii Romanilor Vangio și Sidoin. Li se dau sălașuri în Pannonia (*acceptis agris*).

CAPITOLUL II.

Epopeia lui Traian

1. Spiritul Romantic.

În general, un curent de romantism, cu spirit de epopeie, îndemna, silia acum către extraordinar, exotic și riscat.

Niciodată nu s'a scris cu mai multă convingere și căldură despre înlinderea, puterea și durata Imperiului roman ca de Alexandrinul Apian pe vremea lui Antonin, dar originea acestei concepții e mai veche. Icoana lui Alexandru-cel-Mare urmărise și pe August, care pecetluia cu sigiliul înfățișând pe Macedonean¹. Pe vremea lui Traian, eroul e înaintea ochilor tuturor; Arrian ca și Quint-Curțiu, în cele două limbi ale Imperiului, îi cântă isprăvile. Neron crease o falangă a lui Alexandru².

Tit-Liviu, apărându-se că iese pentru o singură dată din obiceiul său de a nu se abate de la subiect, înțeles în chipul cel mai strict³, se întreabă ce ar fi fost dacă Romanii s'ar fi ciocnit cu Alexandru³. El crede, după o mai lungă cercetare, că ei ar fi biruit la urmă pe erou⁴ și se sprijină în optimismul său de viitor că va dura acea „iubire de pace, grijă de unirea între cetățeni“ pe care o stabilise August⁵.

¹ Suetoniu, *Octavius*, I.; *Caligula*, LII.

² *Idem*, *Nero*, XIX.

³ Dar nu poate să uite ce au fost pentru Roma lui August pădurile germane; IX, 36. Și pomenește de moda culturală greacă; *ibid.*

⁴ *Quinam eventus romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit*; IX, 179.

⁵ *Modo sit perpetuus huius, quo vivimus, pacis amor et civilis cura concordiae*; *ibid.*, 179. Cf. și XXII: „*paucae populi romani clades*“.

Fig. 11. — Traian.
După Studnicka, o. c., p. 109, fig. 63.

Apărarea lui Homer de către Strabon, truda acestuia de a readuce realitățile geografice actuale la datele lui arată cât de mult era vie legenda războiului Troii, cât de cald doria lumea un nou Alexandru. Același Apian, vorbind de prădarea Troii de către comandantul roman Fimbria, nu uită să însemne că templul Atenei a rămas neatins și-și arată indignarea pentru lipsa de pietate a acestui grosolan om de războiu¹.

Alexandru-cel-Mare se amestecase, de altfel, încă pe vremea lui August, și cu ideea orientală a Impăratului-zeu, făcător al minunii unei omeniri fericite².

E o tendință care va cuprinde două secole. Dacă se spunea că și August înainte de Sever ar fi văzut rămășițele lui Alexandru³, Caracalla se va intitula de la întrarea în Macedonia Alexandru. Și el încunună mormântul lui Achile. La Alexandria aruncă pe mormântul eroului Ihlamida, inelul și cingătoarea, cu ce avea mai scump. Vrea să-și facă falanga din lineretul alexandrin, dar pe urmă aleșii sânt uciși de soldați⁴.

Ca sistem istoric, povestirea lui Quintu-Curțiu, atribuită jumătății aceluiași secol întâiu după Hristos, oglindind aceiași pornire a vremii, cuprinde în ea un ideal care se leagă de la sine cu entusiasta presintare a istoriei romane de neidentificatul Florus, care, vorbind de spoliile romane ce se păstrează încă la Germanii biruitori ai lui Varus și oprindu-se la August ca la o țintă firească a desfășurării Statului, nu poate aparține acelei epoce, cu două sute de ani mai târziu, de care vorbește prologul, datorit, de sigur, unui introducător. La Florus tot trecutul Romei se presintă unitar cu tendința de a arăta pretutindeni biruințele cetății; dincoace, la Quint-Curțiu, se deschide largul orizont al cuceririlor mondiale și al stăpânirii tuturor țărilor vrednice de a fi cucerite⁵. Mai de mult și un poet Arrian, traducător în grecește al *Georgicelor*,

¹ Apian, *Mithr.*, LIII.

² Kampers, *Die Geburtsurkunde der abendländischen Kaiseridee*, în *Historisches Jahrbuch*, 1915.

³ Sextus Aurelius Victor, *Epitome*, XXI.

⁴ Suidas, ad. v. Antonios.

⁵ Contemporan e și Fronto, autorul *Stratagemelor*.

scrisese o Alexandriadă, închinată lui Attal, regele Pergamului¹.

Și *Germania* lui Tacit trebuie cuprinsă în atmosfera timpului. Și ea înseamnă: dorința de a cunoaște ce e dincolo de hotarele Imperiului, pe de o parte, și, pe de alta, nevoia de a lega această lume exterioară de politica și etica romană². Ar părea de mirare că nici pe de lături nu e vorba la el de Daci, a căror problemă se punea atunci, dar aceasta arată cât de mult întrebarea nu se opria la Daci, ci intra în marea concepție a primejdiei germane și a mijloacelor de a o preveni printr'o cucerire și din această parte, unde o conducere negermană aduna și puterile, fără un șef de aceeași talie, ale Germanilor vecini.

Valerius Maximus, de și critică „pieptul nesățios de laudă al lui Alexandru“, căci gloria e numai a zeilor — *deorum omnium domicilio sufficit*³ —, îl pomenește ca o icoană de măreție.

Tot cu acest orizont înaintea ochilor, după moda romantică a timpului, Arrian va dedica lui Adrian „epistola sa“ despre ținuturile Pontului Euxin.

Încă un semn al acestei direcții de spirit e și scrierea tot supt Adrian a Istoriei expedițiilor lui Alexandru-cel-Mare, în acea limbă greacă pe care o întrebuițează și Dio Cassius și celalt Dio, „Gură-de-aur“, după vechi izvoare, ca amintirile viitorului rege din Egipt Ptolomeu și altui tovarăș al cuceritorului macedonean, Aristobul, fiul lui Aristobul — tot de același Arrian⁴.

Să nu uităm în sfârșit că o operă, poate mai cetită pe urmă decât atunci, cartea lui Plutarh, cu „paralela“ între eroii greci și cei romani, represintând momentul sintesei mediteraniene, nu face decât să ajute la cultul eroilor, considerați

¹ V. Suidas, *sub v.* Ἀρριανός. Și supt Dioclețian un Soterichos scrie un poem Πόθωνα ἢ Ἀλεξανδρειακόν; Suidas, *sub v.*

² V. Erwin Wolff, *Das geschichtliche Verstehen in Tacitus' Germania*, extras din *Hermes*.

³ VIII, xiv, ext. 3.

⁴ În forma *Troiano* semnată de Schuchardt, *Vokalismus*, p. 171, se poate vedea o amintire a Troii cântate de Virgiliu.

deosebi, în afară de mișcarea vremii lor. Să nu uităm că în Traian s'a văzut de contemporani un al doilea Romul¹.

Astfel ajungem a înțelege pornirea lui Marcu Ulpiu Traian, noul Impărat.

Participarea alături de tată la expediția în depărtatul Orient partice, plin încă de faima isprăvilor lui Alexandru, a trebuit să influențeze la tânărul Traian, asupra acestei dispoziții romantice². Când el însuși va înfrunța pe Parți, aliații lui Decebal, va domina pe Armeni și va primi soli de la Anchialus, rege al Machelonilor și Heniochilor³, când va orânduî lucrurilor în Osrhoena și va da un rege Albanilor, Iberilor, Sauromaților, Bosporanilor și va supune pe Colchi⁴, când în moneda cu *regna adsignata* va presinta pe trei din acești regi înaintea sa⁵, el se va simți pe urmele lui Alexandru. Pare că vedem pe Bonaparte în Egipt⁶.

Chiar și în ideea ce i s'a atribuit lui Traian de a nu designa un moștenitor s'a văzut o imitație a marelui Alexandru⁷. Și în coloana lui, el va copia pe Alexandru-cel-Mare care, după lupta de la Granic, pusese pe marele sculptor Lisip să înfățișeze pe cei căzuți în fața dușmanului, și cu el în mijloc⁸.

¹ V. Suidas, *sub. v.* Antoninus.

² V. Dierauer, *o. c.*, p. 10, nota 1.

³ V. izvoarele tot în Dierauer, *o. c.*, p. 160, nota 3.

⁴ Eutropiu, VIII, 3.

⁵ Cohen, *Monnaies*, II, *Trajan*, n-le 206-7, 372.

⁶ Pentru influența cuceririlor lui Traian în Mesopotamia asupra mișcării spiritelor, v. J. Bidez, în *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales*, III, p. 87.

⁷ Spartianus, *Vita Hadriani*, iv.

⁸ Velleius Paternulus, I, xi. — Un libert sculptor al lui Traian, M. Ulpius Orestes, în Wace, *Papers of the brit. school at Rome*, IV, n. 3 (1907) (sacrificiul lui Traian la plecare). Cf. și Bruston, *L'inscription de la colonne Trajane*, în *Rev. Arch.*, X (1920⁴), p. 245 și urm. — Pentru coloană v., de altfel, în Acta ale Academiei din Neapole, XXI (1908⁴), Antonio Sogliano, *Il mons e la colonna traiana*. Se vorbește și de exemple egiptene (Fröhner, în *La colonne de Trajan*). Ne putem gândi și la obeliscul de curând ridicat de Domițian la Roma. V. I. Farina, în *Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma*, XXXVI (1908), fasc. 4. — Pentru o coloană, de alt caracter, în Franța, la Merten, Aug. Prost, în *Rev. Arch.*, XXXVII (1879), pp. 1 și urm., 65 și urm.

Coloana lui Traian¹, probabil întâiul monument în adevăr de acest fel², a fost făcută ca să înfățișeze Romanilor, hrăniți cu ideea isprăvilor supt ceruri îndepărtate, necunoscute, o priveliște a refacerii lor de generația lui Traian. Ceia ce se povestea în Arrian și Quint-Curțiu apărea acum ca realitate îndeplinită, ca minune care se putuse săvârși în vremile cele nouă. Luptele cu Sciții de la Oxus și Iaxarte, cu Por și Taxil la Indus se arătau ca posibilități actuale în ținuturile pe care le străbătuse noul Alexandru, Traian, cu tovarășii de felul lui Longin și Adrian, asemenea cu camarazii Macedonenilor. Era pentru locuitorii Romei, între cari nu se mai făceau recrutări și pentru cari războiul era lucru de literatură sau de artă, o inițiere fără pericol în lucruri cu care totdeauna mintea omenească, doritoare de nou, de neobișnuit, a dorit să aibă o atingere, pe cât se poate fără risc și primejdie. Era ce este astăzi cetirea unei explorații în regiuni nepătrunse sau un roman pitoresc de aventuri. Câte priviri lacome de alte orizonturi se vor fi oprit asupra imensei învălmășiri de trupuri legate după principiile unei arte post-elenice, de o mare siguranță de tehnică în grupările ei! Era pentru copii, pentru tineret, și o întregă educație de vitejie. Chipuri din vremea lui Traian vor trece pe arcul de triumf al lui Constantin-cel-Mare³.

În această concepție măreață, dar după exemplul, oriental, al lui Titu, se integrează, de altfel, și arcul de triumf, dispărut, din Roma⁴ și cel din Ancona.

A. J. Reinach semnală și „Dacii de la British Museum, cari par să provie de la un arc de triumf din Alexandria“, și „săbiile curbe și bonetele conice“ ale sarcofagului din *Musée des Thermes* la Paris, care „ar face să se plece opinia în favoarea Dacilor“⁵.

¹ V. și Em. Löwy, în *Strena Buliciana*, 1924.

² V. Dierauer, *o. c.*, p. 147, nota 2. (cele goale cu statui în vârf au alt caracter).

³ Franz Studniczka, în *Rev. Arch.*, XV (1910¹), pp. 130-1.

⁴ V. și Dierauer, *o. c.*, p. 134 și urm. (și Pellegrini, în *Bulletino dell' Istituto*, 1863).

⁵ *Rev. Arch.*, XIV (1909²), p. 176 (în legătură cu Bienkowski, *Die Darstellungen der Gallier in der hellenistischen Kunst*, Viena 1908).

Fig. 11 a. — Monedă pontică a
regelui Sauromates (cu Traian).
Zeitschrift für Numismatik, IV, p 307.

Fig. 11 b. — Monedă cu o
poartă de cetate.
După *Buletinul Archeologic*
bulgar, p. 71, fig. 113.

Și podul lui Apolodor Sirianul¹ se leagă, peste nevoile militare imediate, care puteau fi satisfăcute și printr'o înjghebare mai ușoară, de și asemenea legături se făcuseră și la Rin, de podurile de care vorbia, în raport cu întreprinderea lui Alexandru, literatura romantică la modă. Astfel al lui Dariu contra Sciților la aceiași Dunăre, al lui Xerxe la Helespont, al Macedoneanului chiar la râul Hindus². Arrian pomenește podurile făcute de Romani „la Dunăre și la Rinul celtic, de asemenea la Eufrate și la Tigru, după nevoile lor, în deosebite împrejurări“³.

Tot din această atmosferă generală iese, de almintrelea, și întreprinderea eroică a lui Decebal: s'a vorbit de raporturile lui în depărtatul Orient, ca regii parți⁴. Regalitatea lui dacă se putea întinde până oriunde.

2. Sufletul lui Traian.

Fără îndoială Traian, *Traianus strenuus*, cum îl numește, patru veacuri mai târziu, Symmachus⁵, reprezintă întâiu sim-

¹ V. și *Rev. Arch.*, II¹ (1845), p. 106 (după *Archäologische Zeitung* a lui Gerhard, Berlin, 1843-4, Iulie). — Tot Apolodor din Damasc face și Termele, Odeonul și „gimnasiul“ lui Traian în Roma; Dio Cassius, LXIX, 4; Pausanias, V, 12, 6. Cf. Schöne, în *Hermes*, LII (1917), p. 105-11.

² V. Arrian, V, vii. Domaszewski vede în expediția din Mesopotamia numai o necesitate față de „încet crescuta unitate a culturii semito-grece“, și nu „un vis al unei a doua expediții a lui Alexandru“ (*ibid.*, p. 182).

³ *Ibid.* Incercarea de Apolodor însuși e povestită de Procopiu, *De Aedificiis*, p. 288. — Pentru pod mai ales Joseph Aschbach, în *Mitteilungen der k. k. Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, 1858; recent: D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drubeta*, în Publicațiile Institutului de Arheologie Olteană, II; Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, în *An. Inst. de st. cl.*, I, p. 140 și urm.; Edg. Dupperrex, *Podul lui Traian peste Dunăre lângă Turnu-Severin* în *Bul. Soc. Politehnice*, București 1907. — Să nu fie vorba de regiunea „podului“ în inscripția de la Cilli a unui „civis surus de regiune Zeugma, vico Hennia“ (*Arch-epigr. Mitt.*, IV, p. 127)?

⁴ Pliniu cel Tânăr, Ep. X. (LVCXVI). O. Kuntz, *Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan*, în *Hermes*, LXI (1926), p. 193, admite relațiile prin Sudul Rusiei, unde crede că au fost drumuri.

⁵ *Ed. Mon. Germ. Hist., Auctores antiquissimi*, VI¹, p. 9.

țul necesității monarhiei, a monarhiei în ea însăși, oricare ar fi complimentele și concesiile aparente pe care le face Senatului, de fapt incapabil de a-și păstra situația oferită, din convingere, dar și din slăbiciune, de Nerva.

Sensul acestei monarhii îl înțelesese la Romani Aemilius Sura în „Analele poporului roman“, în cea mai mare parte pierdute, când scria: „Asirienii au căpătat stăpânirea tuturor neamurilor (*principes omnium gentium*), apoi Mezii, după aceia Persii și în sfârșit Macedonenii. Apoi, învingând pe doi regi, Filip și Antioh, cari porniseră de la Macedoneni, nu mult după supunerea Cartaginii, Imperiul suprem (*summa Imperii*) a ajuns la poporul roman“¹.

Dacă nu în ideia însăși, în metoda lui Traian e însă fără îndoială, ceva iberic². Incercarea recentă a d-lui Paribeni de a-l revendica pentru rasa italică pentru că e născut într-o colonie cu numele de Italica nu mi se pare reușită. Precum figura lui, așa de credincios păstrată, și prin atâtea statui și prin reliefurile de pe Coloană, e perfect asemănătoare cu a țăranilor spanioli pe cari i-am văzut la fața locului în satele de lângă Sevilla, tot așa în ce face el, ca reforme interioare ori ca acțiuni în afară, este ușor de recunoscut ceva de o demnitate simplă, de o maiestate severă, de o îndărătnică statornicie în urmărirea scopurilor, care se ține de această nobilă nație iberică. În mediul acesta fiul de simplu legionar și-a petrecut tinereța și adolescența, având la început și rosturi de comandament aici. Și în colonizarea Daciei el pare a fi favorizat pe oamenii de acasă de la dânsul, de unde vin uimitoare asemănări ale limbii latine de la noi cu cea de acasă de la dânsul³.

O magnificență spaniolă vizibilă se adaugă. La Aulus Gellum găsim violenta critică a retoricei spaniole⁴ — familia, de origine tudertină, fiind mutată și transformată acolo, la Italica, lângă Sevilla de azi⁵.

Din sângele lui rustic vine, de altfel, camaraderia prietenească

¹ Velleius Paterculus, I, vi.

² Pentru „hispanitate“ și Budinszky, o. c., pp. 74-6.

³ Semnalate și de d. Popescu Telega, într-o broșură recentă.

⁴ XIX, IX.

⁵ Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, II, p. 171.

față de un Longin, acel *vir consularis*, față de unul care i-a dăruit viața sa¹, Pomponius Albinus². Din el familiaritatea care-l deosebește și care a câștigat așa de mult, ca la niciun alt Impărat sau conducător de oaste, inimile soldaților, prinși în visul lui și gata să se jertfească pentru șef. E comandantul care merge în frunte și părintele milos care îngrijește rănilor și plânge agoniile³.

E deci înfățișat de Fronton ca un bun camarad al soldaților săi, spuind fiecăruia „pe numele propriu și pe porecla din castre și pe cea glumeață“⁴. Fiecare-și căpăta răsplata: un *corniculus*, o sabie, brațare, bani⁵.

Grija lui Traian de ostașii lui face parte, de altfel, din cele mai bune tradiții romane. Tot așa Tiberiu, în războiul panonodalmatic se îngrijia de sănătatea oricărui legionar, ținându-li la dispoziție lectica lui, medicii lui, provisiile lui, baia adusă cu dânsul⁶.

E însă în aceste campanii ale lui și altceva, în legătură cu originea, cu experiența personală, dar și cu o altă tendință a vremii: aceia spre știință, care ni-a dat minunea de informație universală care e „Istoria Naturală“ a lui Pliniu cel bătrân, aceia spre o tehnică de care Traian s'a mândrit la podul pe Dunăre, la arcul de triumf, la coloană, dar și la tăierea cu atâta greutate a drumului în stâncă, și până azi păstrat, cu inscripția lui mândră, despre „munții despicați“

¹ Despre el vorbește și Fronto în scrisorile lui către Marcu Aureliu; *Frontonis et M. Aurelii epistolae*, p. 217.

² V. *Rev. Arch.*, XIII² (1857), pp. 691-2 (inscripție în Dobrogea, la 3 km. de val, între Hârșova și Rasova, pentru acest comandant de legiune decorat).

³ Un medic al legiunii a II-a Italica, *Rev. Arch.*, VIII (1852²), p. 572. Decorațiile date de el, Dessau, *o. c.*, I, p. 221 și urm. Se cunoaște medicul lui grec, Kriton, care a scris istoria războiului, Medicament de la acesta, Galen, *De comp. med. per genera*, cap. VI, v, ix; cf. cap. V, cap. II-IV. Și altul, tot Grec, din Efes, Rufus; v. Suidas, *sub v.*

⁴ *Multos militum imperator suo quemque nomine, proprio atque castrensi cognomine [et io]culari appellabat; o. c.*, p. 205.

⁵ *Ibid.* Pentru decorația „*vexillo et hasta pura*“, Cagnat, *Nouvelles explorations épigraphiques et archéologiques en Tunisie*, Paris 1887, p. 12.

⁶ Velleius Paterculus, II, cxiv.

(*montibus excisis*)¹, pe drumul care duce la cataractele ce nu se puteau trece pe atunci printre colții ieșiți din adânc. Pentru campania din Dacia el a adus astfel acei specialiști ai măsurilor cari-i erau de folos pentru harta fundațiilor sale. Ei alcătuiese prin cele câteva rânduri ale lor singura, atât de luminoasă, mărturie de fapt contemporană a unei cuceriri așa de rău cunoscute, cum se va vedea, prin izvoare păstrate numai în resumat, sau prin interpretări artistice, ca ale coloanei, care vor putea da drumul și la cele mai extraordinare fantesii. În Italia i se atribuie căile Clodia, Cassia și Ciminia, *tres traianae*².

Vom vedea, ce s'a făcut, fără îndoială de acești ingineri³, și nu de începătorii ce vor fi fost, supt republică, la întreg sistemul de valuri defensive și de castele, din care face parte și straja rămasă neisprăvită, — cum se va arăta — numai în armătura ei militară, de la Tropaeum. Cu mândrie el va privi, în Asia, o cale „de la hotarele Siriei până la Marșea Roșie“, ale cării urme s'au zărit acuma în urmă din avion prin pătura de nisip care o acopere⁴.

Inginerii ceruți de Decebal se explică deci și ei prin marele rol pe care „gromaticii“ îl joacă în acest timp la Romani.

Germania îi era bine cunoscută lui Traian prin timpul petrecut acolo, pe vremea lui Domițian, în aprige lupte. Din această experiență, pecelluită printr'o victorie greu câștigată, a căpătat el convingerea — asemenea cu a lui Darius cu privire la problema Sciților — că masa germanică nu se poate domina decât strângând-o și de cealaltă parte⁵. De altfel, grămădirea atâtor Germani în jurul lui Decebal era de natură să deie Impăratului această sugestie. Ca Germanicus, va începe el seria de eforturi care va face dintr'însul și un glorios

¹ Și în *Eph. Epigr.*, II, p. 334, no. 502; Dessau, *o. c.*, II¹, p. 442, no. 5863.

² *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 217, no. 43.

³ Pentru „chorometri“ și *Rev. Arch.*, VI (1905)², p. 488, no. 188.

⁴ A finibus Syriae usque ad Mare Rubrum; Dessau, *o. c.*, II¹, p. 439, no. 5845 c.

⁵ V. comunicația mea la Academia din Lyon, în *Memoriile* ei pe 1923.

Dacicus. Din Germania, spre care se aruncase el din nou după adoptarea de către Nerva, își va începe cariera împărătească fără odihnă. Am presintat și părerea că Tacit și-a scris *Germania* pentru a lămurii opinia publică romană asupra marii însemnătăți a problemei permanente care se învedera din nou la granița de Nord a Imperiului¹. Și vechea mea credință despre rolul defensiv germanic al cuceririi Daciei se impunea — o văd acuma — și lui Jullian, când se gândia la „o mare Germanie romană“, la „o nouă graniță de Imperiu, plecând de la Carpații, acuma atinși, ca să coboare, de-a lungul Elbei sau al Vistulei, până la țărmurile chihlimbarului, hotare ale Oceanului din Nord“². Dacă din Germania se retrag legiuni³, e pentru că se muta centrul de greutate al apărării în acest Răsărit dunărean.

Luat în totalitea însușirilor hrănite de aceste influențe, omul, pe care l-a criticat un spirit îngust, care nu e numai de azi, pentru mândria și chiar vanitatea, pentru nu știu ce teatralitate a lui⁴, apare în adevăr așa cum îl vede un mai recent istoric „de chemare“, nu numai archeolog, în „Istoria Impăraților romani“, d. Domaszewski: „Toată puterea popo-

¹ V. și James Smith Reid, în *Enciclopedia Britanică*, XXII, p. 157, nota 1.

² Jullian, *o. c.*, IV, p. 469.

³ Cf. același, p. 469, nota 2.

⁴ S'a criticat la Traian răspingerea propunerilor de pace, urmărirea „gloriei“, cu „sângele ostașilor“. Față de barbari ar fi fost aspru: „Institiae quoque et clementiae fama apud barbaros sancta de Lucio; Traianus non omnibus aequae purgatus“ (*Frontonis et M. Aurelii ep.*, p. 209). Așa face să seucidă regele Parthansir; *ibid.* Dar acesta încercase o mișcare de revoltă. Totuși se ridică sus binefacerile de acasă și popularitatea lui; *ibid.*, pp. 209-10. Pentru legăturile lui Fronton cu Traian, Vegețiu, II, III. Impăratul Iulian pare că ascunde o critică atunci când face pe Traian să se laude că „a nimicit pe Geți“ (*Caesares*, p. 327). La contemporani, copilărească e critica lui Hermann Schiller, *o. c.*, I², p. 548: „Traians grösste Schwäche war die Eitelkeit“. Dacă numele său și al femeilor din casa lui s'a dat orașelor (*ibid.*) nu e decât reluarea tradiției lui Alexandru și a diadohilor. Și p. 605: „planloser Eroberungstrieb“. Ce ușor judecă pe oamenii politici și pe ostași trufia savanților de catedră și de cabinet, cari nu înțeleg nici ce e o personalitate, nici cât pot hotărî stări de spirit generale, de la care nimeni nu se poate sustrage!

rului roman și măreția culturii antice apar, prin acest om puternic, într'o ultimă întrupare"¹.

3. Campaniile de cucerire.

Campania întâia a lui Traian contra lui Decebal, șef al barbariei europene încă nesupuse, a pornit solemn ca un act religios, ca o datorie față de zeii Romei. Rugăminți ale Arvalilor, pentru victorie, după datina cari, de la August încoace, are din nou atâta preț. Acțiunea apărea, după ideologia moștenită de Traian de la Nerva, ca hotărâtă de Senatul stăpân. Ni s'au păstrat² și urări călduroase de biruință, pe care le arată o inscripție³.

Senatul, a cărui putere fusese restabilită de Nerva și respectată de Traian, declarând din nou „dușman public“ pe Decebal, încredință solemn conducerea oștilor lui Traian personal⁴.

De fapt⁵, se făcuseră încă din vremea lui Nerva mari pregătiri pentru o circulație a oștilor de-a lungul Dunării⁶.

Campania porni pe această cale, în legătură cu toate războaiele interioare.

¹ O. c., II, p. 185. El recunoaște și „eine prunkende Majestät“ și „einen ritterlichen Sinn“; *ibid.*, II, p. 171.

² Dessau, o. c., II¹, pp. 271-3.

³ In *Bulletin Archéologique des comités des travaux historiques*, 1928: „optavi Dacos tenere caesos, tenui“.

⁴ V. nota 2.

⁵ Pe lângă opere îmbrățișând întreaga supunere a Daciei: De la Berge, Fröhner, *La colonne trajane*, 1872-4 (cf. Dierauer, în *Zeitschrift für österreichische Gymnasien*, XXVI (1875), pp. 682-5); Rejnach, *La colonne de Trajan*; Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*; Petersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, Lipsca, 1899-1903 (cf. în *Acti ale congresului istoric din Roma*, 1905, II, și în *Neue Jahrbücher*, 1906); Davies, *Topography of the Trajans column*, 1920; Domaszewski, în *Philologus*, 1906; Stuart James, în *Paper of the British School in Roma*, III; Davies, *The first Dacian war*, în *Journal of Roman Studies*, 1917; K. Lehmann Harleben, *Die Trajanssäule*, 1926; G. Bendinelli, *La colonne trajane*, Bergamo 1930. — Unele nu le-am avut la îndemână. Cf., la noi, și Emil Panaitescu, *Coloana lui Traian în lumina noilor cercetări*, în *Rev. Ist.*, VI, p. 265 și urm. (și cu altă bibliografie, mărunță).

⁶ Știrile la Paribeni, o. c., I, p. 212.

La 25 Mart 101 luptele încep¹. Punctul de trecere pe la Viminacium și Lederata e conjectural: pentru că acolo erau cartierele legiunii a VII-a Claudia² și pentru că de acolo se deschide un drum în Tabula Peutingeriana³, lucrare din secolul al IV-lea, de și pe o basă mai veche, despre care va fi vorba pe urmă. Ce a urmat o spune doar Coloana, asupra scenei căreia s'a cheltuit atâta sagacitate, fără a se putea atinge o siguranță care e imposibilă. Ele dau scene caracteristice care nu pot fi considerate ca precisiuni fotografice: s'a dovedit⁴ că în reprezentării mai târzii se recurgea la acest mijloc cu alt scop. A face altfel e a da o iluzie⁵. Numai reunind ambele campanii se poate ajunge la ceea ce nu poate fi decât un tablou cultural de ansamblu.

Se pot stabili doar legiunile care au participat la expediție⁶, contingentele barbare ce li s'au adaus, câțiva dintre șefii cari stătură lângă Impărat. Câteva rânduri din însemnările lui Traian arată o linie de pătrundere „pe la Bersovia la Aixis“ (Azisis)⁶; în Bersovia s'a văzut cu dreptate Bârzava de azi⁷, dar am spus că Tapae nu e Tăpia, de fapt *tabia* turcească, de azi⁸.

În câteva rânduri Dio Cassius zugrăvește astfel asaltul treptat al cetăților întărite de meșterii atrași la Daci, eliberarea prinzilor, recăștigarea spoliilor: „Iar Traian luă munții întăriți cu ziduri și găsi în ei arme, mașinile și robii, precum și steagul lui Fuscus, găsit asupra lui⁹. Mărturie în care sânt și lucruri de trecut.

¹ Paribeni, *o. c.*, I, p. 216 și urm.

² Legiunea XXI rapax dispăre în aceste lupte; Schiller, *o. c.*, I², pp. 530-1 și p. 531, nota 1. — E de văzut dacă pe acolo se putea face mai ușoară trecerea.

³ Xenopol, *o. c.*, I, p. 134 și urm.

⁴ V. acuma în urmă și un articol în Memoriile Școlii Engleze din Roma, XIII (1935): d. J. Richmond.

⁵ De această greșeală s'a știut ferii mai mult bunul simț al lui De la Berge.

⁶ De la Berge, *o. c.*, p. 43.

⁷ Citat și de Xenopol, *l. c.*, p. 138, nota 19.

⁸ La Iordanes se spune că în Dacia se poate intra numai prin Boutae (v. mai departe) și prin Tapae. Numele de Tapae e scitic și în legătură cu drumurile Agatirsilor.

⁹ LXVIII, 9; și în *Fragm. hist. gr.*, IV, p. 185: ὁ δὲ Τραϊανὸς ὄρη

Războiul ținu și peste iarnă, de și nu ni putem da samă de felul cum armata romană, fără Impăratul întors la Roma, a putut petrece în regiunile bănățene asprele luni ale climei dacice.

În total, descrierea, așa de scurtă — mai puțin decât scurta de bietul monah Xifilin — în Dio Cassius a primei campanii a lui Traian contra lui Decebal e obișnuitul amestec al faptelor de războiu cu amănunte privitoare la temperamentul Impăratului, la felul de a se purta cu soldații, amestecându-se — și întoarceri în urmă contra lui Domițian, pe care ținea să-l coboare în toate privințile. Orice precisiune lipsește, și ordinea cronologică nu e observată.

Când, în acest an, se văzu la Daci că împotrivirea mai departe e imposibilă, Decebal avea să reîntre în vechea-i condiție de rege clientelar, restituind lumea de fugari romani cari încă de atunci preferau fiscalității imperiale și războaielor civile traiul puțin împovărat și garantat cu desăvârșire supt stăpânirea barbarilor. *Dar el va trebui să părăsească o întreagă bucată de pământ, probabil Banatul, pe care cuceritorul începu s'o organizeze.*

În mai bogata povestire a aceluiași Dio păstrată, nu de acest târziu compilator Xifilin, ci de Bizantinul din secolul al VI-lea Petru Patriciu¹ îl vedem pe rege rugându-se de pace prin comaiții lui pletoși, prin „boierii“ cu căciuli, *taraboștii* sau *pileații*², cari pun jos armele și, ca burghesii de la Calais, își leagă mâinile la spate ca robii. Ei oferă desarmarea completă, cu dărâmarea noilor cetăți de tip roman, și acea retragere de pe „teritoriul cucerit de Traian“³. Nu va avea alte legături decât ale Romei. Și grija cu care se înseamnă că „nu va ținea pe lângă el niciun oștean roman“⁴, arată că

τε ἐνταπεινωμένα ἔλαβε καὶ ἐν αὐτοῖς τὰ τε ὄπλα τε, μηχανήματα καὶ τὰ αἰχμάλωτα, τὸ τε σημεῖον τὸ ἐπὶ τοῦ Φούσκου ἄλλον εὔρε. Prinderea surorii lui Decebal. Menționi a trei ofițeri romani (Sura, Claudius Libianus, Maximus).

¹ Dio Cassius, *l. c.*, 9; Petrus Patricius (după același izvor), ed. Bonn, p. 123.

² Pentru ceilalți „cu pletele“, *comaiți*, v. Cassiodor, *Varia*, IV, 49: „*universis provincialibus et capillatis*“.

³ Παραχωρεῖσαι δὲ καὶ τῆς γῆς ἣν ἐκράτησεν ὁ Τραϊανός; *ibid.*

⁴ Μηδὲ στρατιώτην Ῥωμαίων ἔχειν ἐγγὺς ἑαυτοῦ; *ibid.*

el devenise un adăpost al nemulțămiiților din Imperiu. De altfel, după Dio Cassius el admisesese încă înainte de înfrângere și un delegat imperial lângă dânsul ca represintantul regelui Angliei lângă rajahii indieni¹. Căzând la pământ, regele învins se închină fățarnic.

E de admis oferta lui Decebal de a primi condiții din partea aceluia care venia cu așa de impunătoare mijloace și cu atâta prestigiu personal. E mai greu ca să se creadă că solii trimiși aparținură întâiu simplilor țerani pentru ca pe urmă numai să apară „căciularii“ lui, ci propunerea de întâlnire cu Romanii ar putea veni mai curând de la aceștia, cari întrebuinșaseră acest sistem ca Tracii pentru a pune mâna pe un Rhoimetalkes. Înștițarea către Traian pe buretele cu inscripție latină trimes de Buri e o copilărie și de sigur izvorul întrebuințarea avea alt sens².

Presupusa alianță a lui Decebal cu Sciții, de care vorbește o notă la Casiodor³, mai ales aceia cu Sardonius, care ar fi un rege sarmat⁴ ori scit, din textul, rău citit, al lui Aurelius Victor am lămurit-o într'o recentă comunicare la Academia Română: de fapt e vorba de *pileati* și *comati* (și nu de *Sati*, ca într'un manuscris, interpretat ca *Saci*, și de acolo, în în legătură cu Σάκαι greci, Sciți; abrevierea paleografică a lui *com* dă înfățișarea unui *s*), iar Sardonius (v. Arsarhaddon al vechii istorii orientale) se leagă de campaniile *asiatice* ale lui Traian.

Un agrimensur, Balbus, în cartea lui către amicul său Cel-sus, dă știri neașteptat de noi și vii cu privire la campaniile

¹ Σταλῆναι γέ τινα τὸν συμβηρόμενον αὐτῶ.

² V. mai sus, De la Berge atrăsese de mult atenția asupra semnificației de mâner de sabie al cuvântului și asupra a două texte latine care arată că acolo se scriau mesagii secrete (o. c., p. 43, nota 9). Pentru aliații buri (este și o Buridavă, dar aceasta nu hotărăște originea lor dacică, precum apropierea lor ca „limbă și cultură“ de Suevi de către Tacit nu ne poate face a-i alipi, nici așa, de Germani, cum o face d. Paribeni). V., de curând, erudita lucrare a d-lui D. Berciu, *Burii-Buridava-Burebista* (în ultimul titlu o ipotesă atrăgătoare) dar cea cu bura Piroboridavă nu se poate susține (*Publicațiile Institutului de arheologie olteană*, III, Craiova 1931).

³ *Chronicon*: „Traianus de Dacis et Scythis triumphavit“.

⁴ Dar v. regele Sauromates în legături cu Pliniu, *Epistolae*. Cf. comunicația mea despre Tropæum, în *Mem. Ac. Rom.*, 1936.

lui Traian contra Dacilor, *ba chiar la aceasta*. El arată că se ocupa de această lucrare a sa când a intervenit expediția imperială, *clara sacratissimi imperatoris nostri expeditio*. El iea parte ca ostaș la dânsa, „negândindu-se la nimic alta decât gloria războiului“. „Intră deci în țara dușmană (*hostica terra*), unde din ordinul Impăratului se fac valuri, *ingens vallorum moles*. Se văd încă dușmanii atacând pe malul stâng, *ex proxima ripa*, dar se fac studii pentru poduri. Se caută în ce condiții s'ar putea sui pe colinele munților (*expugnandorum deinde montium altitudines ut scirem*). Se reia deci lucrul, iar după ce „prea-marele împărat a strâns de aproape Dacia cu biruința“ — și autorul poate veni odată pe an din Nord (?) —, el se întefește¹. De altfel, și marele istoric german al Romei Niebuhr vorbea de „ingine:ul care a servit pe Traian la cucerirea Daciei și a măsurat înălțimile Alpilor ardeleni“². El a servit în primul războiu dacic, în care în adevăr era vorba numai de o „deschidere a Daciei de aproape“, *Daciam proxime reseravit*³.

Dar războiul, de atâta vreme întrerupt pentru a crea drumurile, fusese *mai mult o scotocire decât o campanie cu un inamic care opune o armată* și se luptă în câmp deschis. Am spus că samănă cu îndărătnica operă de curățire, a naturii și a oamenilor, îndeplinită de August în Dalmația. Nu e vorba de urmărirea adversarului pe drumuri existente și cunoscute; fiecare pas a trebuit să fie găsit și cercetat. Astfel ar fi după Jung și pasul Vâlcanului, străvechiu cu tot numele lui slav (de la *vâlc*, lup, nume care s'a întins și la oameni, până la Vâlcea-Farkas din secolul al XIII-lea)⁴. Ră-

¹ Lachmann, *Grotatici veteres*, I, p. 93. La Balbus, *Ad Celsum expositi et ratio omnium formarum*: „postquam ergo maximus imperator victoria Daciam proxime reseravit, statim ut e septentrionali plaga annua vice transire ad studium meum tamquam ad otium sum reversus“. — Pentru *chorometri* și *Rev. Arch.*, VI (1905²), p. 488, no. 188 (citată).

² F. Blume, K. Lachmann și A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, II, Berlin 1852, p. 4.

³ Cf. și observațiile lui Lachmann, în același volum, pp. 135-6 și ale lui Mommsen, *ibid.*, p. 147: el se gândia însă și la Domițian. Dar atunci nu se măsurau munții Daciei!

⁴ *Pässe*, p. 3: „Wahrscheinlich ist auch der Vulkanpass von den Römern forcirt worden“. Și el adauge că astfel se putea împiedeca

mâne însă neidentificabil al doilea pas spre Sarmizegetusa, citat numai la Iordanes: „per Boutas“¹, dacă nu se admite cetirea „Boicas“, prin teoriile Boilor celți, ai lui Kritasir, de la Apus².

Oricum, Decebal era de acum înainte închis în munții săi, pentru o lentă agonie.

La Roma se înfățișează de învingător trimeșii spre închinare ai dârzului neam. Făcură ce li se ceru: în Senat, depuseră armele, ridicară mâinile spre rugăciune și, deprinși cu limba latină a celor cari-i biruiseră, ei rostiră cuvintele sacramentale. Emoția, în lumea deprinsă de mult să fie înspăimântată cu primejdia dacă, trebui să fie mare înaintea acestor ostași îmbrăcați în largi cămăși de in, cu picioarele strânse în ȋtari și purtând o căciulă turtită care sămăna cu de mult cunoscuta bonetă frigiană. Monede fură bătute cu prizonieri îngenunchiați și Dacia căzută la pământ³.

Urmă triumful, luptele de gladiatori și spectacole de teatru în care — urât vițiu al vremii, de care nu era scutit nici Traian însuși — apăru și histrionul drag inimii Impăratului⁴.

De a doua zi însă, cum nici nu se putea altfel, Decebal călcă pacea. Din nou se formă în jurul lui coaliția care-i creștea puterile, și din nou nemulțămii din Imperiu, elemente latinisate sau chiar latine, alergau la dânsul. Opera de fortificare din care ni-au rămas în Ardeal turnuri ca acela din Costești, în care archeologii au voit să vadă însăși capitala dosită, ferită a mândrului barbar, fu reluată. Din nou plecară expedițiile de pradă care erau mai mult un mijloc de sfidare a puterii romane decât unul de aprovizionare a unui popor deprins de veacuri a trăi din agricul-

o retragere a Dacilor. Și el îndrepta la monedele, 200 de tetradrame barbare, găsite acolo; Goos, *Chronik*, 44; *Archiv f. sieb. Landesk.*, XIV, p. 74.

¹ *Getica*, c. 12.

² V. și Davis, *Trajan's first Dacian war*, în *Journal of Roman Studies*, VII (1917).

³ Cohen, *o. c.*, n-le 174, 254, 525, 598, 601. — Pentru trâmbișa celții, *carnyx*, și la Daci, Pârvan, *Getica*, p. 523.

⁴ Dio Cassius, LXIII, 10.

tură. De aceștia pare a se lega noțiunea la Pliniu, în Scrisori, a năvălirii unui Susagus. Strâns la Dunăre de „provincia ocupată“, regele dac se întindea silnic spre Panonia prin năvălirea unor ținuturi iazige pe care Roma le reclama pentru sine¹.

Arcul de triumf din Ancona, unde e *accessus Italiae*, e în legătură cu lucrări la port după primul războiu dacic; *el represintă o poartă deschisă spre acest Orient care-l chema continuu pe Impărat*².

Pentru noua campanie puțin se poate stabili sigur. Dar faptul că n'avem decât un izvor³ care e, de sigur, însemnat prin aceea că Dio Cassius a guvernat însuși prin aceste părți, dar pe care nu-l cunoaștem decât prin resumatele bizantine ale lui Petru Patriciul și Xifilin. care, acesta din urmă, caută mai mult bucăți alese anecdotice și sentințe, a permis oricui să construiască pe linii de ocupație profesorală al doilea războiu dacic.

Nu e fără interes a se vedea unde a putut duce imaginația „metodică“ a învățaților profesioniști. Încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, un Alfons Ciaconus încerca să scrie Istoria războiului dacic după represintările de pe Coloană⁴. Tot ce s'a adus în vremea noastră, până la tăgăduirile curajoase, de dăunăzi, ale unui Petersen, nu face decât să clădească zădarnice conjecturi istorice și militare pe o simplă serie de tablouri reprezentative, simbolice.

≡ Schiller admitea pentru primul războiu două poduri de

¹ Și M. Suflu admite că legătura mergea și până la Parți; *Rev. Arch.*, XLII (1881), p. 206.

² De la Berge, *o. c.*, p. xxxiii.

³ V. și Cantarelli, *Le fonti per la storia dell' Imperatore Traiano*, 1895. Cu dreptate vorbește d. Domaszewski despre „cărțicia lui Suetoniu, comodă pentru sărăcia de spirit a vremii următoare“, despre „scheletul de fapte și nume uscate, presintarea târătoare (*schleppend*), blănită (*verbrämt*), cu sărăcăcioasă retorică de școală“ a lui Dio Cassius (*Gesch. der röm. Kaiser*, I, p. 9). Și are dreptate să adauge și „lipsa de viață“ a lui Mommsen pentru *istoria Imperiului*, așa de bine înțeleasă juridic (*ibid.*).

⁴ *Historia utriusque belli dacici a Traiano Caesare gesti, ex simulacris quae in columna eiusdem Romae visuntur collecta*, Roma 1576.

Fig. 15. — Barbari sarmați în Scitia Minoră
(după monumentul de la Adam-Clisi)
Studnicka, o. c., fig. 77.

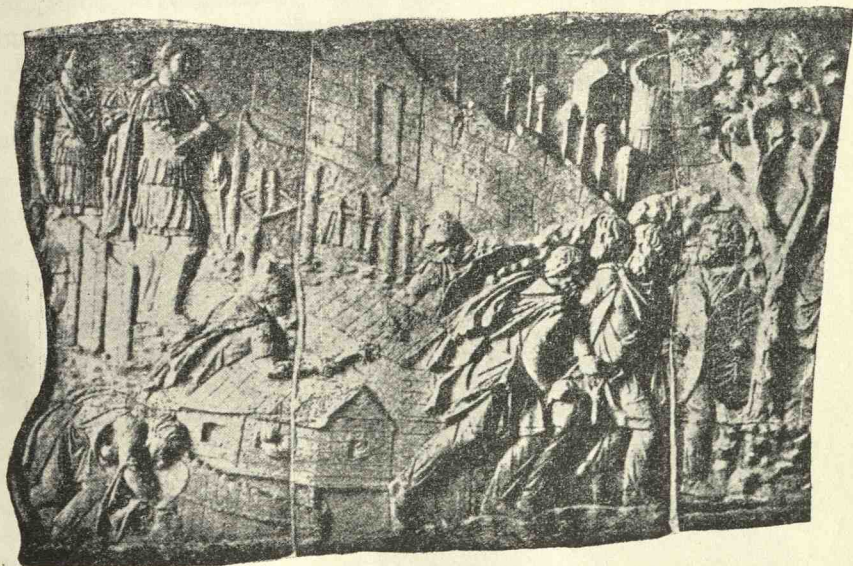

Fig. 16. — Din luptele romano-dace.
După Coloană, în Cichorius; și în Cațarov, *Kultur*, p. 28, fig. 3

vase: la Viminiacium și la Taliata (Golubinie)¹, o armată care ar fi mers spre Tibiscus, alta pe linia Cernei cu Manius Laberius Maximus, a treia, cu Lusius Quietus, pe la Bononia-Vidin spre Jiu și Pasul Vulcanului², precum Domaszewski încerca să fixeze și el căile de pătrundere ale primei campanii fixând trei armate: a Impăratului, a aceluiași Laberius Maximus, care-l găsește în pasul Teregova și armata Panoniei, care ar fi „colaborat la supunerea țerii la Sud de Murăș până la Tisa“³; oferta de pace a lui Decebal se produce atunci; se trimet Lucinius Sura și Claudius Livianus: Decebal nu vrea să vie personal, dar Lusius Quietus ia tranșeele de la Tapae, și astfel Traian recuperează cele pierdute de Fuscus (dar știm din Marțial că aceasta se făcuse supt Domițian), — la capăt venind predarea lui Decebal⁴, tot așa se clădește acum, după semnele sigure din Coloană, o trecere a lui Decebal pe la gurile Dunării, și cu Sarmății, în Moesia-de-jos. Traian ar fi alergat de la Drobetiae pe Dunăre la Oescus ca să împiedece întrarea Dacilor în Tracia. Cu legiunea I Minervia și trupe de la Rin, el caută a tăia retragerea Dacilor. Se zugrăvește o luptă pe lună acolo unde s'a făcut „trofeul“. Dar o luptă hotărâtoare“ e aceia din Em, unde învingătorul va clădi Nicopolis ad Istrum. Până atunci cinci senatori căzuseră.

Astfel istoricul german reproduce părerea lui Tocilescu despre marea bătălie de la Tropaeum cu Decebal însuși și aserțiunea lui Amian Marcellin despre aceia de la Nicopolis ad

¹ *L. c.*, p. 551.

² *Ibid.* — El crede în luarea cu asalt a Sarmizegetusei, prin nimic dovedită. Schiller completează însă știrile, lui De la Berge (*o. c.*, p. 38 și urm.) despre elementele militare întrebuintate. Prețioase sânt și observațiile privitoare la cronologie; *ibid.*, 529, nota 6. Dar v. *C. I. L.*, V, 6974-82; *C. I. Gr.*, 6763 și pasagiile din Scrisorile lui Pliniu, no. 74, 8, 4. — Nu văd însă, în povestire, nici baza documentară, nici posibilitatea pe hartă.

³ *Gesch. der röm. Kaiser*, II, p. 173 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 174. D. Domaszewski mai crede că al doilea Pas, „Bautae“, „ar fi fost“ în Sud, din valea Oltului (?); *ibid.*, p. 163. — Pentru expediția pe malul Oltului v. și Couissin, în *Rev. Arch.*, 1928², p. 77, nota 2.

Istrum. De altfel și Torilescu admitea această victorie și drumul prin Grecia. Cu un grăunte de bun simț, reia această ipotesă și Cichorius¹.

Venind la adevăratul răspuns roman care nu putea să întârzie după noile provocări dace, războiul era pentru Traian doar numai unul de luare în stăpânire, cu orice preț, fără nicio cruțare și fără nicio zăbavă. Granița Romei trebuie să se prindă de cetatea de munți a Ardealului (105-6).

Deci drumul a trebuit să se facă, nu cu largul și zădarnicul imens înconjur prin Corinț, Atena și Bizanț, nici pe uscat de-a lungul coastei italice, ci pe liniile ce se urmau mai târziu: deci prin Zara, unde găsim o urmă a lui Traian, și, prin Niș, spre Sirmiu².

S'ar fi putut trece Dunărea, ca întâiași dată, pe un pod de vase. Dar Traian porunci să se facă, supt conducerea marelui arhitect Apolodor din Damasc³, un pod de piatră, veșnic, podul ale cărui rămășițe răsar încă din vreme în vreme ca o fantomă din apele Dunării supuse pentru întâiași dată. Douăzeci de stâlpi, nalfi de cinezeci de picioare peste basă, lafi de alfi șazeci. Arcade-i legau la distanță de o sută șaptezeci de picioare⁴.

Și aici povestirea luptelor lipsește. Singurul care presintă

¹ *Die Reliefs der Trajanssäule*. Și Petersen, în *Trajans dakische Kriege*, răspinseseră această idee absurdă. — V. și articolul *Ulpus* în *Lübkers Reallexikon*.

² Itinerariul pe care-l admit Cichorius și d. Stuart Jones. Pentru celelalte v. și Paribeni, *o. c.*, I, p. 282. Cei ce susțin încunjurul cred, naiv, că află astfel explicația monumentului de la Adam-Clisi. — V. mai departe. — Mai curioase încă propunerile lui Domaszewski, în *Philologus*, 1906.

³ Procopiu, *De aedificiis*, IV, 6.

⁴ *Ibid.*, 13. Traducere și interpretare de Odobescu și Anghel Demetrescu, în versiunea lui Dio Cassius de acesta (publicația Academiei Române, 1878). Cf. și Tzetzes, II, 67 și urm. Discuție în Aschbach, *Ueber Trajans steinerne Brücke*, Viena 1859. Cf. D. Tudor. *Podul lui Traian de la Drobeta*, Craiova 1931; A. Decei, în *Anuarul institutului de Studii clasice*, 1928-32, Cluj 1932 (citate). D. Paribeni crede că zidirea podului era în legătură cu țara anexată, deci anterioară războiului al doilea (*ibid.*, I, pp. 276-8). — Pare total neadmisibil.

domnia lui Traian, acest fost guvernator al Panoniei, Dio Cassius, cunoscător deci al acestor locuri, se prinde doar de un nou incident, menit să arăte valoarea soldatului roman, iar, în afară de aceasta, se mulțamește să spuie că Traian „a condus războiul ținând samă mai mult de consolidare decât de răpesciune“ și ajungând la victoria finală numai „târziu și greu“¹. Atacul principal se dădu pe la Olt².

Același Dio, aplecat la anecdote ca totdeauna³, vorbește, după ce se atinge noi oferte de pace — ele erau o despăgubire pentru cheltuielile făcute și mai ales *restituirea hotarului vechiu la Dunăre*⁴ — și un nou apel la obișnuții aliați de jur împrejur, de o încercare a regelui dac de a-și ucide temutul inimic în calea spre Dunăre prin niște „fugari“ cari făceau parte firește din trădătorii Romei⁵. Încercarea nu pare potrivită cu sufletul aprig al unui luptător fără ascunsuri. Tot așa nu pare întemeiată nici povestea despre atragerea unuia din comandanții romani, Casiu Longin⁶, pentru a-i da lui Traian să aleagă între uciderea acestui prizonier făcut printr'o urâtă trădare și între primirea condițiilor pe care le pune.

În schimb, înșelarea prin îmbierea la o conyorbire pentru a pune mâna pe un șef barbar era, cum am văzut-o în cazul lui Rhoimetalkes, un mijloc întrebuițat de Romanii însiși în legăturile cu astfel de dușmani. Sinuciderea lui Longin ca să nu puie pe Împărat într'o dureroasă alternativă face parte însă din materialul anecdotic la care ține așa de mult Dio Cassius. Și-i place să urmeze arătând că, atunci când Decebal s'a arătat gata prin trimeterea centurionului ce fusese

¹ Δι' ἀσφαλείας μᾶλλον ἢ διὰ σπουδῆς; LXVIII, 12.

² Un soldat face un jurământ „ad Alutum flumen secus mont[em] Caucasi“; Herzen, no. 5930. Dierauer admite atacul „am Eisernen Thor- und Vulkanpass, vielleicht auch weiter gegen Osten am Rhoten Thurm“ (o. c., p. 100).

³ Cf. Sickel, *De fontibus a Cassio Dione in conscribendis rebus inde a Tiberio usque ad mortem Vitellii gestis adhibitis*. Cf. și Gutschmid, *Kleine Schriften*, V, p. 356 și urm.

⁴ LXVIII, 12.

⁵ *Ibid.*

⁶ Altul decât omonimul „progener“ al lui Tiberiu; Tacit, *Ann.* VI, 15, 45. Poate același ca și Cassius Longus (*sic*), prefect al castrilor, *Historiae*, III, 14.

pe lângă Longin să predea trupul celui mort, Traian preferă să scape viața acestui biet ostaș¹.

O descoperire recentă a scos la iveală pe unul din principalii ajutători ai lui Traian în acest războiu: pe C. Iulius Quadratus Bassus, care rămase și după războiu, guvernând țara cucerită; Adrian va ordona ridicarea unui monument la Pergam în amintirea acestui om meritos (mort în 118²).

Tot atunci, se pare, și Maurul Lusius Quietus, scos din oaste pentru anume păcate, venise să ofere lui Traian, pentru ispășire, un grup de călăreți ai săi și oamenii deșertului, din țara lui Iugurtha, făcură aici isprăvi vrednice de a fi însemnate în pomenirea războiului dacic³. Și alte amănunte mai răsar ici și colo. Astfel a lui Papirius Marcellinus, cel care, ca și Longin⁴, a fost „prins de Daci în războiu“⁵. În cursul războiului și după, se decorară mulți alți ostași și cu coroane de aur⁶, lanțuri, brățare din același metal. Astfel, un Funisulanus capătă o astfel de coroană: el comandă apoi în Moesia-de-sus⁷.

— In Ardeal, lângă Bistrița, s'a găsit ca podoabă de cal o scenă de luptă cu barbarii, în care aceștia, cu scuturi simple,

¹ Dio Cassius, LXVIII, 12. Longinus e pomenit și în „gromaticul“ Hyginus, ed. Lachmann, I, p. 124.

² Th. Wegand, *Zweiter Bericht über die Ausgrabungen in Pergamon*, 1928-32. Cf. *Année épigraphique*, 1929, no. 98; *Rev. Arch.*, 1933², pp. 437-8: „Στρατηλάτην γενόμενον δακικοῦ πολέμου κ. συναθέλομε τὸν ἐκεῖ πόλεμον αὐτοκράτορι Τραϊάνῳ, τιμηθέντα θριαμβικαῖς τιμαῖς... Οὗτος ἔτι στρατευόμενος ἐν Δακίᾳ καὶ τὴν ἐπαρχεῖαν διέπων τελευτᾶ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ, etc. In *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1934, de von Premerstein, biografia lui, precisând la ce campanie a luat parte, cea de-a doua, în calitate de *comes* al Impăratului. Cf. și *Rev. Arch.*, 1934², p. 277: „Adlectus inter comites Augusti expeditione dacica II ab Imperatore Caesare Nerva Traiano“.

³ Dio Cassius, LXVIII, 32. Cf. Carcopino, în *Istros*, I, 1.

⁴ Pomenit și la „gromaticul“ Hyginus, ed. Lachmann, I, p. 124.

⁵ „Decepto a Daciscis in bello proelio“; Dessau, *o. c.*, II², 942, 8502. — Forma Dacisci, „Dăceștii“, e influențată de a Scordiscilor și Tauriscilor. Ea a putut să existe și la Daci, căci *dava* nu e decât satul.

⁶ De la Berge, *o. c.*, p. XL, no. 91; p. XLI, no. 93; p. XLV, no. 95; p. XLIII, n-le 96-7. Cf. *Bull. de corr. hellénique*, 1904, p. 425; Dumont, *o. c.*, p. 450.

⁷ *C. I. L.*, III, 4013.

A

N

Fig. 13. — Monedă a lui Traian.
Zeitschrift für Numismatik, V. p. 250.

Fig. 12. — Monedă cu Romulus
Mionnet, o. c., II, p. 202.

6

5

4

3

2

1

Fig. 14. — Monede cu podul lui Traian.
Anuarul de studii clasice, I, p. 162.

goi până la brâu, cu ițari strimți, cu brâu și luptând cu un cuțit scurt și o armă de aruncat, trimet la luptele de cucerire¹.

Resistența Dacilor a fost așa de dâră, încât Fronto spune că ostașii duși în Asia puteau desprețui pe Parți și săgețile lor după „rănille imense deschise de coasele Dacilor”².

Un element de autenticitate, în ce privește starea de spirit a Romanilor față de biruința așa de greu smulsă, îl reprezintă monedele romane. Încă din 102 ele reprezintă pe Dacul rugător sau căzut la pământ, ori însăși Dacia făcând același omagiu, pe lângă tipuri cunoscute. Urmează la 103 tristeța Dacului învins. În cursul războiului al doilea, pedeapsa romană e îmbrăcată în râul Tibru, care se aruncă asupra zânei Daciei, pe când alte monede presintă Danubiul-zeu și podul, apoi și atacul lui Traian călare asupra lui Decebal dărâmat. Se văd pe cutare din ele cei ce sânt aduși de legionari ca să se închine, sau învinsul legat la spate cu cele două cosoare trântite jos, sau cu două scuturi, Dacul vărsând lacrimi, același așezat pe scuturi ori apăsător de greutatea scutului³. Un șir întreg va prezenta icoana victoriei sau triumful. Dacia, devenită provincie, va înfățișa spice și steaguri⁴.

¹ *Arch.-ep. Mitt.*, XII, tabla iv. Cf. *ibid.*, p. 138 și urm. Domaszewski, comparându-le cu alte descoperiri, vede însă numai o formă tipică pentru podoaba calului unui triumfător roman.

² *Sagittarum ictus post ingentia Dacorum falcibus inlata volnera despiciant habentibus; Frontonis et M. Aurelii Epistolae*, p. 205. — Schiller, *o. c.*, I², p. 571, admite totala distrugere a Dacilor. — Cf. și *Sbornicul bulgar*, XX, p. 27; *Rev. Arch.*, VI (1905²), p. 495, no. 218.

³ V. și C. Moisil, *Monetele Impăratului Traian referitoare la războaiele cu Dacii și la cucerirea Daciei (Studii și cercetări numismatice, II)*, 1930, din „Bul. soc. num. rom.”, și în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul*, 1918-1928, III.

⁴ Inscriptiile false nu lipsesc: una ar privi descoperirea comorilor dace; *C. I. L.*, III, 69. Alta, cu „victo Decebal”, ar veni de la Traian însuși; *ibid.*, 70. O a treia ar glorifica opera: „Virtus romana quid non domet; sub iugum ecce ceptus et Danubius”, cu înfățișarea podului (aflată la Sarmisegetuza „sau la Severin”), *ibid.*, 71. Se povestește pășania lui Decebal: „Nonne dixi tibi, Decebal, funestum est Herculum lacessere; non recte fecisti, tua ipsi quod iaces manu, sed te utcumque Caesar vicit, tutit”; *ibid.*, 77. Ciudată și inscripția lui Adrian „cuius virtute Dacia imperio addita felix est”; *ibid.*, 81.

Decebal se împotrivi până în ultima clipă. Nobilă și mândră fiară grămadită în bârlogul ei, el nu voise să se deie viu. Și la Romani pe atunci cel care suferia o catastrofă se credea dator să-și facă samă aruncându-se în sabia lui. Monarhul dac, Împăratul barbarilor, urmă datinii deosebite a poporului său, care, credincios al ideii de nemurire, cunoștea alte drumuri spre o liniștită viață eternă. În ultimul adăpost de munte, după ce ascunsese în peșteri, iar nu cufundase supt apele Streiului, o parte măcar din comorile mult timp adunate, el întinse masa din urmă singurilor săi tovarăși, cari sorbiră împreună izbăvitoarea băătură a morții, și, apoi, se acise, singuratec, cu sabia. Traian spune în cutare scriere a lui Julian că spiritul desprețuitor de moarte al lui Zamolxe a ținut drepti în fața lui pe Daci¹.

Serbându-și mărețul triumf, cu solii, — se spune —, de la nu știu ce depărtați Indieni, el nu putu să târască în lanțuri un astfel de învins, ci numai să înfățișeze capul tăiat al lui Decebal ca dovadă că Roma nu va mai avea să se

Și celebrul „m. Dacorum Iassiorum“, *ibid.*, 84. S'a iscodit și o inscripție în care, arătându-se că Traian era să piară în luptă sau prin conspirație, ostașii strigă: „cât de puțin a lipsit ca Roma să plângă, dar Traian e viu: vai fie, Decebale“ (*ibid.*, 66). Se glorifică acela „cuius nutu et auspiciis provincia Dacica gubernatur“ (*ibid.*, 83). S'a adaus la orașe o Sergidava, la dregători „un *praefectus ripae Tibisci, Danuvii, curator pontis Aug. in Moesia*“ (*ibid.*, 90). Pentru pitoresc s'a inventat un Regulus, frumos „ca iacintul sau narcisul“, care înaintea dregătorilor „a săltat, a cântat și cu jocurile lui pe toți i-a distras, tuturora li s'a plâns“ la cei doisprezece ani ai lui. S'a dovedit și ea falsă.

¹ S'a vorbit, cu exagerare de averile lui Decebal, îngropate în albia Streiului. V. Aulus Gellius, X, xxv; XIII, xxiii; Lydus, II, c. 8. Cf. Carcopino, *Les richesses des Daces*, în *Dacia*, I. Ele erau nu în comori ascunse, cum, de altfel, le obișnuiau Tracii, ci în posibilitățile minelor de aur, de o așa de mare vechime. Legenda apelor date înlături pentru a se ascunde în albia lor ce e mai scump unui neam este, am spus-o, un articol de folklore care se întâlnește și pentru mormântul tănuit, în Sudul Italiei, al Visigotului Alaric. Pentru comorile lui Decebal și ale lui Alaric, Salomon Reinach, *Rev. Arch.*, I (1911), p. 13 și urm. I se pare că, fără legătură între ele, cele două episoade sânt „folkloristice“ apoi, mai târziu, A. van Gennepe, *La tombe d'Alaric*, *ibid.*, XIX (1924), p. 195 și urm. (admite povestea lui Iordanes, *Getica*, p. 99, pe baza obiceiurilor de azi la unii sălbateci).

încaiere cu dânsul¹. Dușmanul cel mai îndrăzneț, cel mai statornic și mai viclean, dar și sufletul cel mai mare prin ambiție și rezistență pe care până atunci îl întâlnise această Romă imperială.

Ce soartă putea să aștepte pe Decebal se poate vedea după a lui Bato și Pinetus, șefii, unul prins, altul constituit prizonier, ai răscoalei Dalmaților². Sfârșitul dârzului barbar fu vrednic însă și de viața lui și de întreg trecutul de lupte pe care-l încorpora, ca și de credința pe care i-o arătase neamul.

Traian, ducând apriga țeastă la Roma, știu să prețuiască valoarea învinsului. Adrian, în versurile sale pline de sentiment — se știu cele îndreptate către „sufletelul“ lui care se poate stânge, — cântă cornul de zimbru îmbrăcat în aur al „regelui dac“ pe care biruitorul lui îl închină lui Zeus Kassios³:

Lui Zeus Kassios închină acest dar Traian

Din neamul lui Aeneas.

Domnul oamenilor, Impăratul din cer⁴.

Triumful roman din acest timp îl descrie, de și în legătură cu războaiele punice, Alexandrinul contemporan cu Traian, Apian. Trâmbișași precedă carele cu spoliile. Urmează „turnurile care imită cetățile cucerite și descrierea și înfățișarea celor întâmplate“ — *ceia ce se va copia și îmbogăți pe Coloana lui Traian*⁵ —, după care, ca după victoria asupra lui Decebal — alt triumf n'a putut să vadă istoricul —, vine „aurul și argintul, și bătut ca monedă și nebătut, și orice alta de acest fel“. Se înșiră coroanele decernate Impăratului; boi albi sau, când e cazul, elefanți se văd pe urmă, alături de captivi. Intre lictori, citariști și „satiri“, încununăți cu aur, după „pompa

¹ Dio Cassius, *l. c.*, 14. *Caesares*, cap. 22.

² Velleius Paterculus, II, cxiv.

³ *Anthologia Palatina*, VI, 152; întâiu semnalată la Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 14.

⁴ V. și Suidas, la Kassios. De altfel și Densusianu, *Dacia*, p. 11, nota. Pentru cornuri de băut la Germani, v. între alții, și Isidor, *Etymolog.*, XII, 1, 34. După *Rev. Arch.*, I^a, p. 250 și urm. (și așa-zisul corn al lui Attila).

⁵ Pentru noutatea genului, Paribeni, *o. c.*, II, p. 247.

tirenică a Etruscilor arhaici“, în cântece și danțuri, după caraghiosul care, în bogate haine, caracterizează pe învinși, stărnind râsetele mulțimii, apare, în fumul de tămâie, Împăratul pe carul zugrăvit, supt coroana de aur cu pietre scumpe, în mână cu sceptrul de fildeș și ramura de laur. Dacă e o familie, ea urma, ca și întovărășitorii în campanie. La capăt ostașii încoronați și fiind aceleași stilpări de dafin, cu voia să-și laude ori să-și cârâie șefii¹.

Atâta se știe despre una din cele mai mari fapte ale Romei imperiale². Insemnările, pe care trebuie să le credem mai mult un itinerariu, ale lui Traian însuși, notele al căror cuprins și a căror țință nu le putem găci, ale medicului grec Kriton, au dispărut. Cu totul altfel s'ar înfățișa amândouă aceste războaie dacă am avea ceva cu atât de amănunțita și de precisă povestire a lui Cesar despre supunerea, cetate de cetate, a întinsului teritoriu galic!

Uitarea s'a întins însă, definitivă și aproape desăvârșită, asupra acestor isprăvi, tot așa de onorabile pentru învins ca și pentru învingător. Pare că asupra acestui lung și sistematic măcel, care a putut părea multora o adevărată stărpire intenționată, pe când era numai îndărătnică urmărire, într'un războiu de *guerillas*, din vale în vale, din pisc în pisc, până la ultimul loc de scăpare a unui neam care se voia cu orice preț liber, apasă blăstămul regelui vânat până la peire.

Am spus că strălucita Coloană, într'o succesiune artistică deosebită de cea naturală, *confundând deci adesea, neîndoielnic, scenele din ambele expediții*³, presintă numai episoade

¹ *Rom.*, VIII, 66. Cf. triumful lui Pompeiu în veșmântul presupus a fi fost al lui Alexandru-cel-Mare, cu o represintare a întregii tragedii lui Mithridate, plus chipurile zeilor învinși; *ibid.*, *Mithr.*

² Despre războaiele „getice“, nu „gotice“, v. un fragment la Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, IV, p. 373. Pentru planul de a le descrie al lui Caninius, Pliniu cel Tânăr, *Ep.*, VIII, iv.

³ D. Paribeni nu află răspuns la întrebarea de ce pentru „al doilea războiu“ sânt mai mult scene sacramentale și crede că aceasta vine din caracterul personal pentru Traian al Coloanei (*ibid.*, I, pp. 282-3). Totuși o Victorie separă cele două acte. Și d. Paribeni, după ce a trecut prin toată această negură de ipoteze, trebuie să

corespunzătoare cu episodica presintare a singurului martur, el însuși însă ceva mai târziu, supt Adrian, urmașul cuceritorului. Prin marele număr al scenelor pe care le înșiră ea corespunde unui fel de visiune capricioasă a epocii care a urmat strânsei înțelegeri sintetice întrupate în frumoasa, dar plină de greutate formală, operă a lui Tacit.

Căci, de fapt, episodic¹ s'a dezvoltat însuși acest războiu din cauza rezistenței locale a acestui popor de săteni care nu oferia capitole de luptă largă, disciplinată, ca Galii în ultimelor lor sacrificii, cari n'au mers însă niciodată până la jertfa supremă, până la imolarea unei întregi societăți de ostași.

De sigur că Decebal e una din ultimele mari figuri ale anticității și una din cele mai mândre încorporări în afară de Roma ale ideii imperiului milenar. Dar mai vrednică de admirație decât partea lui personală în apărarea unei patrii vădit condamnate la moarte e voința neamului său de a nu se da cuceritorului. Pe aceasta o glorifică sculpturile măiestre datorite probabil unor Greci, dar unor marturi ai evenimentelor de pe Coloana comemorativă.

Partea pe care au avut-o călăreții sarmați, întru cât îi putem admite, pe cari-i vedem în platoșă de solzi mărunți cu un coif de imitație romană pe cap, pe când alte triburi apar cu lungi rochii încrețite de sus în jos ca ale țeranilor unguri de pe Pustă², a trebuit să fie slabă, mai ales în regiuni muntoase unde acțiunea însăși a Romanilor a trebuit să se fărâmițeze, acesta fiind caracterul terenului și dată fiind și opunerea invisibililor localnici, în *mici trupe de curățire și de consolidare înceată. Ideia însăși a unor marșuri triumfale ori chiar a unei acțiuni sistematice trebuie înlăturată*. Toate văile au trebuit cercate de mici detașamente în tendința de încercuire a lui Decebal în sacra capitală a zeilor ocrotitori.

scrie: „Dalo studio che ho fatto del monumento (colonna) e delle varie interpretazioni mi sembra che non posso ragionevolmente farmi una identificazione completa e sicura“ (o. c., I, p. 287).

¹ Incercări de precisare locală și în I. Marțian, *Urme din războaie ale Romanilor cu Dacii*, Cluj 1921.

² V. figura 28, în Paribeni, o. c., I, la p. 296.

Une ori a fost și o contra-ofensivă. Dacii se văd în cutare basorelief trecând pe lângă pod într'una din încercările lor de surprindere¹. Ei aveau și asociați: acel Sugasus care ar fi dat lui Decebal pe un om al legatului Laberius Maximus², prins în Moesia, care e trimis de rege lui Pacor, stăpânitorul Parților.

Biruitoarul cu atâta trudă putea să spuie acum cu mândrie că „a biruit cu războiul neamul Dacilor și pe regele Decebal“³.

¹ Stuart Jones, reprodus și în Paribeni, *o. c.*, I, p. 232. Cea mai amănunțită cercetare a războiului rămâne a lui Dierauer, *o. c.* El scria după primele cercetări ale lui De la Berge în *Revue critique*, 1868, p. 53.

² Pliniu cel Tânăr *Ep.*, XV(XVI), Traian e înfățișat stând alături de viitorul său succesori Adrian, pe care-l îndrăgise de aceia (*Vita Hadriani*, c. III). Se vede critica denigrantă, exprimată și prin gura lui Constantin-cel-Mare, contra lui Traian. I se dă, în a doua expediție, lui Adrian, care se distinsese (putea el, mai târziu, să fie pentru părăsirea Daciei?) piatra scumpă dăruită lui Traian însăși de Nerva (*ibid.*). În general pentru războaiele dace, și Mommsen, în *Röm. Gesch.*, V, cap. 6.

³ De la Berge, *o. c.*, p. xxxvii, no. 85. Mențiunea războiului dacic și a unui „curator viae traianae“ (în Italia), *ibid.*, p. xxxviii, no. 88. V. și *ibid.*, p. xxxix, no. 89.

CAPITOLUL III.

Orânduirea Daciei

Operații în Scitia Minoră au trebuit să aibă loc¹, o arată Monumentul de la Adam-Clisi, de la „biserica omului“, cu baso-relieful care arată alți dușmani, cu hainele fâlfâitoare, cu aspectul fizic chiar deosebit. Numele de Tropaeum Traiani dat și pe monede acestei imense clădiri rotunde înlătură orice idee a unei amintiri de victorie mai veche, pe vremea Republicii. Dar, de fapt, aici, era vorba mai mult de o strajă, în forma mormintelor scitice din vecinătate, pentru asigurarea drumului care ducea la Tomi².

De fapt monumentul nu arată locul unde a fost câștigată biruința, ci, într-o regiune de mare și veche importanță, cheia spre Pont a șirului de întăriri care asigurau stăpânirea Romanilor în regiunile dunărene. El corespunde la Mare zidurile în munte ale Sarmizegetusei.

Furtwängler³, care arăta că pentru războiul cu Dacia nu

¹ Pentru războiul „sarmatic“ al lui Traian, și Filov, *Die Legionen*, pp. 42-3.

² V. comunicația mea din *Mem. Ac. Rom.*, 1936.

³ Furtwängler el însuși scrie: „die Wirkungen des Krieges erstreckten sich natürlich über die ganzen Donauländer und zeigen sich auch in den zahlreichen Stadtgründungen Trajans in Unter-mösien und Thrakien, zu denen ja auch die Stadt Tropaeum bei Adamklissi gehört“ *ibid.*, p. 57. Aceasta e „die Gewinnung der Donaugrenze“, de care vorbește tot el la pagina 58 din *Intermezzi*. Ca largă bibliografie: Tocilescu, *Castrul Tropaeum Traianm (sic) de la Adam-Klissi*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, VII (1894); același, *Fouilles*, p. 5 și urm.; Tocilescu, Benndorf și Niemann, *Le monument d'Adamklissi*, Viena 1905; Tocilescu și Bormann, în *Verhandlungen der 43. Philologenversammlung in Köln*, 1895, p. 196 și urm. și în *Arch.-ep.*

era locul să se ridice un monument așa de departe — și argumentul n'are valoare dacă ne gândim, nu la războiul înșuși, ci la rezultatul avut în vedere și realizat: tragerea liniei de apărare, și peste partea de jos a Olteniei și chiar a șesului muntean; vezi valul până la Giurgiu, găsit de Schuchardt —, și-a răs însă cu dreptate de încunjurul Peninsulei Balcanice de către Traian care ar fi făcut astfel mai mult o prealabilă demonstrație triumfală. Dar ideia lui, sprijinită pe criterii de artă că ar fi vorba de comemorarea victoriei lui Crassus asupra Bastarnilor, absurdă în ea însăși, — când au mai ridicat astfel de monumente generalii republicani!, — a fost recunoscută ca greșită de acela chiar care a emis-o¹.

Excelenta lucrare (*Tropaeum Traiani*) a profesorului ieșean Teohari Antonescu a răsturnat de mult însă toate argumentele

Mitt., XVII, p. 192 și urm.; Mommsen și Petersen, *Röm. Mitt.*, 1896; Riegl, în *Mitt. der öst. Museen*, 1896, p. 17 și urm.; Furtwängler, în *Intermezzi*, „Abhandlungen“ ale Academiei bavarese, 1897, p. 247 și urm.; *ibid.*, XXII (1903), p. 457 și urm., 510 și urm.; *Das Tropaeum von Adam-Clissi*, 1904; von Dahn, în *Berliner philologische Wochenschrift*, 1903; Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrukscha*; Franz Studniczka, *Tropaeum Traiani, ein Beitrag zur Kunstgeschichte der Kaiserzeit* (din „Abhandlungen“ ale Societății saxone de științi), Lipsca 1904 (asămănarea, învederată și prin reproduceri, cu alte clădiri de acest fel); Benndorf, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIX, 1896, pp. 1 și urm., 184 și urm. (cf. *ibid.*, XVII, pp. 100, 108); același, în *Jahreshefte* ale Institutului austriac, I (1898), p. 122 și urm.; același, *ibid.*, VI (1903), p. 247 și urm.; Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I (1905), p. 8 și urm.; Domaszewski, în *Strena Helbigiana*; F. Koepf, în *Preussische Jahrbücher*, LXXXII, p. 171; Petersen, în *Mitt. des deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, XI (1896), pp. 104 și urm., 302 și urm.; *ibid.*, XVIII (1903), p. 68 și urm.; același, în *Omagiul Wachsmuth (Philol.-hist. Beiträge)*; același, în *Bolletino* din Roma, 1891, p. 156; 1896, p. 103; Bessarione, I (1896-7), p. 37; Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrukscha, Ein Erklärungsversuch*, Berlin 1904; Weiss, *Die Dobrukscha im Altertum, Historische Landschaftskunde*, 1911, pp. 34, 81-4; Silvio Ferri, în *Analele Școlii Normale Superioare* din Pisa, 1933.

¹ Studniczka, o. c., p. 8, observă că trebuieră măcar doi ani de lucru. Și presintarea situației în aceste locuri de Ovidiu nu îngăduie puțința existenței unui asemenea monument, *fie și supt August*.

lui Furtwängler, care, uitând Mausoleul lui Adrian, pretindea că astfel de clădiri rotunde sânt din epoca lui August. Se opune ipotezei învățatului berlines, că abia începuse la Roma supt August cultul lui Mars Ultor căruia i se închină monumentul (dar, cum se va vedea reconstituirea inscripției de închinare, e mai mult decât dubioasă¹. Cichorius, care își dădea samă că este aici și opera unor mâni târzii, se gândia și la un act de pietate pentru soldații morți supt Domițian, de și e imposibil să se fi dat lupte atunci în aceste părți.

Castele se ridică în aceste părți „scitice“, ca la Ulmetum², la Carsium (Hârșova), unde în opera de apărare era cuprins la această poartă a barbarilor nesupuși încă, la Gherghinu, și malul stâng³. Același mal era atins de tehnica defensivă unde s'a găsit o inscripție a lui Traian⁴: de aici pleca, pe la vadul Piroboridavei pe Siretiu, drumul, pe la Brețc, spre pasurile Ardealului, a căror luare în stăpânire integrală s'a făcut imediat, cum se va arăta mai jos. Bărboșii de acolo și Bisericuța dobrogeană (cf. Adam Clisi de la Tropaeum, „biserica omului“) își stau față în față. Mai târziu o așezare romană, cu un quinquennial, al cărui nume e Rîndacio, se află la Șendreni, pe Prut⁵.

În aceste regiuni, *fossaticii* ar fi barbarii așezați în Scitia Minoră ca să apere *fossatul* lui Traian⁶, ceia ce încă ar explica numele satului românesc.

În ce privește cetățile grecești din aceste părți, o inscripție din Tomi (103), care presintă pe monedele sale Trofeul⁷,

¹ V. mai departe.

² V. și Pârvan, Inscripțiile de la Ulmetum, și în *Jahrbuch* al Institutului Archeologic german, 1915, pp. 236-47; de unde în *Rev. Arch.*, XVI (1922), p. 381 și urm.; cf. și *Année épigraphique*, 1912, n-le 299-302. Cf. diploma de la Imam-ceșmê, în *Jahreshefte* din Viena, XVI (1913), p. 74.

³ *C. I. L.*, III, 7493; și la Pârvan, *Descoperiri*, p. 480 și urm.

⁴ *C. I. L.*, 7514; și la De la Berge, o. c., p. xxx, no. 71.

⁵ Pârvan, *Castrul de la Poiana*, pp. 19, 27-8.

⁶ M. Suțu, în *Rev. Arch.*, XLII (1881), p. 214 (fără să arăte izvorul).

⁷ Tocilescu, *Fouilles*, p. 22. D. Blanchet a crezut că-l descoperă și aiurea; *ibid.*, p. 22, nota r. Cf. Pick, *Das Monument von Adam-Klissi auf Münzen von Tomis*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XV, pp. 18-20. Astfel, spune Pick, cele din Roma cu Coloana, Trofeul, cu adausuri

pomeneste pe Traian¹. O clădire întregă îi e închinată lui de cetățeni. S'a relevat că pe monedele cu Tropaeum Traiani ale cetății Tomi dativul pare ca un omagiu făcut Impăratului, ca și la Odessus, ale cărui monede apar numai acum². Dar supt el apar în cetățile grecești acei *curatores civitatum* cari ating vechile autonomii³. De altfel un moment lui Traian pentru izbânda în războiul dacic s'a aflat și în Balcani⁴.

Drumuri legau lumea din interior și cea de la Mare: cel de pe coastă, azi dispărut, și cel de la Kallatis la Durostorum, pe care după 1878 l-a urmat una din șoselele noastre.

De fapt, ceia ce voia Impăratul nu era să câștige vaste teritorii costisitoare și fără folos, ci să facă o graniță și să-i puie la cele două capete teritorii adânc militarisate: Banatul și Scitia Minoră, cu străjile de la Ulpia Traiană și de la Tropaeum Traiani. La Apus, castrul de la Micia lângă Deva apăra fără îndoială Dacia romană de eventuale întoarceri ofensive ale Dacilor pribegi, râvnind de vetrele lor și de ce puțuseră smulge odinioară Romanilor, ajunși stăpâni ai țerii⁵. La Troesmis⁶ se lasă legiunea V Macedonică, la Durostor legiunea XI Claudia. Ca element de legătură, paza Dunării se întărise, și un Publius Calpurnius Macer avea grija râului și Mării Negre⁷. Un curtean al lui Vodă-Brâncoveanu, corespondent al eruditului ungar Timon, afirma că, dincolo de aceste avanposturi, la Ciubărciu pe Nistru, de-asupra vechii

de suliți și captivi, ba chiar și cu un chip imperial, supt Septimiu Sever, și la Nicopolis ad Istrum și la Sardica; *ibid.*

¹ Pârvan, *Descoperiri noi*, p. 16; Tocilescu, *Inscripțten aus der Dobrudscha*, p. 12. V. și *ibid.*, 46 și urm.

² După Pick, *Münzen*, I, pp. 521, 616, 635 și *Arch.-epigr. Mitt.*, XV, p. 32; Paribeni, *o. c.*, p. 337. Același citează *C. I. L.*, III, pp. 7537-8 777, no. 1445.

³ De la Berge, *o. c.*, pp. 115-6; Gsell, *o. c.*, p. 146.

⁴ Kalinka, *o. c.*, p. 19.

⁵ C. Daicoviciu, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania*, 1930-1, pp. 3-43.

⁶ Inscriptia de la *Ordo Troesmensium*, în *C. I. L.*, III, 773 și urm. Cf. *Rev. Arch.*, XIII (1857), p. 691. Jung, *Apulum*, c. 143 și nota 10. Cf. Pliniu cel Tânăr, *Ep.* X, xxv-vi.

⁷ *C. I. L.*, III, 777.

cetăți Tyras, care, cum vom vedea, își păstra legăturile străvechi cu Scitia Minoră, s'au aflat monede romane¹.

Nici cu Pontul Nordic, unde guverna, în Bosfor, cu titlul arhaic de Sauromata și cu numele roman de Tiberius Iulius, un rege indigen, n'au lipsit legăturile lui Traian .

Intrebarea care s'a pus cu privire la Galia , dacă ea n'ar fi dat mai mult culturii romane fără cucerirea romană a lui Cesar se poate pune cu privire la Dacia în legătură cu opera lui Traian. Dacia liberă filtra pe barbari și-i organisa, apropiindu-i de cultura mediteraneană. Provincia romană, fără virtutea unui neam învins, măcelărit și împrăștiat, nu se putea bucura de o atenție exclusivă din partea Impăraților. Ceia ce a fost timp de un veac și jumătate un provisorat a trebuit să ajungă un gol.

Regiunea de pe malul drept al Dunării a trebuit să capete mai multă putere de la această biruință⁴.

În Tracia, odată „proprietate privată a lui Agrippa, moștenită de casa imperială“, Traian e orânduitorul, cum s'a arătat acuma în urmă de biograful lui italian, d. Paribeni. *Dar și aici el nu face din nou, ci se sprijină pe ce este. Era acolo o viață grecească anterioară, de sate trace evolute supt influența elenismului; el a păstrat-o, precum în Dacia el a*

¹ Mommsen, în *C. I. L.*, III, p. 145.

² Rostovțev, în *Klio*, II, p. 80, și în *Annual of the British School of Athens*, XXII, p. 1 (și după *C. I. Gr.*, 2123-4, 2130; Latyschew, *Inscriptions*, IV, 118, 129). Regele e pomenit și în Scrisorile lui Pliniu.

³ Jullian, o. c., VI, pp. 552-4, 553, nota 8. Jullian regretă și dispariția „Statelor“ unui Macrian Alamanul și unui Hermanaric Gotul, care „de la Marea Nordului la Marea Neagră puteau să se interpuie între Imperiul roman și rasa purei barbarii“; *ibid.*, VII, p. 283. Și el condamnă „greșeala comisă, în timpul unei jumătăți de mileniu, de capii Europei civilisate“, cari aveau datoria de „a menține și educa State vecine, bulevarde profectoare în care ar fi putut să se sfarme invasiile barbarilor depărtați“ (*ibid.*, p. 248). Istoricul francez crede că până și Arminiu ar fi trebuit ajutat în acest sens (*ibid.*, p. 284). Volumul e din 1926. La 1893 încă exprimam ideia în memoriul meu la Academia din Lyon.

⁴ Pentru un Pons Augusti; *C. I. L.*, III, 1547; pentru Augustae (Ἄουστ) Seure, în *Rev. Arch.*, X (1909), p. 159 și urm.

*pus în valoare tot substratul rural dacic*¹. Unsprezece centre urbane tracice răsărită aici cu carecterul cel vechiu, pe când malul stâng al Dunării a cunoscut, cum vom vedea în amănunte, în acest capitol chiar, fundațiuni cu caracter de municipiu și de colonie ca și cel drept, moesic. *Dar și acolo s'a relevat aducerea de oameni noi, și anume din singurul Orient, care avea asemenea prisoase*². Și acolo s'a căutat pentru fundații locurile de răscruce, de răspântie³. Vom găsi deci și aici denomițiile cu ad (ad Mestum, ad Istrum⁴), ca și, dincoace (ad Pontes, ad Mediam)⁵.

— Ulpiile, care merg până la Anchial⁶, sânt astfel în deosebite regiuni o creațiune particulară a marelui Impărat, care imita pe Alexandru-cel-Mare și pe diadohi⁷.

Pulpidava e acum o Ulpie de sistem latin. O Traianopolis va fi restabilită de însuși Traian, pe lângă Traiana. O *Τραιανέων Πόλις* e azi Eschi-Sagra, și o Traianè se alcătuieste la gura Ebrului („Beroe Traianè“)⁸.

Numele Impărătesei, după aceiași datină a lui Alexandru-cel-Mare și a diadohilor, va fi dat vechiului centru tracic, devenit astfel Plotinopolis. Două Nicopole, „cetăți ale victoriei“ amintiră isprava împotriva Dacilor⁹. Așa-zisul „Ni-

¹ Paribeni, *l. c.*, p. 330.

² V. Seure, în *Revue Archéologique*, 1907², p. 275.

³ Paribeni, *l. c.*, p. 331.

⁴ Cf. Seure, în *Rev. Arch.*, Nov.-Dec. 1907 și 1908², pp. 33 și urm. 144.

⁵ Paribeni, *l. c.*, pp. 331-2.

⁶ Cele două Nicopole, orașele pe numele lui Traian și al Plotinei, al Marcianei, sora Impăratului, apoi Serdica și Pantalia, Augusta Traiana, Anchial, Vizye, neînsemnatul Topiros; *ibid.*, p. 331 și urm.

⁷ Vespasian pare a fi făcut o colonie la Debeltus; *C. I. L.*, VI, 3828, la Paribeni, *o. c.*, I, p. 336. Pentru Naissus, Premierstein, în *Jahreshefte* din Viena, VI, *Beiblatt*, p. 45. Pentru Scupi, *Comptes-rendus* ale Academiei de Inscipții din Paris, Octombrie-Novembre 1935, p. 418 și urm.

⁸ Dumont, în *Bull. corr. hell.*, II (1878), p. 402 și urm; *Mélanges*, p. 301 și urm. (și Traiana Augusta). Pentru Traianopolis, același, *Bull.* citat, pp. 224-6. Pentru Traiana Augusta și Seure, în *Rev. Arch.*, II (1915), p. 199 și urm. (și cu coloni asiatici).

⁹ Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, pp. 10-1, și mai ales Paribeni, *l. c.*

copol de la Istru¹, care e de fapt departe în Sud, la Caznâc, a putut fi ridicat de Traian fără ca el să fi fost locul unei victorii, cum e și cazul pentru Ulpiana, Liplian. Acest din urmă oraș presintă inscripții latine¹, pe când Nicopolitaniilor lui Traian se mențin Greci². La Scoplie, menit unui lung viitor, e o altă Ulpiană³.

Luarea în stăpânire, punerea supt guvernare a Daciei se unește astfel cu o asemenea colonizare și prefacere administrativă și în Balcani.

Grecismul de suprafață acopere însă în aceste regiuni de persistență etnică nebiruită vechea basă tracă. Vedem astfel pe un Phileikos al lui Mukapor în fruntea senatului și poporului acestei „Ulpiei Nicopole“ ridicând un altar zeilor „cel venerabil și cel drept“ (Θεοὶς ὀσίω και δικαίω)⁴.

Coloniile din Balcani, ca Pizo, arată un număr covârșitor de Traci cu nume strămoșești⁵. Și Daci se întâlnesc în aceste locuri în care se întâmpină, târziu, nume de localități, ca Acatopara, Usdica, ba chiar „cetățeni cottini“, după numele vechiului trib⁶, un Aurelius Victorinus, din părțile Serdicei, „natione dacisca“⁷.

Graniți sigure se fixau și acum între triburile trace, ca între Dii, acum Dienses, și Olossonii⁸, ceia ce se chema acum latino-

¹ *Arch.-epigr. Mitt.*, I, p. 67; alături o Marciana. — Pentru legenda balcanică a lui Traian, Jireček, *Gesch. der Serben*, I, pp. 57-8.

² V. ὀήμος Ὀδλπίας Νικοπόλεως τῆς πρὸς Ἴστρον; Domaszewski, în *Arch.-ep. Mitt.*, X, p. 244.

³ Paribeni, *o. c.*, p. 338.

⁴ *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 180, no. 25. Și altul către o Θεὰ ἐπίχοος ἐδάντημος; *ibid.*, no. 26. Pentru Nicopolis ad Istrum (Iantra) — cum s'a propus — sau ad Istrum, și Guillaume Lejean, în *Rev. Arch.*, 1868, p. 81 și urm.; O. Bl., în *Num. Zeitschrift*, IX (1877), p. 247. E Nicule la Rujița. Celalt Nicopol ar fi din veacul al VI-lea. Pentru ambele și Nicopolis ad Mestum, Jireček, *Das christliche Element*, pp. 75-6.

⁵ Și Jireček, în *Arch.-epigr. Mitt.*, X, p. 95, nota 82; p. 96. Cf. *Bull. de corr. hell.*, XX (1896), p. 374 și urm.

⁶ Dumont, *l. c.*, pp. 487 și aiurea.

⁷ *Ibid.*, p. 485.

⁸ De la Berge, *o. c.*, p. XIII, no. 30. La Zara, în față cu Ancona, se face un apeduct, *ibid.*, p. XIV, no. 31. V. și *C. I. L.*, III, 2909.

grecește: *finimata*¹. Drumurile erau refăcute sau tăiate pentru întâiași dată. Pe vremea lui Galen se putea trece acum pe jos prin toată Macedonia pentru a se îmbarca la Thasos².

Sfârșitul domniei lui Traian până la moartea lui de obo-seală, la Selinunt³, e încunjurat de laudele ce se aduc de pretutindeni gloriei lui. El apare ca un *servator generis humani*, cum, cu mândrie, îl intitulează Ibericii lui⁴. O piatră i se închină la Perint, în Tracia⁵. În Asia Mică el e veșnicit prin inscripții la Milet⁶, la Niceia⁷.

Și depărtatul Cherson primi un răsunet al cuceririi Daciei prin aceia că el onorează pe un legat al Moesiei⁸. În curând „vexilațiile pontice în Scitia și Taurica“ vor păstra ordinea la acest hotar⁹.

Măsurile militare.

Cea d'întăiu grijă a învingătorilor trebui să fie asigurarea militară¹⁰.

Dacia creată de Traian cuprindea teritoriul cucerit și interesant supt raportul militar și, cum se va vedea, supt cel economic. Oprită la Olt — o dovedește lipsa de inscripții dincolo de apă —, dar nu și ca influență, ca patronare a unui ținut util, care nu putea fi pustiu, ci mărgenită ca datorie față de drepturile provinciei Moesia¹¹, ea e considerată de Ptolomeu¹² ca mergând până la Nistru.

¹ Dumont, o. c., p. 438.

² *De Simpl.*, IX, 2.

³ Mersese „a finibus Syriae usque ad Mare Rubrum“; *Rev. Arch.*, XXXI (1897), p. 454, no. 143.

⁴ De la Berge, o. c., p. xxxvi, no. 83.

⁵ *C. I. Gr.*, II, p. 67, no. 2020.

⁶ *Rhein. Museum*, IV, p. 35.

⁷ *C. I. Gr.*, II, 3744.

⁸ Minns, o. c., p. 523 (după Latyschew, o. c., IV, 93).

⁹ *Ibid.*, p. 525.

¹⁰ Studiile încep cu Didonville, *Description de la Dace conquise par Trajan*, în *Mém. de l'Académie des Inscriptions*, XXVIII.

¹¹ V. Domaszewski, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII, p. 137.

¹² III, 5, § 17. La Nord e râul, neidentificabil, Axiakis (cf. Axios din Balcani), μικρόν ὄπερ τὴν Δακίαν; *ibid.*, § 18. Cf. Mih. I. Macrea, în *Anuariul Institutului de studii clasice*, I, p. 132, nota 3.

Fig. 17. — Din luptele romano-dace : scenă de supunere.
Desemn, după coloană, in Jung, *Sitten*, p. 92, fig. 38.

Fig. 18. — Din luptele romano-dace.
După coloană în Cichorius; și în Cațarov, *Kultur*, p. 106, fig. 37.

Un papirus de curând descoperit, cu privire la legiunea I veterană a Hispanilor a arătat că autoritatea romană se întindea și asupra șesului muntean¹. Aici, ca pe vremea regelui get Remaxos pentru Histria, se făcea grâu pentru garnisoanele romane de la Dunăre. Dar nu e vorba de o radiare peste Olt a vieții dacice, ca pentru lagărul de la Slăveni al Comagenenilor din a doua cohortă², ci de un sistem legat cu Scitia Minoră, cu cele două pasuri către Ardeal: Oituzul, unde se mergea, și de aici urmele romane în Secuime, prin Gherghina, unde castelul e făcut de cohorta a doua a Mattiacilor³, și Piroboridava, pomenită în acel papirus, în legătură și cu Tyras⁴, și Buzăul, pe valea Teleajenului, unde Drajna-de-sus păstrează castrul roman cu cărămizi și conducte absolut intacte de la legiunile V Macedonica, I Italica și XI Claudia, pe lângă acei Comageneni asiatici ai primei cohorte. Nici nu putea fi altfel, odată ce Traian, prin imensa clădire de la Tropaeum, stabilia un așa de întins rost de hotar⁵.

¹ G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, 1926. Cf. și Van der Weerd, *Études historiques, trois légions romaines du Bas-Danube (V-e Macedonica, XI-e Claudia, I-e Italica)*, suivies d'un aperçu général sur l'armée romaine de la province de Mésie Inférieure sous la Haut-Empire, în *Recueil des Travaux de l'Université de Louvain*, fasc. 16 (Louvain-Paris, 1907), — Autorul crede că și valul vecin e de atunci, pp. 65-6.

² *C. I. L.*, III, 14.216.

³ Cf. Gh. Cantacuzino, *l. c.*, p. 65, nota 3. Urme romane și în părțile Zagrei (N. E. Ardealului), în Iuliu Morariu, *Archiva Someșană*, 1935, no. 18.

⁴ Gh. Cantacuzino, *l. c.*, p. 69 și urm. (și după Cumont, *Fragments de bouclier portant une liste d'étapes*, în *Syria*, 1925, p. 11 și urm.).

⁵ V. Torma, *A Limes dacicus felső része*, Budapesta 1880 (resumat în *Ungarische Revue* pe 1882 și în aceeași, 1895, pp. 1 și urm., 216); Eduard Nowotny, *Vom Donau-Limes*, în *Anzeiger* al Academiei din Viena, LXII (1925); Kornemann, în *Klio*, VII (1907); Em. Panaitescu, *Le limes dacique, Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* XV (1929), p. 73 și urm. (după A. Buday, în *Dolgozatok*, III (1912), VIII); același, despre castrul de la Cașeu, în *Anuarul Com. Mon. Ist., pentru Transilvania*, 1930, și în *Buletinul Societății de Studii romane din Roma*, II.

Pe când la Novae sânt stațiunile legiunii I Italice¹ și la Drobeta se succedă legiunea V Macedonica, legiunea VII Claudia, legiunea IV Flavia, aripa Claudia a Galilor², Scitia Minoră, avea, cum am spus, castru legionare în vechile centre celto-trace de la Durostorum și Troesmis³. Legiunea I Adiutrix nu rămase în Dacia după Traian⁴, care desgoleşte frontul renan pentru a așeza la Dunăre zece legiuni, care vor fi douăsprezece supt Marcu-Aureliu⁵. În schimb Dacia păstra legiunea a XIII-a Gemina, așteptând ca a V-a Macedonica⁶ să fie readusă de Marcu Aureliu. *Prima rămase pe malul*

¹ Kalinka, *o. c.*, c. 340, no. 453. V. și cele următoare (aici era Dimum, azi Blena); cf. Tocilescu, *Monumentele*, p. 339 (pentru legiunea a IV-a Claudia Felix, *ibid.*, pp. 340, 342: cărămizi de-ale ei în Vestul Daciei). Cf. F. Beuchel, *De legione Romanorum I Italica*, și Tocilescu, *Monumentele*, pp. 2 și urm., 13 și urm., 17 și urm.

² Tocilescu, *Fouilles*, p. 186.

³ Cf. Gh. Cantacuzino, *La défense du Bas-Danube*, în *Aegyptus*, IX (1928).

⁴ Tocilescu, *Monumentele*, pp. 320, 322. V. Aschbach, *Die römischen Legionen prima und secunda adiutrix*, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1856, p. 290 și urm.; cf. și p. 321 și urm. (soldați mai mult din Dalmația și părțile vecine: Savaria, Apros, Iadera, Aequum; revine după războiul dacic în Panonia, pp. 321-3); Jünnemann, *De legione Romanorum I adiutrice* (în *Leipziger Studien*, XVI, 1894). — Ea pleacă din Dacia între anii 107 și 114, după Téglás, în *Hermes*, XLIV (1909), pp. 618-21 (legiunea I Minervia, de care vorbia Cichorius, n'a fost aici; legiunea XIII e însă pomenită abia supt Adrian). 113, după Filip Horovitz, *Despre organizația administrativă a Daciei Traiane până la Marcus Aurelius* (din „Cercetări Istorice“ de la Iași, V, 1929), p. 8. La Tocilescu, *l. c.*, p. 320 și urm., istoria legiunii a XIII-a gemine. În general Pfitzner, *Geschichte der römischen Kaiserlegionen*, Lipsca 1881. Cf. A. Blanchet, *Note sur la légion V Macedonica*, în *Musée Belge*, XXVII (1923), p. 169 și urm.; cf. Eric Birley, *Garrisons in the North of Britain*, în *Journal of Roman Studies*, XXII (1932), p. 55 și urm. Pentru *praefectus legionis* și *praefectus castrorum*, Wilmanns, *Eph. epigr.*, I, p. 81 și urm. — Pentru țigle de legiuni și Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, p. 408 și urm.

⁵ Jung, *Römer und Romanen*, p. 46.

⁶ Pentru aceasta v. Tocilescu, *l. c.*, pp. 332-3. Cărămizi și la Drajna-de-sus și lângă Galați, *ibid.*, p. 333, nota 2.

*stâng și la retragerea oștirilor romane*¹. Se bat și se vor bate monedele ei cu vulturul și cu leul până la Galien². Cohorta a II-a a Britonilor Veterani reprezintă și ea un element de permanență militară³, pe când cohorta I a Cretanilor e cunoscută numai din cărămizi găsite la podul lui Traian⁴. Acele cohorte de indigeni din Comagena, vechi rude getice, se află staționate și în Moesia și în Dacia⁵. Alte cohorte, de arcași, veniau fără îndoială din Siria, una purtând, mai târziu, numele Impăratului Gordian⁶. Anume grupe de tehnicieni erau reuniți în *scholae*, ca aceia a fierarilor, de la cari s'a găsit o inscripție la Drubeta⁷.

Intre un mal și altul nu lipsiau raporturile militare: cărămizi ale legiunii I Italice de lângă Novae se află și la Drubeta și ale legiunii IV Claudia Felix în Apusul Daciei⁸.

Rămaseră astfel, și în populație, prin compunerea tărcată a alelor și cohortelor, numerilor, vexilațiilor elemente, odată militare, care veniau une ori din Panonia, de la Germanii ubii⁹, de la Gali, ca Ibliomar Trevirul de la Apulum¹⁰, de la Batavi, la Certia (Romlot)¹¹, de la muntenii spaniolii¹², altă

¹ V. Domaszewski, *Die Rang-Ordnung des römischen Heeres*, pp. 178-9; Téglás, *Zur Frage nach der ersten Besetzung Daciens*, în *Hermes*, XLIV (1909); Horovitz, *l. c.*, p. 5.

² După Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Tocilescu, o. c., p. 332, note 1.

³ *Ibid.*, p. 346.

⁴ *Ibid.*, p. 348.

⁵ *Ibid.*, pp. 350-1.

⁶ *Ibid.*, p. 352 și urm. Pentru Sirieni și *ibid.*, p. 356.

⁷ *Ibid.*, pp. 354-5.

⁸ *Ibid.*, pp. 339-40, 342. — Pentru mișcările de legiuni înainte și după era creștină, v., după cunoscutele lucrări ale lui von Premerstein (în *Jahreshefte* austriece, I), Domaszewski, în *Neue Heidelberger Jahrbücher*, I, p. 99 și urm. și *Rhein. Museum*, XLVIII, Filow, o. c., și Gh. Cantacuzino, în *Mem. Ac. Rom.*, 1928, p. 390 și urm. — *Vexillații* prin sate, ca la Capidava, Gr. Florescu, în *In memoria lui Vasile Pârvan*, pp. 134-7.

⁹ *C. I. L.*, III, 1187, 1571.

¹⁰ *Ibid.*, 1214. V. un Virdomar, fiul lui Thartont din Bourges, la Salona; *ibid.*, 2065.

¹¹ *Ibid.*, 839.

¹² V. și cohorta IV, cu Divius Italicus, Maur, *ibid.*, 6257.

dată din Britania și de la gurile Rinului, din Iliria, din Vindelicia, din Reția și Dalmația, din Tracia (și Bessi). O cohortă de Britoni, cu ofițeri romani, se găsea la Cașeiu și la Malva¹. Una a Lusitanilor se întâmpină pe malul moesic². *Vicus Splonum*, de unde vine un *assignatus* la Ampelum, e în Dalmația³. În fundul Balcanilor găsim pe un *signifer sesquiplarius numeri Divitensium*, care e cetățean din Amiens (*ambianensis*)⁴, alături de un veteran al aripii Hispanilor „de nație Tunger“⁵.

Și Gali veniră deci supt steagurile romane în Dacia, restabilindu-se astfel o colaborație între cele două nații ca în timpurile preistorice; și în alte câmpuri chiar cele două rase fraternizează⁶. Un Biturig poate servi în Africa într'o *ala* de Traci, Traci în Egipt într'o *ala* de Voconfi⁷. Adese ori de altfel, observă Jullian, de la care luăm casul citat, *numele singur rămânea*, indigenii cucerind prin intrarea lor în ea unitatea militară⁸, numele național corespunzând numai unei osebiri tehnice. De când o aripă de Dardani se află la Troesmis⁹, *Traianenses Baetavii*, de cari vorbește o inscripție, deci oameni din Betica iberică, par a fi fost așezați tot la Sarmisagetuza¹⁰.

Aripi de Bosporani¹¹, *numeri* de arcași, *sagittari* sirieni¹²,

¹ *Ibid.*, p. 165; Tocilescu, *Fouilles*, p. 140.

² Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, pp. 15-6. Cf. E. van der Weerd, *o. c.*

³ *C. I. L.*, III, 1322; cf. c. 1323, 1997.

⁴ Kalinka, *o. c.*, c. 318, no. 403.

⁵ *Ibid.*, c. 318, no. 404. Un cal e făcut pe piatră. — La facerea podului lucrară cohorta II a Hispanilor, cohorta I a „cetățenilor romani“. Cf. Gh. Cantacuzino, *Câteva corpuri barbare din armata romană de la Augustus la Gallienus*, București 1928.

⁶ V. Iorga, în *Revue historique du Sud-Est européen*, 1931, pp. 294-8.

⁷ Jullian, *l. c.*, p. 299.

⁸ *Ibid.*

⁹ Tocilescu, *Inschriften aus des Dobrudscha*, p. 39, no. 81; p. 44, no. 90.

¹⁰ *C. I. L.*, VI, 31140. D. Paribeni (*o. c.*, I, p. 100) i-ar crede Celți sau Germani. — V. *ibid.*, p. 69, no. 166.

¹¹ *Ala Bosporanorum*, *Eph. Ep.*, IV, p. 71, no. 177.

¹² *Arch. Anzeiger* al Institutului Archeologic german, 1913, p. 381; *Rev. Arch.*, XXII (1914), p. 478, n-le 120-1 (cu *librarii* romanisați ai lor). Și în Panonia, *Eph. Epigr.*, IV, p. 130, no. 440.

la Tibiscum fiind cohorta de Iturei din Palmira cu oracolele lor, ca aceia ale căror oacheșe chipuri arabe au fost găsite pe pereții bisericii din Dura¹, iar pe celalt mal dunărean fiind o cavalerie și infanterie de Mauri², fără a se putea fixa momentul și durata așezării lor. Oamenii din acea Comagene a Asiei Mici, așezați, de obicei, la Romula³, refac băile de la Veșel⁴; alții vin din Galația⁵, din Egipt și din Cirena⁶, din Cipru. Se adaugă, în schimb, lângă călăreți dalmați⁷, o cohortă *aelia* a Dacilor, care va merge în curând în Marea Britanie⁸.

Dar, cum se vede din numele trace la corpuri din pustiu arab, cuprinsul nu corespundea totdeauna titlului, și *infil-*

¹ Piatra lui Macata (= Mucatral, Trac), Porasimiles...n, Palmyren. tibiscensium; *Arch. Anzeiger* citat, 1913, p. 334; *Rev. Arch.*, XXII (1914), p. 476, no. 102 (urmaș „Mucapor Mucatil[is]”). Cf. Jung, *Fasten*, pp. 104-26. V. și Domaszewski, în *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, p. 120, no. 72; cf. Nöldeke, *ibid.*, p. 180. V. și *C. I. L.*, III, 908 (la Prolissum, un Salmas Rami); Kalinka, *o. c.*, pp. 146-7, no. 162; Tocilescu, *Neue Inschriften*, p. 33, no. 33. Cf. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, pp. 34-5, notele 74-5.

² *Eph. Epigr.*, VII, p. 340.

³ D. Tudor, *Cetatea Romula*, în Publicațiile Institutului de Arheologie olteană, III (1931).

⁴ *V. C. I. L.*, III, 1370 și urm.

⁵ *Ibid.*, 1394.

⁶ Pentru Iturei în Africa, *Comptes-rendus* ale Academiei din Paris, Octombrie-December 1935, p. 409. Cf. Victoria Vaschide, *o. c.*, p. 174 și urm.

⁷ Gh. Cantacuzino, în *Revue de philologie*, 1928, pp. 54-6 („de sexta Dalmatorum”).

⁸ Și o *veixillatio Daciarum* pe o țigla; *C. I. L.*, III, p. 259. O *cohors Ulpia Dacorum*, la Domaszewski, *Mitt. des Arch. Inst.*, XIII, p. 242. În Collingwood-Bruce, *Handbook*, p. 197 (cf. *ibid.*, p. 211), piatra cohorței aeliana a Dacilor, supt tribunalul Marcu Claudiu Menander, închinată cu cuțitul dac. — Un „Bantio draconarius” (cu balaurul dacic) în Italia; *Eph. Epigr.*, IV, p. 351, no. 950. — Un Bolourus la Nopesa, *Zeitschr. f. Ethnologie*, XLIII (1911), p. 917. La Răcari, „Mauri equites et pedites qui sunt in Moesia Superiore”; Pârvan, în *Arch. Anzeiger* citat, 1913, pp. 374-5; *Rev. Arch.*, XXII (1914), p. 478, no. 119. Arcași palmireeni aiurea, Rostovțev, în *Comptes-rendus* ale Academiei de Inscricții din Paris, Iulie-Octombrie 1935, p. 301 și urm.

*trațiile locale, firești, au trebuit să fie multe*¹. Era o apărare cu oameni din toate părțile, cum o făcea Austria imperială în provinciile ei.

Afluxul de Orientali, dar mai ales pentru flotă, se semnalează, de altfel, și în Vestul galic, unde Sirieni și Greci stau lângă Traci², și *alături opera de romanisare, cu alte elemente, care înghit pe aceasta, se urmează*. Flota de la Puteoli (Puzzoli) cuprinde pe vremea lui Traian soldați de la Beryt, în Siria, cari închină un altar lui Zeus din Heliopolis³.

Un sistem de valuri asigura Dobrogea mai târziu; cum pe vremea lui Traian nu era primejdia unei coborâri barbare nu i l-am putea atribui în întregime⁴.

Firește cu atât mai puțin poate să aibă a face puternicul, singurul stăpânitor cu alt „troian“, acela din Sudul Basarabiei: dacă șanțul dobrogean e mai mult din vremea primejdiilor gote de pe vremea Impăratului Valens, în secolul al IV-lea, acesta trebuie pus în legătură cu împrejurările, tot așa de aprige, ale violențelor mutări bulgărești din al VII-lea.

Valurile⁵ acestea din Dobrogea le-a descris, când era înstitutor în casa lui Manolachi Costachi la „Epuren bei Berlaț

¹ De altfel, pentru rolul jucat într-o bătălie din Macedonia, o legiune lua numele de Macedonica. V. Van de Weerd, o. c. p. 16.

² Jullian, o. c., I, 13, nota 1. Apoi *ibid.*, pp. 17-8 (pentru Greci).

³ Cultores Iovis heliopolitani Berytenses qui Puteolis consistunt; De la Berge, o. c., p. xxxiv, no. 80.

⁴ Pentru d. Škorpil (*La Dobrodja*, pp. 110-1), valul de la Cernavoda (*ghermé*) la Constanța, e roman. El vede bine că al doilea val (*taș-ghermé*) e contra Goților. Dar socoate că e bulgăresc *chiuciuc-ghermé* (*ibid.*). Se sprijine pe un text bulgar, scos la iveală de Jireček, *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, CXXXVI, p. 87, *Vedenia proorocului Isaia*: „Țarul Ispor a făcut să se clădească o mare întăritură de la Dunăre la Mare“.

⁵ *Valul lui Traian*, revista lui Tocilescu, 1883. El credea că, Valens neavând vreme, e o operă de supt Teodosiu al II-lea. Textul lui Themistius asupra lucrărilor lui Valens la Tropaeum, înlătură această ipotesă. V. mai departe, în vol. II.

in der Moldau“; la 1-iu Mart 1885, C. Schuchhardt¹, după două călătorii, una în Septembrie 1884, alta în Ianuar al anului următor, în aceste locuri de temperaturi exagerate și de friguri. E vorba de valul întreit, unul și cu piatră — fiecare independent² —, Cernavoda-Constanța³. E sigur că unul din trei e al lui Valens, celelalte putând fi atribuite lui Constantin și lui Traian. Tomi e cuprinsă deosebi, printr'o derivare.

Cu ajutorul lui Alexandru Bibescu, care l-a găzduit și a lui D. Sturdza, Schuchardt a cercetat și valurile din „Dacia de Sud și de Est“⁴. El vede „troianul“ de la Nicorești, asemenea cu cel din Dobrogea, cum merge până la Siretiu și la Prut, la Vadul lui Isac, și-l urmărește greu și confus prin ancheta lui Odobescu depusă la Academia Română. De fapt la Tulucești Covurluiului, pe Valea Milcovului și aiurea avem a face cu mai multe linii de apărare, dacă nu chiar dace, pe rând. romane, barbare și bizantine. S'a admis⁵ că valul dintre Prut și Dunăre, la Tulucești, ar fi de pe vremea lui Traian pentru ca alții să-l puie, după mărturia, formală, a lui Ammian Marcellin, în legături cu apărarea Goșilor, cari nu cunoscuseră niciodată și nicăiri un astfel de răbdător sistem de apărare, împotriva Hunilor; de altfel nu s'a găsit aici niciun element roman. E și o întrebare dacă numele lui Traian s'a putut păstra în „troian“, cu atât mai mult, cu cât il au și Slavii în regiuni unde fără îndoială n'a călcat marele Impărat. In general numele de *troian* nu trebuie deci apropiat pentru a stabili raporturi de imaginație ale marelui Impărat. Cum o dovedește și *troianul* de zăpadă și verbul a *troieni*, *troian* nu înseamnă decât o movilă, căci movilele sânt de origine străveche scitică; sufixul *an* se întâlnește și în *curgan*, pentru

¹ In *Arch.-ep. Mitt.*, IX (1885), p. 87 și urm.

² Jeder Wall ist für sich angelegt worden und jeder einzelne stellt einen besondern Versuch dar, die römische Grenze in möglichst praktischer und sicherer Weise abzustecken; p. 112.

³ El observă că lucrul căii ferate, pe la 1830, a fost părăsit numai din cauza terenului stâncos și a înălțimii de lângă Constanța; p. 88.

⁴ *Arch.-ep. Mitt.*, IX, p. 202 și urm.

⁵ Schiller, *l. c.*, p. 554.

exact aceiași noțiune și în *Bărăgan*. În Basarabia, valul e despărțirea regiunii dunărene, romano-bizantine, de fondul barbar. O astfel de linie a putut fi, tocmai din cauză dominației imperiale pe ambele maluri ale Dunării, și în șesul muntean, până în regiunea Giurgiului¹. Va rămânea însă pentru toate timpurile o enigmă numele de „brazda lui Novac“ dat valului care mărginește la Sud întreaga podgorie dacă (n'ar fi oare din *novi*, nou?).

Valul Agiud-Tătărești, între Siretiu și Mare (la Tyras), nu poate fi în legătură cu expediția de la 53²; acest fel de apărare e legat de o vreme neconținut primejduită, care e mai târzie, și el se vede, în aceste părți, legat de presiuni răsăritene care sânt de o altă dată.

În ce privește orânduirea politică, Tracia fusese multă vreme avere privată, și Noricul, un *regnum* ca și Egiptul, a rămas întâiu patrimoniu al Împăratului, devenind numai supt Marcu Aureliu provincie³. Dacia fu, de la început, zestre a poporului roman.

Dacă o cohortă a Hispanilor e pomenită într-o inscripție la 108 încă⁴, primul miliar dacic e din 109-10⁵, prima diplomă militară din 110⁶. Șirul guvernatorilor începe cu Terentius Scandianus la 110. Astfel, la această dată întrebarea dacă este a se face o nouă provincie sau ba își primise rezolvirea⁷. Întăia inscripție dacică e din 112⁸.

¹ *Ibid.*, p. 219. — S'a văzut în aceste linii creațiuni ale lui Plautius Aelianus și Aelius Catus; D. Tudor, *Romula*, p. 7.

² V. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, în *In memoria lui Vasile Pârvan*, p. 133.

³ Jung, *Römer und Romanen*, pp. 25-6.

⁴ Cf. Horovitz, *l. c.*

⁵ *C. I. L.*, III, 1627.

⁶ *Ibid.*, decretul xxv. V. și Eckhel, *Doctrina nummorum*, VI, p. 428. — Bibliografia românească începe cu buna teasă a lui I. Bogdan, *Istoria coloniei Sarmizegetusa*, Iași 1885 (v. p. 10).

⁷ V. și Domaszewski, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII (1890), p. 137 și urm.; Kornemann, în *Klio*, VII (1907), p. 83 și urm.; *Rheinisches Museum*, XLVIII (1893), p. 242.

⁸ *Ibid.*, 1443.

Problema colonisării.

Încă din acest moment ar fi pornit, după asigurarea lui Eusebiu, — contemporan cu fiii lui Constantin-cel-Mare, deci abia din a doua jumătate a secolului al IV-lea, care a iscodit explicația unei vaste colonisări în legătură cu larga evacuare a „tuturor“ urmașilor în veacul al III-lea —, colonisarea cu elemente numeroase, întru câtva curat romane, luate *ex toto orbe romano*, ca să ia locul Dacilor stârpiți, și se adaugă că ei fuseseră aduși mai ales (!) ca agricultori (*ad agros et urbes colendas*)¹.

Chestia colonisării trebuie cercetată cu cea mai mare îngrijire și în legătură cu situația actuală în tot Imperiul, ca și cu tehnica însăși a colonisatorilor de la începutul chiar al acestui sistem, fiindcă de aici atârnă în mare parte stabilirea originii, ținută și până acum în limitele înguste ale geografiei din timpurile noastre, a nației românești.

Și Mommsen scotia situația Daciei ca unică și excepțională. De altfel, el vedea în această cucerire originea, *singura origine* a Românilor, vechii locuitori fiind stârpiți². Căci, adăugim, aici nu erau *civitates* barbare, oarecum urbane și rurale în același timp, ca în Galia, permițând a păstra vechiul trib și cerând a se stabili acele „parlamente“ provinciale, *conventus iuridici*, origine a *fueros*-urilor medievale, ca în Spania³.

După Mommsen, Jung crede că o astfel de colonizare cum o spune Eutropiu — și numai el — e aproape singurul cas al unei colonisări civile în vremea Impăraților, de oare ce de obicei se întrebunțau numai veterani⁴, — și încă această din urmă practică e discutabilă ea însăși.

¹ VIII, 6: „Traianus, victa Dacia, ex toto orbe romano infinitas copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas: Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta“. Cuiva trăit într'o vreme creștină i se pare, firește, monstruos ca, bărbații, *viri*, fiind uciși, aceiași soartă s'o fi avut și femeile.

² *Grenzboten*, II, p. 174. Cf. Jung, *Römer und Romanen*, p. XLII, nota 2; v. și în text.

³ Jung, *Rom. Landschaften*, p. 8.

⁴ *Leben und Sitten der Römer in der Kaiserzeit*, II, 1884, p. 71. Cf. și P. Negulescu, *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie*, I, *Période daco-romane*, 1898.

Adaug că un mai tânăr cercetător german, Briebrecher, observa că la luarea Daciei Italia era foarte despoporată¹.

Basa barbară iarăși, pe care noi o admitem rămasă, e rău cunoscută.

Când, supt Antoninus Pius, Egipteanul Ptolemeu, care, înainte de toate, duce o polemică de localizare pe hartă cu predecesorul său, altfel necunoscut, Marin din Tir, preocupat, ca și Strabon, de a da precisiuni hărții Imperiului, ceia ce dă el, un „savant de cabinet“, a'are pe departe importanța ce i s'a atribuit. Se amestecă acolo, cu dorința de a fixa orice localitate, și cu părerea de rău că pentru Sarmăția europeană nu se poate face aceiași încercare, știri din hărți romane, care se mulțămesc une ori cu însemnări ca Transmontani², apoi amintiri din Herodot, cu Agatirșii, Budinii și Hamaxobiii lui, nume de curată închipuire, ca „altarele lui Alexandru“ și „altarele lui Cesar“, și noi răsăriri în viața etnică a lumii, ca Hunii³. Confusiile nu lipsesc, și de-asupra râului Tyras stă astfel alături un Karrodunum ca acela de la Sava lângă o foarte dubioasă Klepidava⁴. Niciodată nu se va ajunge la o identificare a „cetăților“ barbare pe care le înșiră. Aceasta în afară de o rea transmisiune⁵, care permite toate ipotezele și servește la toate tesele.

Și aici deci, în Dacia, totul trebuie de luat cu multă îndoială critică, neprefăcând, la acest om care scrie decenii după cucerirea Daciei, pe o vreme când vechile nuanțe etnice anterioare epocii romane dispăruseră, în triburi numele, adunate cine știe de unde, ale Anarților de la Herodot⁶, ale Tauriscilor,

¹ *Programm* al Gimnasiului din Sibiu, 1897, p. 8.

² III, 5, § 21.

³ *Ibid.*, § 25.

⁴ Plus acele Maitonium, Ouventavarium, Eractum (*ibid.*). In Crimeia vărsarea râului Istriei (Ιστριανός ποταμός); *ibid.*, 6, § 3. Carpii devin localitatea Karpis; *ibid.*, 7, § 1.

⁵ Cf. Μετά την έκτροπήν Τιβίσκου τοῦ ποταμοῦ ἢ πρώτη πρὸς ἄλθα (*sic*) ἐπιτροφή; *ibid.*

⁶ De la acesta și regalii la Sarmății Asiei, Melanchlenii, Amazoanele; V, 9, § 16, 18-9. Abii, Hipofagii, VI, 15, § 3. Cf. Prosermeniții din Asia Mică, V, 4, § 10.

Fig. 19. — Din luptele romano dace.
După coloană, în Cichorius; și în Cațarov, *Kultur*, p. 32, fig. 6.

cari n'au ce căuta aici, ale Costobocilor însemnați încă odată în Vest, ale Predavensilor, cari pot fi numai Praedanubienses, ale Ratacensilor, cari nu-și pot afla explicația, ale Caucoensilor, cari amintesc numele general de munte al Caucasului. Tot așa ale Biefilor, neinteligibili, ale Buridensilor, de pus alături cu Burii apuseni, ale Cotensilor, cari nu pot fi decât oamenii regelui Kotys, Albocensilor, Potylatensilor, deci un Potylas, care trebuie corectat în Kotylas, alt nume de rege trac, al Sinsilor, de înlăturat, al Saldensilor, de la un Salda, al cărui nume samănă cu al auxiliarilor traci ai lui Cesar, al Keia-geisilor sau Kiaginsilor, care trimete la un alt nume de șef, al Piefigilor, fără sens¹. Ce clară e în schimb harta etnografică a Moesiei, cunoscută, și, mai ales, firește, a părților egiptene și africane, de unde era scriitorul! Dar în Tracia, care-i apare tot așa de tulbure, o Bennică e supt Bessica²!

E interesantă comparația cu semințiile, *tot așa de puțin existente pe la jumătatea veacului al II-lea*, pomenite în Moesia Inferioară, pe care Ptolemeu n'o cunoștea numai din cauza depărtării și a felului său de viață. Troglodiți și Peuceni răsar din foarte vechi izvoare, alături de Krobyzi, și ei de mult dispăruți, și de elemente luate dintr'o hartă romană, ca Oitensii, de pus în raport cu râul Utus, ca Demensii, al căror nume, iarăși unul de vale, e tot așa de rău luat, ca al Obulensilor și Piarensilor, a căror așezare n'a încercat nimeni s'o stabilească³....

Ce poate însemna concepția politică a Impăratului cuceritor față de o realitate care nu dispăruse în cursul lungului și aprigului războiu, dar care, cum am văzut, nu se poate defini precis pe nicio basă sigură?

Nu mai e vorba de o *cucerire făcută și apoi lăsată în sama ei*, ca a Spaniei de republicani sau a Galiei de Cesar,

¹ III, 8, § 5, Pârvan s'a ostenit să-i așeze exact pe harta Daciei pe toți.

² III, 11, § 9. El dă cinsprezece triburi și treizeci și șapte orașe.

³ III, 10, § 9. Cf., în Africa, Aquensii, Tulensii; *ibid.*, IV, 2, § 19, 21. Sau Damensii; *ibid.*, 3, § 27. — Aici nu erau „strategii”, ca în Macedonia.

și nici elementul barbar nu e destul de tare pentru a o impune.

Traian înseamnă deci *ordinea romană directă* în regiuni unde se încercase până atunci cu astfel de State clientelare, supt șefi al căror titlu de „rege“ nu supăra în Roma, de și el însemna acasă un trecut detestat, iar, în afară, o situație inferioară pentru simple căpetenii de barbari, *regi pentru ai lor*¹. Ei erau, de altfel, și pe inscripțiile de pe monedele cu semne de vasalitate, „amici ai Romanilor“ și ai „Cesarului“², adăugându-li-se nume ca al lui Tiberius Iulius. Aduug că se procedează, în acest moment de mari și îndrăznețe schimbări în toate cele, și la înlăturarea regatului Bosforului, care-și lua o atitudine de independență³, punându-se ostași romani și la Tyras și la Olbia. S'au găsit urmele unui castel roman și în Crimeia, la localitatea pe care Grecii o numiau *to Dory*, de unde s'a făcut cetatea Sfinților Teodori, Mangupul tatar, de la care Ștefan-cel-Mare își va aduce o imperială tovarășă⁴. De mult, Phanagoria devenise Agrippeia și Caesarea era numele Pantikopaionului⁵, precum și Sarmizegetusa dacă va deveni o Ulpie Traiană, continuându-se cu un sistem a cărui origine e la Alexandru-cel-Mare și Diadohi.

De și Pârvan, citând și „Fastele“ lui Jung, observase că sistemul administrativ e același întrebuințat pentru alte provincii⁶, ceia ce trebuie să rețină întâiu atenția e *caracterul colonisării înseși a teritoriului cucerit*, oricare ar fi originea și valoarea romană a elementelor trimese aici.

El e același ca și cel realizat tot de Traian — *ceia ce e decisiv pentru înțelegerea lucrurilor* —, în teritoriul german, cu *colonia Ulpia Sueborum Nicretum*, cu *civitas Ulpia Taurensium*, pregătind, cum s'a spus, Mannheimul și Frankfurtul de mai târziu, cu *Vetera colonia Ulpia Traiana*, poate și cu *civitas*

¹ Cf. o Balbina, ἐκ προγόνων βασιλισσα καὶ πρώτη τῆς ἐπαρχίας, în Asia Mică; *Arch.-epigr. Mitt.*, IX, p. 127, no. 92.

² V. Rostovțev, o. c., p. 158.

³ *Ibid.*, p. 159.

⁴ *Ibid.*, pp. 154-5.

⁵ *Ibid.*, pp. 157-8.

⁶ *Câteva cuvinte* (1906), p. 18.

*Ulpia Aquae Mattiacorum*¹. O *colonia Traiana* se află în Germania inferioară, la Castra Vetera, dar numele însuși arată că ea s'a format din canabele „ubii“ ale legiunii XXX².

Era un sistem cu totul nou, de unde vor pleca însușirile, dar și foarte multe greșeli ale lui. În adevăr, *de mult Roma nu cucerise și nu anexase*. Și aici e vorba de o țară întreagă, de stăpânirea asupra mai tuturor elementelor unui neam. Fapta lui Traian apare astfel, nu numai ca o măsură de apărare la Răsărit contra frământărilor germanice nefârșite, ci ca *un act de legendă eroică*.

El corespunde acelei stări de spirit care se formase în oștire după domnia fără acțiune militară și ca o reacțiune contra aceluiaș capitol al lui Nerva care înseamnă revenirea la Senat, la guvernul republican, la ceia ce am numi: *regimul civil*. Era o nevoie de glorie în aier.

Și în materie de colonizare, ca și în ce privește cucerirea însăși, precum odinioară Alexandru-cel-Mare se credea dator să reediteze, sacrificând la Troia, pe locul luptelor homerice, isprăvilor lui Achile, astfel icoana lui Cesar e neconținut în fața lui Traian.

După urmele cuceritorului Galiei el se simțise *obligat* a merge. Acela dăduse Romei Galia și o proptise contra Germanilor la Apus; la Răsărit va face și Traian același lucru contra Dacilor. O întreagă provincie s'a adus prin fapta marelui Iuliu Romei republicane; prin fapta urmașului său în conducerea ei se va adăugi Imperiului un teritoriu de aproape aceiași întindere.

Astfel, partea de imitație eroică, partea „arheologică“ nu trebuie neglijată. La rândul său, Traian va fi copiat de Constantin-cel-Mare, și acesta va transmite o datorie asemănătoare lui Iustinian, model pentru atâția Impărați romani de Orient după dânsul.

Nu fără a se întreba la început, cum vom vedea, *dacă trebuie o Dacie nouă ca provincie*, Traian o creă. Una singură, de și August făcuse trei Galii, cu un *concilium trium Gallia-*

¹ Jullian, *l. c.*, p. 469, nota 2.

² Mommsen, în *Hermes*, VII, p. 305 și urm.; Jung, *Geographie*, p. 116.

rum, cu vre-o șaizeci de „cetăți“, împărțire cum va trebui să fie apoi și pentru Dacia, unde se va crea și corespunzătorul „templului Romei și al lui August“, cu un rol de unificare¹.

Deci, fără să aibă caracterul absolut unic², ce i s'a dat, regimul dacic introdus de Traian³ nu e în toate privințele acela pe care-l întâlnim înainte în provinciile Imperiului roman. De altfel, „republicanul“ de pe tron făcuse și în Italia încercarea unei reforme în viața cetăților prin așa-numiții „correctores civitatum liberarum“⁴.

Sânt astfel deosebiri esențiale între Dacia lui Traian și formele pe care Roma le dăduse până atunci provinciilor ei? Dacă, precum am spus, nu se află aici „cetăți“ și seminiții, al căror rol să se păstreze, cum e cazul și în Noric cu „cele două cetăți, a Boilor și a Azalilor“⁵, nomenclatura însăși nu presintă nicăiri, ca în Galia, — unde totul are această pecete —, pe lângă însuși caracterul local, ca în Porolissum, Apulum, Malva, împrumutate din limba vechilor locuitori, vre-o mențiune de canton și de trib⁶, vre-un drept, cum am spus, vre-o posibilitate de a păstra adunările⁷, în care vechile obiceiuri politice ale libertății să se continue; dar, pe de altă parte, în ce privește aportul roman, lipsesc mari familii indigene care să între în gințile romane, luându-li numele⁸. N'u e nici alipirea oficială, impusă, a oricui la un trib.

¹ Jung, *Geographie: Gallien*.

² Cf. și Boissière, *Esquisse d'une histoire de la conquête de l'administration romaine dans le Nord de l'Afrique*, Paris 1878; Jullian, *Les transformations de l'Italie sous les empereurs romains*, 43 av. J.—Chr.—300 après J. Chr., Paris 1880.

³ V. Pârvan, *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană* (din *Conv. Lit.*, XL), București 1906 (polemica împotriva cărții, insignificante, a lui Virgil Andronescu, dă prilej la o expunere erudită, cu o covârșitoare bibliografie).

⁴ James Smith Reid, *l. c.*

⁵ *C. I. L.*, IX, 5363.

⁶ Și pe Rin Augusta Trevirorum sau Vindelicorum arată că tribul e basa.

⁷ Pentru cele din Galia Aug. Bernard, în *Rev. Arch.*, V (1864), p. 1 și urm.

⁸ Cf. Jullian, *o. c.*, IV, pp. 238-9.

⁹ *Ibid.*, p. 240.

Aceasta penru că Dacii n'au fost și nu puteau să fie stârpiți, nefiind interesul Romanilor înșiși, dar ce fusese la ei nobilime, — nu știu cât de mult despărțită de popor —, se istovise într'o aprigă luptă și, pe lângă această, nobilimea dacă neavând în trecutul național același mare rol pe care l-a avut aristocrația din Galia. Nicio singură cetate dacică n'a fost recunoscută ca atare și înveșmântată în noul drept, și dreptul latin joacă aici un rol foarte slab, unul mai mare dreptul italic, cu scutirile sale de imposite, așa de largi. Dar poate nici într'o regiune nu sânt mai multe castelele¹, care de altfel, și ele își păstrau fiecare caracterul original².

August făcuse cu cea mai mare stăruință, mergând până la învierșunare, tot ce se putea ca să distrugă dârza rasă ilirică a Dalmaților. In curs de mai multe campanii, de la o culme la alta, luând văile pe rând, el căutase să macine acest granit barbar. Și totuși un întreg popor s'a păstrat din această puternică rădăcină³.

Nu trebuie o mai bună dovadă despre dănuirea, pe care o tăgăduiesc, după Mommsen, gânditori istorici de valoarea unui Otto Hirschfeld, ca și o întreagă fanatică școală naționalistă ardeleană, până la trudită și bine intenționată încercare a cuiva de astăzi⁴, a îndărătnicului neam dacic, găvozdit prin cotloanele lui adesea inaccesibile.

Ceia ce lovește însă mai ales e importanța coloniilor, căci pe ele se sprijină toată viața constituțională, cu sau fără adausul obișnuit de indigeni⁵.

In compunerea lor, mai ales nu sânt deosebiri de clasă, care rămân, sau se potrivesc cu vremea, aiurea. Nu există familie senatorială de origine dacă și tot ce poate pleca de la o astfel de situație privilegiată. Deosebiri se păstrează, până la o bucată de vreme, între Romani, dar indigenii formează o singură masă.

¹ Jung, *Fasten der Provinz Dacien, mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck 1894, p. 10.

² *Ibid.*, p. 130 și urm.

³ Foarte multe sânt numele de indigeni, Celți, în părțile Vienei. *V. C. I. L.*, III, 4604.

⁴ Mureșianu, *Ilusia dacică* (din revista *Țara Bârsei*, 1934-5).

⁵ Cf. Jullian, *l. c.*, p. 255.

Pentru a înțelege așa de multe și de esențiale deosebiri să ne gândim și la caracterul fulgerător al cuceririi și la puțina durată a unei stăpâniri care samănă mai mult cu o ocupație. Procese organice ca acelea care s'au dezvoltat, cu atâta bogăție, în Galia lipsesc aici cu totul. Ele nu se întâmpină, de altfel, nici în Britania vecină, unde totuși Romanii au dominat mult mai mult decât pe malul stâng al Dunării.

Nume de Daci au fost culese de mult, într'o carte absurdă, menită a dovedi că ne tragem din Germani, de Sasul Schuller¹ și apoi la conaționalul lui, Goos². În a sa *Istorie a Românilor*, Xenopol a dat câteva nume pe care, de la Aia Nandonis³ înainte, le-au copiat istoricii ulteriori.

Și între Campagonii hispani din *ala* de la Vețel e și unul „natione Dacus”⁴. Că au rămas Daci⁵ o dovedește răscoala lor supt Antonin Piul, în afară de aceia cari vor tulbura provincia, ca Daci liberi, acei Munteni Carpi, al căror nume amintește pe al Carpaților: cutare mulțamește zeului că a scăpat din mânilor lor⁶.

Nu trebuie să se creadă deci nici că Dacii au dispărut⁷,

¹ *Argumentorum pro latinitate linguae valachicae i. e. rumunae*, etc., Sibiu 1831, p. 25, nota 43 (el cunoștea și pe Cantemir).

² *Archiv f. sieb. Landeskunde*, XII. p. 122 și urm.

³ V. Aia Nainitia, *Rev. Arch.*, XXXVI (1900), p. 306, no. 13. Cf. acel Zipas Margulas care, în părțile Serdicei, închină o piatră lui Vertumnus; *ibid.*, XXXII (1900), p. 306, no. 17.

⁴ *C. I. L.*, III, p. 220.

⁵ Capitolinus, *Vita*: „Dacos rebellantes contudit”.

⁶ *C. I. L.*, III, 1054. V. și danțul Karpaja, la Otto Hoffmann, *Makedonien*, p. 90 și urm. Un Aurelios Karpos la Dumont, *l. c.*, p. 434. V. Karpos Bassani, *ibid.*, p. 471.

⁷ O contestă și Tomaschek, în *Zeitschr. f. öst. Gymn.*, 1872, pp. 144-5. Cf. Wattenbach, *Die Siebenbürger Sachsen*, Heidelberg 1870: „Die romanisirten Daker aber, welche nur ungern das römische Joch ertragen hatten”. Cf. Bury, *The European expedition of Darius*, în *The classical Review*, X (1897): „The people of Walachia were homogeneous with the people of Thrace; in race and in language they probably differed as little from the folk between the Danube and the Haemus, as the Greeks in one Thessalian valley differed from their neighbours in an other”; p. 28.

dar nici aceia că ei au jucat un rol în viața provinciei, în primele rânduri ale muncii măcar, că ei au fost asociați de Romani la noua viață.

De altfel, ca material inscripțional — și câți Daci se veșniciau în inscripții? — elementele acelea dace, ca Aia Nandonis, Andrada lui Bituvans, Bricena, Iusia, Bedarus (lângă un Herculanus) se află într'un singur loc, la Potaissa¹. Tot așa un Aurelius Aulucmus², un Epicatius³. S'a dovedit că inscripția așa-zisului zeu Samandus pusă de un Dometius e de fapt a unui Nando Demetrius⁴. Un Antrocius, care poate fi însă și grec, e de pus lângă Andrada⁵. O Iulia Bessa, venită de peste Dunăre, e soția apărătorului „lecticarilor“⁶.

În Mehedinți, într'o inscripție pentru o femeie ucisă de hoți, Ucudius al lui Baedanus și Sutta lui Epicadus, plus Ucudius Bedari⁷, ar putea să pară Daci, de și nu sânt excluse influențe ilirice (cf. Ulcinium, Dulcigno⁸).

Dacă, în răscoala Dalmaților, „s'au distrus ogoarele, s'au ars casele, s'au ucis bărbații“, spune un martur al acestei acțiuni militare⁹; nu trebuie să se uite că acolo a fost vorba

¹ C. I. L., III, 917.

² *Ibid.*, 918.

³ *Ibid.*, 920. Un Aius (v. Aia) Titivis lângă Mediaș, *ibid.*, 961.

⁴ *Ibid.*, 964. Poate și Suaemedus; *ibid.*, 1120. Dadles, *ibid.*, 1181-2. O Carpia, *ibid.*, 1190. O Andena (Sarmisagetusa), *ibid.*, 1488. Un Mucassenus apare la Apulum, cu totul răzleț; *ibid.*, 1195. Un „Aur. Muc.“, *ibid.*, 1527. Un nume în *balus*, care poate fi însă și asiatic, *ibid.*, 1527. La Mehadia pe un paviment *vexillatio Daciarum* și *Daciarum vexillatio* au părut cu dreptate suspecte lui Mommsen, *ibid.*, p. 259. — Un Mucatro și în Viminacium; *ibid.*, 6335.

⁵ *Ibid.*, 978. Cf. *ibid.*, 917.

⁶ *Ibid.*, 1438.

⁷ *Ibid.*, 1585.

⁸ Cf. și A. Dobó, *Inscriptiones ad res pannonicas pertinentes extra provinciae fines repertae*, Budapesta 1932. Urme duble dace și romane și la Mateescu, în *Ephemeris daco-romana*, I, p. 71, nota 5. Un „Farmutanus qui et Dacus“, dar nu în Dacia; C. I. L., VIII, 8562. Un Mucetrus și în *Eph. epigr.*, II, p. 335, no. 505. P. Aelius Ariortus, poartă un nume care nu se arată a fi dac (C. I. L., III, 1559).

⁹ Velleius Paterculus, II, cxv.

de reprimarea unei revolte care ea însăși pornise cu o sălbătăcie fără păreche¹. Velleius Paterculus spune că acolo, din cauza rezistenței îndărătnice a Desițiaților și a Piruștilor sau Peruștilor, ascunși „prin munți și păduri aproape ne-străbătute“, acești mai dârji dintre dușmani au fost „aproape nimiciți“ (*tum demum pacati sunt quum paene eversi forent*)². Dar nu e mai puțin adevărat că după supunerea Daciei avem aici, pentru lucrul minelor, un întreg „vicus al Piruștilor“: și izvoare vorbesc de truda lor aprigă la minele de aur, de care i-a legat Roma³. Și, în ce privește pe Germani, același istoric mărturisește că Romanii obișnuiau a-i măcelări „ca pe oi“ (*more pecudum*)⁴; pentru a răsbuna pe Varus, „se distrug ogoarele, se ard casele, se ucide oricine se află în cale“. Dar câți n'au rămas, și ce isprăvi n'au făcut!

Traian a trebuit să primească dintre învinși pe aceia cari cereau să între supt steagurile lui, sau cereau să fie așezați undeva. Astfel elementul dac, ca și acela al Tracilor din Balcani, a fost întrebuințat de armatele romane, întâlându-se, astfel, un *praepositus vexillationum daciscarum*⁵. Vechiul drept al indigenilor a fost păstrat pentru casuri excepționale, în Galia⁶. Dacă acolo însă *lunga consuetudo* a avut un cerc foarte mărgenit de acțiune⁷, a fost altfel într'o țară de țerani indigeni⁸ așa de numeroși ca în Dacia, pentru celelalte Ținuturi ale Sud-Estului european condițiile fiind foarte asămănătoare, fiindcă nici în acele părți trecutul n'are o valoare

¹ *Ibid.*

² IV, XII.

³ *Ibid.*, CXIX.

⁴ *Ibid.*, CXX.

⁵ *C. I. L.*, VIII, 5349, 7978. Daciscus ca nume propriu, Tocilescu, *Neue Inschriften*, p. 16, no. 46. V. și mai sus.

⁶ Jullian, *o. c.*, IV, p. 278 și urm.

⁷ V. *ibid.*, p. 279, nota 4. Și totuși Jullian crede că s'ar putea ajunge la ceva cercetând obiceiul pământului (*ibid.*, p. 279).

⁸ A nu se confunda acești țerani cu *plebs*, *pleps* din Galia, unde aceasta înseamnă poporul însuși: *pleps Narbonensium*; Dessau, *o. c.*, p. 31, no. 112; *pleps urbana quinque et triginta tribuum*; *ibid.*, p. 45, no. 168.

Fig. 20. — Din luptele romano-dace.
După coloană, în Cichorius; și în Cațarov, *Kultur*,
p. 33, fig 7.

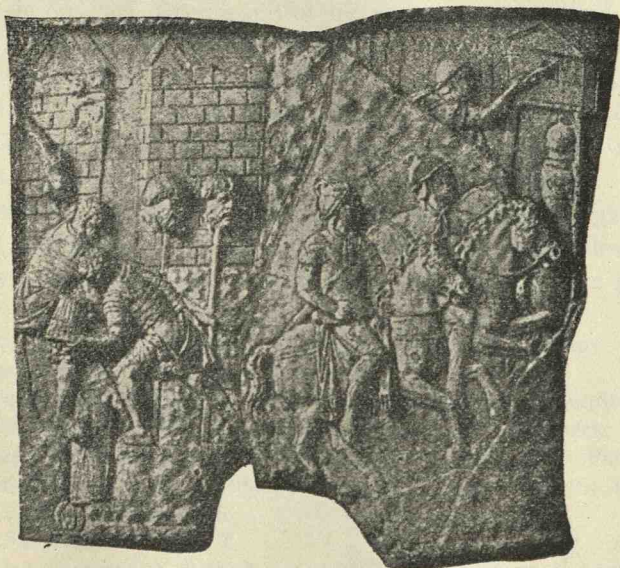

Fig. 21. — Din luptele romano-dace.
După coloană în Cichorius; și în Cațarov, *Kultur*, p. 29, fig. 4.

legală, ca în Apus. Și între veterani sânt Daci, ca Sola Muca-tri¹. Dar din Dacia lipsesc total acei mari proprietari, acei *possessores de fundi*, cari în Africa au totul în mână și, ca boierii noștri la începutul secolului al XIV-lea, întemeiază târguri, ba chiar așează episcopi pentru supușii lor². În general o deosebire de clasă nu se constată, și aceasta va contribui esențial la contopirea într'o democrație din ce în ce mai mult rurală.

Și aici e de făcut o observație în ce privește situația socială și ocupațiile Dacilor. E mai mult vorba de țerani rămași în colibe sau bordeiele din străvechile lor cătune sau de ciobani neconținut rătăcitori pe cărările știute și nu, ca în alte provincii, de oameni cu un oarecare rost, într'o situație oricum mai ridicată, cari, trecând de sigur și la religia Cesarului, adoptându-i divinitatea, închinându-se zeilor lui, au împrumutat de la Romani obiceiul altarelor de piatră, al inscripțiilor, pentru care întrebuițau larg limba latină a stăpânilor. Odată numai vedem o Dacă liberându-și sclavi cu nume grecești ca *Herculanus*³. În schimb era firesc ca zeii simpli ai localnicilor, mai puțin concentrați decât Tracii din Balcani, de la cari Grecii, altfel de oameni însă decât Romanii cu o mitologie de Stat și împrumut, au luat atâtea divinități, și ca practicele lor religioase — ca și limba lor — să nu fie ținute în samă de Romani. Odată numai un *Iupiter Cernensis*⁴ ar putea fi din acea Tierna pronunțată așa încât a dat, fără o transformare slavă, Cerna noastră⁵.

Problema Dacilor din afară, „vecini“ nesupuși, gata la năvăliri asemenea cu barbarii de aiurea cari pândesc la hotarele Imperiului⁶, gata să întrebuițeze slăbiciunile și să aco-

¹ V. C. I. L., III, 787. Mucapor, *ibid.*, 799. Nume de femeie Mucapuis; *ibid.*, 809.

² Jung, *Geographie*, p. 80. Tot astfel lipsesc așa-numitele *tractus* și acele *saltus*, de care s'a ocupat un Fustel de Coulanges; cf. Gaston Boissier, *L'Afrique romaine*, ed. a 6-a, p. 104 și urm. Pentru vechii patroni de bresle și condiția lor legală, *Ephem. epigr.*, II, p. 147.

³ C. I. L., III, p. 917.

⁴ *Ibid.*, tabla cerată 1.

⁵ Dar Cernețul e format cu sufixul slav, aflător și peste Dunăre. (cf. Caravaneț și Olteț).

⁶ Cf. Gaston Boissier, *o. c.*, p. 127.

pere golurile, va rămânea întreagă. Lupta cu dânșii, — ca aceia a noastră de azi cu comitagii din Dobrogea, — putea să ție din când în când ostateci și prizonieri. Până în secolul al V-lea Romanii își vor aminti de „bogata“ Dacie liberă, de boii cei mulți, de *pileatul* dac cu căciulă¹.

Mențiunea unor Daci lângă Tropaeum și a unei cetăți „Ausdec“ romană nu ar putea veni din lecturi greșite³. La Tomi se întâlnește un Daciscus a cărui soră se chiamă Pia⁴. Evident, ei sânt deosebiți de Costobocii cari, cum vom vedea, năvălesc pe la 170-80⁵.

De și o operă de romanisare e în drum, chiar și aiurea decât în Dacia abia formată, supt Adrian nume de barbari se întâlnesc în inscripții de încoronare cu trandafiri⁶ (rhodisme) ale Histriei: astfel un Karpos fiul lui Karpos și un Gregoros al lui Karpos, un Karpos al lui Artemidor, un Karpos al lui Apolodor, un Diogenes al lui Karpos, un Teodor al lui Karpos, un Artemidor al lui Karpos, un Dadas al lui Menios, un Barbarion, pe lângă un număr de nume romane⁷. Un Mucatrio fiul lui Seutho (cf. regii Seuthes) apare pe o piatră de la Histria⁸.

Venim acum la ceia ce Roma a putut să introducă, la ceia ce mărturia târzie și dubioasă a lui Eutropiu, pe care am încercat a o explica, pretinde chiar că a introdus.

Mutarea de orașe, trimeterea de coloni se făcuse pe o

¹ *Carmen de Niceta*: „...sed ille
Divitis multo bove pileatus.
Accola ripae“.

² Pusă în legătură de Mateescu cu un nume obișnuit în Balcani, legat și de Uscudama și de Oescus (iarăși sunetul obscur, scris în atâtea feluri deosebite)..

³ *C. I. L.*, III, 14437².

⁴ *Ibid.*, 7573.

⁵ Tocilescu, *Fouilles*, p. 197.

⁶ Cf. interpelarea lui Pârvan, *Histria*, IV, p. 75. Dar articolul d-lui Perdrizet arată că e vorba de o στερφάνωσις. V. *Bulletin de correspondance hellénique*, XXIV, 1900, despre adevăratele Rosalii, cu pomenirea morților.

⁷ Pârvan, *Histria*, IV, pp. 66-9. Un Zutis, *ibid.*, p. 131. O Pome, *ibid.*

⁸ Pârvan, *Histria*, IV, p. 154.

Fig. 22. — Din luptele romano-dace : întărituri barbare de modă romană.
După coloană, in Cichorius ; și in Cătarov, *Kultur*, p. 35, fig. 8.

scară largă în Spania¹. Se vede prin Strabon cum acolo cetăți se întemeiază cu elemente alese din țară² și din alte provincii: se trimet și ostași; alături de colonie e astfel emporiul, târgul pentru barbari³. Trecerea la romanitate pe această cale o arată el la Turdetanii betici, cari trăiesc și ei în sate. Ei se fac Romani în toate, „ne mai păstrând nici amintirea limbii lor. Și cei mai mulți au ajuns Latini, și au primit colonii romane, așa încât puțin li lipsește de a fi cu toții Romani“. Ei devin astfel Iberi togați⁴. În ce privește pe localnicii rămași cu caracterul lor de barbari rurali, același Strabon spune că în Spania astfel de locuitori tradiționaliști, cari odată prădau pe Romani, acum poartă armele pentru dânșii⁵. Și în Panonia romanisarea, după mărturiile scrise, s'a făcut, pe aceiași cale, foarte iute⁶.

Și în alte părți s'a putut face același lucru, în mai mare măsură, și a doua zi după o cucerire crudă, de și pasagiul despre romanisare al lui Velleius Paterculus, cu „cunoștința limbii romane“, cu „usus litterarum“, și chiar întrebuițarea în familie (*familiaris animorum exercitatio*)⁷, cuprinde o largă parte de patriotism roman în sensul lui August și de măgulire a lui Tiberiu, a cărui operă era aceasta.

În Dacia toleranța și o oarecare simpatie se vădesc și prin aceia că vedem ofițeri romani înalți închinându-se „geniului locului“⁸.

Oricum să fie însă cu ceia ce s'a petrecut în lumea aceasta după sacrificiul ostașilor, o simplă cercetare a numelor de localitate înlătură iute iluzia că s'a adus în Dacia acea mulțime nenumărată de oameni din toate părțile Imperiului, Daciei

¹ Strabon, III, 1, 8.

² *Ibid.*, II, 1.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, II, 15. V. și *ibid.*, IV, 20.

⁵ *Ibid.*, III, III, 7.

⁶ Pentru *populi* și *civitates, gentes, gentilitates* acolo v. Jung, *Romanische Landschaften*, p. 29 și urm., p. 31, nota 2. Inscriptiile au semiluna sau steaua, ca, la soldații daci din Britania, cuțitul trac.

⁷ Velleius Paterculus, II, 110. Citat întâiu de Jung, *Römer u. Rom.*, p. 106, nota 1.

⁸ Tocilescu, *Neue Inschriften*, pp. 5-6, 40, 13.

fiind „stârpiți“. Întâlnim înseși localitățile lor, apoi câteva *vici* și *pagi* după exemplul lor, și pentru rest numai stațiuni militare. Cine privește opera lui Traian în Apusul german va găsi exact același lucru. În Balcani nu era vorba decât de răsbotezări „ulpii“. Nu e exclus însă ca și aici să se fi lucrat la desnaționalizare prin nevoile târgului pentru țeranii din împrejurimi, ca astăzi în Ardeal; aiurea erau și un fel de „bâlciuri permanente“, *fora, conciliabula civium romanorum*¹.

Dar de o venire de Romani puri putea fi vorba cu atât mai puțin. Doar Apian scrie că poporul în Roma și Italia e „amestecat din cauza străinilor“ (παμμυγές τε ἐστὶν ἡδὴ τὸ πλῆθος, ὑπὸ ξενίας²).

Rostul însuși al coloniilor, examinat istoric³ va putea lămurii și mai bine acest proces de capitală importanță.

„Câte colonii“, spune Seneca, „n'a trimes (Roma) în toate provinciile! Oriunde Romanul a învins, și locuiește. Bucuroși dădeau nume în această schimbare de locuri, și, părăsindu-și altare, bătrânul colon urma dincolo de Mări“⁴.

Începutul coloniilor e întâiu în nevoia de a stăpâni o regiune abia supusă și de a asigura comunicațiile⁵, apoi în demagogia Gracchilor, represintând o operă de expropriere și părtenerie politică, urmată în epoca lui Sulla și a lui Cesar, care colonizează 80.000 de clienți⁶, și până la August. Cesar întemeiază în Spania colonia *Iulia victrix triumphalis*

¹ V. Mommsen, *Röm. Gesch.*, II⁶, p. 4, note. Cf. Budinszky, *Ausbreitung*, p. 68, nota 18.

² *De bello civili*, II, cxx. Cf. Assmann, *De coloniis oppidisque romanis quibus imperatoria nomina imposita sunt*, teză din Iena, 1905, și Tenney Frank, *Race mixture in the Roman Empire*, în *American historical Review*, 1926, p. 689 și urm.

³ V. Zumpf, *Commentationes epigraphicae de coloniis Romanorum militariibus libri IV*, Berlin 1850; Mommsen, *Die italischen Bürgercolonien von Sulla bis Vespasian*, în *Hermès*, XVIII, p. 16 și urm.; Kromayer, *Die Militärcolonien Octavius und Caesars in Gallia Narbonensis*, *ibid.*, XXXI, p. 1 și urm.

⁴ Seneca, *Consolatio ad Helviam*, VII, 1. Cf. *ibid.*, 7: „Ubicunque vicit, Romanus habitat“.

⁵ Jung, *Geographie*, p. 45.

⁶ Suetoniu, *Caesar*, XLII.

(Taragona). Dar cele din Galia Cisalpină nu sânt decât „garnisoane în țară dușmană”¹. În Galia cealaltă o mulțime de colonii, începând cu Narbona, închinată lui Marte (de la 118 a. Chr.), se întâlnesc alături de localități de „drept latin”², ca în Spania, mai ales supt Cesar și August. Italica a fost fondată acolo pe la 260 a. Chr. de Scipione pentru soldații cari voiau să rămâie, și tot așa s’a creat, la 171, Carteia, și copiii căpătând pământuri³. În Portugalia, cutare vechiu oraș iber sau celtiber, ca Scallabis, devine un *praesidium iulium*⁴. Supt August se fac colonii de veterani, ca *Augusta Emerita* (Merida)⁵. În Germania, Agrippa făcuse la Ubii o colonie *altar* (Köln a Germanilor) fără a putea defini caracterul ei legal⁶.

Prin așezările de țerani pe pământul public, ieșit și din confiscările enorme ale războaielor civile, se crease în Italia însăși — și din Italia aiurea — starea de spirit favorabilă plecării în colonii mai ales a veteranilor, cari ei folosiseră din aceste confiscări, de pe urma cărora și Virgiliu era să-și piardă, de n’ar fi intervenit ordinul lui August, moșioara.

Înșirând toate coloniile prin care „se împrăstiau puterile republicii”, cea d’întăiu peste hotărele Italiei fiind aceia de la Cartaginea, Velleius Paterculus scria, în prima jumătate a secolului I-ii, că „i-ar fi greu să însemne pe acelea care după acele timpuri, *afară de cele militare*, au fost trimese”⁷.

¹ Jung, *Geographie*, p. 88.

² Același, *Rom. Landschaften*, p. 493.

³ Același, *Sitten*, p. 108. Pentru coloniile lui August în Galia, același, *Rom. Landschaften*, p. 208.

⁴ Același, *Geographie*, p. 90.

⁵ Dar colonii încă de supt republică în Lusitania; *ibid.*, p. 90.

⁶ *Ibid.*, p. 116.

⁷ Neque facile memoriae mandaverim quae, nisi militares, pro hoc tempore, deductae sint; I, xv. — Lista coloniilor supt Neron, la *Gromatici veteres*, ed. Lachmann, I, p. 209 și urm. V. și *Die cäsarische Kolonie Karthago und die Einführung römischer Gemeindeordnung in Afrika*, în *Philologus*, IX¹ (1901), p. 402 și urm. V. și *ibid.*, p. 472 și urm., *Die Organisation der afrikanischen pagi, bezw. pagi et civitates*. — În primul studiu se arată că prin Cesar s’a mutat colonizarea din Italia în provincii, *pregătind astfel romanizarea lor supt Imperiu*, după ce August avuse numai grija Italiei. Cf. și vechiul

La Cartagenea, un șfert de veac după distrugerea vechii cetăți, se hotărîse de Senat, după propunerea unuia din membrii săi, să se trimeată o colonie. Ea se numește după numele zeiței Iuno, de fapt vechea ocrotitoare a Metropolei punice, Tanit. Doi reprezentanți ai aristocrației, dintre cari unul e agitatorul Caius Gracchus, merg să instaleze pe amatori. Fundația nu prosperează. O nouă cetate o va face, cu „săraci“, cari-i cer pământ pentru politică, Cesar, și opera lui va fi continuată de August. Colonia Iulia va reuși, noul oraș fiind capabil să susție și revolte ca aceia din 68 și alta care, în locul lui Vitellius, voia să așeze ca Impărat pe un Piso¹. Rivala Cartagenei, Utica, mult timp capitala provinciei, fusese creată *civitas libera*².

O mulțime de colonii, începând cu Narbona, închinată lui Marte (de la 118 a. Chr.), se întâlnesc în Galia, alături de localități cu „drept latin“, ca în Spania, mai ales supt Cesar și August.

Cesar, care stabilește o colonie și la Salona³, luase însă măsuri pentru a nu se sărăci de locuitori Roma: fără *sacramentum*, deci fără a fi ostaș, niciun cetățean între zece și douăzeci de ani n'avea voie a lipsi din Italia mai mult decât trei ani; aristocrația nu putea să plece decât cu anume sarcini oficiale, fixându-se și câți oameni liberi maturi poate întrebuința cineva în păstorie pe moșiile sale⁴.

Colonia cea veche era înzestrată pe vremuri cu o lege a ei, ca acelea din Spania⁵. Ea aducea cu sine adesea arun-

studiu al lui Duruy, *Du régime municipal dans l'Empire romain aux deux premiers siècles de notre ère*, în *Rev. Hist.*, I, pp. 39 și urm., 321 și urm. (și în *Histoire des Romains*, V).

¹ E. Babelon, în *Encyclopaedia Britannica*, V. pp. 429-30 și *Carthage* a aceluiași (1896).

² Același, *ibid.*, la acest cuvânt.

³ Jung, *Geographie*, p. 133.

⁴ Suetoniu, *Caesar*, XLII.

⁵ Jung, *Geographie*, p. 86. — Cf. statutul precis al coloniei Iulia Genetiva în Spania, în *Eph. epigr.*, II, pp. 105 și urm., 222 și urm.; III, p. 87 și urm. V. și Jung, *Romanische Landschaften*, p. 114. Și alte creațiuni, *ibid.*, p. 14 și urm. — Pentru coloniile din Spania, Caesaraugusta (Zaragoza), Pax Augusta (Badajoz), Lucus Augusti (Lugo), Asturica Augusta (Astorga), și Budinszky, *Ausbreitung*, p. 69.

carea elementelor indigene afară și luarea ogoarelor, pe lângă insultele cu care noii veniți erau darnici¹. În jur, prin sate, supt *magistri*, cu un rost special, peregrinii trăiau însă cum puteau: une ori li se dădea dreptul de latinătate².

În Balcani trimete August, la Dyrrachium, la Philippi, Italici depozedați de veteranii săi³. Coloniile de la Apri și Debeltus, nu în destul de lămurite, sânt și ele exclusiv militare⁴.

Apoi mult timp nu se mai trimeseră colonii. Dar nevoia de a purifica Roma de elemente nespornice pentru muncă și cultură aduse din nou crearea lor. Nerva a fundat astfel în Africa, la Sitifis, o *colonia nerviana augusta martialis veteranorum sitifensium*⁵, asupra căreia se pare că lipsesc amănunte.

Traian însuși admite *colonia numai cu elemente luate de aiurea decât din centrul Imperiului*. De aceea, când Antoninus va trimete din acestea de pe urmă în Opaia, biograful lui spune că a lucrat contra „învățăturilor lui Traian“ (*Traiani praecepta*)⁶.

Coloniile în Grecia: la Corint, Megara, Patras și Dyme, represintă concepția, osebită, de *civitates* ca însăși Roma⁷. Nu cu totul alta e situația coloniei de limbă greacă, Buthroton, în Epir.

Așezările de colonii, mai ales militare, în Macedonia, ca la Pella, vechea capitală, la Dion și în peninsula atonică e,

¹ Tacit, XIV, 3 (în Britania).

² Jung, *Römer u. Rom.*, p. 64. El asemănă cu situația în Italia medievală și chiar în cea modernă (Sicilia).

³ Jung, *Romanische Landschaften*, p. 372, nota 3 (după Dio, LIV, 4; C. I. L., III, 117, 120; *Hermes*, III, p. 461 și urm.).

⁴ Pentru romanisarea Corintului v. Lebreton-Zeiller, *L'Église primitive*, p. 183.

⁵ Jung, *Geographie*, p. 81.

⁶ *Vita Antonini*, c. 11. „Hispanis exhaustis“ — se vede ce înseamnă acest termen întrebuintat și de Eutropiu, când Iberii aveau o așa de puternică vitalitate — „italica allectione contra Traiani praecepta verecunde“ (cu timiditate) „consuluit“. Adus înainte de Xenopol, *Teoria lui Rösler*, p. 37, nota 1.

⁷ Mommsen, *Röm. Gesch.*, V, p. 249 și urm.; Tamm, *Ursprung der Rumänen*, pp. 8-9.

cum observă Mommsen¹, un mijloc de a *casă* soldați altfel supărători. La Philippi așezarea de Romani e în legătură cu minele vecine (cum va fi Napoca în Dacia), la Stobi, cu vadul de comerț².

Resumând tot ce pot da ca învățătură atâtea exemple, se poate spune, întâiu, că nu poate fi vorba de o trimetere de veterani de aiurea, *numeroși*, în colonia, *singura colonie*, cum vom vedea, pe care a creat-o Traian în Dacia, de și el, care hrănește la Roma pe copiii viitorilor plugari meniți să regenereze rasa, e un împărțitor de pământuri ca Gracchii. Hyginus inginerul, *gromaticul*, pomenește în aceiași vreme pe acela care în Panonia dădea din ordinul lui Traian pământ veteranilor³.

O parte din coloni vor fi mers aici *pentru aventură*. Traian poate să fi avut și el intenția să curățe astfel Roma, Italia de unele elemente neplăcute. Doar Iosephus arată că, supt Impărați, a fost vorba, la un moment, să se trimeată 40.000 de Evrei romani ca să potolească răscoala din Sardinia, și „antisemitul“. Tacit observă că, și de s'ar fi prăpădit, n'ar fi fost mare pagubă⁴.

Mai târziu *municipii* se întâlnesc în același cuprins al Daciei, așezări care vor avea un viitor mai mare decât al coloniei tocmai pentru că *basa lor indigenă era superioară*.

Municipiul⁵ se sprijină pe două principii: păstrarea tradi-

¹ *Röm. Gesch.*, V, p. 276. Dar el pleacă de la ideia că în unele locuri s'a voit romanisarea, și aici nu, pe când această voință, de esență pur modernă, nu putea să între în mentalitatea antichității. O astfel de voință o afirmă însă cu hotărâre Traugott Tamm, *o. c.*, p. 10. La el, ca și la Jireček, care se mărgenește a constata hotărul, se vede fixarea despărțirii între cele două teritorii. Se vorbește și de lipsa de basă pentru romanisare printr'o îngăduire pentru elenism care venia din neputință.

² *Ibid.*

³ Cum in Pannonia agros veteranis ex voluntate et liberalitate imperatoris Traiani Augusti Germanici assignaret; Lachmann, *Gromatici veteres*, I, p. 121.

⁴ Jung, *Rom. Landschaften*, la „Sardinia“.

⁵ Definiția lui în fața coloniei la Siculus Flaccus, în *Gromatici veteres*, ed. Lachmann, I, p. 135 și urm.

ției locale și îndeplinirea față de Roma a unor anumite *municipia*: cai de poștă, grijă de drumuri, ajutor de oaste, întreținere de funcționari¹. Ele aveau dreptul de a-și adăugi *incolae* cu drept redus. O *curie* cu decurioni, judecători și edili, cu *duoviri* sau *quatorviri*, sau și *quinquennales*, une ori și quaestori, cu *praefecti* ai ei — și, alături, în viața muncii, *colegii* — governa liber. *Augustalii* prin cultul Impăratului presidau asupra mijlocului religios de asimilare morală, fără a fi preoți.

Un pasagiu din Aulus Gellius, semnalat și la Cipariu², arată cum, ca mai târziu, în Dacia, de ex. la Apulum, ca și la Aquileia, noțiunile de alcătuire a centrelor orașenești s'au amestecat și anume municipii aveau o situație legală chiar mai bună decât a coloniilor, ca unele care fuseseră scutite de primele condiții, grele, ale existenței lor. De altfel, încă supt republică unele municipii căpătaseră și *ius suffragii* și *ius honorum*, deci și dreptul de vot și acela de carieră la Roma³ și apoi și în Galia Cisalpină, fără a pierde pe cele de acasă. În Italia, aceasta a ajuns apoi a fi situația generală, a doua zi după „războiul social“. August merge și mai departe, dând măcar un *ius Latii*, un drept latin, și în provincii. Mult înainte de cucerirea Daciei sistemul municipal se întinse chiar și asupra canabelor.

O confuzie legală se petrece astfel, aceasta e sigur, mergându-se spre unificarea de situație din secolul al III-lea: și *oppida latina* ajung a fi colonii⁴.

Vom vedea că, pe când colonia unică de la Sarmizegetusa⁵, continua a-și păstra în graiul obișnuit numele ei dacic, municipiile, puse alături, în vechile lor rosturi tradiționale, reprezintă unul din punctele capitale în ce privește bazele

¹ Muriel Clay, în *Encyclopaedia britannica*, XIX, pp. 7-9. Cf. S. Dill, *Roman society from Nero to Marcus Aurelius*, Londra 1904, iar, pentru colegii, Mommsen, *De collegiis et sodaliciis Romanorum*, Kiel 1843.

² *Despre limba română*, p. 14. Cf. Lotar Ruske, *De A. Gellii Noctium Atticarum fontibus quaestiones selectae*, tesă, Glatz 1883.

³ Tit Liviu, XXXVIII, 36-7.

⁴ Jung, *Geographie*, p. 104.

⁵ V. și *Eph. epigr.*, II, p. 316, n-le 432-4; p. 317, n-le 436-7; pp. 318-9.

unei provincii, care ca atare nu s'a întemeiat de la început, puindu-i-se chiar lui Traian întrebarea dacă este sau ba cazul de a crea un nou organism provincial.

În „obiceiurile și legile lor“, ele înseamnă o puternică lume dacă, precum la Utica erau elemente numeroase punice și Italica din Spania se sprijinia pe vechile puteri iberice. Și această lume dacică era destul de atinsă de romanitate pentru a i se crea, pe alocurea, poate și un *ius italicum*, adică o astfel de situație privilegiată.

Dar, în ce privește colonia, bine înțeles că drepturile *la Roma*, care se păstrară un timp, nu mai erau, într'o astfel de vreme și la atâta depărtare, de nicio valoare practică.

Deosebirea între municipiu și colonie e, declară în locul pe care l-am pomenit cu puțin înainte, aici chiar Aulus Gellius, greu de lămurit: el adaugă că vorbind despre cei din Italica, patria lui, în Senat, Adrian a fost de părere că ei, și cei din Utica, trăind după obiceiurile și legile lor, n'au nimic de invidiat coloniilor¹.

Cine erau deci acești oaspeți „romani“ în Dacia? Încă de atunci se poate admite ce constata pe vremea lui Stilichon, în veacul al V-lea, Camille Jullian: „Se repetă neconținut numele de Romani și de limbă latină, și n'a fost niciodată, în istoria lumii, un amestec de oameni mai deosebiți de fire și mai depărtați de originea arătată prin numele lor și prin idiomul lor decât acei cari purtau numele Romei și-i vorbeau limba“².

Lăsăm la o parte pe cei cari sânt soldații de atunci sau

¹ Sic adeo et municipia quid et quo iure sint quantumque a colonia differant ignoramus existimamusque meliore conditione esse colonias quam municipia. De cuius opinionis, tam promiscuae, erroribus d. Hadrianus, in oratione quam de Italicensibus, unde ipse ortus fuit, in senatu habuit, peritissime disseruit mirarique se ostendit quod et ipsi Italicenses et quaedam item alia municipia antiqua, in quibus Uticenses nominat, quum suis moribus legibusque uti possent, in ius coloniarum mutare gestiverint; XVI, XIII. Praenestini s'au cerut la Tiberiu ca din colonie să ajungă municipiu (*ibid.*). Singura datorie a acestora e a fi „muneris tantum cum populo romano honorarii participes“, de unde și numele. E altfel numai când „populus eorum fundus factus est“. La colonii e „conditio magis obnoxia, et minus libera“.

² O. c., I, p. 120.

cei de ieri, ca *Mauri gentiles* de la Răcari, Sirienii, cu Mithrasul lor lângă „schola civium romanorum“, ai legiunii V macedonice¹. Apoi pe Palmirenii, dintre cari unul a lăsat o inscripție arabo-latină la Caransebeș², și pe Itureii ostași³, ca un Guras Iiddei (al lui Iaddai) în Banat sau ca arcașul care înseamnă, dar în prima jumătate a secolului următor, pe pielea scutului etapele unei cariere care l-a dus de la Odessos, Kallatis și Tomi la Tyras și Olbia, până în Cherson și Armenia⁴, și, în sfârșit, pe Mauri⁵.

Pe când Sicambri (Sugambri) apar dincolo de Dunăre, un Galo-Roman de la Ameius stând la Serdica⁶, și Norici se coboară până în Dalmația⁷, abia dacă găsim în Dacia câte un Apusean de origine. Dar forma Patavissa, care se întâmpină pe lângă Potaissa, nu e ceva întâmplător. Patavium italian (Padova) e o creație a Veneților ilirici și un târg de lână al barbarilor, Alburnus e, după nume, italic⁸.

Cum vom vedea, când va fi vorba de condițiile economice, Dalmației Piruști vin în oarecare număr pentru lucrul mine-
lor. Prosmonii ridică și un mic templu⁹.

¹ Pârvan, în *Archäologischer Anzeiger*, 1913, p. 374 și urm.; *Rev. Arch.*, XXIII (1914), p. 478, n-le 119 și urm.

² Domaszewski, în *Arch.-ep. Mitt.*, VI, p. 120, no. 72; Nöldeke, *ibid.*, p. 180. Un negustor din Palmira, cu inscripție palmireană, *Eph. epigr.*, IV, p. 212, no. 718. Și în Africa, *Rev. Arch.*, IV², (1848), p. 704. În Panonia și Emeseni (din Carrae chiar), *Eph. ep.*, II, p. 362, no. 597. Cf. Lambrino, în *Rev. Ist. Rom.*, II, p. 262 și urm.; Gh. Cantacuzino, *Le recrutement de quelques cohortes syriennes*, în *Musée Belge*, 1927, pp. 157-72.

³ *Rev. Arch.*, XX (1924), p. 201. — De altfel Iturei și la Maiența, *ibid.*, XXXIX (1901), p. 148. În Britania, *Eph. epigr.*, IV, p. 212, no. 718. Un Hermes din Comagenea, mort în Britania; *ibid.*, VII, p. 306, no. 952. Un Orfius Asiaticus, un Pompeius Asiaticus, în Spania; *ibid.*, V, p. 14, no. 18; p. 20.

⁴ *Arch. epigr. Mitt.*, VI, p. 120; Pârvan, în *Mem. Ac. Rom.*, XXXVI, pp. 54-5. Ca *aurigae* și la Roma; *Eph. epigr.*, IV, p. 248.

⁵ *Arch.-ep. Mitt.*, XVIII, p. 106, no. 3.

⁶ Jireček, *ibid.*, X, p. 50, no. 3. Un „civis gallus“ negustor la Pola, în Istria; *ibid.*, VIII, p. 248.

⁷ *ibid.*, p. 115, no. 44.

⁸ Jung, *Geographie*, p. 62.

⁹ *Familiaricum a solo Prosmoni ex suo fecerunt*; Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* de la Viena, 1874, p. 391.

Căci exploataorii de mine n'au lipsit; ei au format chiar partea cea mai bogată și mai plină de inițiativă, cea mai aplecată la viața luxoasă din noua populație. Cu puțin timp înainte, când s'a luat peninsula iberică, se întrebunțaseră pentru lucru sclavi, luați cu hapca, desvoltându-se astfel un comerț imoral, care „a îmbogățit o gloată de Italici lacomi”¹. Diodor din Sicilia descrie felul greu cum se captau apele și se arată cuprins de milă față de soarta acestor lucrători neliberi². În Dacia s'a recurs deci, de la început, la ajutorul acestor oameni din Ilirië, cari nu sânt alții decât înaintașii minerilor de la Srbrnica, în Bosnia, unde se scotea argint în evul mediu, și e sigur că în metodele primitive de exploatare ale unor mine țerănești din Ardeal ceva a rămas din procedeele acestor Iliri³.

O strămutare de Traci n'a putut să aibă loc: oamenii abia acoperiau locul în vechia patrie. Dar găsim o Iulia Bessa la Sarmizegetusa⁴. Apoi, în toată Dacia, un număr covârșitor de Greci, din toate părțile Asiei ca și a Europei⁵, mai ales din Macedonia⁶. Un *augustalis* din chiar capitala provinciei se chiamă Decimus Balbatius Chrysanthus, soția lui fiind Balbatia Garnice⁷. Tot acolo găsim pe un C. Titius Agaphopus,

¹ Diodor din Sicilia, V, 36.

² *Ibid.*, 37-8.

³ Pentru Dalmatini din Aequum și I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, pp. 26-7. Tomaschek, în *Zeitschr. f. öst. Gymnasien*, 1872, p. 146, vedea în Iliri „das vorwiegende Element der rusticalen Bevölkerung in Dacien” și explica astfel asemănarea limbii românești cu cea albanesă. Pentru numele ilire, asupra cărora vom reveni, de pe tablele cerate, *ibid.*, pp. 145-6 (se semnaleză Δ ἄ ζ ι ο ς pe monede din Durazzo). Retractare pentru valoarea elementului iliric, de același, *ibid.*, 1887, p. 445 și urm.

⁴ *C. I. L.*, III, 1438.

⁵ Insemnarea lor aproape complectă la Horovitz, *Influența elenismului asupra lumii traco-dacice și traco-daco-romane până la retragerea legiunilor din Dacia*, în *Cercetări istorice* din Iași, II-III, 1927, pp. 30 și urm., 95 și urm.

⁶ „Netus Apalanis do[mo] Macedonia”, preot; Goos, în *Arch.-ep. Mitt.*, I, p. 119. O Lucreție greacă și în Panonia-de-sus; *Eph. ep.*, IV, p. 156, no. 535. — Greci la Apulum, Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* din Viena, 1874, pp. 390-1.

⁷ Leonhard Böhm, în *Arch.-epigr. Mitt.*, IV¹, p. 183.

Augustalis și al coloniei Siscia și al Sarmizegetusei, lângă un Diogenes Eutycheis¹. Un P. Aelius Zabdibob, cu soția Aelia Phampilia (Phampila), apar și ei la Sarmizegetusa².

Cutare femeie vine din Pergam³, precum un Zmaragdus din Antiochia era decurion la Carnantum, unde făcea amfiteatre⁴, și o Bitină stă la Troesmis⁵.

Dacă un Sirian închină o inscripție soției Adonatat lângă Bazias⁶, nu întâlnim, ca în Panonia, Evrei, fie și cu nume schimbate, romane, ca acolo: Septima Maria și Actia Sabinilla⁷.

Selavi se adună de pretutindeni în mijlocul unei nații care nu cunoștea sclăvia, până și Grece din Creta⁸. La lucrul minelor ca și în Spania, ei au o largă parte⁹.

Dar oameni de un caracter național, tot mai șters, se mutau din loc în loc, după interesele lor. Cutare din Dacia nemeria hăt departe. Găsim în adevăr pe un Drubetan, din colonia de acolo, care stă la Tragurium¹⁰, pe când un negustor din Colonia trece prin Aquileia mergând în Dacia¹¹, și un negustor „daciscus“ se află și el în acest oraș, la poarta Italiei¹².

¹ *Arch. Anzeiger*, XIII (1913), pp. 334-5; *Rev. Arch.*, XXIII (1914), p. 476, no. 109; *Rev. Arch.*, XXIII (1914), p. 447.

² Cumont, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 109, no. 5.

³ *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 334; *Rev. Arch.*, XXII (1914), p. 476, no. 108.

⁴ Dessau, *o. c.*, II¹, p. 720, no. 712; *Rev. Arch.*, XXXIX (1901), p. 481, no. 247.

⁵ *Arch.-ep. Mitt.*, VI, p. 45, no. 91. O Troclimena, *Eph. epigr.*, II, p. 311, no. 411. — S'a semnalat și imensul număr de Greci în armata Moesiei Inferioare; van de Weerd, *o. c.*, p. 306 și urm. După Adrian însă Latinii dominau; p. 311. Mai târziu vor fi barbarii; *ibid.* Aripile recrutate în Orient; *ibid.*, p. 313. Mai departe se vorbește însă de Occidentali, *ibid.*, p. 314.

⁶ *Arch.-ep. Mitt.*, VI, p. 125, no. 80.

⁷ *C. I. L.*, III, 3688.

⁸ Pärvan, *Cetatea Ulmetum*, I, p. 49, nota 1; *C. I. L.*, III, 1181-2.

⁹ V. Jireček, în *Arch.-ep. Mitt.*, X, pp. 75-85.

¹⁰ *C. I. L.*, III, 2679. Cf., pentru dată, V. Christescu, *o. c.*, p. 124, nota 3. Pentru negustori în Dacia, *ibid.*, p. 120 și urm.

¹¹ *C. I. L.*, V, 1047.

¹² *Ibid.* Cf. și Otto Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, LXVI (1874), p. 364, nota 1.

Dacă acel „Desideratus in Dacia“ se află și în Panonia¹, la Salona se întâmpină negustorul dac Aurelius Aquila, decurion din Potaisa („patavisisis“), care închină o piatră soției². Dacia ca nume de femeie se întâmpină la Iader (Zara)³. La Nedinum (Nadin), un Cocceius Severus închină o piatră lui Cocceius Umbrianus, tatăl său, „decurion, augur și pontifice al cetății Porolissum (Paralisensium), prin provincia Dacia“⁴. Un *δουλευτής* (sfetnic) din Samizegetusa, *Δακίας κολωνίας* ajunge, cu negoțul său la Lesbos⁵.

Dar nicăiri în Dacia nu se întâlnește un mare comerț cu alte provincii, ca acela care îmbogăția, de exemplu, Augusta Vindelicorum⁶, de și putem admite și aici negustori din Orient, din Siria mai ales, cari-și aveau specialitățile și, cu toate că negustori daci merg până la Aquileia, locul așa de puternic al uciderii Impăratului Maximin, dar și în jos, până la Salona și în insula Samotracia⁷.

Nume romane se împun localităților Daciei. Astfel a făcut Alexandru I-iu al Rusiei în Sudul Basarabiei de curând cucerite, dând numele biruinților sale contra Francesilor sau, ceva înainte, ca în Rusia-de-Sud, ori Ecaterina a II-a, care înviind numele tauric, a creat Odesa, Sevastopole, Simferopole, Ovidiopole, și așa am făcut noi în unele părți din Dobrogea, peste numele turcești, cum facem azi în Secuime peste cele ungurești. Însăși această colonizare oficială e sporadică, timidă, nehotărîtă, fără sistem. Pretutindeni ea se prinde de vechea nomenclatură locală, de caracter strict popular.

O oarecare slăbiciune a autorității de Stat⁸ e la baza marelui număr și importanței pe care o câștigă și aici colegiile⁹. Era,

¹ C. I. L., III, 3336.

² *Ibid.*, 2086.

³ *Ibid.*, 2967. O *Histrica* acolo; *ibid.*, 2580.

⁴ *Ibid.*, 2866.

⁵ *Ibid.*, XII², p. 125.

⁶ Asupra căreia v. Jung, *Römer u. Rom.*, pp. 116-7.

⁷ *Ibid.*, p. 116. Cf. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute*, *passim*.

⁸ V. Goos, *Untersuchungen über die Innenverhältnisse im Traianischen Dazien*, în *Arch. f. sieb. Landeskunde*, XII¹.

⁹ Waltzing, *Corporations professionnelles chez les Romains*; Liebeman, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswe-*

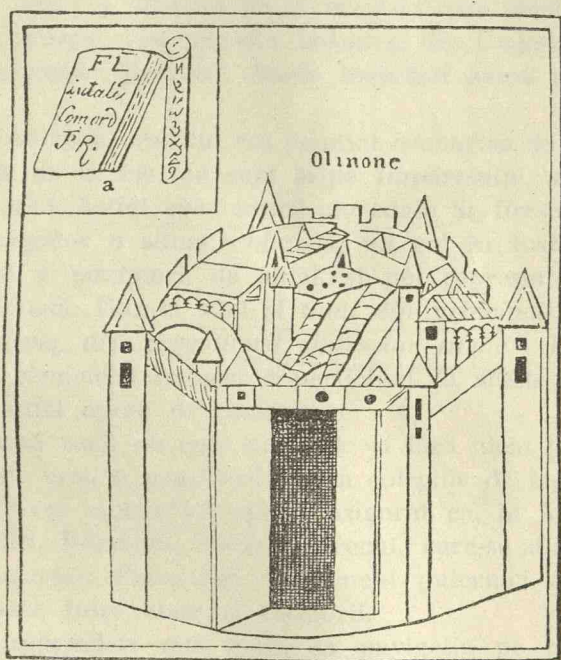

Fig. 24. — Cetate romană din vremea lui Traian,
Gromatici veteres, I, pl. 24.

suplinind une ori și familia¹, satisfăcând ambiții² ca ale șefilor de bresle cari se făceau zugrăviți de Rembrandt, — și în Dacia mulți veniau singuri —, o întregă organizație corporativă care suplinia neajunsurile orânduirilor oficiale. Se cuprindeau într'însa și acei cari n'aveau o situație legală în oraș și chiar sclavi³. Municipalitatea însăși folosia din existența lor, ca orașele moldovenești din secolul al XVIII-lea și începutul celui al XIX-lea de la breslele care clădiau așa de frumoase biserici, sau cele din Ardeal și din Ungaria de la operele „Companiei grecești“. Aceste tovrășii aveau și iveri comune.

Cum administrația orașului era esențial concuroasă de colegii, ele se așează de la început supt aripa Impăratului, al cărui cult îl serbează⁴. Astfel apar sevirii augustali. Și, firește, aceasta li dă colegiilor o situație oficială, un rol în toate ceremoniile. Sânt și pompieri, de altfel, și pot represinta chiar o gardă națională. Dar ei sânt și *unul din principalele mijloace de fusiune, din pregătitorii sinteselor finale*⁵. E sigur că în Dacia elementul indigen a participat la aceste colegii, ajutându-se astfel opera de romanisare.

Pentru cineva venit de cine știe unde și fără nicio legătură locală colegiile erau o providență: prin colegiile de îngropare (*funeraticia*)⁶ era cineva tot așa de asigurat ca, în America-de-Nord, astăzi, Românul, Polonul, Grecul, care-și află acolo patrie și asigurare. Patronajii de oameni puternici aduceau legături strânse între clase și categorii.

Pentru întreprinderi mai mari, ca navigația pe râuri și pe dubase (*utres*, de unde *utricularii*, pentru unele categorii de *nautae*, în Spania), asociația aceasta corespundea unei adânci nevoi, pe vremea când Statul nu lua asupra-și ceia ce, astăzi, din lăcomia lui, îl apasă și-l încurcă așa de mult.

Cum, ca și la noi în epoca arătată mai sus, era și un

sens, 1890; Demoulin, *Les collegia juvenum*, în *Musée Belge*, 1897. Kornemann, în *Realenzyklopädie*, IV, s. v.

¹ V. Jullian, o. c., IV, p. 386.

² *Ibid.*, pp. 387-8.

³ *Ibid.*, p. 388, nota 2, 391.

⁴ *Ibid.*, pp. 397-8.

⁵ Cf. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht*, 1891.

⁶ V. Schiess, *Die römischen Collegia funeraticia*, München 1888.

ocrotitor divin, aceste societăți vor favoriza esențial întinderea creștinismului¹. Oricum, erau „frați“, cari puteau să aibă un „tată“, o „mamă“².

Nu pentru scopuri politice, ci pentru ceremonii religioase, se aduna, în Dacia ca și în Galia, Consiliul provinciei. Evident însă că, pe lângă acordare de onoruri și pe lângă plângeri, multe posibilități se deschideau acțiunii acestui corp respectabil. El represinta, de altfel, singura unitate religioasă a acestei lumi amestecate, care, de la August înainte, datorită închinarea, mai presus de oricare alta, în calitate de cetățeni, sau de supuși, Impăratului-zeu, în moarte sau în viață chiar³.

Pentru soldați era, spune Tertullian, ca religie supremă, aceea a steagului³, și, firește, a împăratului⁴. Întâlnim preotul cultului lui Traian, *sacerdos designatus divi Traiani*⁵. Într-o vreme când „geniile“, însuflețind totul, tind, cum se va arăta, să creeze o nouă religie, opusă tuturor mitologiilor, pe lângă un *genius loci*⁶, care ar putea să înlocuiască pe vechii zei, pe lângă „geniul poporului roman“, la care se adaugă „pământul Daciei“ și „zeul Comerciului“⁷, locuitorii, nu așa de orientali cum arată inscripțiile, care sânt ale celor mai bogați, mai obișnuiți cu scrisul și mai superstițioși, se închină în mare parte zeilor obișnuiți în Italia. Un astfel de „geniu“ trebuie a fi socotit și „Vreme-Bună“, *Tempus Bonum*, care se întâmpină la Tyras⁸. Intre aceste „genii“ e de sigur și Danuvius, al cărui cult se cunoaște în Reția⁹.

Intre „genii“ erau apoi, de sigur, și „zeii buni ai Impărăției“,

¹ În Galia cineva poate fi τῆς τέχνης Χριστοῦ; Jullian, o. c., IV, p. 396, nota 1.

² *Ibid.*, p. 395. V. *ibid.*, p. 401 și notele.

³ V. C. I. L., III, 1209, 1433, 1454, 1513. Cf. Guiraud. *Les assemblées provinciales dans l'Empire romain*. Și Jullian, o. c., IV, p. 425 și urm.

⁴ *Apologeticus*, XVI.

⁵ *Eph. epigr.*, VII, p. 425, no. 5.

⁶ C. I. L., III, 892. — Pentru cultul general al geniilor. Ed. Barry, *Rev. Arch.*, XXXVII (1879), p. 271 și urm.

⁷ C. I. L., III, 1351.

⁸ *Ibid.*, 12510; Dessau, o. c., II¹, p. 97, no. 3.755. Și alt Geniu-râu, aiurea, *Rev. Arch.*, XXXII (1930), p. 360, no. 74.

⁹ V. *Eph. epigr.*, IV, p. 174, no. 615.

dii boni imperii, pe cari orice cetățean trebuia să-i onoreze¹. În aceste locuri „geniile“ noii direcții se puteau lega cu amintirile eroului trac, de o așa de largă răspândire, trecând apoi și la sfinții creștinismului².

Se făcea o tovărășie de adorare între provincii prin închinarea alături a „geniilor“ din deosebitele patrii. Cutare în aceste locuri ale noastre leagă astfel „geniul Cartagenei“ sale originare de „geniul Dacilor“³. Și alte asociații se fac. Unul unește geniul legiunii sale cu „cele trei Dacii“⁴. O alegere a făcut-o acela care a închinat pietre „zeii, zeitelor Dacilor și pământului“⁵.

Z e i i.

Dintre marii zei ai unei mitologii italice, cu origini etrusce și atribuții și grecești, Iupiter nu poate fi uitat. I se adaugă felurite atribuții. El poate fi *sator*, *monitor*, *conservator*⁶, *genitor*⁷, *fulgurator* (nu *fulgurator*)⁸, *peganicus*, „țeran“⁹. Galia dă, la Apulum, pe Iupiter Bussumarus¹⁰. Ca Peninus el amintește Italia¹¹. Cu titluri răsăritene, el poate fi Tavianus, Emesenus, din Emesa¹². O statuță a lui Iupiter Ammon chiar se întâlnește în Secuime¹³, unde s'a cunoscut și cultul bouului

¹ *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 174. Dar și sacrificii „in honorem nocturnorum“ (tot la Gherla).

² Inscripție „deo heroni“; *Arch. epigr. Mitt.*, XIII, p. 33, no. 10. Sarcofag la Dunăre (Ratiaria), cu zeul călare, *Rev. Arch.*, XXI (1913)¹, p. 64 și urm.

³ *C. I. L.*, III, 993.

⁴ *Ibid.*, 995.

⁵ *Ibid.*, 996.

⁶ *Ibid.*, 1032.

⁷ *Eph.-epigr.*, IV, p. 65, n. 142: are un *sacerdos colonatus*, în Dacia.

⁸ Dessau, *o. c.*, II, p. 10, no. 3051 (la Roma).

⁹ *Ibid.*, p. 9, no. 3039.

¹⁰ *C. I. L.*, III, 1033; v. și Jung, în *Arch. epigr. Mitt.*, XIX, p. 70.

¹¹ La Sângiorzul-pe-Streiu; Téglás și Paul Király, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII, p. 195, no. 16. D. Cumont cetește Appeninius (după Apenini; ar fi al Muntelui), *ibid.*, XIV, p. 110, no. 6.

¹² Dessau, *o. c.*, II¹, p. 136, no. 4082-3. — În Africa dedicație lui „Iovi optimo maximo, deorum principi, gubernatori omnium rerum coeli terrarumque rectori“; *Eph. epigr.*, V, p. 403, no. 752.

¹³ V. și Goos, *Cronik*, p. 121. V. și *C. I. L.*, III, 1086, 1089,

Apis. O piatră se închină lui Iupiter ca „zeul suprem și mai sus de toți, cârmuitorul lucrurilor divine și omenești și arbitru al ursitelor“¹.

Bacchus moștenește străvechile tradiții tracice, chiar când i se zice Liber² și i se dă și o soție de folklor, Libera³. E astfel Liber Pater⁴, dar zeul „cu trei chipuri“ (*triformis Liber*)⁵.

La Severin se ridică o piatră lui Mars Gradivus, arhaicul, de cohorta I Gordiana⁶. Pe alocuri el nu mai e ostașul crunt, ci, la Potaisa, „prieten, îngăduitor“, „*Mars amicus et consentiens*“⁷.

Venus apare numai rar, și ea este aici o „Augusta Venus“, în legătură cu cultul Impăratului⁸, sau o „biruitoare“, *victrix*⁹. Diana nu mai străbate munții noaptea ca nesăturată vânătoare; ea „face mierea“ la Apulum¹⁰. E alintată de credincioși: „Cea adevărată și bună“¹¹, ceia ce arată o altă origine, locală, în legătură cu trecutul daco-trac¹². Cealaltă e închinată și ca luna *lucifera*¹³.

Apollon ordonă să se facă o fântână. Hercule¹⁴ e aici numai „conservator“¹⁵.

¹ Summus et superantissimus, divinarum humanarumque rerum recto factorumque arbiter“; *C. I. L.*, III, 1090.

² *Eph. epigr.*, II, p. 304, no. 383.

³ *Libero Patri et Liberae Matri*; Téglás și Paul Király, în *Arch. epigr. Mitt.*, XIII, p. 195, no. 15.

⁴ *Eph. Epigr.*, II, 1095. Cf. C. Daicoviciu, în *Anuarul Inst. de studii clasice*, I, p. 109 și urm.

⁵ *C. I. L.*, III, 896.

⁶ Dessau, o. c., II¹, p. 23, 3154 (*C. I. L.*, III, 6279).

⁷ *Ibid.*, p. 24, no. 3161 (*C. I. L.*, III, 897).

⁸ *Eph. epigr.*, IV, p. 45, no. 84.

⁹ *C. I. L.*, III, 1115.

¹⁰ *Diana mellifica*, Dessau, o. c., II¹, 37 (3268 b).

¹¹ C. Daicoviciu, în *Anuarul Institutului de studii clasice*, I, p. 112 și urm.: „*Dianae verae et bonae*“.

¹² E o îmblânzire de folklore ca a lui Mercuriu devenit în Africa un domn tovarăș“, *δαμνος κόμης*; *Revue des études grecques*, 1901, p. 264; *Rev. Arch.*, XLI (1902), p. 356, no. 92.

¹³ *C. I. L.*, III, 1097; Dessau, o. c., II¹, p. 119, no. 3946.

¹⁴ Dincolo de Dunăre e și el, ca și Iupiter, „*Tadenus*“; *Buletinul Soc. Archeol. bulg.*, I (1914), p. 8; *Rev. Arch.*, XVIII (1911²), p. 215, no. 17.

¹⁵ *C. I. L.*, III, 1026-7, 1029. — Aiurea el e August (v. și Venus

Minerva, Mercuriu au doar o slabă amintire. Ca la Grecii din Atena, Minerva e luptătoare, *victrix*, la Apulum¹.

De la Esculap și Hygeia, al căror cult e mai ales în locurile de băi, se așteaptă însă și restituirea lucrurilor pierdute².

Nemesis pedepsitoarea își are locul în rugăciuni, iar Priap devine un zeu mare, Priapus Pantheus³, ca și, de altfel, Silvanus⁴.

În ceia ce privește culturile locale, din fiecare cetate — despre sate n'avam, firește, nicio știre —, Sarmizegetusa⁵ se închină lui „Iupiter, Iunonei regine, Minervei și tuturor zeilor nemuritori“, lui Esculap și Hygeii, Fortunei și Dianei, lui Mercur, lui Silvan și mai rar Isidei⁶, ca *myrionyma*, „cu o mie de nume“, — adorată și la Potaissa⁷ —, „soarelui neîn-

Augusta), pentru că supt patronagiul lui Octaviu a bătut pe Antoniu (Eckhel, *o. c.*, VII, p. 13).

¹ Jung, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIX, p. 69.

² *C. I. L.*, III, 987, 1560-1. V. și *ibid.*, 786, 951, 974-82, 984-5, 986-7, 993; Dessau, *o. c.*, II¹, p. 107, n-le 3845-6; p. 108, n-le 3847-8, 3849-9 a (la Apulum și Sarmizegetusa), apoi *C. I. L.*, III, n-le 1279-80, 1370, 1417 a; *Arch. Ertesítő*, 1912, pp. 405-6; în *An. Institutului de Studii clasice*, 1932, pp. 84, 103-4; *Jahreshefte* din Viena, 1902, *Beiblatt*, p. 113; *Erdélyi Múzeum*, XIX (1902), p. 22. Culegere completă și reproducerea monumentelor, în Nicolae Ignat, *Cultul lui Esculap și al Higiei cu specială privire la Dacia Superioară* (în „Biblioteca medico-istorică“, VIII), Cluj 1935. Cf. și Al. Lenghel, în *Clujul medical*, VII (1926), pp. 96-7; IX (1928), pp. 96-7. — În genere, Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, I, *Les provinces latines*, Paris 1907 (v. p. 333).

³ *C. I. L.*, III, 1139. — Pentru zeii vechi și *ibid.*, 990, 1115.

⁴ Cf. Gh. Cantacuzino, în *Mem. Ac. Rom.*, 1928, pp. 430-1.

⁵ V. C. Daicoviciu, *Contribuții la sincretismul religios în Sarmizegetusa*, în *An. Institutului de studii clasice*, 1932.

⁶ *Ibid.*, 1428. Cf. G. Lafaye, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie, Sérapis, Isis, Harpocrate et Anubis, hors de l'Égypte, depuis les origines jusqu'à la naissance de l'école néo-platonicienne*, Paris, 1884. La Nîmes, Ogirinus lângă un Philemon, *Rev. Arch.*, III (1884), p. 374.

⁷ *C. I. L.*, III, p. 882; v. Dessau, *o. c.*, II¹, p. 177, no. 436; v. și no. 437 a, p. 179.

vins Mithra¹, lui „puer bonus“², despre care va fi vorba îndată, deosebit, și lui Serapis³.

Și supt raportul religios, ca și, precum vom vedea, și supt celalt, impresia e a unui oraș de caracter strict roman, cu culturi vechi italice, un fel de centru birocratic, la care se adaugă doar bresla fierarilor. Un fel de Hagă sau de Washington solemn, întins, pașnic și gol.

Aceștia sânt zeii *de oriunde*. Dar, din cauza caracterului special al populației, cutare centre au și pe alții.

Pietrele cu nume romane și închinări Dianei și lui Esculap de la Ampelum, lui Hercule, lui Silvan, Nemesei, „țărănei mame“, „lui Dumnezeu veșnic“, dar și lui Iupiter Dolichenus sau din Comagenea (scris și Deus Commacenus)⁴, cu preoți semiți ca Addabar Semei și Oceanus Socratis, și lui Serapis și Isis, n'au nimic peregrin⁵. Acolo sânt însă birouri. Găsim, ca străini, doar câte un Dalmat romanizat⁶; astfel cu acel decurion din Splonus — *colonia delmatica* —, care e și din Sarmizegetusa⁷.

Natural că și la băile de la Admediam, lângă „statio tsier-nensis“⁸, se închină pietre lui Esculap și Hygeia, „zei mari și buni“¹⁰, zeilor și divinităților (*numinibus*) apelor¹¹, și lui Hercule patronul¹², „zeul băilor“ (de unde Băile Herculane de azi), „mântuitorul“¹³, sfântul¹⁴, lui, „geniului locului și apelor calde“¹⁵. O deosebită venerație încunjură prin locuri mai

¹ C. I. L., III, 1436, 1437.

² *Ibid.*, 1531.

³ C. Daicoviciu, în *An. Institutului de studii clasice*, I, p. 81 și urm.

⁴ C. I. L., 1301 b. Și *ibid.*, 1301 b.

⁵ *Ant.-epigr. Mitt.*, III, p. 191.

⁶ C. I. L., III, p. 215 și urm.

⁷ *Ibid.*, 1322. Libertul lui e un Sattara.

⁸ *Ibid.*, 1323. Și un Bitin, *ibid.*, 1324.

⁹ *Ibid.*, 1568.

¹⁰ *Ibid.*, III, 1560 și urm.; Dessau, *o. c.*, II¹, p. 113, no. 3891.

¹¹ C. I. L., III, 1562.

¹² *Ibid.*, 1563-4. V. și *Rhein. Museum*, II, pp. 290-1.

¹³ C. I. L., III, 1572.

¹⁴ *Ibid.*, 1573, 1573 a.

¹⁵ *Ibid.*, 1566. Și Venerei, asociate cu el, *ibid.*, 1567. V. și „di et numina aquarum“, *ibid.*, 1562 (Dessau, *o. c.*, p. 114, no. 3896).

mult sătești pe Silvan, care nu mai e, pentru mulți, zeul pădurilor, ci o divinitate cu totul altfel definită¹.

Tot în acest domeniu al băilor, răpede recunoscute de Romani ca făcătoare de minuni, „nimfele preaslăvite“, „nimfele medicale“, „nimfele mântuitoare“ de la Germisara dau sănătatea². Alții merg la Aquae, un *pagus*, cu *geniul* său, între Apulum și Sarmizegetusa³. Ele trebuie să fie acele „badones reginae“ pe care le celebrează o inscripție⁴.

În templele acestor zei bătrâni se vede *signum Dei*, sau *persona* acestuia, deci statuia, candelabre, candele⁵; citorii sânt consultați, ca în Africa, la schimbările hotărâte de obște⁶.

Covârșitor e numărul zeilor noi și minunați, aduși de foarte departe în bagajele ostașilor.

Dacă depărtata Galie trimete pe populara zeiță călare⁷ Epona regina⁸, care e cunoscută și lumii traco-grecești din Balcani⁹, pe arcul de triumf de la Benevent Traian apare

¹ *Eph. epigr.*, II, p. 302, no. 371; p. 309, n-le 403-5. — Silvanus și Silvestris în Balcani, *Rev. Arch.*, XXXI (1900), p. 414 și urm. (A. Merlin, *Antiquités romaines de la Bulgarie*). Templu la Philippi, Heuzey și H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, p. 69 și urm.: „Silbanus victor“, *ibid.*, p. 73.

² Pentru „nymphae medicae“ *Eph. epigr.*, II, p. 390, no. 719. V. C. I. L., III, 1396-7. O Germa în Asia Mică (și Germiați), Jireček, *Das christliche Element*, pp. 5, 7.

³ C. I. L., III, p. 227 și urm. *Nymphae novae*; *ibid.*, 1129; Dessau, *o. c.*, II¹, 110, 3867 (Apulum), în Franța, la Lez, dedicație *nymphis* (*Rev. Arch.*, XIII (1857²), p. 380 și urm.).

⁴ Premierstein, în *Jahreshefte* ale Institutului Archeologic austriac pe 1900, p. 186; *Rev. Arch.*, XXXVIII (1901), p. 328, no. 28.

⁵ Cagnat, *Nouvelles explorations*, pp. 39, 40.

⁶ *Ibid.*, p. 40. Cf. *Eph. epigr.*, I, p. 200 și urm. (și la Deva un singur preot; p. 207). Pentru o *πατριωνισμ*, Andersen-Cumont-Grégoire, *Studia Pontica*, p. 191, no. 190.

⁷ V. *Rev. Arch.*, X (1864), p. 310 și urm.

⁸ *Eph. epigr.*, II, p. 306, no. 394. Cf. Iosif Hampel, *Thrák vallásbeli emléke Aquincumból, din Budapestrégiségei*, VIII (1904). V. și revista *Artă și Arheologie*, 9-10 (relații cu Kallatis).

⁹ Otto Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, p. 385, no. 18; după Dobruschi, Salomon Reinach, în *Rev. Arch.*, XI (1908¹), p. 444. — Alături și Nehalena galică.

Între zeii extra-europeni. Toate provinciile Orientului¹, pe o vreme când Domițian² ridică la Roma templul Isidei, își dau zeii: Zeus însuși e și din Doliche³ și din Sardes și din Tasia și din Erula și din Heliopolis⁴. Superstiții orientale curioase, dar și urme de stăpânire militară romană, sânt în legătură cu Iupiter Heliopolitanul, care prezice și moartea lui Traian. Macrobiu⁵ descrie zeul de aur, imberb, cu biciul într-o mână, cu trăsnetul și spicele în alta. Merge de la sine în car. Oracolul lui stă în sudariul care cuprinde fragmentele bățului centurional cules din darurile templului. Dar Zeus din Doliche e în special adorat, acela căruia i se zice, în mai vechi provincii romane de limbă latină, și Dulcenus⁶, Dolocenus. La Micia, în Apusul Ardealului, se închină un altar lui Iupiter Dolichenus; aici stătea o cohortă de Camageneni, pe când la Ampelum ostași din Osrhoena țineau garnisoană⁷. Dar lângă *vicanii* din Micia se întâmpină și Britani, poate și Reși⁸. Un altul s'a aflat, servit de flamenul municipiului,

¹ Pentru Cibela de la Năieni (Buzău), N. Densusianu, *Dacia preistorică*, p. 604.

² Gsell, *o. c.*, p. 111. — Pentru un Serapeum, *ibid.*, p. 112, nota 5.

³ V. Seidl, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, XII.

⁴ Cf. *Arch.-epigr. Mitt. aus Oesterreich*, VI, p. 109; VIII, p. 45 și mai ales ce a adunat d. Paribeni, *o. c.*, p. 312, nota 11. — Pentru Heliopolitanus (unit și cu Dolichenus, Mithras, Serapis), Louis Hautecoeur, în *Rev. Arch.*, XIII (1921), p. 19. El e și „Dumnezeul suprem“, θεός ὑψιστος, René Dussaud, *ibid.*, V (1905¹), p. 164 și urm. Ca atare, Cagnat, *ibid.*, XX (1924), pp. 47-8. La noi, v. O. Floca, *Inscripții inedite din Dacia*, în *Anuarul Inst. de studii clasice*, I, p. 1024.

⁵ *Saturnale*, I, xxiii.

⁶ In Panonia, *C. I. L.*, III, 3462, 3999 (tot acolo). E închinat și în munții Reșiei; *ibid.*, 5973. V. și *Eph. epigr.*, II, p. 302, n-1e 372-3; p. 308, no. 400; p. 319, no. 443.

⁷ *Klio*, 1910, pp. 498, 500.

⁸ *Ibid.*, pp. 504-5. Cf. și Otto Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, p. 381; Dessau, *o. c.*, II¹, p. 16, no. 4297; *Rev. Arch.*, XXXI (1900), pp. 418-9. În Dalmația (Salona), *Eph. epigr.*, II, p. 340, no. 259. La Brigetio, *ibid.*, IV, p. 146, no. 499. V. și *Arch.-epigr. Mitt.*, XVI, pp. 177 și urm.; 215-7; *Rev. Arch.*, VII (1906), p. 213, no. 63; v. și p. 214, no. 64; Daicovicu și Miloia, în *Analele Banatului*, 1930, p. 12.

la Tibiscum¹. I se zice și aici, încetățenindu-l și în graiu, Dolicenus², Dulcenus³, în mintea închinătorilor populari răsă-rind, în locul aprigei divinități asiatice, „zeul dulce“. Lângă el cel din Sarde; cel din Heliopole, care nu admite porci la altarul său⁴, e adorat la Veșel, în lagărul plin de străini, unde perseverează însă și cultul lui Silvan „domesticul“⁵.

Dar, cum am văzut și aiurea, „Soarele neînvins“, *anicetus*⁶, „prietenu omului“, Mithras, se impune și într'un centru așa de local ca Apulum⁷, care-i înalță și un templu, cu inscripție și grecească⁸.

În sfârșit câte odată, ca la Veșel, apare *Dea Syria*, Astarte, „zeița siriană“⁹. La Serdica se adora „Mama zeilor“¹⁰.

Azisis, „bunul copil“, *bonus puer*, aducător de lumină, „phosphorus“, Luceafărul, — nu *celalt*, identificat cu Marte din

¹ Otto Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, pp. 399-400.

² *Arch-epigr. Mitt.*, I, p. 59, nota 31.

³ *Jahreshefte* din Viena, 1901, *Beiblatt*, p. 77; *Rev. Arch.*, XL (1902), p. 144, no. 20. În Anglia, *Rev. Arch.*, XXXII (1898), p. 155, no. 25.

⁴ Ne quis in hac ara porcos, . . . facere velit; *ibid.*, 3955; cf. 1353-4. Și o femeie din Pergam; *ibid.*, 1366. Dolichenus și în Panonia-de-sus; *Eph. epigr.*, IV, p. 144, no. 496. Și la Roma, *ibid.*, p. 264, no. 737. — Pentru zeii Orientului în Italia, *ibid.*, p. 301 și urm. Cf. Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a 2-a, 1909; și *Rev. Arch.*, XIX (1892), p. 186 și urm.

⁵ *Eph. epigr.*, p. 311, no. 410; *ibid.*, II, p. 306, no. 392.

⁶ La Sarmizegetusa, *C. I. L.*, III, 1436; Dessau, *o. c.*, II¹, p. 158, no. 4229.

⁷ E și la Napoca; *Eph. epigr.*, II, p. 303, n-le 375-6; p. 309, no. 402; p. 311, no. 412.

⁸ *Ibid.*, 1107, 1111. — Lângă Nicopol „Soarelu Mithra“; *Izvestia* ale Institutului Archeologic bulgar, VIII (1894), p. 87. Cf., pentru cultul lui Mithras în genere, *Rev. Arch.*, VI (1850²), p. 435 și urm.; XX (1892), p. 306 și urm. Mithra ca nume numai în părțile dunărene; Kubitschek, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1929, p. 240.

⁹ *Eph. epigr.*, p. 314, no. 426. V. și *ibid.*, p. 309, no. 462. Și Gh. Cantacuzino, *l. c.*, pp. 448-9. — Bibliografia, de Franz Cumont, în *Rev. Arch.*, XXI (1893).

¹⁰ Otto Walter, în *Mitth. des deutschen arch. Instituts in Athen*, XXXV (1910), p. 139 și urm.

Edesa¹ —, se află la Ampelum. La Potaisa², el e asociat cu Serapis, care e închinat până în Dalmația³, cu Isis și cu Mithras⁴.

Și la Sexanta-Prista, lângă Rusciuc, s'a găsit un altar mi-triac⁵; ceia ce arată că acest cult misterios al răscumpărării prin baia de sânge nu e în legătură numai cu afluxul de populații orientale la colonizarea Daciei lui Traian.

În special Mithras, care avea trei temple la Apulum⁶, a prins mințile unor oameni urmăriți de ideea păcatului și de setea răscumpărării⁷. Se întâlnesc în Dacia și cele două pă-sări afrontate care până și în epoca nouă deosebesc arta Asiei⁸.

¹ V. Iamblichus, *Orationes*, IV, p. 150.

² C. I. L., III, 875.

³ La Iader; *ibid.*, 2903. În Dacia, *ibid.*, 881-2.

⁴ *Ibid.*, 899-901. Cf. și *ibid.*, 968.

⁵ Cașarov, în *Revue Archéologique*, XVIII (1911)², pp. 73 și urm. 516; *Nouveaux monuments mithriaques de la Serbie*, în *Rev. Arch.*, 1933¹, p. 181 și urm. Cf. *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII, p. 22; *ibid.*, p. 193, no. 5 (la Deva). — Pentru inițieri în rost de animale, Franz Cumont, în *Rev., Arch.*, XL (1902), p. 13.

⁶ Pe lângă cartea d-lui Franz Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles 1902, și notele lui Pârvan, în *Câteva cuvinte*, p. 52, nota 2.

⁷ Gr. Florescu, în *Ephemeris dacoromana*, IV, p. 118.

⁸ Pentru mithreele dace, Studniczka, *Mithraeen und andere Denkmäler aus Dacien*, în *Arch.-epigr. Mitt.*, VII, p. 200 și urm.; VIII, p. 34 și urm. (și bibliografia ungurească). Mithras la Istria și Salonic, Ch. Picard, în *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, seria 3, I (1927), pp. 325-6. Pe valul din Britania un centurion dedică un altar *Deo*, și Collingwood (*Hand-Book*, p. 56) admite că e vorba de Mithras. Cf. și *ibid.*, p. 170. Tot acolo Astarte, Hercule din Tir; aceiași carte, p. 77. Pentru culturile orientale acolo, același, *Roman Britain*, pp. 91-2. Inițierea lui Neron în ele, Franz Cumont, în *Revista di filologia e di struzione classica*, XI (1933), p. 145 și urm. V. și Usener, *Götternamen, Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung*, Bonn 1896. — Pentru legătura dintre Sabazios și Heipta „maica“, *Annual of the British School of Athens*, XXI (1914-6), pp. 269-70 (Heipta e doica lui Dionysos). Un șir de curioase divinități asiatiche, *ibid.*, pp. 171, 178. Cf. și Graillot, *Le culte de Cybèle, mère des dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, în *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, Paris

Fig. 29. — Sacrificiul lui Mitra
(după Arch.-epigr. Mitt. XVIII², p. 181).

Nu e de mirare că s'a găsit în Răsăritul Ardealului cultul lui Apis, când acesta, înviat, a putut trezi tulburări în Alexandria elenizată¹.

Lângă Sarmizegetusa era piatra pentru „Malagbel și Bebellahamon, Benefal, Manevat“², și pentru singur Malagbel³, de fapt Malag-Bel sau Bel-Amon, Bel-Efal ori Rel-Marcodes, Marnavat (cf. localitatea Manavgat în Asia Mică)⁴. În Africa el era intitulat „sfânt“: „Sanctus Malagbelus“⁵.

Zeița Siriană, Maica Mare, n'a putut lipsi nici ea⁶. Adăugim și pe Sol Herobulos, pe Glykon și Atys⁷.

În ce privește pe zeii egipteni, pomeniți la Sarmizegetusa, de la Isis la Serapis, ei aveau un trecut în Balcani. Se găsesc navele, *πλοιαρέσια*, „corăbii“ ale Isidei, în care i se purta statuia în serbători însă supt regii traci⁸.

1912, cap. XII-III. În genere pentru zeii Orientului la Roma, Paribeni, *o. c.*, II, p. 192, nota 9. La Nîmes, palmierul și crocodilul; Seignobos, *Le Moyen-Age*, Paris 1911, p. 18.

¹ *Vita Hadriani*, c. XII. Cf. W. Drexler, *Der cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Lipsca 1890 (inaccesibilă mie).

² *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, p. 109; VIII, pp. 48-9. Cf. Sayce, în *Erdélyi Múzeum*, XIX (1881), pp. 295-6; *Rev. Arch.*, XX (1912), p. 194, no. 304.

³ *Ibid.*, pp. 109, 111; VIII, p. 45; cf. Paribeni, *o. c.*, p. 312, nota 11. Pentru zeul Soare „Alagaba“ (Helagabal) Ammudatus (*Ammon*) în Panonia, *C. I. L.*, III, 4300.

⁴ Pentru cultul zeului Mea (Muna), Perdrizet, în *Bull. de corr. hellénique*, XX (1896), p. 55 și urm. (e ca un cabir călare).

⁵ *Eph. epigr.*, VII, p. 266, no. 801. N'ar părea că Turmasgada, pe care Otto Hirschfeld o credea zeiță dacă (*Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, p. 401, no. 51), să fie de altă origine decât Malagbel.

⁶ Pentru *Θεά Σόρια* aiurea, *Rev. Arch.*, IV (1904²), p. 242.

⁷ Horovitz, *Influența elenismului*, p. 38. Tot acolo și o largă statistică a altor zei elenici și orientali.

⁸ *Mitt. des Arch. Instituts*, Atena 1912, p. 180; *Rev. Arch.*, XX (1912²), p. 470, no. 213. Zeii orientali în Dacia și la Diculescu, *Dacia romană în oglinda inscripțiilor*, p. 7 și urm. (și Iupiter maximus Prusen din Ackner și Müller, *Römische Inschriften in Dazien*, no. 728). D. Diculescu observă epitefe grecești la unii dintre ei; *ibid.*, p. 9. Dar nu poate fi vorba de „mai multe așezări sau colonii grecești, organizate în comunități deosebite, fiecare cu zeul și preoții ei“ (p. 10), ci de zeii ostașilor. Intrebuințarea numelor grecești era

Serapis are altare în Panonia-de-sus¹, dar găsim și în Epir piatra lui Serapis, Isis, Anubis, Harpocrate și Konopos cu „diaconii lor“². Cultul Soarelui, înfățișat ca un ceasornic, se află și în insula dalmatină Arbe³. Până și în Roma e un templu al asiaticului Zeus din Heliopolis, *Iupiter Heliopolitanus*, pe Ianicul⁴. Se bat monede pentru *Mater Deum salutaris*⁵, Isiaci sânt în Galia⁶, și din vasul Isidei, *navigium Isidis*, din acest *carrus navalis* purtat pe străzile Romei, cucerite de zeii Egiptului, a ieșit carnavalul nostru⁷. Liturghia orientală, cu *λαοὺς ἄφεσις* la capăt, se serbează înaintea Impăratului și Curții; Impăratul Comod va purta el însuși pe zeul Anubis⁸.

Am văzut că, peste Panonia cu culturi din Alexandria, invazia zeilor Orientului merge⁹, de altfel, în această epocă, până în Galia, ducând pe Isis la Marsilia, Nîmes și Arles, pe Serapis Egipteanul, pe Anubis, zeul câne al aceleiași țeri, pe

curentă (în secolul al IV-lea și al V-lea va deveni covârșitoare), așa că nu se poate hotărî că e Grec de rasă orice purtător de nume grecesc (cf. p. 11). Inscripțiile grecești sânt rare (autorul numără nouă și un „etc.“; p. 21, nota 75). Dacă la sclavi se înseamnă nația, e un obicei general, care se păstrează și în evul mediu (v. *ibid.*, pp. 15-6). Numele de localități sânt luate (p. 22 și urm.) adesea din izvoare grecești, care traduc. Ele erau une ori adoptate de Romani (sau pot veni și dintr'o transmisiune prin Dacia înșiși). Ampelul trimete în adevăr la termenul grec pentru vie, dar și aici aș admite o astfel de transmisiune.

¹ *Eph. epigr.*, IV, p. 153, no. 528.

² *C. I. Gr.*, II, 6, no. 1800.

³ *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 166, no. 254; p. 171, no. 270.

⁴ G. Gatti, *Bull. comunale di Roma*, 1908, p. 97 și urm. Și „*Iupiter o. m. heliopolitanus*“, Gauckler, în *Mél. éc. fr. de Rome*, 1909, p. 239 și urm.

⁵ Eckhel, *o. c.*, VII, pp. 39-40.

⁶ V. Guimet, *Les Isiaques de la Gaule*, în *Rev. Arch.*, III, (1916), p. 184 și urm.

⁷ Burckhardt, *Konstantin*, p. 189, nota 1.

⁸ După *Metamorfozele* lui Apuleiu, *ibid.*, pp. 188-9. Pentru amestecul de zei v. și frumosul capitol din același, *o. c.*, p. 145 și urm. — Cultul deosebit al Impăraților (Dioclețian se închina lui Mithras), *ibid.*, p. 152, nota 3).

⁹ V. Pârvan, *Câteva cuvinte*, p. 32, nota 2; Dorin Popescu, în *Mélanges* ale Școlii Române din Franța, V, 1927, p. 159 și urm. Pădurea păzită a lui Sabazioș și a Artemidei Anaitis, Chapot, *La province proconsulaire d'Asie*, p. 509

Mithras în lagărele renane și pe Magna Mater la Lyon și la Narbonne, dar, și până la ultimul colț, pe *Iupiter Sabazius* al Tracilor¹, pe *Iupiter* din Doliche, pe *Iupiter Olbius*, din Olbia, pe cel din Heliopolis, pe *Iupiter Amon* chiar. Nu e de mirare, când la Lyon se află un credincios al lui Dionysos cu numele de *Agathyrsus*². Doar în Galia-de-Nord numele vechilor zei (*Hercule* cu nume provinciale) se păstrează într'o regiune unde trupele nu sânt amestecate cu populația, ci departe de Rin³. O dedicație către „*Taramis, Balatucabrus, Moguntus, Morenus, Deae matres, Dea Suria, Fortuna ceterique Britanorum dis deabusque*“ — ce amestec hidos de superstiții! — se găsește în Britania ca religie nouă⁴. Aici se întâlnesc și zeii cei vechi: *Dea Coventina*, o nimfă⁵, zeul *Belatuca* sau *Baculus*⁶. Era acolo o religie cu mulți zei locali, pe când la Daci se trecuse la un monoteism de Stat, cu peotul patriarh. Să nu ne mirăm că și Spaniolii au un cult pentru cel mai tainic dintre „salvatori“, *Mithras*⁷. Se aduc înainte aceste exemple pentru ca să înceteze părerea, așa de răspândită, că acest amestec, inform numai în aparență, pentru că *fiecare neam vine cu iconostasul său*, ar fi numai în această târcată provincie care e Dacia.

Aceste culturi nu represintă deci nici o inovație religioasă, nici o credință adusă de ostași, adesea complect romanisați — nicio inscripție nu e în limba lor — și de coloni veniți din regiunile orientale, ci religii admise de Imperiu, răspândite pretutindeni și care la începutul secolului al III-lea vor domina o Romă așa de orientalisată. Unele-și pierduseră caracterul

¹ Jullian, o. c., IV, pp. 482 și urm., 519-20; VI, p. 85 și urm. V. și Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, 1907.

² Jullian, o. c., VI, p. 88, notele 1, 5. El crede că popularitatea zeilor străini era în legătură cu cei indigeni, un timp uitați.

³ De v. și Desjardins, *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine*, Paris 1877; Adrien Blanchet, *L'archéologie gallo-romaine*, Paris 1935, p. 66. V. și Haverfield, în *Encyclopaedia Britannica*, XI, p. 533.

⁴ *Eph. epigr.*, VII, p. 353, no. 1186.

⁵ *Ibid.*, III, p. 314, no. 185; p. 315, no. 190 și aiurea.

⁶ *Ibid.*, p. 125, n-le 84-5; p. 128, no. 92. Și *genius huius loci*, *ibid.*, p. 134, no. 103. Dar e un fals *Deae nymphae Britanniae*, *ibid.*, p. 149.

⁷ V. *Rev. Arch.*, XXIV (1914), p. 1 și urm.

original ca în îndulcirea panonică a lui Zeus din Doliche, ca în ascunderea lui Mithras supt „soarele nebiruit“ al lui Apollon și ca prefacerea luceafărului sirian într'un copilandru italic ținând în dreapta lui făclia de nestinsă lumină. Trecute în folcklore, ele vor putea da mitologiei noastre populare pe Sfântul Soare și Sfânta Vinere¹. Une ori se ajunge, în atâta confuție, a unirii tuturor „zeilor și zeițelor“ în aceeași invocare: „diis deabus“².

Contra ideii unui sincretism oriental biruitor al vechilor cùlturi și la Roma se ridică în zădar d. Vittorio Macchioro³. Aici pătrunderea, oprită și de legi, a noilor credințe a putut fi întru câtva îngreuiată; ea fu covârșitoare în regiuni „soldățești“, ca grupul ce se întinde din Alpi până la gurile Dunării.

Vechile caractere ale acestor religii se îndulciseră de altfel; ele se asimilaseră obiceiurilor societății, sălbatecul lor pitoresc, misticismul lor bizar și pervers se șterseseră. Nu cred ca tauroboliile despre care vorbesc inscripțiile romane să se mai fi celebrat în Dacia romană.

¹ Și d. Gh. Cantacuzino, în *Mem. Ac. Rom.*, 1928, p. 408 și urm., credea că unele din aceste cùlturi se află numai în Dacia, *ibid.*, p. 411. Dar, cum am văzut, nu poate fi vorba de „un aspect particular și deosebit de celelalte părți ale Imperiului“ (cf. *ibid.*, p. 412). Acolo și bibliografia pentru Mithras (p. 412, nota 1), pentru Dolichenus, *ibid.*, p. 413, nota 6. Pentru Heliopolitanus, p. 414, nota 3. Pentru Attis și Cibela, *ibid.*, nota 10; cf. și p. 414 și urm. — V. și Dorin Popescu, *l. c.*, p. 3 și urm. și Budinsky, p. 215: „Die Verehrung des Mithras und der Isis bietet nichts Auffallendes, da diese Culte in der Kaiserzeit über alle Provinzen des Westens verbreitet waren“. Dar i se pare că Iupiter Dolichenus și Erisenus (Tavianus), Azigis, Adrastea din Misia (*C. I. L.*, III, 944) nu fac parte din aceste cùlturi de caracter general. Se oprește și asupra titlului de Hierobolus pentru Mithras (în *C. I. L.*, III, 1108). Glykon din Paflagonia (*ibid.*, 1021-2) și Iupiter Bussumarus (*ibid.*, 1033) sânt în adevăr neîntâlniți aiurea, Budinszky amintește și divinitățile retonorice „de munte“ Cantis și Suleviae (p. 217). Și el crede în zeul Samandus (și zeița Sula; *C. I. L.*, III, 964, 1156), dar observăm că un Sul e zeu mare în Britania. Șarpele Glykon la Nicomedia, Allard, *Persécution de Dioclétien*, I, p. 13.

² *Eph. epigr.*, II, p. 306, no. 391.

³ *Rev. Arch.*, IX (1907), pp. 141 și urm., 253 și urm. Dar e vorba de provincia italiană și mai ales de cea din Sud.

Dacia, care ar fi, altfel, un fenomen unic în dezvoltarea Imperiului roman, nu e deci singura provincie în care, zeii locali dispărând sau ascunzându-se sub alte nume, — „eroul trac“ el însuși nu apare în monezile lui Decebal —, în locul amestecului galic al divinităților naționale cu cele aduse de imigranți se întâlnește, potrivit și cu situația religioasă a secolului al II-lea d. Chr., poarta deschisă pentru orice zei, de oriunde, într'o lume, general romană, de altfel de o așa de complicată sintesă.

Doar e a doua zi după apariția la Roma a primului preot al „Maicii celei Mari“, purtând coroană și veșmânt de rege, vorbind în for și făcând minuni¹, o confuzie de zei se produce și aici². De altfel, Bacchus, Liber pater, e intitulat la Besii din Balcani Tasibastenus³, pe când Naissus își are Mercuriul și Iupiterul⁴. Elemente populare locale se adaugă. Astfel Gabiile puse în fața Iunonelor (*Iunonibus sive Gabiabus*) într'o inscripție care e chiar de la Sarmizegetusa⁵.

Și Scitia Minoră a primit această modă a amestecului de religii: pe lângă că Tracia avea și un vechiu Hercule al ei⁶. Mithras, Deus Bonus, „zeul cel bun“, un Cantus „pater“, un „Nabarzis deus“, zeul cel tare⁷, se întâlnesc și până la gurile Dunării⁸. Puer Posphorus, din care s'a putut face un prunc Irus, e cu căldură adorat pretutindeni. Dalmația-și trimete culturile la Dunăre. Astfel, tovarășii religioase ca a Prosmonilor se află la Sarmizegetusa⁹.

La Troesmis găsim o Medusă, un Hercule, două pietre ale lui Mithras¹⁰, iar cutare femeie se închină la Tomi Maicii

¹ Diodor din Sicilia, XXXVI, fragm. antepenultim.

² La Anchial cultul Cibelei și al lui Serapis. V. Münzer și Starck, *Antike Münzen von Thrakien*, pp. 207, 211, 238.

³ C. I. L., III, 703-4, 707.

⁴ Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 44.

⁵ C. I. L., XIII, 8612. Semnalată de d-na Manley, *Effects of the Germanic invasions in Gaul, 234-284*, p. 29.

⁶ Jireček, *l. c.*, p. 52.

⁷ *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, pp. 106-8.

⁸ Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 2; *Descoperiri noi*, p. 45, nota 1. Tot așa în Tracia; Kalinka, *o. c.*, p. 135, no. 146.

⁹ C. I. L., III, 7807.

¹⁰ Desjardins, în *Rev. Arch.*, XVII (1868), p. 260.

Zeilor¹. Tot acolo hotărîri se scriu cu piatră albă în templul Serapis². Se serbează Charmosynele Isidei³.

Căci, precum un enorm *mithraeum* se află în capitala Daciei⁴ și *Magna Mater*, cum am spus, nu lipsește, Serapis e adorat în Balcani⁵, ca și zeii din Samotracia⁶, dar, din vechea moștenire tracă, marele zeu Derzelatos e pomenit pe la Marcianopole⁷ și preoți ai „Taurilor“ oficiază pe la Cavarna⁸. Iupiter din Doliche apare prin părți de interior⁹ ca și la Drubeta¹⁰, dar alături de „domnul Sabaziös“¹¹. Une ori se arată preferința, și de soldați, pentru Diana regina, — este și o Diană Scoptilia¹², pentru „doamna Afrodita“¹³ pentru „sfântul Apolon“¹⁴. *E, aici, un amestec al vechiului cult elenic, pe de o parte, cu ideile de sfințenie mistică și, pe de alta, cu noul cult al Impăraților dumnezei.*

Ca represintări, Diana călare pe cerb stă acolo alături de eroul trac¹⁵. Tot felul de superstiții se adaugă, ca a „vânturilor mântuitoare“¹⁶, a eroului sau zeului Suituleu¹⁷. Dar cultul prin serbări bacchice al lui Dionysos, nu răsbate spre Nord¹⁸. „Zeii de supt pământ“ sânt însă adorați la Abritus¹⁹.

¹ Tocilescu, *Inscripțten aus der Dobrudscha*, p. 23.

² *Ibid.*, no. 46.

³ *Ibid.*, Și un nume de la Serapis, *ibid.*, p. 24, no. 49.

⁴ Kalinka, *o. c.*, c. 193, no. 229.

⁵ *Ibid.*, c. 88.

⁶ *Ibid.*, c. 89.

⁷ *Ibid.*, c. 109-10.

⁸ *Ibid.*, c. 114.

⁹ *Ibid.*, c. 119. Cf. Kan, *De Iovis Dolicheni cultu.*

¹⁰ Tocilescu, *Fouilles*, p. 186.

¹¹ *Ibid.*, c. 152-4.

¹² *Ibid.*, c. 155.

¹³ *Ibid.*, c. 165, no. 183. Și „demul Hermes“, *ibid.*, c. 164, no. 182.

¹⁴ Kalinka, *o. c.*, c. 152-4.

¹⁵ *Ibid.*, c. 155-6.

¹⁶ *Ibid.*, c. 179, no. 209.

¹⁷ *Ibid.*, c. 179, no. 202; c. 180, no. 203.

¹⁸ *Ibid.*, c. 170, no. 188.

¹⁹ *Ibid.*, c. 247, no. 306: Cultul eroului trac e dus de un Thracicius și în Italia; Tocilescu, *Monumentele*, p. 92. I se zicea une ori Manimazos sau Manimatos; *ibid.*, p. 93, nota 2.

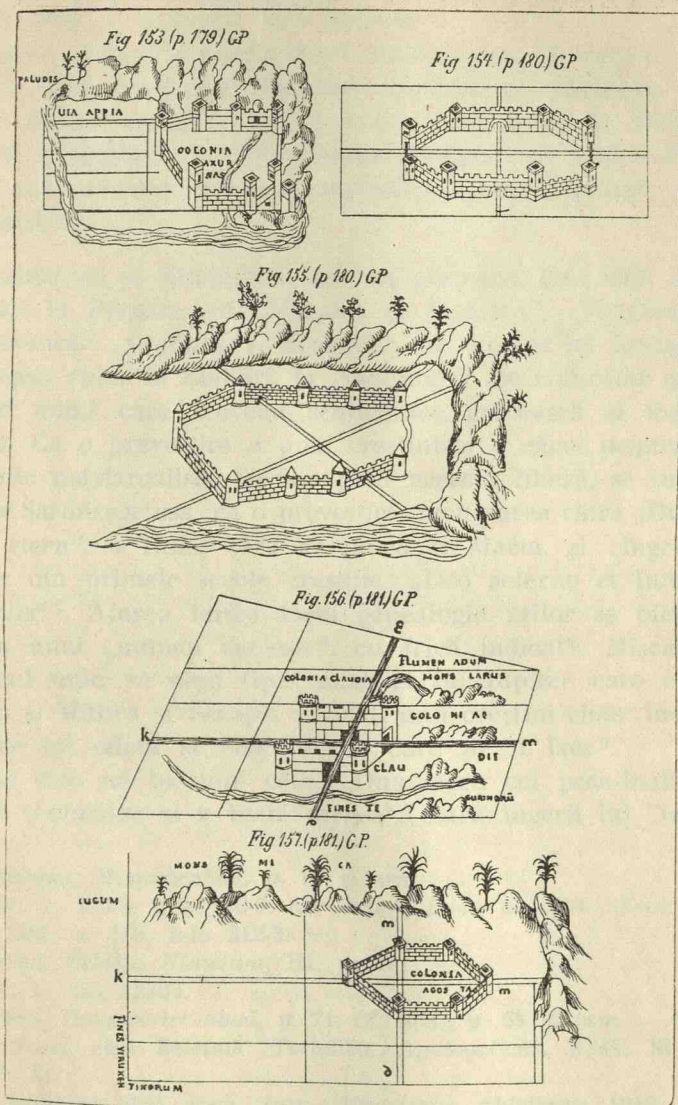

Fig. 26. — Vederi dintr'o colonie pe vremea lui Traian.
Gromatici veteres, I, pl. 6.

Ca ultimă și mai înaltă sintesă peste această confuzie și fusiune, sânt și dedicații *Deo Aeterno*¹.

Symposii adună pe închinătorii cutărui zeu de tragică tradiție, ca Asklepios². La Nicopolis pe Istru se întâlnește din aceiași moștenire tracă „mama zeilor Skelestenè, la Filipopol zeul Medyzeus³, la Biela-Slatina Serapis⁴. In Vest e Zeus Casios sau „Iupiter paternus aepilofius (= ephilophius“, „de pe stâncă“)⁵.

Niciodată nu se întâmpină însă zei abstracti, cum sânt acei închinați la Pergam, ca „Noaptea și Moartea“, „Virtutea și înțelepciunea“, „Credința și Armonia“, pe vremea lui Adrian⁶.

Ajungem chiar la înălțări, la „sublimări“ ale culturilor iscodite de minți care n'aveau seninătatea grecească și logica romană. Ca o prevestire a unui creștinism a cărui inspirație de asiatic patriarcalism trecuse prin această filieră, se întâlnește la Sarmizegetusa, ca o prevestire, închinarea către „Dumnezeul etern“, o Iuno, care ar putea fi Maria, și „îngerii“ creștilor din primele secole creștine: „Deo aeterno et Iunoni et angelis“⁷. Aiurea iarăși toată genealogia zeilor se pierde înaintea unui „numen caeleste“, cu frică indicat⁸. Mișcarea spre zeul unic va crea tipul mixt al lui Iupiter care e și Apollon și Mithra și Serapis și Baal, unii creștini chiar închinându-se tot odată și Soarelui, în care ar fi Isus⁹.

Găsim câte un blăstăm către „Dumnezeu cel prea-înalt și domnul scuturilor și a toată carnea“, către îngerii lui Dum-

¹ Tocilescu, *Monumentele*, p. 97 și urm.

² *Ibid.*, c. 156-9, n-le 176-7. Alt „erou“, *ibid.*, no. 204. „Eroi“ în genere, *ibid.*, c. 185, n-le 212-3.

³ Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, III, p. 34.

⁴ *C. I. L.*, III, 12387.

⁵ Pârvan, *Descoperiri nouă*, p. 71. Cf. *ibid.*, p. 68 și urm. — Tot așa în Noric, zeul Belenus (Tertullian, *Apologeticus*, XXIV. Și *ad nationes*, 8).

⁶ *Mitteilungen des Arch. Inst., Athenische Abteilung*, 1910, pp. 453-4, 458-60.

⁷ *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 334; *Rev. Arch.*, XXIII (1914), p. 476, no. 106.

⁸ *C. I. L.*, III, 992.

⁹ Tertullian, *Apologeticus*, XVI; cf. Allard, *La persécution de Diocletien*, I, p. 70.

nezeu căruia tot sufletul în ziua de azi i se smerește cu rugăciune, pentru cei ce au ucis o copilă¹. O inscripție din Sarmizegetusa se îndreaptă către o „caelestis virgo augusta“, către „Dea aecheta“ εὐχετή, „căreia trebuie să te închini“, care și ea, ca și „dea rex“ („zeița regină“) din același oraș², arată această desfacere din painjeniușul, țesut din fire așa de osebite, al confusiilor divine³.

Vedenii se adaugă, — și acelea din vis, Cutare, viind la Montanis, vede „numina“ și ridică o piatră „deabus“, „zeițelor“⁴. În Dacia unul vede o acvilă în luptă ca o prevestire a viitorului Impărăției⁵. Toate acestea, deschizând era invasiilor, formează un alt capitol în istoria religiilor.

Orașele.

Viața fiecăruia din centrele Daciei va lămuri și mai bine caracterul, de sigur neobișnuit aiurea și în alt timp, al acestei vieți.

O inscripție de la Grădiștea arată în ce fel s'a creat această colonie. Căci am spus că la început era una singură, foasta capitală Sarmizegetusa, celelalte adăugindu-se, în condiții pe care nu le cunoaștem, pentru a răspunde unor nevoi pe care nu le putem lămuri totdeauna. Orașul dacic deveni astfel centrul unei noi populații, devenind *Ulpia Traiana Augusta*, fără să dispară din us numele cel vechiu.

Ea urmă vechii capitale așa cum spune inscripția: „Sic auctoritate Imperatoris Caesaris divi Nervae filii Traiani Augusti condita colonia dacica“⁶. Pe acest timp nu se mai dădea

¹ Hirschfeld, în *Sitzungsber.* din Viena, 1874, pp. 4, 35.

² *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII, p. 193, no. 6.

³ În *Arch. Anzeiger* al Institutului german, 1912 (după *Arch. Értes.*; v. și *Rev. Arch.*, XXI (1913¹), p. 401 și urm.

⁴ Poinssot, *Mém. de la soc. nat. des antiquaires de France*, IX (1898); *Rev. Arch.*, XLI (1902), p. 352, no. 71.

⁵ Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, pp. 386-7; Dessau, o. c., II¹, p. 6, no. 3007. Cf. Alfred Loisy, *Les mystères païens et le mystère chrétien*, 1919.

⁶ Și în De la Berge, o. c., p. XLIV, no. 99. Cetirea că această întemeiere s'ar datori legiunii a V-a macedonică a fost propusă, dar cu îndoială, de Mommsen; v. I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, p. 21 și urm. V. și *Eph. epigr.*, II, pp. 105 și urm., 222 și urm.; III,

o „lege“, un statut unei colonii, ca pe vremea lui Cesar, când era vorba de o situație pe pământul italian însuși¹.

Ca prim titlu orașul purta numai pe acela de *colonia dacica*². De la 118 e și Ulpia Traiana Augusta. Pare că acest nou titlu i l-a dat numai Adrian³.

Capitala romană, legată de un lagăr, nu se putea asemăna cu ce dăduseră din marmură Grecii pe malurile Euxinului. Totuși, pe lângă amfiteatru, de altfel mediocru supt raportul artistic, terme și apeducte, pe lângă templele zeilor Siriei

p. 87 și urm. Pentru etimologie, v. I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, p. 44 și urm. *H* din *thusa* e supt influența unor forme grecești ca Anthusa. Se vede din deosebitele feluri de a scrie numele două lucruri: pronunțarea ca *z* a lui *s* între două vocale și în oscilarea dintre *e* și *a* a primei silabe că era un sunet asemenea cu *ă* al nostru. De curând și propunerea, neacceptabilă în total, făcută în *An. Inst. de studii clasice*, 1936, p. 169 și urm. (răspuns tot acolo, p. 176 și urm., de d. Daicoviciu). Explicație de d. I. I. Russu: orașul Sarmatilor, e dată de Cuno (care citează orașul Zermiziaga, în Dacia, și numele Zermodigestes, la W. Schmidt, *Die Geten und Daken, Archiv des Vereins für sieb. Landeskunde*, IV, p. 59. Pentru discuția a două păreri (a doua: Sarmati + Geți), Tocilescu, *Dacia înainte de Romani* și I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, pp. 201-1 („Fie una sau alta adevărate, ele ni dovedesc în tot cazul originea sarmatică a Sarmizegetusei sau, dacă nu atât, cel puțin conlocuirea Sarmatilor cu Geții în acest oraș. Aceasta ni dă un nou argument pentru prezența Sarmatilor în Dacia Traiană, fapt foarte important pentru istoria noastră, dar puțin apreciat până acum de istoricii noștri“). — Pentru legătura cu Zarmos, Zermos, Zermizagra, Zermodigestes, Mateescu, în *Eph. dacoromana*, I, p. 83, nota 1, cf. *ibid.*, pp. 97, 122, nota 3.— Lucrarea lui I. (I. I.) Bogdan, viitorul creator al slavisticii științifice la noi, e, de fapt, cea d'întăiu la nivelul cercetărilor critice din Occident cu privire la viața romană la noi, precum altă țesă de la Iași, a d-lui Andrieșescu, e cea d'întăiu lucrare critică de la noi cu privire la preistorie. Bogdan întrebuițează pe Mommsen, în notele din *C. I. L.*, III, pp. 228-9, pe Goos, nu și pe Zampt, în *Rheinische's Museum*, 1843, p. 253 și urm. E păcat că s'a pierdut partea a doua, cuprinzând „istoria internă“ a cetății.

¹ I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, p. 26 și urm.

² *Ibid.*, p. 28.

³ Obiecția că Impărații își dădeau ei însuși numele fundațiilor lor; *ibid.*, pp. 28-9, întâlnește casurile numelor de regine date de diadohi orașelor întemeiate de dânsii. În secolul al III-lea i se zice Metropolis, *ibid.*, p. 37 și urm. Cf. și Virgil Cucuiu. *Alba-Iulia, Din trecutul și prezentul orașului*, Alba-Iulia 1929.

(unul cu capul lui Hammon), al lui Dis (Ditus), al lui Mithras, ale lui Pater și al Proserpinei, toate în legătură cu îndoitul caracter al credințelor dacice: nemurirea și misterele subpământene al lui Esculap și Hygeia, al lui Iupiter din Doliche, al Nemesei, al „Fecioarei Cerești“, s'au găsit portice acoperite¹, mosaice cu subiecte mitologice sau de imaginație, ca la Pompeii. Forul n'a fost cercetat încă. S'a constatat existența unui templu al Augustalilor, având în grijă cultul Impăraților²; el n'ar fi fost însă închinat acestui singur cult. Oalele găsite sânt rare și foarte sărace. Carierele de marmură vecine au dat prea puțin.

O întreagă lume de breslași, ca faurii, trăiau aici, alături de decurioni, flamini ai cultului și șefi de oștire³. Inscricții găsite mai de curând aduc înainte alți flamini ai Sarmizegetusei, magistri ai breslei făurarilor⁴. Aici se aduna la început consiliul provincial⁵ și-și aveau reședința Augustali⁶.

Legăturile orașului se întâlnesc și până departe. Un *βουλευτής* (membru al Senatului) al coloniei se află până în insula Lemnos⁷. Alături, în tabără, se întâlneau și Arabi Itureeni, din vecinătatea Palmirei⁸.

¹ C. I. L., III, 1516; *Eph. Epigr.*, IV, p. 74, no. 191. Portice zugrăvite cu „accubitus“, „proporticus“, „culina“, „frontalis“. Cf. pentru „patronul“, căruia i se datorește, *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 336; *Rev. Arch.*, XXII (1914), p. 477, no. 116.

² C. Daicoviciu, în *Dacia*, III-IV, p. 517 și urm.

³ V. *Dacia*, I, p. 323, nota 2. Cf. Goos, *Untersuchungen über die Innenverhältnisse des Trajanischen Daciens*, în *Arch. f. sieb. Landesk.*, XII. Pentru întăriturile romane de la Poiana Selei, Alexandru Ferenczi, în *Dacia*, I, p. 264 și urm.

⁴ *Klio*, 1910, p. 496. Pentru cultul lui Mithras, *ibid.*, p. 505.

⁵ Pentru asemenea adunări, Marquardt, în *Eph. epigr.*, I, p. 200 și urm. Mai târziu *coronatus Daciarum trium*, III, 1433; cf. și 1209, 1509, 1513, și IV, p. 65, no. 142. Cf. Egger, *Recherches sur les Augustales*, și *Rev. Arch.*, II¹ (1845), p. 316 și urm.; III², pp. 635 și urm., 774 și urm.

⁶ Rari Augustali în Africa. V. Jung, *Rom. Landschaften*, p. 147 și nota 3 (bibliografie). La Rin, Jung, *Apulum*, p. 141. Cf. Dessau, în *Ephem. epigr.*, III, p. 205 și urm.

⁷ Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, p. 607. Cf. și *Jahrbuch des Kais. deutscher Arch. Instituts*, XXVIII, pp. 335-6.

⁸ F. Zintz, *Die römische Colonie Sarmizegetusa*, program al Gimnasiului din Mediaș, 1880; Z. German, în „Anuariul Școlii Supe-

Nu e nicio îndoială în ce privește calitatea de Capitală dacică a Sarmizegetusei¹. Aceasta o dovedește nu numai faptul că Ptolemeu o afirmă apriat, pe când faptul că echivalența cu capitala Dacilor (τὸ βασίλειον, τὰ βασίλεια) nu e dată în Dio Cassius nu probează nimic, în afară de faptul că *n'avem textul însuși al acestui scriitor*, ci numai resumatul târziului Byzantin Xifilin, și felul cum e ascunsă între munți cetatea, apoi întinderea ei pe cinci sate, care nu poate veni de la Romani, deprinși, din potrivă, a clădi strâns, valoarea ei militară; am putea adăugi că și în Galia Romanii s'au luat în ce privește refacerea orașelor și caracterul lor după ce găsiseră².

Populația, de caracter mai mult oficial, pare să fi fost relativ uniform latină. Rarisime sânt inscripțiile în grecește, ca una către Esculap și Higeia³. În latinește se sapă, bine înfeles, inscripții solemne ca mulțămită pentru oficialii cari au guvernat provincia — erau câteva bresle, cu patronii și

rioare de comerț din Hațeg⁴; Hațeg 1925; Teohari Antonescu, *Cetatea Sarmizegetusa reconstituită*, Iași 1906; Domaszewski, în L. H. Fischer, *Historische Landschaften aus Oesterreich-Ungarn*, VI, Viena 1880-84; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, p. 224 și urm. (bibliografie ungu-rească, bogată, la acesta); o singură carte închinată ei în întregime: a lui P. Király, *Ulpia Tr. Aug. col. Dacia*, Budapesta 1891; cf., de același, *Dacia provincia Augusta*, Becicherecul Mare, I-II (neaccesibil). — Inscriptiile pentru Sarmizegetusa sânt în *C. I. L.*, III, 1417-1546, 1629, 6269-71 (cf. Mommsen, *ibid.*, p. 228); *Ephemeris epigraphica*, I, p. 72 și urm., n-le 179 și urm.; II, pp. 432-3, 435-42; Hirschfeld, în Hohenhausen, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, 1775. — Pentru colegiul fabrilor, *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 334; *Rev. Arch.*, XXIII (1914), p. 476, no. 107; *Arch.-epigr. Mitt.*, XIII, p. 192; Daicoviciu, *O contribuție la „Prosopographia Imperii Romani saec. I-III“*, în *Lui N. Iorga*, 1931, pp. 12-3; și *Gând românesc*, II, 12. Jung se întreabă dacă nu era o „colonie latină“, *Geographie*, p. 132.

¹ V. mai sus.

² Obiecțiile d-lui C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, p. 225, nota 1. — Pentru o presupusă monedă care atribuie zece ani, între 105 și 115, pentru ridicarea cetății, *Geographische Mitteilungen*, 1857, p. 229, după o scrisoare a unui ofițer frances, în Rösler, *Rom. Stud.*, p. 46, nota 1.

³ *C. I. L.*, III, 1422. V. și *ibid.*, 786. Cf. *Eph. epigr.*, II, p. 311, n-le 411-27.

„mamele“ lor¹. Vin oaspeți și de aiurea, ca un *princeps civilatis Nicopolitanorum*².

„Lumea bună“ de aici putea trece la băile destul de cercetate de la Germisara, sau de la Aquae³, „regina undelor“, în pădure, sau de la Ilova-de-sus⁴. La Germisara⁵ era și lagărul „alei“ Bosporanilor⁶.

Aceasta a fost deci la început singura colonie. Am văzut ce spune Aulus Gellius despre rostul nou al municipiului, mai fericit decât al coloniei. Dar tot el adaugă că se caută titlul de colonie „pentru mărirea și maiestatea poporului roman, a cărui icoană mică și simbol par a fi aceste colonii“⁷, iar municipiile și-au pierdut din negligență vechile drepturi⁸.

Intre municipii, *Apulum*, al cărui nume e în legătură cu un trib dacic și poate fi de origine iliră ca și acel al Apulului italic, al tribului Apulilor, de aceeași origine, s'a format mai ales în cannabele unde a stat legiunea XIII Gemina. Avea același cult⁹ al „zeului neînvins“, al răscumpărătorului zeu Mithras, ca și „Metropola“ Daciei, și al Soarelui confundat cu dânsul (*soli invicto Mithrae*, spune inscripția pe altarul închinat de un ofițer)¹⁰. Dar templul marelui făcător de minuni nu s'a găsit încă¹¹. Populația, compusă și din negustori¹², care-și aveau patronii, cuprindea și elemente orientale,

¹ *Ibid.*, 1207.

² *Ibid.*, 1481.

³ *Ibid.*, 1393 și urm.; *Eph. epigr.*, II, p. 315, no. 2128.

⁴ *C. I. L.*, III, p. 161 și urm.

⁵ O Germa și în Misia, *Rev. Arch.*, IX¹ (1852), p. 345.

⁶ *Eph. ep.*, IV, 71, no. 177.

⁷ Potior tamen et praestabilior existimatur propter amplitudinem maiestatemque populi romani, cuius istae colonie quasi effigies parvae simulacraque esse quaedam videntur“; v. mai sus.

⁸ *Ibid.* El vorbește și de forul și de biblioteca lui Traian la Roma.

⁹ Pentru Sarmizegetusa, unde e adorat cu titlul grecesc de *anicetus*, neînvins, *C. I. L.*, III, 1436; Dessau, o. c., II¹, p. 158, no. 4229.

¹⁰ Și *numini invicto*, în Vasile Christescu, *Nouveaux monuments d'Apulum, Dacia*, III-IV, pp. 622-4.

¹¹ *Ibid.*, p. 624.

¹² *C. I. L.*, III, pp. 1351, 1500. Cf. *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, LXXVII, p. 364. Pentru negustori daci în afară, *ibid.*, p. 286; Goos, în *Archiv für sieb. Landeskunde*, XII, p. 119, Wilmanns, *Exempla*, no. 2496. V. și Finály, în *Jahrbuch des deutsch. Inst.*, XX (1906).

ca acei Anselmus Alexander și Flavus, pe cari-i pomenește ca Sirieni — și Sirienii erau, până în Galia, stăpâni pe un anume comerț, introducând și o anume artă, mai ales de lucru al argintului, — o inscripție¹

Dar aici avem a face cu un vechiu centru dac, ocupat de ostași și ridicat pe încetul, populația străină, — ca în Asiatica Isidora², — fiind rară.

De la un timp, făcându-se municipiu și creîndu-se pe alături și colonie cu *quatuorviri* sporadici³, *Apulum* ajunge să aibă mai multe inscripții⁴. Se ridică zidiri importante, temple, băi⁵; o casă are „cripta cu portice, *apparatoriu* și *exedra*“⁶. Patroni bogați împart decurionilor și copiilor lor pâne, vin, bani⁷. Dacă nu e bresla fierarilor, aceia a navigatorilor pe bășici, *dubase*, deci *dubăsari*. — ca și aceia din Basarabia la Nistru —, pe Murăș, *utricularii*, își are pe aici sediul⁸. Sânt *dendrofori*, cu același rost în mare parte religios, poate și luntrași, cărători de lemne, ca la Tomi⁹.

Apulum e deci orașul care se face de la sine, pe când Sarmizegetusa vegetează. Lumea aleargă spre caestrele legiunii XIII și în acele cannabe. Pe vremea Antoninilor ostașii sânt aceia cari aduc apă.

Caracterul popular va fi acela care va provoca și creațiunea îndoielnică, ambiguă, de municipiu aureliu, apoi septimiu, și de colonie (de pe la 192), cu, în același timp, de o parte duumviri, de alta *quatuorviri*. Până la Impăratul Deciu se va merge așa fără întrerupere, acest nou „Traian“ renovând

¹ *Ephem. epigr.*, II, p. 308, no. 401.

² *Isidora domo Asiae: C. I. L.*, III, 1222.

³ Mommsen, *ibid.*, p. 182.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, p. 182 și urm. Cf. Pârvan, în *Arch. Anzeiger german*, 1913, pp. 336-7 (case, aiurea).

⁶ *Ibid.*, 1096.

⁷ *Ibid.*, 1180.

⁸ *Ibid.*, 944.

⁹ *Ibid.*, 1217. V. și H.-C. Maué, *Die Vereine der Fabri, Cantonarii und Dendrophori im römischen Reich*, Frankfurt-pe-Main, 1886. Cf. Pauly-Wissowa, V (1905), col. 216-9.

chiar colonia¹. În Spania e un cas asămănător al oraşului Gades, vechiu fenician, care capătă — e întâiul cas — rangul de municipiu cu vechii săi locuitori, pe când Emerita (Merida) lui August arată prin nume chiar pe militarii cu cari a fost întemeiată². Tot așa supt August, creatorul municipiului *Augustum*, care va deveni Cadizul, și al cărui nume latin se întâlnește în deosebite forme de-a lungul și de-a latul acestei provincii, ori în Portugalia de azi, care a avut o *Felicitas Iulia* și o *colonia caesarina*: acolo se înseamnă în special despre un *municipium* că e „*civium romanorum*“³.

Lumea din Sarmizegetusa trece și ea cu vremea, măcar temporar, în locul acesta, unde este viața. Poate fi cineva deci decurion și la Apulum și la Sarmizegetusa⁴, precum și la Napoca și la Potaissa⁵. Unul e în același timp augur și *duumvir* la Sarmizegetusa, augur la Apulum, decurion la Drobeta, patron al fierarilor, „centonarilor“ și al plutașilor, arendaș al pășunilor, salinelor și vămilor⁶. Un *duumvir* din capitală închină o piatră lui Esculap aici⁷.

Casul de la Apulum arată astfel *crearea pe încetul a Daciei neoficiale*, în care *vicus*, municipiu, colonie se amestecă, Dacul dispărând cu totul ca nume, ca zei, ca individualitate etnică. *Statul nu face decât să urmărească o viață populară în plin mers.*

Ea va putea pierde orașele în cei câțiva ani cari se strecoară între 270 și începutul secolului al IV-lea, când și în Vest e același lucru, afară de ce poate păstra o Biserică, pe care aici n'o aflăm în forma episcopală, care unește și reține populația. Dar temeiul nu putea decât să rămâie la fața locului.

¹ Mommsen, *C. I. L.*, III, pp. 182-3. Mommsen se gândia la o colonie în adevăr colonisată.

² V. și observațiile lui Haverfield, așa de meritosul arheolog engles, special în urmărirea acestor procese de schimbare, în *Encyclopaedia Britannica*, XXV, p. 538.

³ Jung, *Geographie*, pp. 89-90. — Și astfel municipiul sta mai sus decât colonia.

⁴ *C. I. L.*, III, 1198.

⁵ *Eph. epigr.*, II, p. 311, no. 413. Cf., pentru băi, *ibid.*, no. 414.

⁶ *C. I. L.*, III, 1209.

⁷ *Ibid.*, 972.

Fig. 27. — Monument dacic.
Arch.-epigr. Mitt., XVII, p. 24.

Fig. 28. — Astarte, pe un monument din Dacia.
Arch.-epigr. Mitt., VI, pl. 7.

Orașe ca acest Apulum¹ păstrau, de altfel, și suburbii, în care de sigur se adăpostia vechea populație săracă, răpede romanisată supt influența noului centru, precum, cu toate anexele ei rurale, și Sarmizegetusa ocupa locul a nouăsprezece sate, de la Brazova până la Bucova, nume care arată mai târziu așezare a unei populații slave păzind pasul de către Banat².

Dar, dincolo de aceste „mahalale“ cu țerani, nu se întâlnesc încă acei *fundi*, dăruiti de Impărați, „din voința și libertatea lor“, cari li purtau numele și de unde derivă în Italia-de-Sud cele mai multe din numele de localități, cari sânt în *-anus*³.

La *Napoca*, alt centru dac, sânt mai ales depozite militare. Aici stă un *dispositor areae et horrei*, deci „păstrătorul ariei și hambarelor“ (cf. *Horreum Margi*). Aici s'ar fi adunat în colegiu *salinatorii*⁴ și s'ar fi strâns, de un *coactor*, „aurul lustral“⁵, dar ambele inscripții au fost declarate false.

În această mai târzie colonie, asociată cu capitala în cultul

¹ V. și Schultz, *De legione XIII gemina*, teșă din Kiel, 1847; Téglás, în *Hermes*, XLIV (1909), pp. 152 și urm., 618 și urm.; Finály, *Archäologischer Anzeiger*, 1910, p. 391.

² V. Goos, *Chronik*, p. 119 și *Studien zur Geographie und Geschichte des traianischen Daciens*, 1874; Jung, *Mitteil. des öst. Inst.*, Supl. IV (1893), pp. 1-31. Cartea d-rei Maria Zacharescu, *Legiunile XIII Gemina și V Macedonica cu Istoria municipiilor Apulum și Troesmis*, teșă, București 1883, e o excelentă lucrare, în care se analizează toate elementele date de inscripții, multe găsite în ultimul timp de Tocilescu, profesorul autoarei. Nici Van der Weerde, nici d. Filov n'au cunoscut-o. Pentru inscripții la Apulum și în *Jahresbericht-ul* austriac, XII (1909), pp. 139-46; în *Klio*, X (1910), p. 503. Cf. Goos, *Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien*, în *Programm* al Liceului din Sighișoara, 1878; Czernin Béla, Kondy, Kerpiss, în *Anuariul Museului din Alba-Iulia*, anii 1904, 1908; Király Pál, *Apulum*, Alba-Iulia, 1889 și 1892; *Die Schola der Speculatores in Apulum*, în *Jahreshefte des oest. Inst.*, IV, 1901. Și aici lipsește o lucrare nouă, metodică și complectă. — V., ca singură istorie până acum, lucrarea lui Zetz, pierdută într'un *Programm* de la Mediaș, în 1880. Cf. și articolul *Apulum* al lui Tomaschek, în Pauly-Wissowa, III. — Pentru o etimologie de la Geți, Tomaschek, *o. c.*, I, p. 92.

³ După un pasagiu din agrimensorii romani, Jung, *Römer u. Rom.*, p. 73, nota 1.

⁴ *C. I. L.*, III, *Falsae*, 42. V. Mommsen, *ibid.*, p. 172.

⁵ *Ibid.*, *Falsae*, 39.

aceluiasi geniu¹, oraş al cărui nume sună mai curând celtoliric, populaţia e de caracter amestecat. Aici vin Asiani cu preotul lor, din părţile de unde se adaugă Galaţi cu zeul Tavianus, cu zeul Erusenus. E un oraş cu edili şi prefecti, fără magistraţii obişnuite², care se menţine fără a se desvolta în deosebi. În zădar Antoninii au făcut o colonie din acest mai vechiu municipiu³: Someşul⁴, Samus al Romanilor, n'are aceiaşi viaţă ca Murăşul, — acum, ca şi în evul mediu.

Legătura întâlnită între Sarmizegetusa şi Napoca se întâlneşte în persoana unui decurio între aceasta şi Potaissa⁵.

Potaissa⁶ (Turda), la început numai un *vicus* al Napocele, a dat un număr însemnat de inscripţii⁷.

La *Porolissum* — s'a propus o etimologie, din *por* (*para*) şi sufixul tracic *issus*, care ar însemna „cetatea domnilor“⁸ —, unde pe deal sânt şanţuri şi întărituri de pământ moştenite de la Daci —, amfiteatrul cu băncile de piatră şi capitelele corintice ale coloanelor avea proporţii mari⁹. Aici singur caracterul militar se păstrează.

Legături administrative se fac între toate aceste centre: Un decurion de la Apulum, Iulius Bassinus, e duumvir la Napoca, flamen la Drobeta, flamen al municipiului Dierna, decurion (încă odată) la Apulum şi Porolissum, tribun al legiunii IV Flavia¹⁰.

¹ „Genio coloniarum Sarmizegetuse et Napocensium“ (pentru Napoca se ieau *locuitorii* deci), *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, p. 117, no. 63.

² Mommsen, *C. I. L.*, III, p. 169. Decurioni, fireşte, da; *ibid.*, 865. Inscriptii (şi pentru Potaissa), *Eph. epigr.*, IV, p. 62 şi urm., n-le 134 şi urm.

³ Mommsen, *l. c.*

⁴ *Ibid.*, 827.

⁵ *Eph. epigr.*, II, p. 311, no. 413. Cf. p. 312, no. 414.

⁶ Pentru nume, discuţia la Mateescu, în *Ephem. dacoromana*, I, pp. 140-1. V. şi acelaşi, *ibid.*, II, p. 236.

⁷ *C. I. L.*, III, 875-932, apoi 1627, 1640, 6255; *Eph. Epigr.*, II, pp. 304, 381-4; IV, p. 62 şi urm., n-le 136 şi urm. Aici şi oaspeţi din Moesia-de-jos; *C. I. L.*, III, 914.

⁸ Goos, *Chronik*, pp. 93-4.

⁹ *Ibid.*, p. 93.

¹⁰ Premerstein, *Jahreshefte* ale Inst. austriac, 1900, *Beiblatt*, p. 183; *Rev. Arch.*, XXXVIII (1901), p. 328, no. 27.

În apropierea Abrudului, tovarăşul Abryttului din Scitia Minoră şi al „capitalei“ muncitoreşti din „Marele Alburn“, în regiunea pirustă de lucrători la minele de aur, de care va fi vorba aiurea, găsim un *Resculum*¹, care nu are nimic a face cu aparenta origine latină, ci trebuie legat cu nume trace ca al regelui Rescupor.

În altă parte, câteva inscripţii ne fac să cunoaştem *Ampelum*, al cărui nume s'a păstrat, de sigur, în Ampoiul de astăzi². Inscriptiile sânt foarte rari şi pentru *Tibiscus*, totuşi o localitate importantă³.

În jos, la Dunăre, la Drabeta, care va deveni municipiu supt Adrian, era însă o viaţă vioaie, cu un colegiu „splendidisim“⁴: un *Trevir* de la Rin pune acolo un altar Dianeii⁵. În apropiere, *Dierna* sau *Tierna*, ceia ce înseamnă *Zerna*, dă piatră pentru clădiri⁶, dar e o simplă *statio*⁷. Ulpian, supt Caracalla, arată şi *Tierna* printre coloniile de drept italic din Dacia⁸, Pârvan a dovedit că e vorba de o greşală, ridicarea acestui oraş dunărean fiind numai din vremea lui Septimiu Sever⁹. De altfel aceasta, ca şi *Pons Augusti*, erau staţiuni de vamă¹⁰.

Câteva localităţi cu numele terminat în *ana* par să arăte că au fost întemeiate de domenii private. Blandiana a fost fixată de *Téglás* la Cernigrad, „Cetatea Neagră“, lângă satul *Cârna*¹¹.

¹ Tomaschek, *l. c.*, p. 28; Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 18.

² *Eph. epigr.*, IV, pp. 70-1, no. 171 şi urm.

³ *Ibid.*, II, p. 319, no. 443; IV, pp. 75-6, n-le 135-8. Cf. Jung, *Röm. Landschaften*, p. 396.

⁴ Tocilescu, *Neue Inschriften*, p. 2, no. 3.

⁵ *Ibid.*, p. 1, no. 1 (*Arch.-epigr. Mitt.*, XIX, p. 220). V. Bărcăcilă, *Monumentele religioase ale Drubetei*, în *Arhivele Olteniei*, 1930, pp. 71-3. V. şi Kubitschek, în *Klio*, X (1910), p. 235 şi urm.; *Eph. epigr.*, II, p. 319, n-le 444-5; Pârvan, *Ştiri nouă despre Dacia Malvensis*, în *An. Ac. Rom.*, XXXVI. — Clădirile sânt cu cărămidă de la vecina *Tierna*, *ibid.*, pp. 50-1. V. şi Vasile Christescu, *Câteva observaţiuni asupra unei inscripţii romane din Drubeta*, Piteşti 1929.

⁶ Waltrovitz, în *Starinar*, V, p. 20; Kalinka şi Swoboda, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIII, p. 37, no. 16.

⁷ *C. I. L.*, III, 1568; cf. Tocilescu, *Monumentele*, p. 201 şi urm.

⁸ *Digesta*, 50, 15, 1, 8, 9.

⁹ *Ştiri nouă despre Dacia Malvensis*, în *An. Ac. Rom.*, XXXVI.

¹⁰ Jung, *Römer u. Rom.*, p. 23.

¹¹ *Arch.-ep. Mitt.*, XIII, pp. 199-200.

Ca astfel de teritorii, *fundi*, împărțite, mult după Traian, celor așezați pe dânsele, și cari nu lasă de obicei inscripții, sânt a se însemna apoi Optatiana (Gârbău)¹, cu ostași traci, Margiana (Zudor)². Dar nu aflăm alte nume geografice de acest fel, ca acelea din Italia (Cassano, Togianum; v. și, în Nord, Dessano), care vin de la un *fundus* împărțit pe urmă³, sau din Balcani, la Primaha.

În Centum Putea, „O sută de puțuri“ (Surduc), chiar satul vechilor ciobani se păstrează⁴.

Mai în josul Dunării, nu s'au făcut săpături sistematice la Sucidava, un „teritoriu“, numit azi Celeiu, ca și Celeia norică⁵, devenită apoi Cili, Cilly, dar avem o inscripție a curialilor de acolo⁶. Și templul zeiței Nemesis, refăcut, arată importanța unei localități cu caracter militar.

La Răcari, în Dolj — nume neexplicabil, amintind pe al Rucărului —, unde s'a găsit o întregă lume de piatră risipită, s'a crezut, acum în urmă, că ar putea fi acea Malva care ar fi fost una din cele trei capitale ale Daciei împărțite⁷. Ele-

¹ C. I. L., III, 844.

² *Ibid.*, 842-3. — Pentru sufixul *-anus* ca origine de loc, Hübner, în *Eph. epigr.*, II, p. 29. În Noric, în harta Sf. Severin, Comagenele vin de la transplantare (v. Comagenenii statornici peste veacuri în Dacia), Favianele de la parcelarea marelui domeniu (ca acele Optatiana și Largiana în Ardeal). Cei din Quintana devin un *oppidum quintanense*. Lângă *Lauriacum* (Lorch). *Ioviacum* e tot un produs ca localitățile din Galia cu același sufix. Numele vine de la aspectul naturii, ori de la cultul local.

³ Jung, *Geographie*, pp. 12, 20.

⁴ Cumont, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 111, no. 11.

⁵ Tribul Claudia acolo; *Rev. Arch.*, 1844, p. 114.

⁶ Tocilescu, *Monumentele*, I², pp. 635, 646; același, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, pp. 11-3; *Eph. epigr.*, II, p. 321, no. 450; Pârvan, în *Arch. Anzeiger* german, 1913, p. 386; *Rev. Arch.*, XXII (1914), p. 478, no. 122 („curiales terriorii sucidavensis“); același, în *Mem. Ac. Rom.*, XXXIV, p. 498 și urm.; XXXVI, p. 61 și urm.

⁷ Tocilescu, *Fouilles*, p. 140; Pârvan, *Știri nouă din Dacia malvensis*, în *Mem. Ac. Rom.*, XXXVI. Cf. Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari-Dolj* (Institutul de Archeologie Olteană I), Craiova 1935, și *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1934. — Pentru inscripții dacice, în genere, Dessau, o. c., II¹, p. 722 și urm.; Téglás, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XI, p. 134 și urm.; Cagnat, *ibid.*, XIV, p. 108 și urm.; XVI, p. 251

mente pur romane se găsec și la fabricanții de opaițe ¹.

La Reșca, *Romula* ² presintă încă urme importante dintr'un trecut care pornește încă din adâncurile preistoriei. Locuitorii erau în parte Greci. Ea a ajuns a fi municipiu cu senat, cu nume ca Zoilus și Nicanor, ca Phoebus, ca Teupiboea, învrâstate cu altele, romane. Erau în mare parte soldați, Asiaticii Commagenei lângă arcașii sirieni, cari se ridicau cu străjile până în regiunea Turnului Roșu. S'a putut afirma chiar că aici, pe lângă dibacii meșteri olari, s'a format și o burghezie care se îngropa în sarcofagii de piatră, frumos sculptate și ascundea cu sine podoabe de aur. Școala dădea cunoștință de grecește, și s'a găsit recomandarea lecturii *Iliadei*. Se închinau zeilor vechii Rome, dar și lui Mithras și Isidei, și ei își aduceau aminte și de cabirii vechii tradiții trace. Avea un decurion și duumviri, titlul onorific putând fi dat unor personalități puternice și bogate.

Ptolemeu ³ cunoaște, după un izvor aproape contemporan cu organizarea Daciei romane, multe *dave* și cu rădăcină latină: Dokidava (Dokirava), Arkodava (Arkobadara), Patri-dava, Karsidava, Petrodava, Utidava, Markodava, Ziridava, Singidava, Comidava, Ramidava, Netindava, Sandava, Zusidava, Zurodava (Zurobara), Argidava, la care s'ar putea adăugi: Tamasidava, Piroboridava, Zargidava. Ele se însumează la celalalte nume dacice, semnalate mai sus, ca Potaissa, Napoca, Porolissum, Germisara, Apulum, Paloda, Aizisis, Tibiscum, Dierna, „Zermizirga sau Nermisiga“ (prima formă e bună), Dierna, Drubetis, Arkinna, Akmonia, Sornon, Amutrium.

și urm.; Téglás, în *Klio*, XI (1911), pp. 499 și urm. (mai ales pentru Dierna), 508; *Anuarul Institutului de studii clasice*, I, p. 58 și urm. (Germisara, Huniedoara, Cluj, Secuime); Téglás, în *Hermes*, 1909, pp. 152-4; Téglás și Hekler, în *Arch. Ertesitő*, 1906, p. 241 și urm.; 1907, p. 130 și urm.; *Rev. Arch.*, XII (1908²), p. 332 și urm.; Pârvan, în *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 375 și urm. — Asupra sensului de *mal* v. mai departe.

¹ D. Tudor, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, pp. 79, 81.

² V. pentru toate D. Tudor, *Cetatea Romula* (în publicațiile Institutului de arheologie olteană, IV), Craiova 1931; același, *Monumente inedite din Romula*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1935-6.

³ III, 8, §. 8, 10; 10 §. 15. Interpretare exagerată a lui Pârvan, *Getica*, p. 270 și urm.

Fără să putem pune ceva în jurul lor, stau în față câteva numiri romane, ca Praectoria Augusta, Ruconium, Trifulum, Ulpianum, Tiasum, Salinae, Augusta, Ad Pirum („la Păr“, Periș sau Peret), Aquae, Pontes, Frateria, Ad Pinum (altă numire păstorească, Brădet), Marcinium, Immenosum, Micia¹.

Alte izvoare — și inscripții — adaugă davele: Pelendava, Rusidava, Buridava și alte nume dacice, ca Agnaviae, Ba-cauca, Burticum, Canonia, Cedonia, Deusara (cf. Sarmizegetusa), Toneta, Sklaieta, Sanum, Ansanum, Masgada (cu sunet sirian), ori nume după ape, ca Artela (= Alutela, „Oltețul“)².

Numai mult în urma războaielor lui Traian, în Tabula Peutingeriana³, de a cărei epocă și alcătuire se va vorbi pe urmă, apar localități dacice, dintre care unele amintesc, în traducere latină, denumiri păstorești ca, pe lângă „O sută de puțuri“, *Centum Putei*, „Capul Zimbrului“, *Caput Bubali*, altele drumuri, ca „Aponte“ (Ad Pontem, fenomen romanice, care arată epoca târzie când a fost redactată harta) și Ad Pannonios („spre Panoni“), altele păstrând dave, ca Arcidava (Argedava din inscripția de la Diorysopolis), ori cu sufixe romane la rădăcina dacă: Gag-ana, Mascl-iana, unele amintiri scordisce, stând lângă câteva curat dacice: Azizis sau Ahihis (cf. Argeșul), Bersovia, de sigur și atunci Berzava sau Bers-dava.

E caracteristică *neconținută scădere a davelor și înmulțirea elementelor de folklore ciobănesc.*

¹ E curios și numele de „Töpa“ (cf. Tapae), dat platoului plin de ruine într'un sat din comitatul Albei, Goos, *Chronik*, p. 117.

² Pentru toate, după Tomaschek, *o. c.*, II², Pârvan, *Getica*, p. 256 și urm. A se adăugi Acidava de la Enoșești.

³ V. mai ales, K. Müller, *Weltkarte des Castorius genannt die Peutingerische Tafel*, Regensburg, 1888. Bibliografie la Jung, *Geographie*, p. 9, și mai ales Cunitz, în *Wiener Studien*, XIII, XV; *Hermes*, XXIX (1894), p. 186 și urm.; K. Müller, *Mappe mundi*, Stuttgart, 1895; *De tabula peutingeriana*, Bonn 1876. Cf. Philippi, *Neue Jahrb. für Phil.*, 147 (1893), p. 845 și urm.; cf. *ibid.*, p. 485 și urm. O hartă supt Domițian încă, Jung, *Geographie*, p. 9. Mai nou, Kubitschek, *Eine römische Strassenkarte*, în *Oesterreichische Jahreshefte*, V (1902). În *Hermes*, XXIX, p. 586 și urm., O. Cuntz (*Die Grundlagen der Peutingerischer Tafel*) crede că baza „und die Tabula selbst um das Jahr 170 entstanden“ (p. 596). Ar fi o operă adânc romană.

S'a căutat sensul numirii davelor. Pârvan, după etimologiile lui Tomaschek, recunoștea în ele „Apa Zeilor“, „Peștera“, „Bogata“, „Strâmtoarea“, „Mestecănișul“, „Pietroasa“, „Despicata“, „Căprița“, „Apele calde“, „Trei Stânci“¹, tot numiri păstorești; de sigur însă că un element venit din viața agricolă, sprijinită pe genealogii, trebuie să se admită poate chiar, — căci nu putem discuta cu șanse de a stabili ca defini-tive etimologii dintr'o limbă căreia nu i s'a putut stabili nici într'o privință gramatică, — pentru aceste nume².

Nu numai în locurile cunoscute, astfel, anume, dar în tot largul țerii s'au găsit urme ale unei puternice vieți romane: pietre de mormânt, sarcofagii, puternice lespezi de construcție, altare pentru pomenirea morților. Une ori sânt lagăre, ca acela săpat de d. Em. Panaitescu la Coșteiu, alte ori locuințe, unele mai modeste. Și obiecte de artă, ca ursișorul cu pietre scumpe în ochii tivți cu argint³.

Ca la Sighișoara, la Cluj e de admis că mai pretutindeni vechea așezare dacică de pe înălțimi, ca la Iliri, se continua cu cea romană, care aceasta a dat orașul din timpurile noastre. Nicăiri acolo unde s'au aflat ruinele nu e câmpul gol. La Turda⁴, vechea Potaissa, unde rămășițele vechii așezări s'au păstrat bine⁵, s'a constatat că exploatarea veche a sării e „hotărât neromană“⁶. La Odorheiu baia are proporții mari⁷. Și Ungurii veniți mai târziu au înțeles instinctiv rostul unui „drum de piatră“, *kövesút*, cum n'ar fi fost în stare să facă și ei unul⁸. Găsim o importanță cetate în unghiul de la Orăștie⁹. Și în părțile Streiului, până în fund spre munte, la Sângiorgiu și Săcel, s'au găsit inscripții¹⁰.

¹ *Getica*, p. 286.

² Tot așa, pentru Van den Gheyn, o. c., Drubeta e pădure, Berzovia Mestecăniș.

³ Goos, *Chronik*, p. 100.

⁴ *Ibid.*, pp. 106-7.

⁵ *Ibid.*, pp. 114-5

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, p. 116.

⁸ *Ibid.*, p. 117.

⁹ C. I. L., III, 1415-6; *Arch.-epigr. Mitth.*, XIII, p. 194, no. 14.

¹⁰ *Ibid.*, IX, pp. 238-9. Cf. și numele de Turdaș al unui sat. Cu-vântul trebuie să aibă un sens în limba dacică.

Pentru opera de întindere spre Răsărit, era un adevărat *Drang nach Osten* roman, și: *de la sine, fără plan oficial*¹.

Catalogul redactat acum peste o jumătate de veac de harnicul cercetător sas Goos arată mai prin toate satele noastre sarcofagii romane, lespezi de construcție, și adesea uriașe țigle de-ale legiunilor, urme de căi militare, bani de-ai Impăraților timp de un veac și jumătate, și adesea simple așezări, unele cu caracter neted popular.

Harta lui Castorius², de fapt, dacă e vorba de a se numi după proprietar, a lui Conrad Celtes, care el a dat-o lui Peutinger, își arată epoca prin înfățișarea sarmatică a Nordului, cu *solitudines Sarmatarum*, cu *Sarmații lupiones*, adecă *lugiones*, cu *Sarmații amaxobii* (cu cară) și cu o a patra speță, neidentificabilă, de *Sarmați*.

Ea n'are interes însă numai pentru noua sămănătură imperială din Dacia, ci pentru tot ce ne face să vedem dincolo de Dunăre, într'o lume indisolubil legată, în ciuda formelor militare și politice, cu fundația dacică. Tot Sudul dunărean pare foarte populat, de la Viminacium la Răsărit, cu Punicum, vicus Cuppe, Novae (ad Novas), Ciropulae („ad Scropulas“, „Gropile“), cu importantul punct de la Taliatae („Stânci Tăiate“) și, pe lângă localități neînțelese, ca Nemora, Aquae, Vorticum („Vârtejul“), Malus („ad malum“, „Malul“), Ratiaria („Luntrile“, centru), „Remelodia“, Almus, „Pomodiana“ (Commodiana), „Camistro“, Augusta, „Pedoniana“, Oescus („Escus“), Securisca, Novae, Prisca, Transmarisca, Nigriana, Tegulicium (fabrica de țigle), Durostorul, de unde calea la Marianopol (altele, spre Sud, pleacă de la Ratiaria, Almus, Oescus, Securisca), De aici la Răsărit sânt și *davae* (Sagedava, Sucidava), până la vechile Carsium, Beroe, Troesmis, Arubium, Noviodunum, Salsovia, Histriopolis, la Tomis, puternic înfățișată la Sud, — Pitigeți, Bagae = Daci, „Venevi“ = Veneti fiind

¹ Dar lectura lui Torma, *Trans vallum*, dintr'o inscripție, nu se mai admite; v. Jung, *Pässe*, p. 8, nota 3.

² A se consulta și ediția francesă, *La table de Peutinger, nouvelle édition* par Ernest Desjardins, Paris 1888. Pentru dată, ed. K. Müller, p. xxix și urm. Deosebire în ce privește data primei redacții, *ibid.*, p. xxxii, nota 1.

la Nord, spre Roxolani. Șirul orașelor pontice, și cu Callatis, se păstrează. Făcută pentru drumeți, harta lămurește asupra drumurilor.

Drumurile.

La Nord pe Dunăre avem pe linia Lederata localitățile din Ptolemeu: „Apo fl.“, pus pe malul drept e, pur și simplu *Ad pontem fluminis* sau *Apud flumen* apoi: Arcidava, Centum Putea, Bersovia, Azizis („Ahihis“), Caput Bubali, Tibiscum apărând ca un vad de drumuri.

Pe altă linie dacică, de la Tierna se merge la ad Mediam (adecă la Media, al cărui nume s'a păstrat neatins), la Praetorium, dar și la „ad Pannonios“, în legătură cu garnisoana, la „Gaganis“, la „Mascharuscum“, ca să se atingă iarăși Tibiscul.

Pe o a treia, de la Drubetis: Amutrium (adecă Mutrium, Motrul), Pelendava („Pelendova“), Castra Nova („Castris Novis“), care pot fi și de la Constantin însuși, Romula, Acidava și Rusidava, până la Podul Oltului (Ponte Aluti), care continuă, dar fără să se arăte încă de aici direcția la Nord, Burridava, Castra Traiana, care ar însemna punctul de plecare în sus, Arutela (deci Ad Rutelam, Rutela), Praetorium, Pons vetus („Ponte vetere“), pasul Carpaților: Stenarum (după grecescul στενά), Cedonia, Acidava, Apulum.

A cincea linie merge de la Tibiscum la Agnavie (Ad Gnavie(?)), la Pons Augusti (tot Traian; pe Murăș), și la Sarmizegetusa (presintată cu două turnuri, ca și celelalte cetăți dace, pe când Tomis are trei).

Ca a șaselea apare aceia care pleacă de la Ad Aquas, cu înfățișarea unei întregi clădiri (ca Scupi) și merge la Petrae („Petris“), la Germisara, Blandiana și Apulum (de mărimea Sarmizegetusei), la Brucla, unde se varsă un râu venind, dincolo de Sarmați, din „Alpii Bastarnici“, vecini cu Petoporarii (de la Petopara; scris „Bacpetoporiani“, cu râul Agalingus“), la Salinae, Patavissa, Napoca (mare ca și Sarmizegetusa și Apulum), dincolo de care e Optatiana, Largiana, Cersia („Cersie“) și Porolissum (același semn ca pentru Napoca).

Această hartă din secolul al IV-lea, — cum o arată schimbările fonetice, într'o limbă aproape romană, — înseamnă și o

preocupare de Dacia, sugestivă pentru scopurile Imperiului constantinian pe care-l arată după un trecut ale cărui elemente le scoate ca actuale, și ea servește pentru a lămuri, cum vom vedea, chestiunea așa-zisei părăsiri a Daciei.

De-a lungul altei căi, în Oltenia, aflăm acea A Mutria, care trebuie desfăcut așa în două, ca Aponte, pe lângă vechile dave: Aci-dava, Rusi-dava, Burri-dava, Pelen-dava și o localitate Apula, în legătură cu Apulum; Romanii au adaus Castra-Nova, *Ponte* (iar romanic) *Aluti*, un Praetorium, *Ponte Vetere*, Praetorium devenit Praetoris, iar, după grecește, o „trecătoare“: *Stenarum*, o *Cedonia* care sună grecește.

Pe o alta spre Porolissum, iar cu indicația de direcție *Ad Mediam*, lângă *Ad Pannonios* și *Ad Aquas*, poate și *Agnuavis* (acel obicei de a numi cu închiderea prepoziției de direcție, care va da: *Stalimene-Lemnos*, εἰς τὴν πόλιν, *Sambul*), creații romane: *Ponte Augusti*, *Blandiana*, *Salinae*, *Largiana*, *Optatiana*. Din fondul dacic vine acel „*Cersie*“, *Potaissa*, *Porolissum*, și *Napoca*, *Brucla*, *Germisara* și *Tibiscul*, greccizat și romanizat: *Tivisco*¹.

Traian, un tăietor de drumuri oriunde — o importantă arteră de comunicație în Italia-de-Sud îi păstrează numele — croise mai ales marele drum ce ducea de la *Tibiscum*², identificat cu *Căvărănul*, la cel mai depărtat punct în Nord-Vest al Ardealului, *Porolissum* (*Moigrad*). Paralel cu dânsul era cel pe valea *Oltului*, de care se legau cele pe alte văi: a *Târnavelor*, care trecea pe la *Oituz* — unde s'a aflat un coif de fier și alte elemente de luptă³. — spre *Siretiu* și cea către *Vinț*. *Murășul* își avea strada, ca și *Someșul*⁴. Și astăzi se observă legătura care, peste *Vârful lui Petru*, ducea din valea *Murășului* în *Banat*⁵.

O legătură cu Ardealul se făcea numai pe altă cale decât aceia care dăduse preistoricilor așezarea de la *Tinosul*. Se trecea de-a lungul cursului întortochiat al *Teleajenului*, unde

¹ V. pentru lagărul de la *Arcidava* (*Vărădia*), Gr. Florescu, în *Istros*, I.

² Jung, *Rom. Landschaften*, p. 336.

³ Coos, *Chronik*, p. 135.

⁴ V. și *ibid.*, pp. 129-30.

⁵ *Ibid.*, p. 127.

s'au aflat cărămizi de la legiunile I, V și XI¹. Intre Telesinum, localitate romană², Telesinus, nume dese ori întâlnit la Marțial, și numele râului, mărgenit de castre romane, al Teleajenului e o curioasă potrivire. În vremea lui Marcu-Aureliu se așează aici, precum o arată țiglele, legiunile I Italica, XI Claudia, V Macedonica și o cohortă de Asiatci din Comageena. Pe aici, de altfel, se mergea, prin pasul Buzăului³, în Secuime, spre părțile Sângheorghiuului. O *via traiana et aurelia*, cu un *curator*, apare, de fapt, și în inscripții⁴.

Se trecea și prin Bran. Dovadă inscripția din lagărul de lângă Câmpulung, la Jidova, ceia ce înseamnă, ca și „Grădiște“, „cetate veche“⁵. Nu lipsia nici aceia, argeșeană, dintre valea Topologului și trecătoarea, îngustă, de la Sălătruc⁶. De cealaltă parte a Oltului, la Bivolărie, lângă mănăstirea Cozia, s'a găsit lagărul cohorței I a Hispanilor, cu o inscripție către Adrian și monede care merg până la Septimiu Sever⁷. S'a semnalat posibilitatea unui drum de la Răcari, prin Măgherești, Săcel și Bumbesti, la pasul Vulcanului⁸. Cum în minele de la Baia-de-Aramă se află urme romane⁹, trebuie să admitem, oricum, legături pe acolo cu Ardealul și Banatul.

O tabără s'a găsit la Brețc, cu soldați iberici, precum și, pentru alte pasuri moldovenesti, o alta lângă Dej, la Cășeiu, cu Britani¹⁰.

¹ Tocilescu, *Monumentele*, p. 344; același, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, pp. 14-5. Țigle de la Drajna, în *An. Inst. de studii clasice*, I, p. 61; Bărcăcilă, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1934.

² V. Velleius, *Paterculus*, II, xxvii.

³ Jung, *Pässe*, p. 7.

⁴ *C. I. L.*, III, 1456.

⁵ V. Tocilescu, *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, pp. 14-5, no. ix, 30. Van der Weerd îl fixa de la Flămânda la Brașov prin Rușii-de-Vede, Pitești, Câmpulung, Bran.

⁶ Goos, în *Programm*, p. 42. V. și studiul recent al d-lui I. Conea, *Tara Loviștei*.

⁷ *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 14, no. 24.

⁸ Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari-Dolj* (memoriul I din publicațiile Institutului de Archeologie Olteană), Craiova 1931, p. 4.

⁹ Jung, *Pässe*, p. 8, nota 4.

¹⁰ Jung, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XVII, p. 11, nota 5; Em. Panaitescu, în *Bulletin de la section hist. de l'Ac. Roum.*, XV, pp. 76-7.

În legătură cu această pătrundere a Carpaților, spre Răsărit s'au descoperit așezări romane lângă Gherla¹, de unde pleacă și o șosea spre Răsărit². În vecinătate erau doar minele din Rodna, care nu puteau fi neglijate, cum nici cele de la Baia vecină.

Drumurile de apă, mai ales cel, vechiu, al Murășului, cel nou al Oltului, au trebuit să fie foarte întrebuintate, cum o arată colegiile cuprinzând pe întreprinzători și luntrași. De sigur că și aici, ca și în Spania, vechile *monoxile*, luntrile, fuseseră înlocuite cu vase mai solide³. La Hinoc, lângă Ostrov, unei *mater castrorum* i se închină o piatră de *nautae universi Danuvii*⁴.

Pârvan a însemnat bogăția rețelii căilor de comunicație în Dacia și a raportat la un sistem al lui Traian și lucrările corespunzătoare la Rin. „Pe această șchele s'a ridicat apoi edificiul măreț al romanisării Daciei⁵“.

Drumurile⁶ de pe la 300 erau deci, cum s'a văzut de la Tierna și Lederata drept la Tibiscum, de unde linia se îndoaie spre Sarmizegetusa; de acolo alta țintește la Murăș, atingând linia, și de aici se merge pe Murăș până la Apulum, de unde o altă linie se coboară spre Turnul Roșu, pe când cea principală suie spre Apulum și mai departe, până unde se pornește spre Porolissum, însemnându-se de-o parte Largiana, de alta „Anartii“.

Drumuri ce apar acum rare pe lângă cele care străbat Asia Mică, Siria, Mesopotamia, Africa-de-Nord (mai ales). Și se

¹ Ornstein, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 168 și urm.

² Neigebauer, p. 232; Torma, în Anuarul Museului Ardelean, I; în *Arch. Közlemények*, V, (1865), p. 13; VI (1866), pp. 146-7.

³ Strabon, III, II, 3.

⁴ Tocilescu, *Neue Inschriften*, p. 2.

⁵ *Câteva cuvinte*, p. 22. — Și Otto Hirschfeld, credea că partea de peste Olt n'a putut să rămâie neocupată; *Sitzungsberichte* din Viena, 1874, p. 375. — Cu privire la valuri, toate de origine dubioasă, v. Schuhardt, în *Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum*, V (1900) și mai departe; cf. Domaszewski, *Die Beneficiarposten und das röm. Strassennetz*, în *Westdeutsche Zeitschrift*, XI; Christescu, o. c., p. 98 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 58 și urm. Un curator de „cale traiană“, *Eph. epigr.*, IV, p. 76, no. 200.

pune întrebarea *dacă luptele cu Sarmații ale lui Constantin și fiilor săi n'au creat alte drumuri și dacă drumuri de-ale lui Traian n'au fost părăsite.*

O întreagă viață populară, de ostași din slujba isprăvită, de rude ale lor de mână stângă, de intruși veniți din părțile romanisate ale malului drept se desfășura împrejur.

Arheologia adaugă și ea la rezultatul cercetării izvoarelor scrise. *Peste treizeci de „vici” romane s'au putut stabili în singura regiune a Romanaiilor, de-a lungul a trei artere de comunicație, pe lângă vechile sălașuri de la Romula, Sucidava, și cinci altele, ale căror nume antice nu s'au putut stabili*¹.

În toată partea șesului oltean se întâlnesc astfel ruine, de la Acidava, Ruidava, Pons Alute, Buridava, Castra Traiani, Arutela, Praetorium, Pons Vetus, Capul Stenarum („începutul defileului”), Slăveni, pe care Tocilescu le-a identificat cu Enoșești, Drăgășani, Ionești Govorei, Stăviteștii-Boroneasa, Gura Văii, Bivolari, Racovița-Copăceni, Căineni, Slăveni, Islaz și Boița². Două șiruri de întărituri apărau teritoriul apărut militar³. La Roaba Tocilescu a găsit Castra Nova, și Malva era pentru dânsul Celeiul⁴. S'au semnalat puncte de sprijin și peste Olt, la Poenari, la Negru-Vodă, la Ciolanul Buzăului⁵, la Porcești, în Ilfov, la Ciumași și Rădăcinești. Tocilescu descoperia puncte de plecare în jos la Drubeta, Zimnicea, Rusciuc (Sexanta Prista), Călărași și Dinogetia, la vărsarea Siretiului⁶.

Un șir de *numeri burgariorum et veredariorum* purtau grija căilor romane⁷, acești din urmă fiind meșteri din Panonia, ocrotiți în lucru de perdeaua călăreților mauri⁸ și a arcașilor sirieni⁹. Cu buna pază, și aici ca și în Scitia Minoră barbarii

¹ D. Tudor, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, p. 78. O inscripție la Rusănești, Tocilescu, în *Arch.-ep. Mitt.*, III, p. 40.

² *Fouilles*, p. 120.

³ *Ibid.*, pp. 123-4, 211.

⁴ Descripție în *Monumentele*, p. 233 și urm.

⁵ Van de Weerd, *o. c.*, p. 370 (după Tocilescu și Kiepert).

⁶ Tocilescu, *Fouilles*, pp. 126-7.

⁷ *Ibid.*, pp. 129-30.

⁸ *Ibid.*, pp. 130-1.

⁹ *Ibid.*, p. 135. Cf. *ibid.*, p. 282 și p. 283, nota 5

represintau numai mici cete de „lotri“, *latrunculi*, constatați, dar desprețuiți¹.

Precum în Galia colonizarea urmează numai anume linii. Provincia, malurile Rinului², așa a trebuit să fie și în Dacia, pe linia Oltului și drept spre Nord, tăind cursurile apelor ardelenene.

În acest timp, peste Dunăre³, separația nefiind decât administrativă, o nouă viață înflorește, unitatea romană creînd prosperitate în mijlocul siguranței pe care o dădea.

În toate aceste opere mari, făcute răpede, se vede ceia ce Strabon, așa de bun cetățean al Romei, numește *πολυτελεία* romană⁴. Constantin-cel-Mare râdea de Traian, a cărui operă constructivă o întâlnea neconținut în calea lui de restaurator, ca de unul care fusese „o iarbă de ziduri“⁵.

Oescus a ajuns colonie Ulpie⁶ —, găsim un *decurio coloniae*⁷ —, pe când, la Ratiaria⁸, canabele ostășești sânt de creațiune aelie.

O frumoasă piatră, cu multe nume de ostași și chipul unuia dintre ei, în „mare ținută“, gata de luptă, s'a găsit la acel *Almus* al cărui nume se păstrează în Lomul de astăzi, Lom-Palanca⁹.

În jos, *Durostorul*, de la care s'au păstrat puține inscripții, dintre care una, curioasă, vorbește de armele celui căruia-i e consacrată, continuă a fi punct de sprijin al legiunilor până departe în secolul al III-lea¹⁰.

¹ *Ibid.*, pp. 133-4.

² Jullian, *o. c.*, V, p. 12.

³ Pentru Viminacium, Premerstein, în *Jahreshefte* din Viena, I (1898), p. 146 și urm. (și după Fr. Marx, în *Rhein. Mus.*, N. F., XLVII, p. 157 și urm.). O inscripție în *Jahreshefte* citate, VI (1903), Supl., c. 13 și urm.

⁴ VIII, v, 7.

⁵ Anonim, în *Fragm. hist. gr.*, IV, p. 199, no. 15, 2: *βοτάνην τοίχου*.

⁶ Tocilescu, *Monumente*, p. 34. Descriere, *ibid.*, p. 245 și urm. Pentru Ratiaria și Oescus, Paribeni, *o. c.*, I, p. 336.

⁷ Kalinka, *o. c.*, c. 314. Și forma *enfelix*. — Pentru Horreum Margi, Tocilescu, *Monumente*, p. 5.

⁸ Kalinka, *o. c.*, c. 308, no. 393.

⁹ *Ibid.*, c. 330, no. 423.

¹⁰ Inscripția citată: „scutu, spata, pucellares accicto tectas Imp. d. n. Max. Aug. et Max. Caes cos.“ la Silistra; *Sbornicul bulgar*, XVII (1901),

La celalt capăt al lanțului unor întărituri care mai ales aici își păstrau vechiul rost defensiv, *Troesmis* a intrat într-o nouă perioadă. „Imi închipui“, scrie un archeolog frances. „municipiul Troesmis, la sfârșitul secolului al II-lea, ca un oraș foarte important la Nordul, la Sudul și la Estul acestor două lagăre de iarnă, prefăcute în adevărate citadele și dominând drept cursul Dunării“¹. Era acolo un *pontifex*, un *aedilis*, un *quaestor*², un colegiu al *dendrophorilor* luntrași, cu o Romano-Greacă patronă, „mamă“, Marcia Basilissa, și cultul zeului oriental Iupiter Dolichenus (c. 169-70).

Acolo, la Troesmis, supt Adrian, apar inscripții, dar de la canabensii legiunii V Macedonica³. Cu magistrul și edilul lor, ei au calitatea de *cives romani*⁴. Supt Impăratul Filip ei sânt un municipiu⁵; cu un *ordo Troesmensium*⁶, cu decurioni și quaestori⁷.

La celalt capăt al regiunii scitice consolidate, într-o regiune cu apă și arbori, pe un loc înalt care stăpânește mai mult decât un drum se ridică monumentul de biruință al „Trofeului lui Traian“. Lângă el, la început (de pe la 116), un simplu *vicus*, cu obișnuita populație amestecată⁸, avându-și magistrii, decurionii, quaestorul, se făcuse un oraș întreg, de și ridicarea la demnitatea de municipiu e numai din același timp când ea s'a dat și ostașilor de la Durostorum⁹. Guver-

p. 770; *Rev. Arch.*, XLI (1902), p. 366, no. 132. V. și n-l următor. Pentru Durostorum, Popa Lisseanu, *Incercare de monografie asupra cetății Drăstorul-Silistra*, București 1903; Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, 1882, p. 3; Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Riv. di filologia e istruzione classica*, Turin 1824; Van de Weerd, *Trois légions romaines du Bas-Danube*.

¹ Desjardins, *Rev. Arch.*, XVII (1868), p. 259. Și apeductul s'a găsit. Ambroise Baudry făcuse, la 1865, planul fortăreței de Sud; *ibid.*

² Inscripții la Tocilescu, *Arch-epigr. Mitt.*, VI, p. 39 și urm. (latine, de ostași), 46, no. 94.

³ *C. I. L.*, III, 6166.

⁴ *Ibid.*, 6167.

⁵ *Ibid.*, 6183.

⁶ *Ibid.*, 6172.

⁷ *Ibid.*, 6199.

⁸ Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 12.

⁹ Aici și un veteran de loc din Siscia, *ibid.*, pp. 15-6.

natorului Ovinus Tertullus i s'ar datori această înălțare¹. O populație grecească nu lipsește, purtând frumoase nume caracteristice, dar îndată opera de romanizare se săvârșește².

Icoana orașului roman, din aceste părți se poate vedea numai aici, în Tropaeum³, din care abia o treime a fost desgropată. Inguste străzi pavate cu pietre mari rotunde, ziduri cenușii fără tencuială, temple înșirându-și coloanele la răscrucele de drumuri, depozite de provizii pentru soldații cari păzesc alături pe înălțimea frumos rotunzită și căptușită cu pietre sculptate de pe care se îmbrățișează zărilor. Putem presupune băi și un amfiteatru.

La punctul apusean al cingătorii de apărare, Sarmizegetusa romanisată păstra vechea fisionomie de sat dacic, întocmai precum Bucureștii se presintă în fond sătește, cu toate adăsurile apusene, față de orașele nouă, de modă ruso-francesă — modelul fiind nu vechiul târg muscălesc, ci orașul abstract, geometric, pe care ducele de Richelieu și generalul Langeron l-au dat Țarului Alexandru I-iu la Odesa, orașe de pe malul Dunării, de la Brăila la Severin. Și aici vor fi fost, lângă locul spectacolelor și lângă templu, căsuliile de pământ adâncite, înjghebările de scânduri ale săracilor⁴. Din vechea viață dacică trebuie să fi rămas piețele de târg, ca acel *forum hor-diarium*, „piața orzului“, de la Colonia⁵.

Intre toate aceste elemente ale unui lanț care va dura vreme îndelungată există o strânsă legătură și o intercerculație vie. Astfel un Iulius Capito are legături de patron cu colonia Ulpia de la Oescus, care-i ridică o statuie (*ab ordine col. ulp. Oesc.*) și altele cu Ulpia Poetovio, din Vestul depărtat,

¹ Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 43 și urm.

² *Ibid.*, p. 37 (după C. I. L., 14214¹⁵).

³ Cf. *Tropaeum Alpium* în Reția, cu însemnarea tuturor popoarelor învinse. V. și Pick, *Arch.-epigr. Mitth.*, XV, p. 18 și urm.

⁴ Tot așa „probabil că un oraș gal era mai barbar ca aspect decât Timgad, clădită dintr'o bucată pe un plan nou, sau Pompeii, așa de veche și de bine organizată“ (*policée*)“; Jullian, *o. c.*, I, pp. 61-2.

⁵ C. I. L., XIII, 10015, 108. V. și Jules Michel, *Les travaux de défense des Romains dans la Dobrudcha*. Pentru monumente dobrogene din acel timp, și C. Moisil, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, III (1910), pp. 41 și urm., 95 (inscripții).

dar și cu Ulpia Ratiaria, cu Sarmizegetusa, cu Romula și e și consilier al Tomitanilor¹.

Până la podul de mai târziu, vadul de la Piuă Petrei-Hârșova a fost totdeauna întrebuițat: săpături pe ambele maluri ar dovedi-o. Și la Reca-Pietroșani era cap de pod².

¹ Iulio Capitoni, conductorii portorii publice (?) Illyrici et ripae Thraciae, omnibus honoribus ab ordine municipii Flavii Sirmiatium honorato et sententiae dicundae, item sacerdotalibus ab ordine coloniae Ulpiae Oescensium et statua aere collato, decretis iam pridem ab eodem ordine, ornamentis Ilviralibus, item decurionalibus ornamentis honorato ab ordinibus coloniarum Ulpiae Paetovionensis ex Pannonia Superiore, Ulpiae Ratiariae ex Moesia Superiore, Traianae Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore, item Ilviralibus ab ordine municipi Romulensium, buleutae civitatis ponticae Tomitanorum, patrona Aug. col. Ulp. Oesc.; *C. I. L.*, III, 753, 7249; Dessau, *o. c.*, I, 322-3, no. 1465. Cf. și Tocilescu, *Monumentele*, pp. 89-90.

² V. Christescu, *Viața ec. a Daciei romane*, p. 97, nota 2.

CAPITOLUL IV.

Caracterul material și moral al provinciei Dacia

Dacia reprezintă însă un lucru care lipsește așezărilor mai vechi de caracter pur militar de pe malul drept și care nu se potrivește cu simpla întărire sau creație de cetăți, cum e, de pildă Pizoe¹, în Balcanii traci, de influență greacă, sau cum erau, de mult, cele de pe toată întinderea malului pontic, care formează o altă unitate, precum și în Dalmația este, și a rămas până în evul mediu, unitatea cetăților iliro-grece de acolo. Aici e o necesitate economică avută în vedere de la început și servită cu toate mijloacele Statului, în același timp când, supt raportul militar, ne mai fiind ca la Dunăre — sau la Rin — o apărare naturală, trebuie înmulțite stațiunile de ostași din toate categoriile, cari până atunci fuseseră mai puțin numeroși dincolo. Această operă corespunde unei stări de spirit de guvernare latină care nu exista înainte de Domițian, și de aici sămănarea până în ultimul colț a documentelor de viață creată și constatată de Imperiu, consolidarea painjenişului de sate dace prin aceste creațiuni legate strâns între ele prin ordinea introdusă pretutindeni de Traian.

Dar peste acest concept dacic, care influențează puternic de jur împrejurul lui, prefăcând o rânduială veche mai slabă, se creiază prin nevoile vieții economice, fără a se opri la marginile trase pentru legiune și aripile, cohortele auxiliare, se formează, zic, de la sine, străbătută de o populație pe care ultimele evenimente o răscoliseră și o făcuseră deosebit de vie și întreprinzătoare, mai presus de ce făcuse de la sine până atunci, *o altă hartă, pentru o altă realitate organică.*

¹ De care a mai fost vorba.

Ea nu se desface cu totul, de și spre Adriatică e alt sistem de vamă, din legăturile cu Moesia Superioară, unde cursul Dunării duce spre Apus; ea păstrează raporturi strânse cu vechile provincii ale Panoniei, Noricului, Vindelicii și Reției, cu care seamănă așa de mult ca populație și ca nevoi, și prin acestea se înoadă, peste Aquileia, cu Italia; ea se leagă prin însuși sistemul de vamă cu acel Iliric, negustorii venind din jos în sus și de sus în jos, — un raport cu Ținuturile occidentale pe care în orice formă, și supt dominația ungurească, l-a păstrat Ardealul. Dar vechea „Ripa Thraciae“, vechiul „mal“ e acuma o singură unitate cu un ținut drept care e plin de avânt și care prin atâtea căi se unește cu Ardealul. De-a lungul fluviului, — marginea elenică fiind o țință de comerț, dar represintând cu totul altă lume, de și înrăurită latin tot mai mult —, această unitate dunăreană, care, ca populație și relații de comerț, durează încă și azi, merge în Scitia Minoră, care pe acest ținut drept dobrogean nici nu este de fapt o „Scitie“. Intreg șesul muntean, sămănat cu urme romane și dominat de garnisoanele tuturor pasurilor, atârnă de această formațiune firească, și aceiași e situația văilor adânci, supt aceleași străji, care vor forma o Moldovă. Garnisoanele puternice găsite de curând la Tyras de d. Paul Nicorescu¹ arată cât de departe mergea spre Răsărit această unitate.

Amănuntele acestei vieți de mai multe trepte nu ni s'au păstrat în de ajuns prin inscripțiile, într'o limbă artificială, impusă de la August încoace, care a făcut din ea un instrument de romanisare, și cu meșteri de o tehnică uniformă, nepermițând o adevărată visiune. Nu putem descoperi, ca în Scitia Minoră, elemente sufletești duioase, avântul omenesc spre locurile mai înalte. Aici ajung numele, pomenirea zeilor invocați, pe când în Tunisia, de exemplu, se spune unui bătrân de peste optzeci și doi de ani că „sărăcuțul ar fi trebuit să trăiască aproape o sută“², ori, atât de adesea ori, în adânc romanisată și superior dezvoltată Dalmație, se află literatură. Ici și colo însă, în afară de formulele obișnuite de închinare către zei, către Impărați și familia lor, către demnitari, de pomenirea

¹ Mem. Ac. Rom., 1936.

² Cagnat, *Nouvelles explorations*, p. 75.

cu iubire a celor trecuți din viață, câte o scânteie se desface. Astfel cu inelul de argint pe care e săpat: „folosește-te fericit“ (*utere felix*)¹. Pe o fibulă se cetește această urare: *Iuliane, vivas*. „Să trăiești, Iuliane“². Cutare sărac prefăcea o monedă de aramă în cercel și puncta inscripția: *Fronto, Paulini, filius*³.

În Dacia e înainte de toate urmărirea câștigului.

Opt regiuni pentru exploatarea aurului sânt fixate de d. Király⁴. De sigur că exploatarea era rutinară, lăsată mai mult în sama sclavilor, dar legenda celor patru coronați, asupra căreia vom reveni, arată că la mine Romanii aveau și ingineri, așa-numiții *philosophi*⁵. Se admite că *leguli* erau „mici arendași“, pe când e evident că sânt spălătorii de ape, de și nu în sensul țeranilor și țișanilor de mai târziu, căci ei intră în colegii⁶.

Grija cea mare a guvernului, cu toată vechea exploatare din Dalmația⁷, după ce căutarea în Italia însăși se oprise de mult⁸ și producția din Spania scăzuse⁹, a fost această exploatare a minelor de aur, pentru care e un *procurator auriarum daciarum*¹⁰. Ea se făcea, de mult, în regie. Regle-

¹ Goos, *Chronik*, p. 110.

² *Ibid.*, pp. 117-8.

³ *Archiv für siebenbürgische Landeskunde*, N. F., XII, p. 174.

⁴ Citat la d. V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, 1929, p. 11. Intregire la V. Christescu, *ibid.*, p. 11 și urm.

⁵ *Ibid.*, pp. 21, 24, 27, după Rostovțev, *Geschichte der Staatspacht*, și Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, 1905.

⁶ Jung, *Römer u. Romanen*, p. 35. Bogate știri la d. G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, 1926, p. 52 și urm. Cf. Rossi, *Bulletino di archeologia cristiana*, 1879, citat de d. Christescu, p. 47, nota 3.

⁷ V. Tomaschek, o. c., I, p. 24.

⁸ V. Maurice Besnier, în *Rev. Arch.*, X (1919), p. 31 și urm.

⁹ Domaszewski, *Gesch. d. röm. Kaiser*, II, p. 179.

¹⁰ Cf. Jung, *Fasten*, p. 158 și urm. — Un *metallicus* și la Salona, *C. I. L.*, III, 2575. Și în Cipru un „prefect al metalelor“; Galen, *De antidotis*, c. II. În Panonia și Dalmația, legate împreună, „procurator metallorum pannoniarum et dalmatiorum“, un „procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum“; *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 243; *C. I. L.*, III, 6575. V. și Otto Hirschfeld, în *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1874, p. 369.

Fig. 30. — Bară de plumb din Dacia.
Arch-epigr. Mitt., XI-II, tabl. 2.

mentarea era precisă, aceiași în toate provinciile¹. S'a găsit și adunătorul aurului lustral². Aurul pleca în bare pecetluit, gata de expediere, cum se făcea și cu plumbul³. Pe lângă Munții Apuseni se cercetează și malul bănățean, pe la Moldova Nouă⁴ și se trece prin sită aurul din apele Oltului.

Romanii aveau același sistem pe care-l găsim exemplificat pitoresc în legenda aceia a celor patru martiri încoronăți și pentru carierele de marmoră, care n'au lipsit nici în Ardeal, de și aici, unde materialul e mai bogat, nu se află, ca în Reția, „procuratorul“ special⁵. Cu atât mai mult pentru argintul din Panonia⁶ și din Bosnia de mai târziu (Srebrnica).

În practicele lucrului popular la minele de aur din Ardeal s'au relevat urme ale sistemului de atunci, așternut el însuși peste anumite reminiscențe din vremea Dacilor și a străvechilor Agatirsi⁷, sistemul marilor „cratere“ neîntâlnindu-se în

¹ Cea din Portugalia, în *Journal des Savants*, 1906, p. 442 și urm.; *Rev. Arch.*, VII (1906), p. 480 și urm.

² *Aurilustralis coactor*.

³ Cf. Domaszewski și Kerner, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XII, pp. 1 și urm., 66 și urm. — Pentru lucrul minelor în genere Paribeni, *o. c.*, I, p. 321. Și pentru *conductores ferrariarum*. O inscripție face din Iupiter Dolichenus, „născut în patria fierului“, patronul; Téglás, în *Klio*, 1909, p. 375. Discuția la Christescu, *o. c.*, p. 30 și urm. — Pentru tablele cerate din această regiune (139-67), J. Ferd. Massmann, *Libellus Aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unice romanae*, Lipsca 1848; cf. Detlefen, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, XXIII. V. și mai departe. Cf. și *Rev. Arch.*, XIII (1920), p. 36 și urm.; Paribeni, *o. c.*, II, pp. 174-5. V. și Maurice Besnier, în *Rev. Arch.*, XI (1920¹), p. 98 și urm.

⁴ V. Leonhard Böhm, în *Arch.-epigr. Mitt.*, IV, p. 178. Cf. Téglás, în *Revue des revues et publications d'Académies relatives à l'antiquité classique*, Paris 1901.

⁵ *Procuratores marmorum novorum*, la Cagnat, *Nouvelles explorations*, p. 104.

⁶ *Argenturiae pannonicae*; *Rev. Arch.*, VI (1903²), p. 481, no. 152. Cf. și Christescu, *o. c.*, p. 36 și urm.

⁷ Pentru mine în genere, O. Davies, *Roman mines in Europe*, Oxford 1935. Cf. și Kurt Fitzler, *Steinbrüche und Bergwerke im ptolemäischen und römischen Aegypten*, Lipsca 1910. — Ideia d-lui Filov că la Ratiaria ar fi fost un centru de giuvaergii, lucrând cu aur dac și dalmat (v. Seure, în *Rev. Arch.*, XIII (1921), pp. 125-6), e total inadmisibilă.

Dalmația sau aiurea¹. De aici și păstrarea în românește a numelui tuturor metalelor și, de la scoriile epocii romane, *zgura*.

Sistemul îl arată tablele cerate³, cu prevederea casului când ar năvăli apele; lucrul minelor s'a găsit și în regiuni de mult părăsite⁴.

Organisarea cuprindea o lume întreagă de funcționari. soldați, sclavi, liberi în jurul procuratorului lui August pentru ele: scriitori (*tabularii*), cu ajutătorii lor, casieri-plătitori (*dispensatores*); fiitori de registre (*librarii* și *subsequentes libreriorum*)⁵. Aiurea, cutare Grec, Thaumastus, e *commentariensis* la acest lucru⁶. La Brucla era și un *collegium aurariorum*⁷. Găsim și pe cei trei pentru topirea aurului și argintului⁸.

Pentru lucrul minelor veniseră Piruștii, socotiți de Strabon între Panoni⁹, din regiunea pe care de două ori Marțial o numește a Saloniei, „rigida Salonă“, unde se găsesc însă în-cântătoare *municipe* romane, vrednice de a fi născute în

¹ In genere pentru minele din Balcani, Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 41. Și un *comes metallorum per Illyricum*. — Poetul Statius vorbește de *dalmaticum metallum* (aur).

² *Scauria* (scoria și *scauriari*), la Greci și *σκαύριοι* (v. Hübner, în *Ephem. epigr.*, III, p. 180). — Pentru *zgură* și Philippide, o. c., II, p. 653.

³ Cf. *Korrespondenzblatt* din Ardeal, 1878, p. 344. — Ele corespund perfect, și ca obiect și ca formă populară, registrelor de notari italiene din evul mediu. V. și articolele în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, XIII, XXVII. Pentru cele din Pompeii, corespunzătoare, Mommsen, în *Hermes*, XIII.

⁴ Goos, *Chronik*, p. 96. In genere v. *lex metalli vipascensis* (în peninsula iberică), *Ephem. epigr.*, III, p. 165 și urm.

⁵ Goos, *Chronik*, p. 128.

⁶ *Thaumastus Aug. commentariensis aurariorum dalmatarum*; Des-sau, o. c., I, p. 339, no. 1535.

⁷ *C. I. L.*, III, 941.

⁸ *Triumviri aeris argenti flando feriundo*; cf. *triumviri capitales*.

⁹ VII, v, 3. Că și Dalmația era socotită ca producătoare de aur o dovedește epigrama lui Marțial către Macer, care merge la Salona, cu felicitarea „colonului fericit al țerii aurifere“; X, LXXVIII. El vorbește și de „auriferus Tagus“; *ibid.*, xcvi și xii-iii. Și „*scythicae virentis auri flammae*“, *ibid.*, xv. In „*gemmatum scythicis ut luceat ignibus aurum*“ (XIV, cix) e tot aurul ardelean.

Roma și capabile de a o înlocui¹, ca în cutare bucată de o delicată simțire.

Pe lângă Dalmați, cu „prințul“ lor, și oameni din Aequum², din Prosmona³, și cu sclavi, aduși și din Creta, cu Breuci, specialiștii la acest lucru, cari sânt Piruștii, se așează nu numai la Alburnus Maior, ci și la Immenosum maius, la Deusara (finalul din Germisara)⁴, la Kavieretum, la Kartum și la Carnemum, care a putut fi identificat cu satul Corne de acum, la Sklaieta și Toveta, la Marcinium, la vicus Pirustarum. Acesta e locul contractelor pe table cerate⁵, latinește și grecește, încheiate de oameni necărturari, neavând *usus literarum*, cari-și înseamnă ciocanele în piatră⁶. Ei au lucrat până în fatalul an de războiu 167, când se desface și breasla pentru îngropări (*collegium funeraticium*). S'a găsit și piulița pe care o întrebuințau muncitorii și chiar o coadă de păr, al cărui rost rămâne neînțeles⁷.

Oaspeții mineri vin și din Splonum. Numele sânt ilirice: Dasius, fiu al lui Verzo, Dasa Suttinis⁸, Laricus fiul lui Verzo, Arria Mama⁹, Planius Baezis¹⁰.

Ei își caută mâna de operă în localitate. Se vede cum Dalmatul Socratio Socatis tocmește pentru lucrul în mine pe un Roman, Lucius Ulpus Valerius¹¹. Și alții își vând astfel munca¹². Dar nu trebuie să se vadă în toți cei cu nume bar-

¹ *Ibid.*, XXI.

² Jung, *o. c.*, pp. 89-90.

³ *Ephem. epigr.*, II, p. 312, no. 415 (cu „familiaricum“ al lor).

⁴ *V. C. I. L.*, III, 1260-9, 1271-2, 1275-7.

⁵ *Ibid.*, III, C. II, IV, V, VII, IX, XI, XII, XIV, XV, XVI, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV; Cf. Detlefsen, în *Sitzungsberichte* din Viena, 1858, p. 89.

⁶ Goos, *Chronik*, p. 123.

⁷ Pentru lucrul la mine în genere, Jung, *Rom. Landschaften*, p. 42, nota 3 (v. bibliografia bogată). Cf. și același, *Geographie*, p. 87.

⁸ *C. I. L.*, III, 1262, 1263, 1269, 1271. Cf. Mommsen, *ibid.*, p. 213.

⁹ Un Dassijs la Salona; *ibid.*, 1938. Un Bato Dasentis în Panonia-de-sus, *ibid.*, 4276. Tot acolo un Bato, un Scilus Batonis f., Breucus, *ibid.*, 4372, 4377.

¹⁰ *Eph. epigr.*, II, p. 313, no. 419; cf. și *ibid.*, no. 420. Și un Platino Verzonis (cf. Pleuratos), *C. I. L.*, III, 1271. Planius Baezis, *ibid.*, 1270. Plaetoria, *ibid.*, 1269. — Dar și Daci ca And. Titi, *ibid.*, 1272. „Bisius Scenrob“, *ibid.*, 1266. „Domitia Cloni“, *ibid.*, 1267.

¹¹ *Ibid.*, p. 948.

¹² *Ibid.*, p. 949.

bare pe cari-i tocmește, Daci autentici. Nici Epicadus, nici, pe o tablă cerată, Andueia Batonis — la aceasta numele e iliric, — amestecați într'o afacere de camătă de la Deusara, nu arată o origine dacă¹. Cum nici, în alt act, un Masimus Batonis, caracteristic nume dalmat². Se făceau și companii pentru afaceri³.

Ei se întovărășesc în societăți. Una din tablele cerate cuprinde lichidarea unui colegiu pentru îngropare, ca acele societăți care se întâlnesc între lucrătorii din America-de-Nord; se vede că el era închinat lui Iupiter Cernenus, zeu altfel necunoscut, și își ținea ședințele la *Statio Resculum* lângă Alburnum Maior; era condus de doi magistri cu cauțiune și de doi quaestori⁴. S'a aflat socoteala pentru un prânz de colegiu, tot între Dalmați⁵.

Contractele din lumea specială de la Alburnum sânt scrise și grecește, după datina de acasă a acestor Dalmați⁶.

Une ori se trece pentru afaceri la cannabele legiunii vecine⁷. Notarii se ocupă, de altfel, acolo, și cu negoțul de sclavi⁸.

Din aceleași table se vede ce era o casă în colonia dalmată, în acest „vicus Pirustarum“; zidirea era încunjurată cu gard mic (*saepibus*, *saepimentis*), avea uși (*claustra*) și ferești: se afla între vecini (*adfines*), al căror nume în românește vine

¹ *Ibid.*, pp. 929, 931-2. Tot așa Bato Toves, *ibid.*, p. 935.

² *Ibid.*, pp. 937, 939. Aici un șir de nume ilirice afară de al „principelui“ (Masurus, Anneses Andunocnetis, Liccai Epicadi Marciniensis, Epicadi Plarentis qui et Mico), V. și pp. urm. Nu văd în notița de „notar“: „Alexander Antipatri Secod[us] (?) Auctor segnuavi“ (*Ephem. epigr.*, II, p. 467; forma definitivă), acea apropiere de graiul romanic pe care o semnala Xenopol. Cf. și Popa Lisseanu, *Romanica*, p. 155 și urm.

³ *C. I. L.*, III,* p. 951.

⁴ *Ibid.*, p. 925.

⁵ *Ibid.*, p. 953.

⁶ *Ibid.*, p. 933.

⁷ *Ibid.*, pp. 941, 943.

⁸ *Ibid.*, p. 959. Pentru tablele cerate de la Pompeii, Mommsen, în *Hermes*, XII, p. 88 și urm. În general pentru table, v. Édélestand du Ménil, *De l'usage des tablettes de cire*, în *Rev. Arch.*, II (1860), 191 și urm. (cele din „Gymnase de Siebenbürgen“, și în *Arch. Anzeiger*, 1856, no. LXXXVIII) și la Erdy, *De tabulis ceratis in Transylvania repertis*, Pesta 1856. Cf. *Sitzungsberichte* din Viena, XXIII (1857), pp. 636-50.

de altfel de la *vicinus*. Nu e felul de a trăi în vechea Dalmație cu casele de piatră, după datina mediteraniană, ci adaptarea la felul de viață al localnicilor din țara *viminaciilor* de lemn și vergi¹.

Imperiul avea un însemnat venit de la aceste mine, atât de prețuite.

Alte venituri, acelea de la pășuni² și de la ocele de sare, obiect de mare îngrijire, aducând sume importante și determinând aceleași „drumuri ale sării“ care se mențin de-a lungul veacurilor, se arendează și atrag capitaluri a căror influență se simte de jur împrejur³. Exploatarea sării însăși era după datină, fără procedee așa de dezvoltate ca în Galia⁴.

E probabil că pretutindeni, ca în Panonia, vor fi fost păduri ale Statului, *silvae dominicae*, cu păzitorii lor, luați dintre veterani⁵.

Un *conductor piscui et salinarum* arată că regimul la care supt Domnii munteni au fost supuși transhumanții își are rădăcinile în vechile instituții imperiale, dar valoarea pentru provincie a acestor păstori nu era aceeași. Alături însă coloniile pot să-și aibă ele păduri și pășuni⁶. În Germania se întâlnesc *conductores piscatus* osebiți într'un loc unde se păstra cultul zeiței strămoșești Hludana⁷. E sigur că și Dacia i-a avut.

E cu puțință să fi existat și aici, ca în Africa, în *saltus burrunitanus*, cercetat de Fustel de Coulanges, anume condiții

¹ C. I. L., III, pp. 945, 947.

² V. *ibid.*, 1121. Cf. Christescu, o. c., pp. 76-7.

³ De aici, citând pe Rostovțev, *The economic history of the Roman Empire*, Oxford, 1926, d. Christescu trage încheieri de „burghesie mare“ cam exagerate, o. c., pp. 50-1. Pentru arendarea în genere v. Rostovțev, *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diocletian*, în *Philologus*, IX (1904), Suplement.

⁴ Pentru care v. Jullian, o. c., V, pp. 203-4. Pentru sarea din apa de mare în Balcani, Jireček, *Gesch. der Serben*, I, p. 42. Pentru cea din Narenta în Dalmația au fost multe conflicte între Venețieni și Balcanici. Salinele marine de la Anchial vor îmbogăți, în veacul al XVI-lea, pe un Mihail Cantacuzino.

⁵ C. I. L., III, 4219.

⁶ *Eph. epigr.*, III, pp. 104-5. — Un *pecuarius*, *Arch-epigr. Mitt.*, XVI, p. 25. V. *pascua et salinae* și în *Bul. Com. Mon. Ist.*, pentru Ardeal pe 1929.

⁷ Jung, *Geographie*, p. 116.

agricole, și la Hierokles se pamenesc astfel de alcătuiți în Tesalia: Ionus, Buraminsius¹. Nu ni-a rămas nimic din *nundinele* care aiurea se țineau lângă fiecare *saltus*, la *casae*².

Un monopol al grânelor nu era, dar „hambarele“ de Stat stăteau pline, poate și pe cale de rechisiții, supt un *praepositus horreorum*, care a trecut și în grecește: *ὄρβεοπραποσιτία*³.

Comerțul, tot supt ocrotirea de Stat fără îndoială, era legat de un regim de vămi, care și el era unitar, cuprinzând, de la Moesia Superioară înainte, toată Dunărea până la vărsarea Nistrului, așa că nici între ambele maluri și Scitia Minoră nu era vre-o osebite⁴ și având și noduri cu căile din Balcani⁵. Găsim arendașii acestui mare venit, cari în titlul lor însuși leagă Iliricul și „malul tracic“ — *conductores portorii Illyrici et ripae Thraciae* —, cu un „vilicus vectigalis Illyrici“⁶.

Câștigul realizat de arendașii acestor venituri, capitaliști cu interese în multe părți, putea fi foarte însemnat.

După marele rost al lui Iulius Capito, T. Iulius Saturninus (an. 161-8) căruia i se înseamnă epoca arendeii vămilor în Dacia pe ani întregi, era cu aceiași situație în Reția și Noric⁷,

¹ C. I. Gr., II, p. 819.

² E o întrebare însă dacă *nedeile* dunărene nu sânt o prefacere prin analogie din partea Slavilor a acestor *nundinae*, așa de adânc intrate în obiceiul poporului, și supt influența creștinismului, ca *panegiruri* (*panaghiururi*, *panairuri*), la hramuri de sfinți. Se zice și *vicus et nundina*; *Ephem. epigr.*, II, pp. 274 și urm., 280. (Africa). Dreptul se cerea de la Senat (*ibid.*, p. 279) sau, în Panonia, ca și în Siria, de la Impărat (*ibid.*, pp. 279-80). Cf. și *ibid.*, III, p. 108.

³ C. I. Gr., II, 819.

⁴ V. în *Arch.-ep. Mitt.*, XIII (1890): *Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll* (rectificarea părerii curente); Patsch, *Zur Verwaltung des illyrischen Zolls*, în *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts Rom.*, VIII (1893); Bocănețu, *Contribuții epigrafice relative la chestiunea financiară în Illyricum*; Christescu, o. c., p. 110 și urm. — Pentru un *comes commerciorum per Illyricum*, Jung, *Geographie*, p. 127.

⁵ Același, *Röm. Landschaften*, pp. 410-1

⁶ C. I. L., III, 751-2.

⁷ *Ibid.*, 753, 4720; p. 958; v. „conductor Illyrici utriusque et ripae Thraciae“, Jung, *Römer. u. Rom.*, p. 33. Cu vremea, *commercium* ajunge să însemne vamă (v. *ibid.*, p. 54), deia ce a dus la bizantinul *κομμέριον*, la turcescul *gümrük*. Cf. și Christescu, o. c., p. 116, nota; pp. 134-6. Alții, *ibid.*, p. 117 și urm.

având legături, ca în inscripția citată, care s'a aflat la Turnu, cu Sirmiul, cu Oescus, cu Poetovio, cu Ratiaria ca și cu Sarmizegetusa, Romula și depărtata Tomi.

Meșterii se adună în „colegii industriale“¹, având mai ales, cu grija patronului religios, a ospetelor în comun și a înmormântării, care e azi, cum am spus, pricina de căpetenie pentru care Români din Vechiul Regat, din Bucovina, din Ardeal și Banat, sămănați rar prin orașele de industrie ale Americii de Nord, se unesc în societăți cu biserici și case de ajutor. Ei sânt chemați, ca bresle sătești din Ardeal, la sarcini de apărare contra focului sau a tulburătorilor². *Dendrophorii*, de cari a mai fost vorba, pot fi luntrași mai mult decât cărăuși de lemne³. Supt numele de *fabri*, fără adausul obișnuit *ferrarii*, se cuprind mai multe meșteșuguri⁴. *Naūtae*, *navicularii*, *utricularii*, cu dubasele lor, care s'au păstrat pe Nistru, creind târgul Dubăsarilor, au grija transporturilor pe Murăș, unde vom găsi în evul mediu, supt regele unguresc, „corăbii“⁵. *Centonarii* nu sânt nici fabricanți de „pături“, nici „croitori“, ci continuatorii acelu lucr de *cergi*, cu nume străvechiu, care represinta până ieri un articol important de comerț al Românilor din Balcani.

Decurioni și magiștri stau în fruntea tuturor⁶.

Un medic se întâlnește la Drobeta⁷ și s'a reproduș după Xenopol rețeta cuprinsă în pecetea oculistului sirian Titus Divixtus ca o curioșitate dacică, pe când pretutindenii se în-

¹ V. Christescu, *o. c.*, p. 73 și urm.

² V. *ibid.*, pp. 81-3.

³ Budinszky, *o. c.*, p. 217; Graillot, *Culte de Cybèle*, pp. 481, 551.

⁴ Gh. Cantacuzino, în *Mem. Ac. Rom.*, 1928, p. 395, nota 6; *Rev. Arch.*, I (1905¹), p. 262 și urm.

⁵ Christescu, *o. c.*, pp. 109-10; Drexel, în *Glotta*, XV (1926), pp. 156-8.

⁶ Indicarea textelor la Christescu, *o. c.*, p. 84 și urm. (și după P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Bruxelles 1895-906). Pentru o *schola collegii*, cum au fost, de sigur, și în Dacia la Brigetio, *Arch.-ep. Mitt.*, VIII, p. 93, no. 3. — Pentru tesaurele lor, Kulakowski, *Die Collegien im alten Rom.*; Liebermann, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*; Rostovțev, *Römische Bleimarken*, p. 94 și urm.

⁷ Tocilescu, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIX, p. 216, no. 76.

tâlnesc peceți-reclame, a căror bibliografie chiar s'a redactat¹.

Dar, în general, o gospodărie materialistă de oameni de afaceri se desfășură în aceste ținuturi de simplă exploatare. Dovadă acele table cerate care corespund cărămizilor din Chaldea².

În această civilizație de grăbită exploatare, Dacia nu oferă deci, din cauza lipsei unei aristocrații, aleile de morminte ca la Arles ori marile mausolee așa de răspândite în Apus. Tot de aceia *vilele lipsesc cu totul, o mare proprietate rurală neputându-se forma*.

N'avem, astfel, în marele sat dacic romanizat nici catacombe ca acelea, mărețe, din Cherciu³. Nu trăiau pe aici „burghesi“ așa de bogați și de mândri ca acel Sorakos „practorul“, care făcându-și „heroion“-ul, anunța pe cine „și-ar râde de dânsul“ și-i va risipi oasele sau le va arunca, să n'aibă rod din pământ, nici din Mare, nici murind să n'ajungă la Hades“⁴. Judecata unui tânăr cercetător, d. D. Berciu, exprimă adevărata situație în aceste rânduri: „Viața urbană, superioară în formele sale romane, nu rămâne izolată de viața locală, simplă, rurală, a autohtonilor: au loc împrumuturi, se imită vase, se contrafac monede, se fac schimburi de tot felul; e o colaborare de ambele părți. Se descopăr câte odată amândouă civilizațiile asociate, fie în așezările romane, civile sau militare,

¹ *Rev. Arch.*, VI (1850²), pp. 576 și urm., 581; VIII (1852²), p. 572; XVI (1867), p. 75; XI (1888), p. 254 și urm. (*liste des oculistes romains*); XII (1888), p. 257, no. 107; XVIII (1891), p. 348 și urm., *romains*); XII (1888), p. 257, no. 107; XVIII (1891), p. 348 și urm.; 309 și urm. (Espérandieu); XXIV (1894), p. 54 și urm.; XXVI (1873), p. 256 și urm.; XXVII (1874²), p. 306 și urm.; XXXIX (1880), p. 178 și urm.; *Eph. epigr.*, IV, p. 179, no. 643; Dessau, o. c., II², p. 982 și urm.; *Hermes*, II, p. 313 și urm.; Decev, în *Izvestia* ale Institutului bulgar, VIII (1934), p. 70. La Rin, un „doctor artis calculatoriae“, la Bambach, *Corpus inscr. rhen.*, no. 912; *Jahreshefte* din Viena, VI (1903), c. 46. Cf. Grotefend, *Die Stempel der römischen Augenärzte*, 1867; Héron de Villefosse și Thédénat, *Cachet d'oculistes romains*, I, 1882; Noël des Vergers, *Essai sur Marc-Aurèle*, p. 69, nota 1; *Bulletino dell'Istituto di corrispondenza archeologica*, I, p. 104 și urm.

² *C. I. L.*, III, pp. 945, 947 și aiurea.

³ Minns, o. c., p. 307 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 319.

Fig. 31. — Păreche de coloni pe un monument.
Arch.-epigr. Mitt., XVI, pl. 17.

fie în așezările modeste ale localnicilor: așa începe procesul romanisării noastre¹.

Scitia Minoră are până târziu continuarea inițiativei elenice, neobosite, pe când în Dacia e numai magnificența Statului. Astfel în marmura sculptată cu care se împodobesc clădirile exploatații salinelor, ca la Uioara pe Murăș². Mosaicele aflate la Sarmizegetusa prezintă scene ca întâlnirea lui Traian cu Achile, genii între flori³. La Hălmagiu s'a aflat un frumos *umbo* cu astfel de genii zburând în jurul unui vultur⁴. E, în genere, un banal lux de profitori, și de trecători.

Dar iubirea pentru carte e un caracter al epocii lui August. Cetească-se imnul pe care compilatorul contemporan Diodor de Sicilia îl înalță aceloră cari numai prin știința literelor sânt pregătiți pentru „cea mai mare parte din transacțiile cele mai neapărate pentru viață: voturile în adunări, scrisorile, testamentele, legile⁵“. Ea se observă, mai mult decât în Dacia, dincolo de Dunăre, unde populația, de sigur, atunci mai puțin numeroasă, era mai așezată, ca și în Scitia Minoră, unde aflăm într'o inscripție și un fragment de Iliadă⁶.

Școli latine s'au găsit la Sarmizegetusa și tot așa la Prolissum⁷. Oamenii învățați vin însă de aiurea; aici nu sânt *alumni*, ca în Dalmația, cari merg la Roma și se prăpădesc de învățatură. Afară de medicii din legiuni, mai sânt doar Asiatici, Sirieni, ca acel T. Attius Divixtus⁸. La presupusa Malva, găsim un „arhitect“⁹.

Nu sânt inscripții în versuri, ca la Nicopol¹⁰. Lipsește de-

¹ *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1934, p. 36.

² Goos, *Chronik*, p. 117.

³ *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, VI.

⁴ *Arch.-ep. Mitt.*, II, tabla VI.

⁵ XII, 13.

⁶ Tocilescu, *Inscripțen aus der Dobrudscha*, p. 31, no. 61.

⁷ Tocilescu, *Fouilles*, p. 100 și urm. În al doilea cas, cineva spune că a făcut o „cercare de condeiu“ („Occasionem nactus sum scribendi“). *V. C. I. L.*, III, 1635⁴. O inscripție din Eneida, *Arch.-ep. Mitt.*, IV, p. 119. Rolul școlii în Spania, Budinszky, o. c., pp. 71-2.

⁸ *C. I. L.*, III, 1636.

⁹ Tocilescu, *Fouilles*, p. 190. O lungă inscripție în versuri la Salona; *Eph. epigr.*, IV, p. 114, no. 374. Una de *auriga*, *ibid.*, p. 248.

¹⁰ *C. I. L.*, III, 754.

licata sensibilitate, aprinsa retorică din Panonia. Dar o oarecare pornire către cultură e evidentă, de o parte și de alta a Dunării. La Viminacium în epoca Imperiului se pun inscripții cu amintiri din Virgiliu. Tot acolo cineva plânge o copilă moartă „așa de departe de patrie“, celei despre care nu se poate spune dacă era mai frumoasă sau mai bună“, neputându-i-se „duce scumpa cenușă în țara părintească“¹. Cutare sarcofag tot de acolo e de o artă complicată².

Sentimentalitatea care lipsește în Dacia se află în aceste finuturi de la Apus, ca atunci când e vorba de plecarea tinerei care „mai curând ea trebuia să înmormânteze pe părinții oboșiți“, cu strigătul: *o dolor, o pietas*³, sau când se atribuie moartea greșelii medicilor (*per culpam curantium*)⁴, sau când se spune că mama-și doria întâiu moartea (*quae se cupiebat ob illa ante mori*)⁵. Tot așa atunci când se jălește mititica, așa de nenorocită, Spude, „Spude, pusinna, miserrima“, moartă „la doi ani, trei luni, douăzeci de zile“⁶.

Și o simțire adâncă se oglindește în plângeri ca aceasta: „O judecată grozavă a sortii nesimțitoare care a sortit (*ἐπιώρσε*) oamenilor să aibă dureri vrednice de lacrimi!“⁷. Părinții se plâng că și-au pus în pământ copilașii: „doi copii prea-iubiți i-am pus în acest pământ, așa iscodind soarta nemilostivă“⁸. E vorba și de „prietenia caldă pe care a rupt-o moartea“⁹. În cutare inscripție s'a putut bănui un „vechiu bun al poeziei grecești“¹⁰: „cel mort zace în șes încremenit ca piatra“: „făcut din apă și pământ și suflet, murind a restituit totul

¹ *Eph. epigr.*, II, p. 328, no. 485.

² Jung, *Rom. Landschaften*, p. 417. Și alte casuri, ca la Ciabrica, *ibid.*, p. 418 (după publicații de artă austriece).

³ *C. I. L.*, III, 3351.

⁴ *Ibid.*, 3355. Și *ibid.*, 3362.

⁵ *Ibid.*, 3397.

⁶ Dessau, *o. c.*, II², p. 941, no. 8493. Sau „recipit te lacteus orbis e gremio matris“; *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 136, no. 139. Cf. *ibid.*, VI, p. 115, no. 67.

⁷ Tocilescu, *Inscripfen aus der Dobrudscha*, p. 29, no. 58.

⁸ *Ibid.*, p. 32, no. 62.

⁹ *Ibid.*, p. 47.

¹⁰ Th. Gartener, *ibid.*, p. 30, no. 60.

tuturora; la toți atâta li rămâne; ce mai e alta: de unde a ieșit, acolo s'a desfăcut trupul putrezit (*μαραινόμενον*)¹. E o bucată de antologie.

Pe acest mal al Dunării, prin Scitia Minoră se întâlnește, de alminterea, și câte un element al celui mai pur și autentic elenism. Astfel figurii reprezentând ospățul oferit lui Asklepios și Hygeii, care a fost găsită între marmurile înecate la Mahdia pe coasta tunisiană a Africei², îi răspunde un relief identic scos de curând la Durostor și încorporat Museului de Antichități din București.

Dar, pe lângă arhitecți și săpători în piatră cari au trebuit să afle neconținut de lucru, găsim la Apulum și un Mestrius Martinus sau mult mai curând, Marinus, care se intitulează *pictor*³, precum mai departe, în Apus, doi *pictores peregrini* lucrează la Savaria⁴.

Rostul adevărat și deplin al ctitoriei lui Traian nu se poate desluși fără o asemănare cu provinciile vecine. Aceasta cu atât mai mult, cu cât aici nu sânt State osebite ca azi, ci e un singur ansamblu roman, în care lumea, de tot felul, trece neconținut dintr'un loc în altul.

Cele de peste Dunăre, ambele Moesii, dar mai ales cea de Sus⁵, nu sânt numai mai rare în inscripții, ci și în monumente, scoțând și mai mult în relief ce se află în Oltenia, Banat și Ardeal, dincolo de care nu s'a găsit, afară de calea de comunicație prin Moldova, nicio urmă scrisă și niciun element aparținând epocii romane.

Tracia însăși, până în părțile de la Olint și Potideia, ca și Tesalia, e plină de semne ale unei schimbări în sens roman⁶.

Comparată cu Panonia⁷, Dacia se deosebește printr'un caracter mai realist, fără preocupări de formă și vădiri de

¹ Tocilescu, *ibid.*

² Martin și Poinssot, în *Rev. Arch.*, Iulie-Decembre 1911, p. 120.

³ *C. I. L.*, III, 1005.

⁴ *Ibid.*, 4222.

⁵ O observă și Mommsen, în *C. I. L.*, care credea că nu s'au făcut destule cercetări de localnici.

⁶ *V. Eph. epigr.*, II, p. 474 și urm.

⁷ *C. I. L.*, III, pp. 945, 947.

sentiment¹. Acolo găsim și dedicații către Dunăre, *Danubio defluentis*, și către „Geniul Dunării“².

În Panonia, unde se întâlnește destul din această adesea mișcătoare literatură³, populația e mai puțin amestecată. Dar aceasta nu înseamnă că elementul roman covârșește. Din contra, atâta timp după anexare, numirile indigene abundă, mult mai mult decât în Dacia. În Panonia-de-sus avem astfel de nume barbare: Rega⁴, Marmus Buionis (sau Butonis⁵, Buio (nu Bucu) Brocci⁶, Veitro Buttonis⁷, Voltanus Oppaionis⁸, Rega Buionis⁹. În părțile Vindobonei, Brogimalinus, Domisius Aionis, Vassa Saccavi¹⁰. Apoi câte un Aurelius Dazanus¹¹, Atressa Vindonis¹², Verondacus Vervici¹³, Cocceia Oxidubna¹⁴, un Bato, ca în Dalmația, un Mucaris¹⁵ ca în Dacia, o Brogimara Dallonis¹⁶, o Cania Utsia¹⁷. Supt raportul religios, aceleași culturi apar și aici: Sol invictus, Hammon¹⁸, Mithras, Nemesis, Silvan (și „Silvestru“) ¹⁹. Dăm de aceiași Greci, ca

¹ Epitafe ornate în Panonia, *C. I. L.*, 3241, 3247.

² *Ibid.*, 3416, 3581. Și în Reția chiar, *ibid.*, 5863.

³ V. și *ibid.*, 3351-2, 3362, 3397. Pe obiecte în acest Vest: *utamur felices*; *ibid.*, 3881; *abeas Iovem propitium*, *ibid.*, 3944; „Aici e fericierea; să nu între nimic rău“; *ibid.*, 5561. Cf. și *ibid.*, 1639-40. — Ce a ales Xenopol, *Ist. Rom.*, ed. a 2-a, I, pp. 271-3, ca elemente de poezie în Dacia e așa de puțin!

⁴ *C. I. L.*, III, 3793.

⁵ *Ibid.*, 3799.

⁶ *Ibid.*, 3789, 3790.

⁷ *Ibid.*, 3819.

⁸ *Ibid.*, 3821.

⁹ *Ibid.*, 3866.

¹⁰ *Ibid.*, 4596-7, 4604.

¹¹ *Ibid.*, 3349.

¹² *Ibid.*, 3380.

¹³ *Ibid.*, 3381.

¹⁴ *Ibid.*, 3546.

¹⁵ *Ibid.*, 3558. O Acrebanis Abobunis la Raab; *ibid.*, 4367.

¹⁶ *Ibid.*, 3594.

¹⁷ *Ibid.*, 3599.

¹⁸ *Ibid.*, 3463.

¹⁹ Zeii de la Celeia, *ibid.*, p. 633 și urm. Pentru zeița Noreia de la Singidunum, *ibid.*, no. 1660.

Valerius Callimorphi, *natione graecus*¹, aceiași negustori din Siria², aceleași colegii de dendrofori³.

*O unitate prin imigrare se impune deci cu toată puterea în legătură, de altfel, cu un lung trecut*⁴.

Panonia are medici africani⁵. La Pettau, colonie Ulpie Traiana, din castre ale legiunii XIII Gemina, care trecuse de aici la Vindobona, se află și coloni din Dertona, așezându-se și aici birouri vamale⁶ (și câte un *conductor portorii Illyrici*)⁷. Se află altare ale Isidei Auguste⁸, ale Soarelui⁹, lui Serapis¹⁰, lui Amon¹¹, dar și lui Pollux¹², Baltidiei și Zeiței Siriene¹³. La Raab găsim pe Itureul Bargathes Regebali, cu frații Bar-Amna (Amon) Beliabi și Bricbelus¹⁴, dar și un Tatrolus Bessus¹⁵. Sânt Greci ca un Chryseros¹⁶, Nymphodotus¹⁷, Philadespotus¹⁸, Calligenia¹⁹. O flotă flavie panonică păzia Dunărea²⁰. Sânt deci asămănări, dar aici e vorba numai de un lagăr care a înaintat, încă de supt Vespasian, din Dalmația unde stătea, la Burnum și Delminium, la Carnuntum, ca

¹ *Ibid.*, 3584. Și din Alexandria, *Ephem. epigr.*, II, p. 387, no. 713.

² *Ibid.*, p. 427, no. 859. O *cohors miliaria* de Emesen, din Carrae; *ibid.*, p. 362, no. 597; p. 364, no. 600.

³ *Ibid.*, p. 407, no. 802; p. 417, no. 848.

⁴ O admitea și Tomaschek (cu una din „Iliria“), *Zeitschr. f. öst.-Gymn.*, 1877, p. 145. Și un Trac în Panonia-de-jos: veteranul Aurelius Aulupor; *Eph. epigr.*, II, p. 383, no. 702. Un preposit *vexillationum daciscarum*, *ibid.*, p. 367, no. 614.

⁵ *C. I. L.*, III, 3583.

⁶ V. Mommsen, *ibid.*, p. 517.

⁷ *Ibid.*, 4015.

⁸ *Ibid.*, 4015-6.

⁹ *Ibid.*, 4039.

¹⁰ *Ibid.*, 4044.

¹¹ *Ibid.*, 4069.

¹² *Ibid.*, 4120.

¹³ *Eph. epigr.*, II, p. 376, no. 675.

¹⁴ *C. I. L.*, III, 4371.

¹⁵ *Ibid.*, 4378.

¹⁶ *Ibid.*, 4018.

¹⁷ *Ibid.*, 4029.

¹⁸ *Ibid.*, 4032.

¹⁹ *Ibid.*, 4073. Și inscripție greacă; *ibid.*, 4075.

²⁰ *Ibid.*, 4025. (Cultul ei, *Eph. epigr.*, II, p. 370, no. 696.)

și la Vindobona¹, vechi așezări celtice, și nu de o întreagă lume adusă oficial.

Mult mai bogate și curioase sânt numele barbare din Noric, — pe care la sfârșitul secolului al V-lea îl vom afla complect romanisat, și supt influența unui creștinism dominator, care atunci va înlocui Imperiul, retras —, ca Timco Redsati², Felix Cilumbai³.

Rurala Reție cu nume geografice care, în forma germană de mai târziu, lasă a se întrevedea cele romane, ca Abudiacum (Epfach), Augusta Vindelicum (Augsburg), Castra Regina (Regensburg), îngrămădește în inscripții, cu tot lungul trecut roman de aproape un veac, pentru unele inscripții și mai mult, o grămadă de nume indigene.

Pe când în Dacia e de însemnat caracterul adânc religios al multor inscripții, în Balcanii de jos, și mai ales în Dalmația, plină totuși de Orientali⁴ și de Greci⁵, el lipsește aproape total. Intre cele așa de multe din Salona nu sânt decât dedicări către rude moarte.

Tot așa lipsesc pretutindeni aiurea afară de Scitia Minoră dovezi ca acelea din Dacia ale vitalității lagărelor. Chiar și măreția oficială, ca la Sarmizegetusa, e absentă de aiurea.

Influența Orientului nu apare acolo decât numai prin nume ca al Sarapiei⁶, al unei „Surisce”⁷ al Euthycalei⁸, al Syn-trophiei⁹, puțin comune. Odată aflăm cultul lui Iupiter Dolichenus.

Numele indigene sânt rare: doar al unui Seius Dalmatus¹⁰.

¹ V. și Tamm, o. c., p. 16.

² C. I. L., III, 4753.

³ *Ibid.*, 4911. Stări de spirit ciudate se produc în aceste lagăre ca a celui Batav, mare lăudător de sine, care-și arată isprăvile cu arcul și la Dunăre, *ibid.*, 3676 (Panonia).

⁴ Și în insula Lissa, inscripție greacă; *ibid.*, 3076.

⁵ Un Emesan, *ibid.*, 3334.

⁶ *Ibid.*, 2401.

⁷ *Ibid.*, 2675.

⁸ *Ibid.*, 2573.

⁹ *Ibid.*, 2542.

¹⁰ *Ibid.*, 2519, V. și *ibid.*, 2824, La Scardona și Iupiter Taratnucus, *ibid.*, 2804.

Fig. 32. — O păreche de coloni pe un altar.
Anuarul Institutului de studii clasice, 1928-32, I, p. 121, fig. 8.

ales în neapărata complinire, *canabele* acelea, de alcătuire primitivă indigenă, din rogoz (*cannae*) și vergi cu lut și stuf de-asupra (*caneve* în italiană, *Kneipe* la Germani¹).

În fruntea ostașilor stă un *praefectus castrorum*, al cărui rost, deosebit de al prefectului legiunii, l-am arătat mai sus. El e stăpânul superior în canabe²; poate ajunge însă și la comanda legiunii în lipsa unui legat, pe lângă *tribuni militum*.

Canabele păstrate încă la Severin pot să învedereze ce erau aceste așezări de pe lângă lagăre; ele corespund oarecum cu podgradele ce se formează în evul mediu supt cetățile din Bosnia (Pod-Visochi, supt Visoc) și, la Nistrul nostru, supt *gradul* de la Hotin. Serviciul militar trecând peste douăzeci de ani, cu obiceiul unei *evocatio*³, — se definea că „legea nu silește la serviciul militar după cincizeci de ani“⁴, — localizarea și asimilarea cu indigenii a legionarului era cu atât mai posibilă. Li se dădeau și pământuri⁵, în fața coloniei sau a municipiului, dar ca o așezare a parte, lângă cea militară a camarazilor în activitate⁶. Și s'a semnalat existența colegiilor de veterani care puteau reprezenta în orașe „un fel de aristocrație populară“⁷. Și în Vestul Balcanilor veteranii trăiesc între ei, la o parte, și, cum negustorii se apără și se ajută printr'un *conventus civium romanorum*, găsim, ca și în Italia, de altfel, câte un *concilium veteranorum sive Martensium*⁸. *Conveterani* închină câte o piatră unui camarad⁹.

¹ *Ibid.* V. Mommsen, *Die römische Lagerstädte*, în *Hermes*, VII (1873); Jung, *Sitten*, p. 105.

² *Eph. Epigr.*, 1872, p. 82 și urm.

³ Jullian, *o. c.*, II, pp. 300-1.

⁴ *Lex a quinquagesimo anno militari non cogit*; Seneca, *De brevitate vitae*, XX, 3.

⁵ Jullian, *o. c.*, II, p. 301, nota 2.

⁶ Astfel, la Rin de o parte Colonia, de alta *castrum divitensium* (Deutz). V. Van de Weerd, *o. c.*, p. 18. La Cizic, alături „*cives romani qui Cyzici consistunt et Cycicenses*“; *Eph. epigr.*, IV, p. 34, no. 53.

⁷ Jullian, *l. c.*, p. 301, după L. Halkin, *Les collègues de vétérans*, din *Revue de l'instruction publique en Belgique*, 1896.

⁸ C. Daicoviciu, în *Ephemeris dacoromana*, IV, p. 93.

⁹ Tocilescu, *Inscripțen aus der Dobrudscha*, p. 40, no. 82. — Peceji ale lor, v. Téglás, *Dacische Militärstempel*, în *Hermes*, XLIV (1903), pp. 152-4. În Panonia găsim și inscripții solemne ale lor; *Eph. epigr.*, IV, p. 124, no. 425.

Cutare inscripție de la Troesmis presintă, supt Adrian, alătura, pe veterani și pe „cetățenii romani cari stau la canabele legiunii V Macedonice“. Aceștia sânt așa de bine organizați, că-și au „magistrați“ și „edili“ ai lor¹. Și la Durostorum aflăm, printr'o inscripție negramaticală, pe „locuitorii în canabele aelii ale legiunii XI Claudia“². Ei se pot reuni, de altfel, în același așezământ precum în Africa găsim cetățeni romani și numizi laolaltă³.

O inscripție de curând găsită la Apulum pomenește pe „conscripti in cives romani“ cari se află în canabele legiunii a XIII-a Germană⁴. Dacă ofițerii, ca măsură de prevedere politică se schimbă, soldații stau pe loc obișnuit șfertul de veac⁵.

Canabele pot să-și aibă un *vicus* al lor, anexat⁶, și un „geniu“ e adorat pentru *vicus canabiarum* însuși și pentru locuitori, *vicani canabenses*⁷.

Veteranii cari aveau o ubicație, necesară numai „la canabe“, stăteau, ca plăși, supt „curatori“⁸. Se crea astfel un simulacru de oraș, cu corporații ca acelea din cetăți. Doi *magistri*, în frunte, li se așează, având roluri religioase

Încă supt Traian desvoltarea putea duce, din grația împărătească, la crearea unui municipiu, unei colonii⁹. Ridicarea în rang a vechilor canabe o întâlnim încă supt Traian, care preface Castra Vetera ale legiunii XXX, numită după el Ulpia,

¹ Mommsen, l. c.

² *Conciscentes in canabis aelis lq. XI. Cl.*, Tocilescu, în *Arch-epigr. Mitt.*, VI, p. 3. *Cives romani et consistentes*, tot acolo; Jireček, *Arch-epigr. Mitt.*, X, pp. 203-4.

³ *Conventus civium romanorum et numidarum qui Mascululae habitant*; *Rev. Arch.*, XLI (1881), p. 312. Cf. Boissière, în *Arch. des missions scient. et litt.*, 2-a serie, IV (1867), p. 203.

⁴ V. studiul lui Jung, în *Jahreshefte* ale Institutului Archeologic austriac, XII (1909).

⁵ Jung, *Sitten*, p. 106.

⁶ Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 9.

⁷ *C. I. L.*, III, 1008; Dessau, o. c., II¹, p. 714, no. 7071; *Rev. Arch.*, XV (1867), p. 42 și urm. (la Rin). Cf. și *ibid.*, seria nouă, XII, p. 414. Cele de la Troesmis ale legiunii V, *ibid.*, XI (1920¹), p. 366, no. 54. Și *canabari*, *ibid.*, VII (1906), p. 212, no. 53.

⁸ Jung, *Römer u. Rom.*, pp. 78-9.

⁹ *Ibid.*, p. 80.

din Germania într'o colonie traiană¹. Așa a ajuns supt Adrian, pe lângă Carnuntum și Aquincum, Viminacium a fi un municipiu cu numele Impăratului ctitor. La Apulum supt Marcu-Aureliu se pare chiar că s'a desvoltat, cum am mai spus, la înfățișarea orașului, o situație dublă, cu un municipiu și o colonie², unul cu duumviri, altul cu patruviri.

Astfel de creațiuni se fac supt Sever la Potaissa și la Troesmis. Singidunum, Novae și Durostorum vin mai târziu numai³.

Ce se putea face din lagărul unei legiuni și ce trăiește alături o arată orașul Leon din Nordul Spaniei, al cărui nume nu înseamnă decât *Legio* (mai sus *Ovetum*, Oviedo, e stâna indigenilor). Și în Italia-de-Nord, în fața Augustei (Aosta) ieșită din lagăr e orașul „cetății“ galice a tribului, *Augusta Taurinorum*, Turinul. În aceleași condiții s'a făcut și romanisarea Britaniei⁴.

De la corporațiile de veterani se merge, prin regimul de *curator* (și pentru celelalte bresle), la acela al celor doi *magistri* și edili, la asimilarea cu orașul⁵. Imperiul o admite înainte de 200 (la Lambèse, la Leon, la York, la Rin). La Dunăre aceasta se face pentru nu mai puțin de douăsprezece canabe (cele două Apulum pomenite; dar mai ales în partea de sus a Dunării).

Domițian întrebuințează în Dalmația (de fapt cu Dardani, pe la Siscia), o *cohors III Alpinorum* și o *VIII voluntariorum civium romanorum qui peregrinae condicionis probati erant*⁶.

O legiune — cartierele legiunii XI Claudia se întindeau

¹ Mommsen, în *Hermes*, VII, p. 305 și urm.; Jung, *Geographie*, p. 116.

² *Ibid.* (după Hirschfeld, în *Epigraphische Nachlese*, la n-l 22).

³ Un *magistrans primus in canabis*, *C. I. L.*, III, 1008. Și decurioni „canabensium“, *ibid.*, 1903, 1100, 1214 (și un Tervir).

⁴ V. Tacit, *Agricola*, 21. Cf. Hübner, *Eine römische Annexion*, în *Deutsche Rundschau*, XV (1878), p. 221 și urm. Pentru Africa, unde dăinuiesc inscripții punice (v. *Eph. epigr.*, VII, p. 133, no. 432), Gsell, *Histoire de l'Afrique romaine*, și Caron, *La colonisation romaine dans le pays de Dougga*, Tunis 1904.

⁵ Jung, *Sitten*, II, p. 112.

⁶ Mommsen, în *C. I. L.*, III, p. 282.

până în Trasmарisca¹ — presupune un teritoriu, o gospodărie, cu administrație interioară, cu pământuri date în folosință, cu grădini², cu arenzi și chirii³.

Clădirea de *pastorales casae* pentru țerani, *coloni*, cari de aceia se zic *casarii*, cum, de la *colibă*, *colibașii* de la Bran, se pomenește și de Rutilius⁴. Se creiază astfel *regiones* și *pagi* cu caracter popular, altfel decât *vici* ai veteranilor: în frunte stă câte un „primar“, *princeps*⁵.

Colonizarea veteranilor ca țerani ereditari, cu vite și unelte, cu sclavi se va face pe alături, de la Alexandru Sever încoace și în Isauria. E ultima măsură înainte de pactarea cu barbarii, cari devin și ei înșii grăniceri⁶.

În cetăți veteranul pătrunde cu cinste, ocupând funcții. La Apulum veterani sânt un *magistrans primus in canabis*, dar și un *aedis custos*⁷. Otto Hirschfeld bănuia că acolo ar fi fost ca la Lambèse un loc de îngropare al soldaților din legiunea VIII Gemina⁸.

Copii puteau să aibă veteranii în timpul serviciului cu femeile care se strecurau în lagăr, „bucătăresele“, *fovariae*, un fel de cantiniere⁹. În Spania pe vremea războaielor punice răsar astfel 4.000 de bastarzi¹⁰. Cei de supt arme chiar aveau lungi concedii¹¹. Și căsătorii, dar nu în lagăr, se vor permite, până ce și Septimiu Sever îngădui concubinagiul legal¹² cu femei care intrau astfel în lumea romană¹³. Foștii ostași ieau

¹ V. Kalinka, o. c., c. 323, no. 411; c. 326, no. 417; c. 327, no. 418; c. 341, no. 457; c. 342, no. 458. Aici și un *villicus* al vămii Iliricului. Și opere de artă; *ibid.*, c. 279-80.

² Septimiu Sever dă armatei din Germania *horti spatiosi*; *Vita Severi*, c. IV.

³ Pârvan, *Descoperiri noi*, p. 499 și urm.

⁴ *Casarii vel coloni... Pastorales aedificare casae*; I, 30; la Zumpft, *Rhein. Museum*, III, p. 31.

⁵ Jung, *Rom. Landschaften*, p. 388.

⁶ *Ibid.*, pp. 113-5. În general, același, *Röm. u. Romanen*, p. 75 și urm.

⁷ Jung, *Apulum*, p. 142, nota 5.

⁸ *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, p. 366.

⁹ V. P. Tassistro, *Il matrimonio dei soldati romani*, Roma 1901.

¹⁰ Mommsen, *Röm. Geschichte*, II, p. 4.

¹¹ Jung, *Römer. u. Rom.*, p. 51, nota 4.

¹² *Ibid.*, p. 51.

¹³ *Ibid.*, p. 52.

și fete de negustori. Căsătoriile veteranilor după *honestamissio*, de care s'a răs cu dreptate, nu represintă singura posibilitate de amestec cu indigenii. S'a semnalat că încă de la începutul epocii imperiale soldaților li se îngăduia o legătură de familie, femeia și copiii lucrând în preajma lagărului¹. D. Cagnat arată că acest obicei e *mai ales de la Traian*². Se va ajunge și la *ereditatea serviciului* cu toate avantajile sale³, ca la ienicerii turci. Astfel, din aceste elemente, temple, băi răsăriau unde fuseseră odinioară numai prăvălii și case de petrecere⁴.

Vedem ca sentimente de familie cum rămășițele soției unui fost ofițer, moartă în Dacia, erau duse cu multă cheltuială „peste mări și țeri“ acasă: așa face M. Servilius Fortunatus cu cenușa Flaviei Iuliosa⁵. La Cizic s'a găsit inscripția frumoasă în stil popular asupra unor fapte de milă a lui Fl. Marcus Protector, născut în Dacia într'un *vicus* altfel necunoscut, Valentinianus, care a servit la călăreții din *vexillatio fesianesa*, douăzeci și trei de ani, trecând la „schola protectorum“⁶; de altfel, soldați din Viminacium ajung până în Siria⁷.

Încă de supt Claudiu se permite legitimarea copiilor născuți „în castre“⁸ și cari, în lipsă de alt nume de origine, purtau pe acesta⁹.

¹ Cagnat, *Armée romaine d'Afrique*; Julian, *o. c.*, IV, p. 300 și nota 2.

² *O. c.*, ed. a 2-a, p. 298 și urm. Canabe cu temple, băi; căsătorii cu fete de negustori; Jung, *Sitten*, II, pp. 106-7.

³ Jung, *Römer u. Rom.*, p. 54.

⁴ Același, *Sitten*, p. 107.

⁵ Flaviae Iuliosae, coniugi, M. Servilius Fortunatus, a militiis, qui per maria et terras retulit reliquias coniugis ex provincia Dacia; *C. I. L.*, VIII, 2772.

⁶ Cu forme ca „petivit“ și „collegibus“ și „havete transitores“ (trecători) și „balete (vate) transitores“, „scola“; *C. I. L.*, III, 371. Soția e Mariana; se întâlnește în jurul lui un Thalario, o Perula, un Frontinus Superianus, un Maxentius și un Ursinus.

⁷ *Ibid.*, 195.

⁸ Harster, *Die Nationen des Römerreichs in den Heeren der Kaiser*, Spira 1877, p. 26 (la Xenopol, *Teoria lui Rösler*, p. 39, nota 2; Jung, *Sitten*, II, p. 109, Ei trec la tribul Pollia.

⁹ *Ex castris; ibid.*

Septimiu Sever permite apoi locuirea legionarilor cu soțiile, afară, firește, de oarele de serviciu. Aceasta aduce localizarea legiunilor care, ca supt Vitellius și Constanțiu, se revoltă la ideia strămutării¹. O nouă armată de mișcare a trebuit deci făcută. Și Herodian arată această viață mai liberă a ostașilor și legăturile lor de familie². Dar anevoie se încheie căsătorii cu „peregrine“; auxiliarii „peregrini“ n’aveau *ius connubii* cu romane³. Însă la liberare ei deveniau⁴ Romani și căsătoria se consacra⁵. Supt Antonin copiii nu mai sânt cetățeni⁶.

Legiunile au și „medici ordinari“ ai lor⁷. Se clădesc case modeste *loco canabae*. Pe o piatră cu singure două inițiale, pe lângă soții cu mânilor prinse se vede un ostaș biruitor, dar supt el plugarul mânând plugul cu doi boi, pe cari-i ține de funie un copil⁸. În Portugalia se află, de altfel, și terenuri agricole, mărgenite cu pietre, ale veteranilor, *prata legionis*⁹.

De altfel *curtea* pare a veni de la *cohors*, care, chiar în aceste locuri, pe inscripția unui fost ostaș al legiunii moesice, se zice *cors, cortis (militi corti (sic) X pretorie)*¹⁰.

Și lagărele limitaneilor, stațiunile din interior puteau da târguri, care n’aveau însă o încadrare oficială¹¹. Burgurile de mai târziu păstrează un caracter strict militar.

Dacă, aiurea, nu lipsesc casuri când Statul cedează un veteran pentru a face lucrări pe o moșie particulară, cum se

¹ Pentru privilegii *C. I. L.*, III, p. 843 și urm.; Jung, *Sitten*, II, p. 110.

² III, VIII, 5.

³ Cf. Jung, *Romanische Landschaften*, p. 134, nota 1.

⁴ *Ibid.*, p. 111.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*, pp. 111-2.

⁷ Kubitschek, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1929, p. 276; Noël des Vergers, *o. c.*, p. 69, nota 1.

⁸ Mökesch, în *Mith. der Centralcomm.*, II (1857), pp. 167, 279; *C. I. L.*, III, 967.

⁹ Schulten, în *Hermes*, XXIX, pp. 485 și urm., 513; Jung, *Geographie*, pp. 92-3.

¹⁰ Kubitschek, *l. c.*, p. 82.

¹¹ Jung, *Römer u. Rom.*, p. 85.

vede în pitoresca povestire sentimentală a cutărui bătrân militar din Africa¹, toți ostașii puteau să se ridice și în rangurile civile, ocupând funcții de birou, alături de obișnuții liberi și sclavi². Ei pot ajunge oameni cu capital, întreprinzători; astfel, în tabelele cerate de la minele de aur ardelen, acel veteran din legiunea XIII care cumpără o sclavă cu 420 de dinari, la 160. Era dintre ei și un grup de funcționari ca acei *librarii* cari se află și la *alele* de auxiliari³.

Alta, cu totul alta fusese starea de spirit a veteranilor deprinși a fi colonizați întâiu în Italia, aceia pe care așa de puternic și de necruțator o arată Apian: „Se adăugia mulțimea veteranilor, cari nu se mai desfăceau, ca odată, către țerile lor de naștere, unul câte unul, de frică nu cumva să fi luptat în războaie nedrepte, ci, în grup ieșind spre stăpânirea nedreaptă a pământului străin și a caselor altora, stăteau cu grămada în locuri sfinte și temple, supt un singur semn și cu un singur șef al coloniei“⁴.

Dar, bine înțeles, abia lui Alexandru Sever i se atribuie așezarea la hotare, ca locuitori statornici, nu numai a veteranilor, ci a soldaților în serviciu. Înainte de aceasta, cutare veteran servia în flota de la Misena și se întorcea să moară la Marcianopole⁵.

Hirschfeld⁶ scrie deci cu dreptate: „Dacia a rămas totdeauna o graniță militară locuită în esență de soldați activi și ieșiți din serviciu, și comunitățile orășenești care cu vremea au răsărit pe acest pământ cu creșterea sentimentului de siguranță nu-și desmint originea din așezări de veterani, negustori de lagăr și alt *Tross*, care firește s'a adaus în marile sălaşuri de lagăre“.

„Romanisarea“, scria cu dreptate Adolf Ficker, încercând a lega opera militară cu cea populară, „atingea la început

¹ *Ibid.*, pp. 99-101.

² *Ibid.*, p. 86. Cf. și *ibid.*, p. 93 și urm.

³ *C. I. L.*, III, 804.

⁴ *De bellis civilibus*, II, cxx.

⁵ Tocilescu. *Fouilles*, p. 106.

⁶ Hirschfeld, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1874, pp. 364-5.

numai stratele cele mai de sus ale populației; dar spiritul sălbatec, nesupus a cedat, și la masa locuitorilor, ascultării față de instituții care legau mai strâns; binecuvântările comerțului liber cu întreaga cunună de țeri de jur împrejurul Mării Mediterane se făcură de la sine simțite și în regiunile cele mai la o parte ale provinciilor depărtate; războinici romani își făcură lagărele în puncte însemnate supt raportul militar, și chiar acele văi și înălțimi care de sigur auziră rar sunetele graiului roman, n'au putut totuși să rămâie cu totul necunoscătoare ale limbii de Stat, ale rostirii legale a afeurilor Statului¹.

Așa cum era: bizară, confusă, adunătură de neamuri dispartate, oricât lagărul i-ar fi form t Romani, această gloată, pe care nu ni-o putem recunoaște ca singuri înaintași, n'ar fi fost în stare, ca ansamblu isolat, a fi strămoșii nimănu; ea nu ar fi dat un popor și acestui popor un graiu.

E de toată evidența — și tot ce s'a spus până acuma contribuie a o dovedi — că actul militar al cuceririi Daciei, crearea acestui lagăr ca un cuiu înfipt între barbarii germani din Apus și cei sarmați din Răsărit, a deschis larg, unde fusese numai posibilitatea strecurărilor individuale sau în mici grupe, o poartă pentru intrarea în masă, la un mai bun câștig pe ogoare, în orașe, la mine, a unei romanități de mult formate cu o limbă care se anunțase într'un fel pe coasta Adriatice și care începe să se îngâne pe malurile Dunării și Pontului încă din vremea lui Ovidiu.

Un lucru e sigur: că nu numai oamenii inscripțiilor din Dacia au putut crea un popor și mai ales unul de o așa de solidă făptură ca acel românesc.

E, de sigur, o asămănare și cu influența cuceririi romane asupra Galațiilor din Asia Mică, amestecați cu Greci, năvăliți de limba și de obiceiurile acestor Greci, cari, după cucerirea romană, desfășură o civilizație nouă, bogată în orașe. Cum, acolo, șefii gali trec din cetățuile lor în aceste noi așezări, primind rosturi oficiale și fiind atrași în oaste, așa că-și pierd

¹ *Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie*, Viena 1869, p. 5.

și numele, tot astfel și *ce a rămas din rasa dacă a trebuit să se topească în romanitate sau greco-romanitate*¹.

Însă nici Dacii singuri n'au putut îndeplini opera care se vede deplină după trecere de un veac, două. Ciobanii nu puteau să aibă contact cu piața romană; plugarii n'aveau nevoi care să-i ducă neapărat la dânsa. E sigur că Dacii au putut fi o minoritate rurală față de orașe și mai ales de lagăre. Dar că, în aceste condiții, s'a impus totuși limba latină, e încă o dovadă că ea *a venit gata pregătită de la Dunăre*, care, de altfel, *creiază aceiași viață pe ambele maluri. Astfel Români, în loc de a fi carpatici sau balcanici, — cum se poartă lupta de mai bine de un veac, — sânt, înainte de toate, dunăreni* și, prin ținutul adriatic, de îndepărtată origine italică, în epoca inutilității în Italia a țeranului liber² și deci a emigrărilor tăcute către Balcani ca și către Provența. Aceasta nu înseamnă însă că limba și nația au totdeauna aceeași origine și urmează aceeași cale.

De altfel, toate măsurile pe care le ia guvernul imperial privesc numai orașele. *De țerani el nu se ocupă; asupra lor rămâne să se exercite vechea acțiune obscură care dăduse și înainte de Traian rezultate așa de mari*³.

Dar nu poate fi ca origine a poporului românesc nici așa de profund și de înalt romanisata Dalmație de pe ținut, plină de inscripții literare, doveditoare a unei vieți superioare, și cu *advocați* ca în Mesopotamia în autonomiile orășenești⁴.

¹ V. Perrot, *De la disparition de la langue gauloise en Galatie*, în *Revue Celtique*, August 1870. Limba celtă se păstra la Galații aceștia încă pe vremea Sf. Ieronim (prologul lui la comentariul II al epistolei Sf. Pavel către Galați), dar numai atât cât se poate admite ca real în menținerea vorbirii limbii Bessilor prin secolul al VI-lea (v. mai departe).

² Un foarte bun cunoscător al epocii a putut scrie: „între sclavii și libertzii Romei, locuitorii liberi se înăbușiau“; Carcopino, *Hist. romaine* (în colecția Glotz), II, p. 97.

³ Tamm, *o. c.*, p. 27, vorbea de romanisarea prin drept și limba de judecată. Teoria desnaționalisării prin „civilisare“, *ibid.*, p. 29 și urm. E ceva, dar, *pe acea vreme*, mult mai puțin decât se crede.

⁴ V. *Arch.-epigr. Mitt.*, VII, p. 146, no. 177.

Munții o închideau către Răsărit și o trimeteau Italiei din față. Romanii balcanici au fost de la început numai în văile acestui munte osebitor și pe priporul care ducea la deschiderea dunăreană, larg primitoare.

La ceia ce am spus ca explicare, în Dalmația, a romanismului oriental adaug aceste păreri asămănătoare.

După d. Domaszewski¹ colonizarea s'ar fi făcut „îndreptând valul emigrației din provinciile răsăritene ale Imperiului în aceste regiuni“². Și învățatul german admite că „și la Dunărea-de-jos (ca și în Britania) emigrarea locuitorilor Imperiului peste râul de hotar spre rodnicele Ținuturi (*Strichen*) ale Banatului de azi și ale Valahiei Mici a fost ceia ce a adus supt arme semințiile barbarilor“³.

Din parte-i, Belgianul Van de Weerd a arătat foarte bine, la Dunăre, ca și la Main și Neckar, cum Roma era silită să urmeze întinderea tot mai adâncă a cetățenilor ei dincolo de granițele Imperiului⁴. La anul 19 d. Chr., Marbod avea în lumea lui germanică un întreg cartier de negustori⁵ cari veniseră de la sine, ca Grecii de azi la Cartum în Nubia sau la Adis-Abeba în Abisinia.

Cu toate obiecțiile de mai sus privitoare la caracterul tărcat al ostașilor, nedeplin romanizați, cari s'au așezat în Dacia, e însă netăgăduit că mediul încunjurător, care e continuat să se creeze și de la sine, a avut de sigur partea lui și în ce privește pe soldați. Pentru Galia, Jullian afirmă că imigrații „n'au impus temperamentul lor indigenilor“, ci s'au opus, asimilându-se, „influenței numărului, vecinătăților, alianțelor cerului și pământului“⁶. Și în Spania, pe vremea chiar a lui Traian, triburile se păstrau osebite, și nu mai puțin de treisprezece colaborează la facerea unui pod⁷, iar la Ampurias „imensa

¹ *Gesch. des röm. Kaiser*, II, p. 178.

² A fost vorba și în alt capitol de rolul negustorilor, asupra cărora v. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*.

³ *Gesch. des röm. Kaiser*, II, p. 162.

⁴ Van de Weerd, *o. c.*, p. 368, nota 3.

⁵ Tacit, *Annales*, II, 62 (foarte importante constatări).

⁶ *O. c.*, V, p. 21. Cf. și *ibid.*, p. 24.

⁷ De la Berge, *o. c.*, p. xviii, no. 41.

cetate indigenă“ e în fața contuarului grec¹; dar ce-a rămas din ele!

O romanisare incompletă ar fi dus la situația din Insulele Britanice, cu Irlanda complet celtă și cu „Țara Galilor“, păstrată intactă supt toate raporturile.

¹ Joubin, în *Rev. Arch.*, XI (1920²), p. 305.

CARTEA a III-a

APĂRĂTORII

CAPITOLUL I.

Intăiul secol de istorie² politică a Daciei

1. Supt Împăratul Adrian.

Opera extraordinară a lui Traian nu dispăre odată cu dânsul în ce privește conștiința romană. Generalii cari se iăsaseră câștigați de entuziasmul Spaniolului fură, pentru opera făcută împreună, ca diadohii lui Alexandru, ca mareșalii lui Napoleon. Spiritul de îndoială elenică al lui Adrian¹ putu să iasă din această vrajă; cei rămași legați de dânsa apărară cu credință și hotărâre isprava. Acel spirit filosofic nu putu să învingă idealul generației de după Flavii și, când el fu înlocuit, i se substitui, supt Antonini, imperativul categoric al datoriei către Stat, până ce totul se prăbuși prin Împăratul Comod, deschizându-se calea simplilor apărători de hotare, răsăriți unde era nevoie mai mare.

De sigur supt Adrian, creator al Panelleniului, viața grecească a orașelor primește un nou sprijin. Se vede la Histria supt legatul Proculus Vitresius Pollio o viață mulțămită și prosperă². Tomi-i ridică o piatră cu însemnarea latină: *ordo populusque tomitanus*³. Nicopolul, o *civitas* și ea, îi închină o piatră⁴. Supt el se aduce apă la Odessus, și inscripția e și în grecește⁵.

¹ Otto Th. Schulz, *Leben des Kaisers Hadrian*, Lipsca, 1904; Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Lipsca 1907; Kornemann, *Kaiser Hadrian*; R. H. Lacey, *The equestrian officials of Trajan and Hadrian, their careers*, 1917.

² Pârvan, *Histria*, IV, pp. 79 și urm., 82 (supt Antonin).

³ *C. I. L.*, III, 765.

⁴ *Ibid.*, 6057.

⁵ *Ibid.*, 762. V. și Charles Lucas, *L'empereur architecte Adrien*, 1869.

Pe monede Adrian e presintat ca patron al Ahaii, ca ocrotitor al Alexandriei, ca „restitutor“ al Arabiei și Bitiniei, ca visitator al Britaniei. Cilicia, Nicomedia, Frigia, Iudeia, Libia, Macedonia, Capadocia bat monede în onoarea lui, ca și Dacia, Macedonia, Tracia, Moesia, Noricul, Reția, Galia, Hispania, Italia însăși și Sicilia, — ceia ce nu se făcuse supt Traian, cuceritorul, pe când acesta este cercetătorul, *inspectorul*. El e și „îmbogățitorul lumii“, *locupletator orbis terrarum*¹. *Romulus conditor*, „ctitorul“, Romei, apare lângă el, purtând „spolii opime“².

În „timpurile fericite“ ale lui se celebrează „gloria secolului“³. Acela care alege ce și cum trebuie păstrat se califică pe monede ca suveranul care face ca „pământul să fie statornicit“⁴. Grecii îl aclamă ca „Panelleniu“, „Panoniu“⁵, „Olimpian“⁶, „Mântuitor“⁷, „Liberator“ (*Eleutherius*). Celui doritor de a cunoaște toate regiunile unei Impărății crescute în așa de largi hotare i se dedică — dacă atribuția nu e îndoielnică — un Periplu al Pontului⁸.

De și e presintat ca dorind a presida numai un sobor de regi, el, cu toată firea-i de filosof și poet, a cutreierat, cu capul gol⁹, toate granițele și le-a întărit, separând astfel pe

¹ Eckhel, *o. c.*, VI, p. 457 și urm.; VII, p. 505.

² *Ibid.* și supt Antonin ca „Romulus Augustus“; *ibid.*, VII, p. 15. Cf., pentru cultul trecutului, *ibid.*, p. 29 și urm. O „Scitie“ nesigură *ibid.*, VII, p. 5.

³ *Ibid.*, VI, p. 508.

⁴ *Ibid.*, p. 509. Dar și supt Comod; *ibid.*, VII, p. 119. Se bat și monede pentru favoritul lui Adrian, Antinous, devenit *heros*; *ibid.*, p. 528 și urm., ba chiar și cu chipul patronului; *ibid.*, VI, pp. 536-7.

⁵ Curtius, în *Hermes*, IV, p. 178 și urm. (e vorba de Efes). Și la Heracleia, *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 216, no. 40. Dar e și „restitutor Hispaniae“ pe o monedă; Jireček, în *Arch.-epigr. Mitt.*, X, p. 191. În Caria, *Arch.-epigr. Mitt.*, XX, pp. 66-7.

⁶ V. și revista *Hesperia*, IV¹ (1935), p. 61.

⁷ *Rev. Arch.*, XXIII (1909¹), p. 456, no. 90. Cf. J. Friedländer, *Reisemünze des Hadrian*, în *Zeitschrift f. Numismatik*, II (1875), pp. 112-3 (legenda: „Adventui Aug. Hispanie“).

⁸ Victor Chapot, în *Rev. Arch.*, XXXIV (1931), p. 129 și urm. Întăriri în Asia Mică, la Niceia, după ale lui Traian: se continuă supt Marcu-Aureliu; *C. I. Gr.*, II, 955-6, 3744, 3747, 3802.

⁹ *Vita Hadriani*, c. XVII, XXI (de aici i se trage și moartea).

barbari unde lipsia râul¹. „Nimeni dintre Impărați“, scrie biograful lui, „n'a străbătut atâtea țeri așa de iute“², din Galia în Arabia. Icoana lui Traian i-a stat așa de mult în minte, încât a făcut lângă Traianopolele înaintașului etitor Hadrianopolele sale până și la Cartaginea și Atena³. Poetul Florus, în formă și ritm popular, aproape romanic, răspunzându-i Adrian tot așa, presintă pe Impăratul care a mers și în Britania ca pe un cercetător și al negurilor scitice⁴.

Pentru a înțelege pe cel presintat de obicei numai ca un voluptuos al călătoriilor și al sufletului său intim, „curiositatum omnium explorator“⁵, trebuie să se ție samă de multe lucruri.

Și d-ra I. M. Toynbe, în *The Hadrianic School*, care arată importanța monedelor provinciale pentru concepția politicii lui Adrian, vorbește de visiunea mondială a lui Alexandru și dovedește că în felul său, deosebit de al lui Traian, urmașul lui a încercat s'o realizeze.

Și în orașele Daciei unele monumente funerare arată o deosebită înțelegere a nevoilor artistice⁶: să ne gândim și la stadiul de cultură pe care, atunci, îl atinsese Roma⁷. În podul lui Apolodor, în Coloană, — monument cum nu se mai făcuse nici în Roma, nici aiurea, — se observă aceiași schimbare în gusturi, tot mai rafinată, care face pe Pliniu cel Bătrân să dea într'o „Istorie Naturală“ preocupată de materialele cele d'întăiu pagini ale criticii de artă se pregătește sufletele pentru grațioasa întrebare de sine însuși în fața problemei morții a helenisatului Adrian: *Animula blandula...* Gluma brutală și necuviincioasă a lui Marțial plăcea unei

¹ *Vita Hadriani*, c. XII.

² Nec quisquam fere principum tantum terrarum tam celebriter peragravit; *ibid.*

³ *Vita Hadriani*, c. XIX. Și o Hadrianothera, unde ucisese o ursoaică; *ibid.*

⁴ *Ibid.*, XV: „scythicas puti pruinas“.

⁵ Tertullian, *Apologeticus*, V.

⁶ Pentru „monarhia elenistică“ a lui, v. Domaszewski, *Gesch. d. röm. Kaiser*, II, p. 190. Pentru hotărâri luate de el în Grecia, Pausanias, *Arcadica*, VIII, cap. ix.

⁷ Gr. Florescu, *I monumenti funerari nella „Dacia Superior“*, în *Ephemeris dacoromana*, IV, p. 103.

societăți care a uitat suprema decadență a vechii Rome, iar ascultătorii lacomi de sonorități elenice ascultau pe Dio discutând asupra necesității de a fugi¹ și asupra robiei². E vremea când sălile și piețele răsună de discursurile îngrijite ale acestui Bitinian rămas Grec, cu tot adausul de Cocceius la numele său, Dio, „cel cu gura de aur“ (Chrysostomos), și se pregătesc artificialele logosuri savante ale lui Pliniu cel Tânăr, așa de puțin Roman sufletește. Icoana eroilor Troii lui Alexandru stăpânește la Dio, și Traian cată a-i învia în sine. Versurile lui Homer zboară vii în aier. Impăratul nou însuși e un mare vorbitor³, cum e și un priceput în arta versurilor.

În judecata lui Fronto, un contemporan, Adrian e bun călător și bun vorbitor către ostași, dar nu general, și el adaugă: „provinciile câștigate de Traian a preferat să le piardă decât să le fie cu oastea“⁴. Nu trebuie să se uite însă că lui i se atribuie o grijă specială pentru Britania, pe care a apărat-o cu un val. O operă de dare înapoi din partea lui Adrian e cu atât mai neadmisibilă, cu cât el a întărit fortificațiile de spre Germani și de spre Celții liberi din Scoția de astăzi⁵. Acel care se face intitulat „restitutor Galliae“⁶ nu putea fi desertorul de la Dunăre. Dar nu e mai puțin adevărat că Traian însuși, luptând în Asia, înștiința Senatul că nu va putea să fie Persia și deci să i se îngăduie a pune acolo un rege vasal, cum se și face⁷. Repetând că Dacia fusese goliță de locuitori de pe urma lungului războiu de cucerire și că fusese nevoie de aducerea „infinitelor mulțimi de oameni pentru a lucra la țară și în orașe“, autorul Vieții lui Adrian, care crede vinovat pe Impăratul care, cum am văzut, și în versurile sale pomenește de opera înaintașului la Dunăre, înseamnă că prie-

¹ Or. XIII.

² Or. XIV-V.

³ V. Dessau, *o. c.*, I, pp. 497-8.

⁴ Hadrianus provincias manu Traiani captas omittere maluit quam exercitu retinere; *Frontonis et M. Aurelii epistulae*, p. 206.

⁵ Bruce, *The Roman Wall*, 1867.

⁶ Jullian, *l. c.*, p. 471, nota 5. Dar supt Antonin ar fi posibilitatea unei retrageri în Germania; *ibid.*, p. 474, nota 1.

⁷ Arrian, în *Fragm. hist. gr.*, III, p. 590, no. 18.

tenii l-au oprit de a îngusta hotarele și aici ca și în Mesopotamia și Armenia, — renunțând la visul lui Alexandru-cel-Mare al părintelui de adopție¹ —, pentru că altfel „s'ar da în mâna barbarilor mulți cetățeni romani“².

Precisarea ar fi de cel mai mare interes, pentru că se vede că *nu e vorba de toată populația*. În adevăr, în acest moment *nu erau în Dacia, pe departe, numai cetățeni romani*, iar Imperiul avea o datorie numai față de aceștia. Dar toate aceste Vieți de Cesari după Traian s'au dovedit a nu fi decât „falșificaiji“ din veacul al IV-lea, când tendințele de recuperare a Daciei, supt Constantin și urmașii lui, redeschideau întreaga problemă.

De fapt nici vorbă nu putea fi, după tot ce se cheltuise pentru organizare, de o astfel de părăsire, *cu atât mai mult, cu cât pe atunci era numai sistemul apărării prin legiuni încă mobile și nu se introdusese „foedus“ cu barbarii pentru ca ei să primească această sarcină*.

Dio Cassius, cunoscător al împrejurărilor de aici, unde a avut și un rost administrativ, a văzut însă podul lui Traian distrus și, cum el știa că Apolodor din Damasc, arhitectul, urmărit de o veche ură, a fost osândit la moarte de Adrian, atribuie acestuia o dărâmare, de frica barbarilor, — cari doar nu se înstăpâniseră încă pe Dacia —, ce ar fi absolut fără sens³.

La Dio însăși originea podului, care pe vremea lui nu mai avea „trecere“, *δίωδον*, e presintată greșit: Traian ar fi ridicat podul pentru a se face năvălirile eventuale mai cu-

¹ Dar al său „Borysthenes Alanus“ care-l face să zboare prin Panonia (v. mai departe) e Bucefalul Macedoneanului.

² „Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives romani barbaris traderentur, propterea quod Traianus, victa Dacia, ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas, Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.“ Și, încă, *e vorba numai de bărbați*.

³ Ἀδριανὸς δὲ τὸν ἀντίον φοβηθεὶς μὴ καὶ τοὺς βαρβάρους τοὺς φρουροὺς αὐτῆς εἰαζομένοις ῥαδίᾳ διάβασις εἰς τὴν Μυσίαν ἢ, ἀψήϊε τὴν ἐπιπολῆς κατασκευὴν; LXVIII, 13. Păreră că s'ar fi luat numai lemnăria, sprijinită pe atacurile sarmate, care, cum se vede însă, *au fost potolite*, și pe mențiunea prădăciunilor de „hoți“ în aceste părți, la D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drubeta*, pp. 39-40. Cf. și Decei, *Podul lui Traian*, p. 167.

rând pe aici decât pe Dunărea înghețată! De altfel retorul grec reproduce starea de lucruri din vremea sa, când Sarmatii, în mișcare, erau pe toate drumurile. Ideia că explicația ar veni de la Bizantinul Xifilin, care ni-a transmis textul, e neadmisibilă. Prin nimic nu se arată la el îndrăzneala de a schimba, pe lângă nevoia suprimărilor și resumării.

O retragere romană se făcuse, de altfel, supt Traian însuși, la Dura pe Eufrat, cedată Parților, și Adrian a părăsit apoi toată Mesopotamia¹.

De altfel, amintirea lui Adrian a fost păstrată cu afecțiune în Dacia. Sarmizegetusa îi mulțamește pentru apeduct². Napoca e un *municipium aelium hadrianum*³. Un *sodalis hadrianalis* se întâlnește la Apulum. Pietre i se ridică la Ad Mediam⁴, în lagărul de la Vețel⁵, din partea legiunii XIII Gemina⁶.

Dar spărtura pe care o făcuse Traian înlăturând „filtrul” barbarilor care fusese Dacia lasă să treacă barbari din fund, precum, în secolul al V-lea, dispariția zăgazului federației gotice va face să cadă asupra Dunării Slavii oprîți de dânsul.

De fapt Adrian făcu tot ce era cu putință ca să împiedece această lichidare prin năvăliri, care se anunța la toate grani-

¹ V. Rostovțev, în *Comptes-rendus* ale Academiei de Inscricții din Paris, Iulie-Octombrie 1936, p. 285 și urm. V. și observațiile acestuia: „C'est sans doute le même Trajan, et non le prétendu pacifiste Hadrien, qui a prévu la nécessité d'autres concessions du même genre, peut-être même l'évacuation de toute la Mésopotamie en cas de nécessité. En tous cas, la politique des concessions territoriales n'a pas été inaugurée par Hadrien; il en a hérité de son père adoptif” (p. 290). Dar aici Romanii erau numai la prima campanie și nu se simțiau în stare să înceapă a doua.

² *C. I. L.*, III, 1416. Cf. și *ibid.*, 1445, 1447.

³ De la 185-92 colonie; *C. I. L.*, III, 110, 114, 865, 9630.

⁴ *Ibid.*, 1576.

⁵ *Ibid.*, 1371.

⁶ *Ibid.*, 953. — Altele, *ibid.*, 1169, 1581, Cf. *ibid.*, 14.465. Inscricție pentru el la Arabona (Raab), *ibid.*, no. 4366. Coloniile Aelia Aquincum și Aelia Mursia, Schiller, *o. c.*, I, p. 606, nota 7. Tot așa la Carnuntum, Ovilava, Brigetio, Augusta Vindelicorum, Nicopolis. I se datorește valul de la Acumincum la Tisa, dar nu și

tele¹. La acest hotar de la Răsărit trebui să se încheie însă cu Roxolanii, contra cărora combătuse noul Împărat încă de supt Traian², — și astfel se deschisese și pentru acești noi barbari zăgazul care fusese Dacia de confederație a lui Decebal, — un tratat care-i făcea federați³, asigurându-li stipendii, și, când ele nu fură date la timp, încă supt Adrian, se produse o revoltă, nu fără o înțelegere cu frații iazigi din Pustă⁴. Adrian, chemat de invasie, e la Sarmizegetusa „între 10 Decembre 117 și 1-iu Ianuar 118“⁵. El revine și în 121, în 129⁶. Il găsim la Durostorum, la Oescus, la Drobeta; el face din Viminacium un municipiu⁷. Suidas (după Dio Cassius) îl presintă ca imitator al lui Traian, „trecând, în Panonia, Istrul cu armele și nimicind pe barbarii din față“⁸. Intervenția nu rămăsese zădarnică: șefii rebelilor fură internați la Roma. O inscripție pomenește de regele lor Rasparaganus⁹ și alta

cel din Dobrogea, între Cernavoda și Constanța; Bernard W. Henderson, *The life and principate of the emperor Hadrian*, A. D. 76-138, Londra, f. an. Cf. și Kornemann, în *Klio*, VII (1907), p. 88 și urm.

¹ *Vita Hadriani*, c. V. Cf. *ibid.*, VII: „Multas provincias a Traiano adquisitas reliquit“. In toate se presinta însă ca îndeplinitor al voinții ultime a lui Traian.

² *Ibid.*, c. III.

³ De aici alusia critică din *Vita Hadriani*: „regibus multis plurimum detulit, a plerisque vero etiam pacem redemit, a nonnullis contemptus est“ (c. XVII).

⁴ *Ibid.*, VI, VIII; după care W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Lipsca 1907.

⁵ Von Premerstein, *Das Attentat der Consulare auf Hadrian*, Lipsca 1903, p. 8.

⁶ Horovitz, *Organisația administrativă*, p. 16.

⁷ Wilhelm Weber, *o. c.*, pp. 19, 33 și urm., 71 și urm., 98 și urm., 151, 153. V. și J. Plew, *Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Strassburg, 1890; Otto Th. Schulz, *Leben des Kaisers Hadrian*, Viena 1881, Lipsca 1904.

⁸ *Ad. v.*: Οὗτος ἐς Παννονίαν ἀφίκετο καὶ τὸν Ἰσπρον μετὰ τῶν ἑπλων διενήξατο, καὶ τοῦτο οἱ παρόντες ἕρβαιοι ἐξεπλάγησαν. Cf. Dio Cassius, LXIX, 9. — O inscripție pentru el la Arabona (Raab), *C. I. L.*, III, 4366.

⁹ P. Aelio Resparagano, regi Roxolanorum (și Dessau, *o. c.*, I, p. 191, no. 852). P. Aelius Peregrinus, regis Sarmatarum Rasparagani cf., v. f. sibi et Attiae, O. f., Procillae sibi libertabus posterisque

de fiul lui, romanisat, P. Aelius Peregrinus: ei erau la Pola¹. Și „armata dacică“ și cea „mesică“ se închină, recunoscătoare, lui Adrian venit ca să înăbușe răscoala²; el iea supt ocrotirea sa Drubeta³.

Tot așa ni se presintă Dunărea trecută de călăreții batavi, Impăratul fiind luat ca arbitru de barbari⁴. Faptul că dăduse calului său numele de „Boristene“ arată legătura sufletească a urmașului lui Traian cu aceste locuri⁵. La vânat îl ajută un Iazig prins, Mastor⁶; nația lui va lupta apoi, alături cu Marcomanii, contra lui Marcu Aureliu⁷.

O inscripție de la Racovița-Copăceni (ar fi Praetorium) supt el arată lucrări făcute *tocmai în această parte a Daciei*, de *burgarii și veredarii*, deci străjerii și cărașii militari ai provinciei de jos. Acolo se fac ziduri duble, se înalță turnuri. *E o întreagă lume care se creiază atunci*⁸. Se înaintează până spre Turnu-Roșu, pentru legătura cu Ardealul⁹.

Impărțirea provinciilor romane după colonizarea lor se întâlnește în Noric, despărțit între ținutul Dunării (*ripense*) și interior, *hinterland (mediterraneum)*. Cele două Panonii ieau numele de Valeria și de Savia după râul Sava¹⁰.

Și în Dacia, departe de a fi vrut să părăsească o provincie așa de curând și cu atâtea jertfe câștigată, Adrian o completează. Se admite că prin el, la 121¹¹, ceia ce fusese pentru Traian doar Banatul cu un colț de sprijin în Ardeal

eorum (și, *ibid.*, no. 833). Cf. și Hübner, în *Hermes*, X, pp. 339-400. V. și *C. I. L.*, V, 32-3; *Hermes*, X, p. 393 și urm. Jung (*Römer u. Romanen*, p. 180, nota 1) pune pe Rasparaganus alături de cutare „rex Germanorum“, aflat la Carnuntum (*C. I. L.*, III, 4453), Aistomodus, numit și Septimius, ai cărui frați sânt Filip și Hermodor.

¹ Cf. Tocilescu, *Monumentele*, p. 104.

² *Ibid.*, pp. 104-5.

³ *Ibid.*, p. 105.

⁴ Dio Cassius, LXIX, 9. Cf. Dessau, *o. c.*, I, pp. 510-1, no. 2558.

⁵ Dio Cassius, LXIX, 10 și mai sus.

⁶ *Ibid.*, 22.

⁷ *Ibid.*, LXXI, 3.

⁸ Numerus burgariorum et veredariorum Daciae inferioris“, *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 225. *Duplicato valli pede et inpositis turribus*; *ibid.*, n-1 urm. V. și *ibid.*, XIV, pp. 13-4.

⁹ V. și *ibid.*, pp. 13-4.

¹⁰ Zeiller, *Les origines chrétiennes*, p. 5.

¹¹ Horovitz, *Org. Adm.*, p. 17.

s'a întins îndestul ca să fie nevoie de o împărțire în două, Dacia Inferioară neputând fi decât aceia de dincolo de Carpați, deci din Oltenia¹.

Am spus că și Panonia, în care Mursa și Aquincum devin colonii ale lui Adrian, Aeliae, se dublează în Superioară și Inferioară², — și s'a observat pasagiul din Hyginus³, în care se vorbește de anume împărțiri de pământuri acolo încă de la Traian —, precum Domițian împărțise, pentru aceleași motive, și Moesia în două. Tot așa și Britania se înjumătățește pentru ca în veacul al V-lea să se încincească. Și Dalmația, cu Iader, a avut motive de recunoștință față de dânsul⁴: s'a semnalat că e o vreme când elementul iliric începe a predomini în oaste⁵.

Gubernurul prin delegație, care se dete Daciei, Q. Marcus Turbo, care păstra și rostul de prefect al Egiptului, era una din cele mai vrednice personalități militare ale Imperiului⁶. În același timp depărtata Heracleie închina la Tomi o inscripție acestui Q. Marcus Turbo, legat al Moesiei Inferioare pe la 150, însărcinat cu un rost în Dacia și contra Sarmaților⁷, ca „patron și binefăcător“. Omul de încredere era un vechiu ostaș al lui Traian, al cărui triumf postum, pentru Orient, se serbase, un participant la cucerire, ca și Lusius Quietus, care

¹ V. și Tocilescu, *Monumentele*, pp. 103 și urm. (cu detalii), 108-9, 205. Un legatus *pro praetore* comanda pe procuratorul lui August din provincia de sus și pe cel din cea de jos. Data ar fi, după el, „pe la 129“. Sarmizegetusa, recunoșcătoare, mulțamește Impăratului patron. Lista procuratorilor din ceia ce e acum „cele două Dacii“ la Horovitz, *o. c.*, pp. 57 și urm., 70-1.

² Paribeni, *o. c.*, pp. 272-3; Schiller, *o. c.*, I², p. 606, nota 7. Și taberele de la Brigetio și Acumincum; *ibid.*, p. 273.

³ *De condicione agrorum*, p. 121.

⁴ *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 162, no. 241.

⁵ Adolf Bauer, în *Arch.-ep. Mitt.*, XVIII, p. 150.

⁶ Premerstein, *Der Attentat der Consulare*, I. c. Cf. *Vita Hadriani*, c. V: Dacia Turboni credita, titulo aegypticae praefecturae, quo plus auctoritatis haberet ornato. Pentru marea favoare acordată acestuia și *ibid.*, IX. Dar isprăvi și el supt persecuții; *ibid.*, V. V. și Horovitz, *l. c.*, pp. 11-3.

⁷ Tocilescu, *Neue Inschriften*, p. 20 și urm.; același, *Inschriften aus der Dobrudscha*, 1882, p. 3.

continua la Mauri aceiași politică, la care va ajuta chiar în teritoriul maur Turbo însuși, pacificator al Iudeii¹.

În Scitia Minoră Tomitanii se adresează cu cererile lor, la acela pe care-l știau așa de bun prieten². Supt el găsim întâiu, în locul Pentapolei pontice, o Hexapolis, și cu Mesembria³.

În loc de o părăsire Adrian și Impărații următori, supt biciuirea noului pericol german, care urmează celui sarmatic, nu știau cum să întărească provincia⁴.

2. Noua Dacie a Antoninilor.

Dacia pătrunsesse, cu toate acestea, prea puțin în conștiința romană, noua cucerire întrând ca un gest personal în aventura „macedoneană“ abia încheiată.

Alexandrinul cu nume roman, Appianus, supt Antonin, știe așa de puțin ce s'a petrecut în aceste locuri încât, precum vorbește de Celți la Rin, așa pomenește încă pe aceia cari stăpânesc pe „Geții cei de peste Istru, pe cari-i numesc Daci“⁵. Pentru el, de altfel, provinciile romane se împart în cele cu folos și cele de pagubă (ἐπιζήμιοι), care se rețin de Romani numai de rușine⁶; se pare că și Dacia intra în această categorie⁷.

Numai de Dunărea înghețată ca și de Hypanis și Boristene

¹ *Vita Hadriani*, c. V. Lusius, amestecat în multe comploturi, trebui să fie executat, *ibid.*, VII. Inscricții dace supt Adrian: una din Sarmizegetusa ca unui „patron“, — și unele de la Traian încă —, între altele aceia falsă cum credea și Eckhel, în care se spune că „Dacia a fost adusă Imperiului prin virtutea lui Adrian“ (*cuius virtute Dacia imperio addita*); Zumpt, în *Rheinisches Museum*, II, p. 249 și urm.: de la el a venit noul îndemn de a culege inscripții din Dacia.

² Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, p. 21, no. 42.

³ Perrot, *Mémoires*, p. 447, la Paribeni, o. c., I, p. 337.

⁴ Pentru recrutarea pe loc, oprindu-se, încă de la 79 înainte, întrarea Italicilor în legiune; Van de Weerd, o. c., pp. 28-9.

⁵ *Rom.*, prefața.

⁶ *Ibid.*

⁷ Și Mommsen, în *Röm. Gesch.*, V, pp. 207-8, apasă asupra „excentricității“ Daciei.

vorbește Pausanias¹. El compară pe Maurii călări cu Sciții în căruță. Va lăuda pe Antonin, prietenul Grecilor, și va prezenta pe Marcu-Aureliu ca învingător al Germanilor și Sarmatilor². La el luptători contra lui Xerxe, Epaminonda și Tebanii lui Filip, Alexandru, Lisimah, Pir sânt ca personalități actuale; vecinii barbari se învârt doar în jurul Greciei acoperite de comorile artei, a cărui socoteală o face cu mândrie, trăind și dânsul în lumea legendelor pe care le întrupează ele, fără a pomeni greoiul adaus fudul al stăpânilor. Intr'un colț, cu luptele lor de hotar, prețuși doar pentru omagiul către civilizația clasică, stau Romanii, de la Sulla la August, la Neron și la Antonini, însemnând ce au adus la Roma din tesaurele elenice. Niciun cuvânt despre năvala Orientului³ și niciun interes pentru marea primejdie barbară, ca și cum, în orice împrejurări, cetățile grecești ar avea să dureze. Dar până și Corsica și Sardinia apar pentru darurile făcute la Delphi⁴.

Și pe vremea lui Antoninus Pius⁵, Romanii fac o campanie pentru a scăpa Olbia de dușmanii ei, Taurosciții, cari dau ostateci în același timp când așează pe Rhoemetalce ca rege în Bosfor⁶. Vechiul interes roman pentru malul pontic, care-și păstra, în condițiile lui deosebite, toată însemnătatea, nu a slăbit și nu va putea slăbi.

În legătură cu dânsul e grija Mării Negre și a Dunării, de care nu se vor putea atinge barbarii ca stăpânitori, cum în vremea bizantină alții, în starea lor de civilizație, s'au ținut de parte de dânsese⁷. Flota moesică, zisă „flavie“, păzia, avându-și între stațiile ei și pe aceia de la vechiul Noviodunum, și Pârvan a arătat că aceasta presupune lagăr, canabe, *vici*, în jurul ei⁸, la vadul, întrebuințat în toate timpurile, de la Isaceea.

¹ VIII, xxviii, 2.

² *Ibid.*, VIII, xlIII, 4.

³ Dar Isis la Delphi; X, xxII, 9. Știe și de limba Galașilor, xxxvi, 1.

⁴ *Ibid.*, xvii.

⁵ V. Schulz, *Das Kaisertum der Antonine*; Willy Hütt, *Antoninus Pius*, Praga 1933, 2 vol.

⁶ Capitolinus, *Vita Antonini*, c. IX. Piatra pentru el la Olbia. *C. I. Gr.*, II, no. 2093.

⁷ Pe atunci Kallatis e socotită ca „un oraș al Moesiei“; Cagnaț, *Inscriptions*, III, p. 581. Odessos își aduce apă; Kalinka, *o. c.*, c. 21-2.

⁸ Pârvan, în *Descoperiri nouă*, p. 506 și urm.; *Histria*, IV, p. 104.

În curând, ca *întărire*, supt Comod, se vor muta din afară 12.000 de Daci de către Sabinianus în hotarele Moesiei¹.

Dar și răscoale de-ale Dacilor vecini se constată încă de acum, în legătură cu turburările germane². Tot aceștia, și nu „provincialii nesupuși“, vor fi cei contra cărora va trebui să trimeată trupe același Comod³, al doilea urmaș al pașnicului Împărat. O monedă care înfățișează Dacia cu steagul în mână și cu inscripția *παρανοία Γετων* se raportează la această răscoală-războiu a provinciei Daciei⁴. N'ar părea, astfel, falsă, cum o credea Mommsen, inscripția de la Napoca în care se vorbește de „furia Dacilor“, de pe urma căreia „nu mai rămăsese nicio speranță de pace și mântuire“⁵.

S'a găsit o prețioasă inscripție din Ghighen a lui „T. Aurelius, fiul lui Papiria Flavinus, primipilar și *princeps* al ordinului coloniei Oeseus, și cetăților Tyras, Dionysopolis, Marcianopolis, *Tungri* și Aquincum, patron al colegiului fabricilor“, care a primit de la Antonin 50.025 de sesterti și un „gradus promotionis“ pentru vitejie în luptă cu Carpii (*ob alacritatem virtutis adversus hostes Carpos et res prospere et valide gestas*): e pusă de Claudius Nicomedes, buleut din Tyras, cu voia decurionilor. *Ea dovedește definitiv că acei Daci de peste hotare erau Carpii*⁶.

Ar trebui să se admită deci un *fel de Stat al libertății dace la hotare*, acela contra căruia s'a făcut și provincia de Nord în Dacia tripartită. E, de altfel, vremea când provinciile încearcă întâiași dată, cu ostași cu tot, organizații locale, ca

¹ Dio Cassius, LXXII, 3.

² Capitolinus, V.

³ Victi Daci... In Germania et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus; Lampridius, *Vita Commodi*, XIII. Pentru orzul miraculos din Moesia; Capitolinus, c. VIII.

⁴ Asupra luptelor cu „Dacii“ supt Antonin v. și Aristides, în Dindorf, I, pp. 350-1. Cf. Xaver Bossart und Jacob Müller, *Zur Geschichte des Kaisers Antoninus Pius*, în *Untersuchungen* ale lui Max Büdinger, II, Lipsca 1868, pp. 311-2.

⁵ „Quum furore Dac[is]corum] nulla spes pacis ac salutis relinqueretur“; *C. I. L.*, III, no. 35. Dar e închinată lui Comod.

⁶ În *Sbornicul* de la Sofia, 1899, p. 215, apoi în *Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift*, p. 146 (și *Rev. Arch.*, XXXVII (1900), pp. 500-1, no. 155).

acei „bucolici milites“, „soldații păstori“, din Egipt¹; se caută a se căpăta prin proclamații soldați, cari nu par a fi altceva.

Se vede bine cum se încearcă o nouă orânduire a lucrurilor acolo unde Traian începuse și primul lui urmaș adăusese: Lagărul legiunii XIII trece de la Heviz la Apulum, *provincia ieșind din rosturile strict dacice, pentru a-și găsi un alt rost general, cu un nou centru mai spre Apus*², în acest vechiu târg dac, care ajunse a fi un municipiu, căpătând alături și colonia.

O împărțire în trei a Daciei se va impune apoi de pe urma răscoalei pomenite în *Viața lui Antonin*, în care am spus că nu poate fi vorba de provinciali, ci de Dacii rămași liberi³. M. Statius Priscus câștigase biruința⁴. O Dacie de la Apulum, centrală, — cu prefacerea Sarmizegetusei doar într'o capitală religioasă și tradițională, — se întâlnește de acum lângă una nordică, având drept capitală sau, mai bine, drept loc de comandă Porolissum; a treia provincie sau mai bine simplă împărțire, care nu atacă principiul unității dacice, de-a lungul *malului*, cuvânt vechiu dac, se chiamă *Malvensis*, de și o *Malva*, și cu atât mai puțin în sensul de „nalbă“, de „câmp de flori“ (!), n'a existat niciodată.

De altminterea Antonin, care făcea băi romane⁵, repară amfiteatrul „căzut de vechime“ din Porolissum⁶. Sarmizegetusa, Apulum și Brucla îl pomenesc recunoscătoare⁷. Împăratul e

¹ *Vita Hadriani*, c. XXI.

² Pentru răspingerea părerii despre trecerea legiunii V în Dacia înainte de Sever, *C. I. L.*, III, pp. 160-1. Ea se afla pe malul drept între I Italica și VII Claudia.

³ Am citat pe Aristides, ed. I, p. 351, despre „nebulnia Geților“, pusă în legătură cu alte tulburări. V. și *ibid.*, pp. 98 și urm., 111. In Xaver Bossart și Iacob Müller, o. c. (v. p. 311 și urm.), unde e vorba și de curioasa monedă înfățișând o femeie înaintea munților cu un steag în mână.

⁴ Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux*, p. 127 și urm. Incercare imposibilă de a pune în legătură răscoala cu evenimente romane depărtate, și de alt ordin. Pentru dată se observă, citând și *C. I. L.*, III, D. XLIV, că împărțirea nu era la 129 și se constată la 168 (v. p. 129).

⁵ *Ephem. epigr.*, II, p. 294, no. 349.

⁶ *C. I. L.*, III, 836.

⁷ *ibid.*, 1448, 1129 și 940. V. și *ibid.*, 1299, 1416; *Jahrbuch-ul german*, XX (1906), p. 143. Foarte dubioasă atribuirea la Sarmi-

acolo duumvir quinquenal onorar¹. Și de pe malul pontic vedem plecând soli la „zeul Antonin în orașul împărătesc Roma“².

Tot supt Antonini un cetățean din Tomi, „magister vici“, închină o piatră latină³. Greci și Latini aveau aceleași sentimente; cum, în Lidia, cutare incripție elenică pune alături „Greci și Romani“⁴, cele două alfabete se amestecă pe atunci la Tomi ca și în Moesia mijlocie⁵.

Așa se termină o stăpânire care a imitat pe a lui Adrian, cum acesta imitase pe a lui Traian. Și lui i se bat monede în provincii depărtate fără ca el să le fi cercetat vre-odată⁶.

Dar starea oștilor romane la sfârșitul acestei domnii nu mai era aceea de pe vremea lui Traian. E drept că în pre-sintarea oștirii decăzute Fronto vorbește mai ales de Sirieni, gata de răscoală, leneși, vagabonzi, lepădând armele de pe ei, gata de fugă⁷. Nimic nu rămăsese din asprul ideal macedonean. Soldații romani de supt primul Antonin apar deprinși cu spectacole la Antiohia, cu zaruri în lagăr, bețivi, somnoroși, cu picioarele jumulite de păr, rău armați, cu puf de găscă supt șea, proști călăreți, nedeprinși să arunce hasta⁸. Ar fi trebuit o refacere completă.

zegetusa a inscripției curioase din *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, IV, 120, *Korrespondenzblatt*. V.

¹ V. și I. Bogdan, o. c., pp. 30-1.

² Εἰς τὸν θεὸν Ἀντωνεῖνον, εἰς τὴν βασιλιδα Ῥώμην; Jireček, în *Arch.-epigr. Mitt.*, X, p. 185.

³ Kalinka, o. c., c. 120.

⁴ *Denkschriften* ale Academiei din Viena, LIV (1911); Seure, în *Rev. Arch.*, 1912, p. 496. Pentru un astfel de amestec de litere în Egipt, Ulrich Wilcken, în *Forschungen und Fortschritte*, 1936, p. 90.

⁵ Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, pp. 30-2.

⁶ Eckhel, o. c., VII, p. 4 și urm. V. Otto Th. Schulz, *Das Kaiserhaus der Antonine und der letzte Historiker Roms, nebst einer Beigabe: Das Geschichtswerk des Anonymus*, Lipsca 1902.

⁷ O. c., pp. 206-7.

⁸ *Ibid.*, p. 128. O singură dată, pomenirea, anecdotică, a lui Alexandru; *ibid.*, p. 160. Scăderea valorii imperiilor diadohilor, *ibid.*, pp. 203-4. — Pentru complectarea legiunii a XIII-a cu străini în acest timp, și Floca, în *An. Institutului de studii clasice*, II, p. 54 și urm. Arcași „hadrianieni, palmireeni, antoninieni“, *Rev. Arch.*, XXXI (1897), p. 455, no. 147.

În aceste condiții, supt eroicul filosof Marcu-Aureliu¹, alt Iberic, din Betica, lupte pe Dunărea mijlocie înghețată au loc, cu Iazigii², cari vor stârni pe Germani, Quazi și Marcomani, așa cum vechii Iazigi, în legătură cu Suevii, scormoniseră pe Dacii lui Decebal. Un Tarbus, Quad sau Marcoman, năvălește și în Dacia³ cerând tribut (ἀργύριον αἰθούντα).

Mișcarea Sarmatilor⁴ din Vest, ale căror chipuri cu căciula asiatică se văd pe coloana Impăratului celui nou, deschise pe vremea aceasta⁵ probleme de comunicație între cele două ramuri sarmatice, Iazigii și Roxolanii. Impăratul li îngăduie să treacă prin Dacia, cerându-se însă voia guvernatorului⁶, dar oprindu-li-se dreptul de a avea corăbii și cruțându-se „insulele din Dunăre”⁷.

Mențiunea e de un mare interes. Ea arată începutul acelei colaborări romano-barbare, care se dezvoltă tot mai mult în forme ce înlătură teoria „catastrofală” pe care d. Dopsch a ajuns s’o distrugă pentru Europa centrală și occidentală și îngăduie, cum vom vedea, altă explicație a „părăsirii Daciei”.

Precum Tarbus, pomenit mai sus, năvălește pe atunci în

¹ V. Noël des Vergers, *Essai sur Marc-Aurèle, d'après les monuments épigraphiques*, Paris 1860 (monedele singure lămuresc întru câțva campaniile lui; v. p. 66 și urm.); Gustave Loisel, *La vie de Marc-Aurèle, philosophe et empereur*, f. an (frumoasă carte; v. mai ales *Marc-Aurèle dans la postérité*, p. 243 și urm.); Petersen-Domaszewski-Calderini, *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, München 1896 (v. paginile lui Mommsen, pp. 21-8: Impăratul e „nach seinen Leistungen schwerlich ein Militär. El însuși spunea de altfel: „Un paianjen e mândru dacă a prins o muscă, un altul dacă a prins un iepure, un altul dacă a prins un mistreț, un altul dacă a prins Sarmați. Nu sânt toți asasinii înaintea legilor universale?; Luigia Achillea Stella, *Romanità di Marco Aurelio nei colloqui con se stesso in lingua greca*, în *Rendiconti* ale Academiei dei Lincei, Mart-April 1935, X, 10.

² Dio Cassius, LXXI, 7.

³ *Ibid.*, 11.

⁴ V. *ibid.*, 19.

⁵ Cf. Noël des Vergers, o. c.; Napp, *De rebus imperatore M. Aurelio Antonino in Oriente gestis*, 1879.

⁶ Dio Cassius, LXXI, 19. Sarmatii în armata romană pe vremea lui Septimiu Sever (*Vita Nigri*, c. V).

⁷ Μὴ ἰβίοις πλοίοις σφῆς χρῆσθαι καὶ τὸ τῶν νῆσων τῶν ἐν τῇ Ἰστρω ἀπέχεσθαι.

Dacia¹, tot așa pregătind, cu un secol înainte, ofertele gotice, elemente germane se mișcă violent, cerând bani sau pământ. Astingii lui Rhaos și Rhaptos,—nume neidentificabile germanic,—se oferă, de altfel, să păzească ei Dacia, în schimb pentru pământ și salarii. Intră în Scitia Minoră, unde au a face cu guvernatorul Clemens, „ducele celor trei Dacii“², și pătrund între Costoboci, târându-și nevestele și copiii acolo. Ei avură să se descurce însă cu frații lor, Dakringi sau Lakringi, cari se temeau să nu fie despoiați de sălașurile lor. Astfel de oferte se par a fi fost făcute și de mai puțin cunoscuții Cotini³. Puțin după aceia, Buri, cu totul alții decât cei vechi, și aceștia probabil niște „Baueri“ germanici, — ei apar între Iazigi și Vandali —, refuză alianța cu Romanii, de frica unei întoarceri ofensive a Quazilor⁴. Comod li acordă pacea cu condiția să nu-și pască vitele prea departe spre hotarul dacic⁵. Se așează o zonă despărțitoare de patruzeci de stadii. Se prevăd de acum *emporii* de schimb la acest hotar⁶.

Dar alte greutăți erau să puie îndată la încercare sufletul stoic al Impăratului. Adrian fusese el însuși stăpânit de grija filosofiei și, în alegerea doctrinelor, el pusese alături pe Epictet cu un Heliodor⁷. Unui filosof militant, care se supune asprei discipline stoice, unui călugăr al acestei aspre filosofii⁸, îi revine sarcina de a sprijini până la moarte povara strivitoare a unui edificiu politic și militar care se dărâmă. *In fața lui, el are o coaliție barbară care nu făcea decât să înnoiască în altă formă aceia pe care o presidase Decebal*. În ea întâlnim „Marcomani“, „mărginași“, „Variști“ — sufixul celtic *iscus* e adaus la o rădăcină rău redată —, „Hermunduri și Quazi“ — cei răi, ca în limba olandesă *kvaad* —, cărora

¹ *Ibid.*, 11. Cf. *ibid.*, 7. Cf. Domaszewski, în *Neue Heidelberger Jahrbücher*, V, p. 125 și nota 1.

² Cf. Tocilescu, *Monumentele*, p. 121.

³ Dio Cassius, LXXI, 12.

⁴ *Ibid.*, LXXI, 18; LXXII, 2-3.

⁵ *Ibid.*, LXXI, 3. μήτε ἐνέμειν τεσσαράκοντα στάδια τῆς χθώρας σφῶν, τῆς πρὸς τῇ Δακίᾳ οὔσης.

⁶ Jung, *Römer u. Romanen*, p. 118, nota 1, p. 119.

⁷ *Vita Hadriani*, c. XVI.

⁸ Pentru el în genere frumoasa biografie scrisă de Pârvan, *Marcu Aureliu*.

Antonin li dăduse un rege, o monedă fiind bătută pentru a releva actul¹ — „Suevii“ — cunoscuți de mult, — „Lacringii și Burii, Vandalii și Victualii“ (Victohalii), „Osii“, neidentificabili, „Bessii“ daci, „Coboții“ (Costoboci)², — *supt acest nume se ascund de fapt Dacii neliberi, a căror viață de năvăliri, a căror „guerilla“ n'a fost niciodată întreruptă până la ieșirea Romanilor din țară*; li se zice lotri (*latrunculi*) ca, mai târziu, de Domnii Moldovei, „domnișorilor“ rivali cari, veniți de aiurea, îi atacă — „Roxolanii, Bastarnii, Alanii, Peucinii, Costobocii“ (din nou). Lista, dată de Viața Impăratului, pare copiată, ca aceia din Tropaeum Alpium pentru vremea lui August, după un monument de victorie³.

¹ Rex Quadis datus; Domaszewski, în *Arch.-epigr. Mitt.*, X, p. 16.

² V. Pârvan, *Getica*, p. 223, nota 3.

³ Cf. și *Viața*, c. XVII. Această lucrare a lui Capitolinus, antreprenorul pentru urmașii lor al Vieților de Impărați din acest timp, e nelămurită și săracă. Il interesează mai mult facțiunile de circ din viața lui Verus. Din Dio Cassius s'au păstrat numai fragmente, cu care ne putem totuși ajuta. Cf. Joseph Schwendemann, *Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptoribus Historiae Augustae*, Heidelberg 1923 (izvor comun cu Aurelius Victor; p. 205; falsificare; *ibid.*). D. Domaszewski creiază, în cartea sa, fără indicare de izvoare (*Gesch. des röm. Kaiser*, pp. 227-8) o întregă campanie dacă a lui Marcu-Aureliu în 174. După năvala în Balcani a Costobocilor, trebuie să se iea măsură de oprire din partea lui Cornelius Clemens, care „închide pasurile Carpaților“. Impăratul trece Dunărea la Aquincum, se unește poate cu Vandali lacringi „la trecerea râului Zagiva“, bate pe Iazigi și, trecând Tisa, „strânge în juru-i la Ulpiana în Dacia oastea dacă. De aici înaintară Romanii în Carpați și bătură în Nordul Daciei pe Costoboci, cari fură nimiciți într'o luptă de cavaleri“. Se merge până „în Răsăritul Galiției“. „Intr'o cetate a Carpaților au fost prinși Ariogaisus și fiii săi. Toată puterea Romanilor se îndreptă acum contra Iazigilor în Sud. După lupte biruitoare curajul li se sfărâmă. Impăratul petrece iarna în Dacia“. Acolo i se oferă regele Banodeupus, pe care-l opresc Sarmații. Alt rege, Zeutines, luptă „în smârcurile Tisei“. Tot așa de pușin se poate admite acel *bellum navale* în Marea Neagră de care vorbește Premerstein, în *Klio*, XII (1912), p. 139 și urm. Dar cunoaștem atât pe acel Iulius Vehilius Gratus care luptă „adversus Castobocas et Macnos rebelles“; Dessau, *o. c.*, I, p. 295, no. 1327; *Arch.-ep. Mitth.*, 1890, p. 186 și urm. V. și Galen, *De antidotis*, cap. 1 despre τὸν γερμανικὸν πόλεμον ἐν τοῖς περὶ τὸν Ἰστρον χωρίοις. — În

A fost un moment de spaimă și în Dacia, „încă așa de rău apărată la Apus: un tezaur îngropat la 177 arată aceasta¹. Lângă Sighișoara altul nu trece dincolo de Antonin Piul². Marele deposit de la Tibod, în Secuime, se oprește la 167, odată cu începerea marelui războiu în Europa centrală³. Se îngroapă și cinsprezece table cerate, pe lângă banii cari se ascund și până la Reghin, spre granița răsăriteană a Carpaților⁴.

Având în fața sa o nouă coaliție „decebalică“, Marcu-Aureliu, ca și Traian, va dori să facă, pe ruinele celor cari au provocat Imperiul, noi provincii: „a vrut“, spune un izvor, „o provincie Marcomania și chiar una Sarmatia“⁵. Germanii învinși apar pe Coloana lui din Roma⁶.

La urmă vedem că Marcu-Aureliu mută legiunea V Macedonica de la Troesmis în Dacia⁷, care devine, în reorganizarea acestui al doilea ctitor al ei, o provincie consulară, guvernată de legați. Și el e serbătorit, ca și fiul lui chiar, atât de criticabilul Comod, de la un capăt al provinciei la altul⁸.

genere v. Premerstein, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus*, în *Klio*, XI (1911), p. 355 și urm. (părerii mai ingenioase decât drepte). Cf. și *Hermes*, XXXIV, p. 155 și urm.

¹ Goos, *Chronik*, p. 100.

² *Ibid.*, p. 107.

³ *Ibid.*, p. 113.

⁴ Și Hunfalvy admitea fuga locuitorilor în acel moment; *o. c.*, p. 10.

⁵ *Vita Marci*, XXIV, 5: „voluit Marcomaniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere“. L-ar fi oprit numai răscoala, în Orient, a lui Avidius Cassius; *ibid.*

⁶ Pentru îmbrăcămintea lor, Furtwängler, *Intermezzi*, p. 72.

⁷ V. și Van de Weerde, *o. c.*, pp. 38 și urm., 42; A. Blanchet, în *Musée Belge*, XXVII (1923), p. 169 și urm. (*Note sur la légion V Macedonica*). Trece la Potaissa. V. Léon Renier, *Inscriptions de Troesmis dans la Mésie Inférieure*, *Rev. Arch.*, X (1864), p. 390 și urm. (legiunea V Macedonica fusese și la Oescus). Se închină o piatră și importantului personagiu care a fost Marcus Pontius Laelianus, „șef de stat-major al lui Lucius Verus“, *comes di. Veri*. Și prigonitorul creștinilor din Africa, Vigellius Saturninus, p. 396. Și închinare lui Marcu-Aureliu de „sacerdos provinciae et bis duumviralis“ supt legatul Lucius. Fusese și în ambele Panonii Novius Rufus, pomenit și la Nicopolis ad Istrum, p. 397.

⁸ Marcu-Aureliu închinat la Apulum, *C. I. L.*, III, 1171; la Ampeelum, *ibid.*, 1309; la Vețel, *ibid.*, 1372-3; la Potaissa, *ibid.*, 884; la

Totuși situația rămânea amenințătoare, de și „Statul“, „obștea“ (*communitas*) Iazigilor se închinase Impăratului lup-lător. Liniștea se restabilește deplin la Dunăre doar de biruitorul Siriei, viitorul Impărat Pertinax, care luptă cu Costobocii¹; victime ale năvălirii acestora se găsesc în înscricții². În acest sens a putut spune Polyainos că Impăratul a făcut „să cadă Geții“ timpului său³.

Nevoia de a înainta granița spre Nord se impusese⁴, și Porolissum ajunge la însemnătate. Pe lângă Dacia care-și are acuma centrul la Apulum⁵ — și cea olteană numită nu după o Malva sau Malvum, de la care nu sânt însă înscricții, nici ruine și, ca nume, nu poate fi vorba, cum s'a spus, de un „câmp de nâlbi“, ci mai curând după *malul* Dunării⁶ — este

Ilova, *ibid.*, 795; la Ad Mediam iarăși ca și Antoniu, *ibid.*, 1565. A se adăugi piatra de lângă Buda în *expeditione germ[an]ica*, *ibid.*, 3447. Fiica lui la Sarmizegetusa, *ibid.*, 1449. Coregentul Verus, *ibid.*, 1450. Comod la Napoca, *ibid.*, 865; la Apulum („conveteranii“), *ibid.*, 1172. Cf. *respublica Iasorum* (Iazigi), pentru el, *ibid.*, 4.000.

¹ *Vita Pertinacis*, c. II, 10.

² Nu odată găsim: „interfectus a Costabocis“. Hoji la Dunăre, de sigur atunci, *ibid.*, 1585 (cf. Tocilescu, *Monumentele*, p. 291 și urm.); 8009 (1559) (Tocilescu, *l. c.*, p. 293). *Clandestini latronum colorum transitus*, în Panonia; *C. I. L.*, III, 3385. Aiurea, un quaestor ucis la Mehadia de hoji. Unul la Orbovăț „interfectus a latronibus“; *Eph. epigr.*, IV, p. 81, no. no. 218. La Slatina altul, *Arch. epigr. Mt.*, VI, p. 123, no. 74 (= *C. I. L.*, III, 1559). La Brigetio un „Titus Dominus sive Passeris, negotians splendidus... interfectus a barbaris“; *ibid.*, X, p. 114. Cf. *ibid.*, XVII, p. 182, no. 29 (salvare de ei). Un prins (*deceptus*) de barbari; *ibid.*, XIV, p. 161, no. 54 V. și Gh. Cantacuzino, în *Revue hist. du Sud-Est eur.*, 1926, p. 40; *ibid.*, p. 44, nota 7. Costoboci la Roma, Mateescu, în *Dacia*, I, p. 99 și urm. Cf. un omorit de hoji la Peč, *Rev. Arch.*, 1934², p. 284, no. 209. Pe la Monastir, p. 285, no. 216.

³ Γετῶν πεπρωκότων; Prefața la cartea VI.

⁴ *C. I. L.*, III, p. 160; Pârvan, *l. c.*, pp. 46-8. V. și Domaszewski, în *Rhein. Museum*, XLVIII (1893). Discuția părerilor d-lui Filov cu privire la paza Dunării, în Van de Weerde, *Bulletin bibliographique et pédagogique du Musée Belge*, 1906. Și Premerstein, *Die Dreiteilung der Provinz Dacia*, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 256 și urm.

⁵ Pentru legiunea XIII Gemina acolo v. Horovitz, *o. c.*, pp. 6-7.

⁶ E și părerea lui Weigand, în *Balkanarchiv*, III, p. 37. Cf. și Dimallum iliric la Krähe, *o. c.*, p. 22. Și după Hirschfeld, *l. c.*, p. 374, e vorba de „mal“. K. Müller admite, ciudat, că Malva ar

de acum și acea Dacie Porolissensis¹, având reședința, probabil, la Napoca², așa cum și Dacia Malvensă, „a malului“, putea să aibă reședința cărmuitorului ei la Sucidava sau la Romula³.

Găsim un „praeses provinciae Daciae Malvensis“, M. Aurelius Cassianus, mort la Salonic. Piatra e pusă și de un tribun al

fi la „Alsokoraly“ numai doar pentru că s'a găsit acolo Cohorta I Flavia, care se cheamă Malvensis și că sânt acolo inscripții (o. c., p. 541). Se uită un Caput Malvae („Capul Malului“) la Procopiu, în Dardania, Dacia „Malvensă“ (*colonia malvensis in Dacia*) (an. 230), Henzen, o. c., no. 5520 („procuratorul provinciei *Dac. Malv.*“; *C. I. L.*, III, p. 160). Dacia-de-jos s'ar fi format imediat, supt Traian, după Domašzewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, II, p. 177, care leagă, cu obișnuita-i siguranță exagerată, știri epigrafice, din „vechea țară colonială la Olt și în valea Mehădiei“ (!). De la Murăș în jos regiunea ar fi fost legată de Moesia-de-sus. S'ar fi prelungit linia malului drept până la Troesmis, *ibid.*, p. 178. S'ar fi înviat deci viața de-a lungul Pontului (*ibid.*). Se adăugia în Pannonia Carnuntum și Brigetio, se făcea din Aquincum provincia Pannonia-de-jos. Se amintește cetatea Ulpiana la Axius și Ulpiana Remesiana (*ibid.*). În Tracia se ridică noi cetăți, capitala fiind Perintul și centrul religios traç, Beroe a Odrisilor (p. 179). Și Africa se romanisează (*ibid.*). — Pentru un nou miliariu în Dacia“, de la Lucius Verus, C. Daicoviciu, în *An. Institutului de studii clasice*, II, p. 48 și urm.

¹ Cf. Jung, *Pässe*, p. 13, nota 5; pp. 112 și urm., 114, 122; Pârvan, *Mem. Ac. Rom.*, XXXVI, pp. 45-6. Goos vedea în Malva Porolissul (*Arch. f. sieb. Landeskunde*, XI, p. 105).

² După Otto Hirschfeld, care admite data lui Mommsen pentru împărțire, Porolissum ar fi mai vechiu și, suferind de pe urma războiului, ar fi trebuit mutarea la Napoca (*Sitzungsberichte* din Viena, 1874, p. 370). *Ea devine atunci și de aceia colonie*; v. Mommsen, în *C. I. L.*, III, p. 169. „Diis deabus Daciarum et Terrae“; *ibid.*, 996; Dessau, o. c., III, p. 116, no. 3921; cf. *ibid.*, no. 1860. Mai ales inscripția citată mai sus, „Caelesti Augustae et Aesculapio Augusto et genio Carthaginis et genio Daciarum“; *C. I. L.*, III, 993 și în Dessau, o. c., II¹, p. 117, no. 3923. Și *negociatores provinciae apulensis*, *C. I. L.*, III, 1500.

Pentru situația socială a barbarilor colonizați încă de la Marcu-Aureliu. V. Zumpt, în *Rhein. Mus.*, III, p. 131 și urm. Supt Alexandru Sever, după *Vita*, c. LVI, ei se admit ca ostași: *militiae, non tamen magna*. Acolo și mai departe despre așezări de colonii barbare.

³ Și după Horovitz, o. c., p. 59 și urm., acolo fusese capitala Daciei Inferioare.

cohortii I a Britonilor, „Malvensis“¹. Impărțirea se face la 168², după unii, la 158-9, după ultima părere. Ridicarea însăși a „municipiului aureliu“, îndată colonie, din Apulum a fost pusă în legătură cu lungul războiu marcomanic și cu împărțirea tripartită a provinciei³.

Intr'un anume sens e însă tot numai o *provincia Dacia*, cum se scrie pe monede, dar pe acelea din veacul al III-lea târziu, de la Filipi la Valerian, când s'a afirmat că partea de jos a putut fi cedată Goșilor federați⁴.

Dar primejdia de către Apus continuă încă și după liberarea Sarmizegetusei. Inscripția ridicată lui Marcus Claudius Fronto, „legatul lui August, propretor al celor trei Dacii“⁵ și al Moesiei-de-sus“, îl arată nu numai ca apărător al Sar-

¹ Mommsen, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XVII, pp. 117-8. O inscripție falsă cu „procurator Augusti trium Daciarum Apul. Aur. (sic) Ma.“, după Neigebauer în Henzen, *Bull. dell' Istituto Romano*, Roma 1848, p. 152 și urm., în Goos, *Arch. f. sieb. Landeskunde*, XI, p. 99. În schimb, la Daicoviciu, *Contribuțiuni*, Cluj, 1930 (din *An. Institutului de studii clasice*), inscripția: „Fortunae Daciarum“ (p. 4).

² După Mommsen, *C. I. L.*, III, p. 160. O inscripție din 144 la Borghesi (citată *ibid.*, pentru Dacia Apulensis e mai mult ca dubioasă). Cf. și Patsch, în *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, III, p. 124 și urm.

³ *Eph. epigr.*, II.

⁴ Mommsen, în *C. I. L.*, III, pp. 182-3; Goos, *Apulum*; Bogdan, *Sarmizegetusa*, p. 34. V. și *Klio*, XII (1912), p. 234 și urm. „Prov. Dacia Apulensis“; Dessau, *o. c.*, I, p. 313, no. 1412. Un „procurator Daciae Apulensis“, *ibid.*, p. 315, no. 1421. „P. Cominius, procurator Daciae Apulensis“; *Rev. Arch.*, XVI (1890), p. 447, no. 151; *C. I. L.*, V, 8659. Pentru Porolissensis, *C. I. L.*, III, 1464 (un „procurator al provinciei porolisense). Un procurator al Daciei Porolisense în Capadocia; *Eph. epigr.*, V, p. 30, no. 53. Un *procurator Daciae Porolisensis* și într'o inscripție din Armenia, *C. I. L.*, III, 6054. Cele „trei Dacii“, *ibid.*, 6575. „Dacis tribus“ et „genio leg. XIII“; *C. I. L.*, III, 995; Dessau, *o. c.*, I, p. 116, no. 3920.

⁵ Pentru discuția, oțioasă în afară de subtilități de drept constituțional roman, dacă au fost sau ba trei provincii deosebite, cf. Jung, *o. c.*, p. 112 și urm. (unde trimeterile la *C. I. L.*); Pârvan, în *An. Ac. Rom.*, XXXVI, pp. 445-6. Otto Hirschfeld, *l. c.*, era de părere că, de și trei provincii ar fi fost, de la început, un singur șef.

mizegetusei¹, dar ca păzitor al ordinii romane până sus în drumul spre Italia: „*Colonia... ancipiti periculo virtutibus restituta*“.

Germanii de de-asupra Dunării fuseseră deci potoliți sta-tornic de Marcu-Aureliu², care a rupt confederația amenin-țătoare. Dar în Sarmatia trebuiră să se dea după moartea lui lupte nouă³.

O circulație largă pe ambele maluri dunărene se observă după această grea operație de pacificare. E un timp când Tomi are raporturi cu Troesmis și Ratiaria, ba chiar cu Aquileia (156)⁴. Locuitorii Traianeului balcanic, ἡ Τραιανέων πόλις, care se intitulează „prea-strălucită“, închină o coloană lui Marcu-Aureliu⁵. Serdica, intitulată „prea strălucită cetate a Serzilor“, îi dedică o piatră⁶.

¹ „Patrono, fortissimo duci, amplissimo praesidi“, spune inscripția; *C. I. L.*, III, n-le 1457, 1462; I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, p. 33, o pune la 170-1. Altă inscripție (*Eph. epigr.*, IV, no. 188) vorbește de un *anceps pariculum*, adică un atac din două părți.

² Pentru intenția lui Heliogabul de a ataca pe Marcomani, v. *Viața acestuia*, c. IX.

³ In Sarmatia res bene gestas per alios duces in filium suum Perennis referebat; *Viața lui Comod*, c. V. Perennis e favoritul lui Comod, care hotărăște și în Britania; *ibid.* Și fiul, căruia i se atribuie triumful sarmatic, e ucis odată cu dânsul; *ibid.* și c. VIII. Influența provinciilor se vede și în „dalmatica“ pe care o poartă Comod; *ibid.* (cf. „tunicae paennleaque, lacernae et chiridota Dalmatarum“; *Vita Pertinacis*, c. VIII). Fusesse nevoie și de o apărare a Dalmației „a confinibus hostibus“; *Vita Iuliani*, c. I. Mai vezi *C. I. L.*, III, 1457; VI, 1377; Dessau, *o. c.*, p. 40, no. 1098. Și la Tocilescu, *Arch.-epigr. Mitt.*, VIII, p. 20 și urm.

⁴ După *C. I. L.*, III, 7560, 7574, Weiss, *Dobrudscha*, p. 61.

⁵ Kalinka, *o. c.*, c. 47, 62.

⁶ Ἡ λαμπροτάτη Σέρδων; *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 155, no. 39; V. și *ibid.*, p. 157, no. 42. O dedicație și lui Tiberius Claudius Pompeianus, soțul Lucilei, fiica lui Marcu-Aureliu și văduva lui Lucius Verus (p. 405) („magistri canabenses“, edili, „veterani et cives romani consistentes ad canabas legions quintae macedonicae“; p. 413). Despre canabe, pp. 414-6. Și un *in pace* creștin (p. 421). Și un vetera-n, *domo Oesci* (p. 426). Și medicul Titus Rascanius Fortunatus, (din Faenza). Și un Antistius Zoticus (p. 427). Un Theumpus, p. 429.

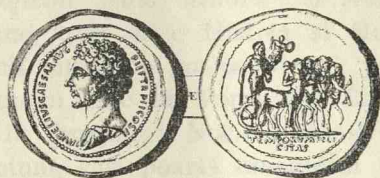

Fig. 33. — Monedă a lui Marcu-Aureliu.
După Mionnet, o. c., I, p. 224.

Fig. 34. — Moneda lui Gordian
Zeitschrift für Numismatik,
III, p. 144.

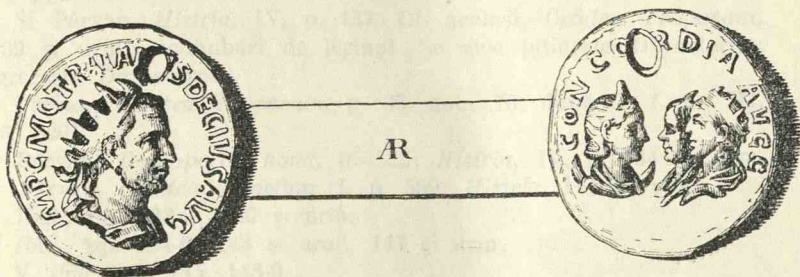

Fig. 35. — Monedă a lui Decius.
După Mionnet, o. c., II, p. 1.

Pe lângă faptul că *anume schimbări militare*¹ arată o încercare de a uni oficial Scitia Minoră² și Moesia. Legături și de familii romane apar între Histria și Durostor³, care din *canabe* a devenit municipiu cu decurioni, poate și Novae (Sisțov). Cutare Roman vine la Tomi din Ratiaria; un alt Roman din Oescus la Troesmis⁴. Noricul însuși trimete coloni la Histria, la Ulmetum, cari poartă obișnuitul nume de Calventius⁵.

Găsim în același timp pătrunderi de veterani în Troesmis, așa de grecească prin tradiție⁶. Beneficiari militari trec dintr'un loc într'altul⁶. Până și o *ala Arabocarum*, care se întâlnește, de altfel, și supt Traian, în legătură cu Spaniolii, se amestecă aici într'o nouă viață internațională⁷. Se vorbește o limbă ale cărei înmlădieri populare au fost relevate, nu odată, de Pârvan⁸: aspirația de la început cade, e devine i, casurile se amestecă, greșeli pătrund în conjugare⁹. *O viață romanică nu există încă, dar ea e în pregătire.*

Impăratul e stăpân la Dunăre. E însă vremea când se încearcă Impărați ai provinciilor, de provinciali, ca în Britania¹⁰.

¹ V. Domaszewski, *Der Völkerbund des markomanischen Krieges*, în *Serta Harteliana*, 1896, p. 3 și urm.

² Solii de la Tomi la Roma; Tocilescu, *Inscripțen*, p. 21; Pârvan, *l. c.*, pp. 46-8.

³ Și Pârvan, *Histria*, IV, p. 137. Cf. același, *Cetatea Tropaeum*, p. 39 și urm.: schimbări de legiuni. Se zice latinește Durosterum și grecește Durostoros.

⁴ Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 35, nota 76, după *C. I. L.*, III, 6156, 6201.

⁵ Pârvan, *Descoperiri nouă*, p. 525; *Histria*, IV, p. 134 și urm.

⁶ Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, p. 559; *Histria*, IV, p. 149.

⁷ *Ibid.*, pp. 138-9; 140 și urm.

⁸ *Ibid.*, pp. 134-5, 143 și urm., 147 și urm.

⁹ *V. ibid.*, pp. 145, 148-9.

¹⁰ V. și ultima inscripție din Tropaeum Traiani; Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 50.

3. A treia Dacie.

Supt Comod, „Hercule al Romanilor“¹, celebrat și în grecește², viața romană se reducea însă acum în Roma la acele lupte de „vineți“ și „verzi“ de care vorbește Viața lui însuși, care nu luptă personal la hotare ca Marcu-Aureliu, neparticipând la ele. În schimb provinciile care, în Britania, în Dacia, cum am văzut, încearcă ridicări de Impărați, ele, care duc greul luptei cu barbarii, se așează după vechile rosturi, foarte vioaie, întocmai cum din moștenirea lui Alexandru-cel-Mare vechile regate asiatice s'au refăcut în forme „naționale“.

În nevoia de Impărați luptători, ultimul pe care-l impune Roma e Pertinax, vechiul luptător viteaz și fericit în aceste regiuni³, de altfel îndată ucis, ca unul care nu reprezintă decât meritele sale de bătrân ostaș. Și ei poartă însă grija, firească, a acestor provincii pline de viață, în care se vede cum se continuă, dacă nu în Dacia, mai scursă de sânge, în Balcani vechiul fel de a fi al barbarilor.

Atunci, pe la începutul secolului al III-lea, Imperiul retrăgându-și une ori aparențele, viața ce se formase pe încetul reapare, și ea e deosebit de puternică.

Pertinax însuși, la 202, fundează în Balcani un „emporiu“, Pizos (din — *byza*), cu nume tracic, după exemplul lui Marcu-Aureliu, „mutându-se“ oficial acolo un număr de Traci nero-manisași, cu cele mai caracteristice nume (și Roimetalkes, Spartokos, Bessodentos, Seuthes, Diaskuporis, și mai ales multe nume din rădăcina muka). Ei vin din satele Skelabria, localitate cu finala tracică, din Stratoperoi, din Krasalopara, Bazoparoi, Busiparoi, *pare*, sate⁴, din Skeptoi⁵, din Kurpisos.

¹ De fapt Lucius Aelius Aurelius Commodus Augustus Hercules Romanus Exsuperatorius Amazonius invictus felix pius; Otto Th. Schulz, *Das Kaiserhaus der Antonine*, p. 197. Cf. același, *Vom Prinzipat zum Dominat, Das Wesen des römischen Kaiserthums des dritten Jahrhunderts*, Paderborn 1919.

² Eckhel, *o. c.*, p. 131 și urm.

³ *Vita*, c. II.

⁴ Kalinka, *o. c.*, pp. 29-38. Puține nume romane, ca Sabinus, Flavius Mucianus Quintus, Sicinnius Clarus, Caius Valerius Rufus, ori unele grecești (Diomedea al lui Diomedea) și mixte (Kelsos Dalapores).

⁵ Să nu fie în raport cu Σκεπτακός a lui Procopiu?

Era, spune inscripția, o măsură de caracter general, care prevedea refacerea vechilor emporii și crearea altora noi¹, dându-li-se „nu demoși de emporii, ci senatori toparchi“². Se cruță de întărituri, de angarii sau „cai de jold“ ai noștri, se acordă scutiri lumii venite din sate (κόμαι) unde sânt și komarchi și comiți, cari mulțămesc ofițerilor imperiali pentru că se poartă bine cu ele³. Alături înflorește, în vechile forme grecești, Filipopolul⁴.

Dar în același timp din secolul al III-lea, inscripțiile arată de-a lungul malului drept, la Ratiaria și Viminacium, care bate monedă la 240⁵, la Singidunum și la Naissus, inscripții latine pentru zei locali traci și cu nume de închinători, tot trace⁶. Din canabensii de la Troesmis, care-și pierde legiunea, a ieșit o întreagă viață⁷. La sfârșitul secolului se găsește aici un municipiu bine locuit, cu decurioni și preotul provinciei. Un archeolog frances găsește „absolut aceeași situație ca în Lambèse din Africa, pentru soldații legiunii III Augusta“⁸.

Și, în Dobrogea, cetățile grecești se arată pline de vitalitate în quasi-autonomia lor⁹. Tomi bate monede de la Caracalla până la Filip; Kallatis, supt Sever și fiul său¹⁰. Filipopolul, Pantaleia, vechile centre trace, înfloresc¹¹.

Dintre barbarii liberi, Carpii, ciocniți numai de Antonin, ascunși apoi, cum am văzut, supt numele, arhaice, de Cos-

¹ Προσέταξαν τὰ ὄντα ἐνπόρια ἐπιφανέστερα ὑπά[ρ]χ[αι] [κα]τ[ὶ] μὴ πρότερον ὄντα [γ]ενέσθαι; *ibid.*, c. 38.

² Ὅχι ἐμπορ[ια]χοὺς δημότας, ἀλλὰ τοπάρχους ἐ[ο]υλευτά[ς]. *ibid.* Cf. un emporiu al Piretensilor, *ibid.*, c. 179, no. 201.

³ *Ibid.*, c. 37-8.

⁴ *Ibid.*, c. 55, 98.

⁵ *Ibid.*, c. 50, 52-4, 56-7, 59-60, 64-6, 71.

⁶ Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIX, p. 220.

⁷ Pârvan, *Dacia*, p. 161 și urm. Seure o observă; *Rev. Arch.*, VII (1918), p. 77.

⁸ V. Renier, *Inscriptions de Troesmis*, p. 13 și urm.

⁹ Același, și Desjardins, în *Rev. Arch.*, XVII (1868), p. 258, nota 7. Cetatea va arde numai supt Valens; *ibid.*, p. 259. — Pentru chestia plecării legiunii V Macedonice în Dacia, v. Filow, *o. c.*, p. 17, nota 3.

¹⁰ Monede de la Istria; Pick, *Münzen von Dacien und Mösien*, p. 147; Suflu, în *Rev. Arch.*, XLII (1881) (Sever, Geta, Alexandru).

¹¹ M. Suflu, în *Rev. Arch.*, XLII (1881), pp. 298 și urm., 300-1.

loboci și chiar de Bessi, se gătesc de un nou și mare rol. Romanii li împrumută numele¹, cum au făcut odată cu al Dacilor, cum fac cu al Geților, cari, supt influența arhaisantă a scriitorilor greci, încep din nou a fi pomeniți.

Dar Dacii din provincie sânt acum de sigur în mare parte romanisați, Munteni de felul Mocanilor sau Huțulilor de azi.

Încă de când Impăratul stoic era continuu reținut de lupte cu elementul germanic de la Dunărea mijlocie, în acest Răsărit, lăsat la o parte, se desemnează tot mai mult nevoia unei apărări locale, *facând apel la forțele indigene, care se deprind a primi o astfel de sarcină și a trage din ea toate consecințele*, apărare care se va impune, cum vom vedea, în cursul întregului secol.

Ba se observă chiar în părțile acestea și o *tendință de desfacere autonomă*. Africanul Septimiu Sever, al cărui tată se chema Gtea², cu *învierea faimei getice*, fusese guvernator al Panoniei³, unde i s'a păstrat cea mai credincioasă memorie⁴, ca la Siscia, — care în acest timp se așează în linie cu Constantinopol, Nicomedia, Cartaginea și Roma⁵ — apoi în părțile de spre Adriatică, unde, la Rudnic, ridică templul *Terrei Mater*⁶. El se ridică împotriva lui Comod cu *adesiunea tuturor cetăților europene din Sud-Est*, afară de Bizanț⁷. Și în luptele ce urmară contra Bizanțului cele de pe malul apusean al Pontului trebuiră să aibă un rol.

Poate din aceleași motive, cam pe vremea lui, Castinus fu înlocuit în Dacia prin Marciu Agrippa⁸. Aici, o colonie nouă, datorită noului stăpân, proclamat și de legiunile din aceste

¹ Un M. Antonius Carpus; *Hermes*, IV, p. 216. O Carpia, *Arch-epigr. Mitt.*, VIII, p. 153, no. 206.

² *Viața*, c. I. Și un frate concurent la Imperiu (*ibid.*, VIII, IX, XIV).

³ *Ibid.*, c. IV.

⁴ *C. I. L.*, III, 3519, 3664, 4020, 4560 (Vindobona: lui Serapis, pentru el), 4622.

⁵ *Ibid.*, 3969.

⁶ *Ibid.*, 6313.

⁷ Dio Cassius, LXXIII, 15. Descrierea Bizanțului, *ibid.*, LXXIV, 10-1. Ei aveau 500 de lunturi; *ibid.*, 11. — Pomenirea Viminaciului, *Vita*, c. x. Inscricția din *C. I. L.*, III, dipl. LI, cu *castra nova severiana*, e de sigur falsă.

⁸ Dio Cassius, LXXVIII, 13.

părți¹, c Potaissa, până atunci legată, ca *vicus*, de Napoca². El reface și Apulum, care devine *municipium Severi*³. Drobeta ajunge supt el, din municipiu, colonie⁴, ca și Dierna, ceva mai departe la Vest, ceea ce presupune, în legătură și cu avântul Panoniei, pe care se sprijină Sever, biruitorul Noricului, o mare înflorire a acestei regiuni dunărene. La Vețel, unde se reface băile⁵, asiaticilor din Comagenea, vechi păzitori din vremea lui Adrian, li se adaugă cohorta Vindelicilor, a Alpinilor, vechi ostași de-ai lui, aripa Hispanilor Campagioni, aceia a Bosporitanilor⁶, în același timp când se întâlnește o *vexillatio Dacorum parthica* în noile lupte asiatice după tiparul acelora ale Marelui Alexandru⁷.

¹ *Digesta*, L, 15, I, 18-9. Cf. De Ceuleneer, *Essai sur la vie et le règne de Septime Sévère*, 1880; I. Bogdan, *Sarmizegetusa*, pp. 34-5.

² *Digesta*, l. c.; Mommsen, *C. I. L.*, III, p. 169.

³ *Ibid.*, 1083. Cf. J. J. Schmitt, *De imperatore L. Septimio Severo*, Münster 1867; Höfner, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers L. Septimius Severus*, Gießen 1875; Viena 1884; C. Fuchs, *Geschichte des Kaisers L. Septimius Severus*, 1884; M. Platnauer, *The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus*, Oxford 1918; Johannes Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg 1921 (inscripții, monede: și „adversus rebelles h[ostes] p[ublicos], item Asiae, item Noricae“; p. 175. O „expeditio felicissima Quadorum et Marcomannorum“, după *Année épigraphique*, 1914, no. 248, acolo, pp. 174-5. Lupta „apud Byzantium“, după *C. I. L.*, VI, 14507. Duce o *cohors I Thracum* în Britania).

⁴ *Ibid.*, III, 14468; Pârvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *An. Ac. Rom.*, XXXVI, p. 40 și urm.

⁵ *C. I. L.*, III, 1374. Cf. și *ibid.*, 1375, 1377.

⁶ Mommsen, în *C. I. L.*, III, p. 220 și urm. Zidul lui la Tomi, Severeanu în *Revista Muzeului București*, I¹, p. 178.

⁷ Cf. *C. I. L.*, III, 1193 și nota lui Mommsen. — Pietrei-i ridică Sarmizegetusa, *ibid.*, 1452-3; Apulum, *ibid.*, 1174; Potaissa, *ibid.*, 905; Ampelum, *ibid.*, 1308; Ad Mediam, *ibid.*, 1564. Afară din Dacia, Ulpiana sau Remesiana, *ibid.*, 1685; Tomi, *ibid.*, 6153. Un veteran scrie o piatră *Ioi* în loc de *Iovi*; Kalinka, *o. c.*, c. 118, *ceia ce înseamnă acea formare a unui graiu romanic* pe care o semnalăm și mai sus. La Scupi, *Eph.-epigr.*, II, p. 330, no. 491. V. și Pârvan, în *Arch. Anzeiger* al Institutului Arheologic german, 1913, pp. 364, 367; *Rev. Arch.*, XXIII (1914), p. 477 n.le 117-8.

Restauratorul vieții imperiale în toate aceste părți dunărene e celebrat prin inscripții de la Sarmizegetusa la Drobeta, și ea o colonie Septima. Il aflăm lăudat și la Ratiaria, unde alături de dânsul găsim și „geniul colegiului faurilor“¹. La Rudnic, cu minele din Serbia, numele lui e pomenit pe un templu². O viață nouă pătrunde și în părțile Moldovei, unde-i întâlnim monedele, împreună cu altele care încep de la Neron: lângă Bacău, la Sascut, la mănăstirea Cașinului³.

La această graniță, unde amintirea loviturilor date de Marcu-Aureliu n'a dispărut, se vede inscripția, menționată mai sus, cu un Septimius Aistomodius, „rex Germanorum“, și frații, Septimii, după numele Impăratului, Filip și Heliodor⁴.

Sever pornise din Panonia, din Moesia. Oricare i-ar fi fost originea, e un om din aceste părți. Fiul său, Caracalla, „Antonin“, aleargă la Dunărea amenințată de Germani. Impăratul nou se înfățișează aici ca un nou Marcu-Aureliu, pe care vădit îl imită. Dar intenția lui merge mai departe. Vrea să se arăte vrednic de acest nume, și biograful său, Herodian⁵, înfățișând coborârea lui în „Tracia vecină cu Macedonienii“, adaugă: „era adevărat Alexandru“: εὐθὺς Ἀλέξανδρος ἦν⁶. De aceea face să se introducă pretutindeni cultul eroului macedonean prin „icoane și statui“, ridicându-le și la Roma, pe Capitoliu și în alte locuri. Incunjurat de ceia ce numia el „falanga macedonică“, cu șefi purtând nume din vechea legendă și încercând să învie și amintirea Macedoniei, el poartă costumul cuceritorului lumii. Și el va sacrifica pe pământul asiatic la mormântul lui Achille și va merge până la crearea unui Patroclu, îngropat apoi la Ilion chiar, după rețeta din Iliadă⁷. Și nu-

¹ Tocilescu, *Raport*, p. 16.

² *C. I. L.*, III, 6313.

³ Mih. I. Macrea, în *An. Institutului de Studii clasice*, I, pp. 131-2.

⁴ Domaszewski, în *Arch.-ep. Mitt.*, X, p. 17. Cu totul altceva decât Germanii goi ai lui Seneca, *De ira*, XI, 2.

⁵ V. în *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte*, I, Lipsca 1868: Johannes Zürcher, *Commodus, Ein Beitrag zur Geschichte der Historien Herodians*. Cf. și C. Schneider, *Beiträge zur Geschichte Caracallas*, teșă din Marburg, 1890.

⁶ Se Alexandro Magno Macedoniae aequandum putabat; *Vita Caracallae*, c. II.

⁷ Herodian, IV, 8 și urm.

mele lui Aurelius Alexander, care va răsări peste puțin în Siria, arată același cult al eroului¹, ca și Iotapianus (de la Hystaspes?), care, pornind din aceeași Sirie, se laudă că e din „neamul lui Alexandru“². Pare că vedem pe Mihnea Radu sau chiar pe Vodă-Bibescu imitând pe Mihai Viteazul, și acesta emul al lui Alexandru.

Celalt fiu al lui Sever nu se cheamă în zădar Geta³; e deci căutarea unor memorii din aceleași locuri, unde pe atunci se croiesc drumuri noi, prin Scitia Minoră⁴. Doar Caracalla, supt care Filipopolul bate o monedă cu „Alexandria“⁵, face ca și Traian un războiu cu Parții: el liberează în cale pe supușii romani ai lui Artaban⁶ și anunță Senatului, din Mesopotamia⁷, că „a supus toată lumea“. Făcând pe toți locuitorii Imperiului cetățeni, Impăratul tânăr, care favorisa pe călării germani⁸, creiază și o nouă ordine interioară corespunzătoare practicei de „ecumenicitate“. La Carrae, cu amintirea vechii înfrângerii romane, el apare ca Alexandru în Babilon.

O călătorie a lui Caracalla prin Dacia se sprijină pe viața lui de Spartian⁹, ca și pe mărturia unei inscripții¹⁰. Dar i se închină o inscripție de un *sacerdos* de la Apulum, acuma o colonie, și de un *augustal* din Metropolă, cu „conductores ferrariarum“¹¹.

¹ Sextus Aurelius Victor, *Epit.*, XXIV.

² Alexandri tumens stirpe; *ibid.*, *De Caesaribus*, XXIX.

³ Paterno ab avo; *ibid.*, XX.

⁴ *C. I. L.*, III, 7602-4, 7606-7, 12515, 14461 și, în genere, tot capitolul; Weiss, *Dobrudscha*, p. 65.

⁵ Schiller, *o. c.*, I², p. 746, nota 7.

⁶ Herodian, IV, 11.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*, 13.

⁹ *Vita*, V: „Ad Orientem profectionem parans, omisso itinere, in Dacia resedit“. Dar luptă în „Reția“; *ibid.* Trece și prin Tracia; *ibid.*

¹⁰ *Eph. ep.*, IV, no. 189.

¹¹ Anuarul soc. arch. ungare pentru comitatul Huniedoarei, 1904, p. 230. Discuția la Jung, *Apulum*, c. 141, nota 4. Se zice și *cannabarii*, *ibid.*, c. 146, nota 15. După Neigebaur, p. 28, no. 43, Henzen, în *Bull. dell' Istituto di corr. arch. di Roma*, 1848, p. 155; *Rev. Arch.*,

Pornit așa, Antonin — Caracalla e o poreclă — ar fi putut învia, cu toate gesturile sportive care amintiau pe Neron, Domițian și Comod, în adevăr vremurile de ostășie biruitoare ale vechii Rome, îi era dat însă adolescentului să piară printr'o conspirație.

Nu e fără însemnătate și numele surorii Impărătesei lui Sever, care, de și din Emesa asiatică, se chiamă Moesa¹. „Provinciile dunărene“, scrie Mommsen, „declară pe Geta, înainte de catastrofa lui, suprem Impărat“².

Supt domnia Maurului Macrin Dacia se vede perfect asigurată în ce privește pe dușmanii din afară. Noul Impărat e cel care a schimbat pe guvernatorul ei, puind, cum s'a spus, în loc pe Marcius Agrippa în locul lui Castinus; aceiași schimbare se face și în Panonia vecină, pentru motive politice³. „Dacii“ cari, prădând, supt el, își reiau ostatecii dați lui Caracalla, nu sânt decât, firește, tot acei nesupuși, Carpii, cu cari tot mai mult Roma va avea de lucru⁴.

Moesa ridică pe tron acum, pe nepotul ei, Basian, un nou „Antonin“, spurcat însă de riturile perverse ale Asiei și aparținând mai mult vechilor datini ale acesteia decât lui Alexandru, euceritorul ei, rămânând a fi chemat Elagabal, după zeul solar căruia i se închina mai mult, decât cu numele oficial, dinastic.

În aceste părți ale Istrului se ridică, supt acest Elagabal, un nou Alexandru al Macedoniei, având, ca Bacchus, lângă el patru sute de tovarăși cu tirs și în piei de țap“. El cerea

X (1864), pp. 315-6: „Quintus Axius, Quinti filius, palatina [tribu], [Aelianus] eques romanus, Laurentius Lainatium, curator ad populu[m] coloniae] traianae et aureliae aecleanensis, procurator ad alimenta per Apuliam, Calabriam, Lucaniam et Bruttios, procurator rationum privatarum provinciae Mauretaniae Caesariensis, item per Belcicam et duas Germanias, procurator provinciae Daciae Apulensis, bis vice praesidis... ordo coloniae Sarmizegethuse metropolis“.

¹ Herodian scrie însă Μαῖσα (V, 3). Fetele ei însă, au nume asiatice: Soaimis și Mamaia.

² Cf. *Observations sur les inscriptions de Troesmis*, în *Rev. Arch.*, XIII (1866), p. 187.

³ Dio Cassius, LXXVIII, 13.

⁴ *Ibid.*, LXXVIII, 27: οἱ τε Δάκοι, λυμγνήμενοι τινα τῆς Δακίας καὶ πολεμήσαντες ἐπὶ πλεῖστον ἀντέχον, τοὺς ἡμέρους, οὗς ὁ Καράκαλλος ἐν συμμαχίας λόγῳ παρ' αὐτοὺς εἰλήφει, κομισάμενοι.

și obținea provisiile de la lumea oficială. Făcu un drum triumfal până la Bizanț și Chalkedon, dispărând după sacrificii de noapte, cu îngroparea unui cal de lemn¹. A fost nevoie să se întărească zidurile Filipopolei².

Armata nu-și mai asculta șefii civili. Astfel, supt același Elagabal, Dio Cassius se plânge că, pentru că a voit să impună autoritatea sa de guvernator în Panonia, era să fie ucis, la întoarcere, de pretorienii³.

Elagabal, ucis de soldați, e înlocuit cu vărul său Alexandru, care-și adaugă titlul dinastic de Sever⁴. El va ataca în calitate de Alexandru pe un nou Artaxerxe răsărit în Asia, ca moștenitor al lui Dariu Codoman, și se va arunca și asupra barbarilor de la hotarul Galiei.

Supt Alexandru Sever — a treia oară, cu numele eroic, și amintirea lui Traian care, cu un veac înainte, reeditase pe eroul macedonean, — se închină o piatră mamei tânărului Împărat, Iulia Mamaea, la Ilova, în Ardeal⁵. O activitate militară la Dunăre se adeverește și prin continuarea de băi la Sexanta Prista, stație militară⁶. Sarmizegetusa ea însăși face să se ridice o piatră lui Quintus Axius, călăreț roman, în vremea când acești *equites* înlocuiesc pe senatori în guvernarea provinciilor⁷; el fusese în legătură cu multe rosturi

¹ Dio Cassius, LXXIX, 18.

² Cagnat, *o. c.*, I, p. 712.

³ Dio Cassius, LXXX, 4. Cf. Diviquet, *Héliogabale*, 1903; O. F. Butler, *Studies in the life of Heliogabalus*, New-York 1908. Un macedonean care-și zice „Alexandrus“ servește în Egipt ca stegar al legiunii II Traiane, alături de Panoni; *Eph. epigr.*, II, p. 286, no. 327; p. 288, no. 328.

⁴ V. Walther Thiele, *De Severo Alexandro imperatore, caput I, de fontibus* (tesă din Berlin), 1908; Aug. Jardé, *Études sur la vie et le règne de Sévère Alexandre*, Paris 1925 (după lucrarea lui Smits, care se ocupă și de valoarea istorică a lui Herodian). Cf. și K. Hönn, *Quellenuntersuchungen zu den Viten des Heliogabal und Severus Alexander*, Lipsca 1911.

⁵ *C. I. L.*, III, 798.

⁶ *Eph. Ep.*, II, 297, no. 355 (și pentru localitate, citată la istoricul bisericesc Socrate, la Itinerariul lui Antonin, în *Notitia Dignitatum*, la Ptolemeu, la Procopiu, *De aedificiis*).

⁷ Supt Galien, v. Arthur Rosenberg, în *Hermes*, LV (1920), pp. 319-21.

pe care le dă amestecat inscripția rău scrisă și rău cetită, pe lângă ocupații în Italia și Belgica și cele două Germanii, și procurator al „provinciei Dacia Apulense“¹.

Alexandru Sever e înlocuit, în ciuda ostașilor săi cu scuturi de argint și de aur, *argyroaspides* și *chrysoaspides*², de un aspru Trac din neamul acelora de cari-și râdea, nu cu mult înainte, Aulus Gellius, ca de cei mai sălbateci dintre oameni, dar cari, acum mai puțin ca oricând, când trecuseră și printr'o pregătire greacă, seculară, și prin una romană, mai nouă și mai scurtă, meritau această calificare.

Herodian³ presintă pe noul Cesar, nu ca un Trac curat, ci un originar din fundul Traciei“ (τῶν ἐνδοτάτω Θρακῶν), și „pe jumătate barbar“, fără a-i spune cum e obiceiul, greșit, Gotul.

De loc dintr'un sat⁴, ceia ce nu s'ar fi putut cu un barbar, care intra de-a dreptul în oaste —, cioban în tinereță⁵ —

¹ Indicație pierdută. V. în Büdinger, *Untersuchungen*, III, Karl Dänsliker, *Die drei letzten Bücher Herodians*, Lipsca 1870. Maximin se retrăsese în patrie (după moartea lui Caracalla, pentru a fi rechemat de Elagabal. Capitolin *acusă* pe Herodian de a-l fi înălțat pe Maximin contra lui Alexandru Sever. Dar nu e adevărat (p. 235). Herodian îi atribuie lui podul ce-l dase lui Alexandru Sever și-i descrie oastea ca a acestuia (p. 240-1). După Lampridiu, ar fi întrebuițat pregătirile lui Alexandru contra Germanilor (p. 241). Dar v. Priscianus, *Prooemium*, ed. Krehl, Lipsca 1819, I, p. 4: „Quid enim Herodiani artibus certius?“. — Pentru originea lui Maximin, și Syncellus (după Dexip și după *Epitome*, c. 25; Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXV; Eutropiu, IX, 1). După Syncellus e din *Moesia*. Contra gotismului părintesc Mommsen, *Röm. Gesch.*, V, p. 217. Pe acel timp era imposibil să fie, de altfel, cineva Got și Alan, căci *ambele aceste nații mici nu apăruseră pe această scenă a istoriei*. „Viața“ îi dă această nație creând din μισοβάρβαρος al izvorului pe tatăl Micca și pe mama Aboba.

² *Vita Al. Severi*.

³ VI, 8.

⁴ Și la Iordanes, *Getica*, p. 79: „De pascuis in militiam venit“. V. și *ibid.*, p. 78. Dar el declară că a luat totul dintr'o povestire a senatorului Simach; *ibid.*, p. 80. Că Maximin vorbia limba getă nu e de mirare (*ibid.*, p. 79).

⁵ *Vita*, c. II, încearcă a-l presinta ca „lotru“ contra „lotrilor“: „certe qui latronibus insidiaretur et (cetește: ut) suos ab incursionibus vindicaret“. Tot așa de îndreptat: „hic adulēscens et semibarbarus et vix adhuc latinae linguae, prope thraecica“ (*ibid.*), în „thraecica“ — deci nu *gotă* — Septimiu Sever îi zice „Threicisce“; *ibid.*, III. E o întregă poveste ridiculă a lui Capitolinus, cu trântă, întreceri

nu cioban care paște oile satului, ci păstor transhumant, ceia ce arată legătura cu vechile rase acum romanisate, cum, în ce-l privește pe dânsul, arată și numele —, ba chiar și hoț, „haiduc“ (*latro*), dintre acei *latrones* de sigur, din cari, cum am văzut, Marcu-Aureliu știa să facă soldați¹, pentru ca apoi uriașul să între în călărimea imperială și să ajungă tribun, el represintă un tip de „Roman“ balcanic. Cumplit la înfățișare, mai impunător și decât barbarii din oaste², el a făcut parte, nu din ceata de aventură războinică a noului Alexandru, ci din Tracii recrutați la cavaleria auxiliară³. Soldaților li s'a arătat un bun și sigur camarad: ei „râvnesc și imită vitejia lui“ și primesc de la el, după obiceiul introdus de acest șir de băieți purtând coroana Cesarilor, daruri. În jurul lui sânt mai mult tineri din Panonia ca, odată în jurul Africanului Septimiu Sever. Purpura, care-i fusese prezisă, o aruncă întâiu pentru a o primi apoi numai supt amenințarea săbiilor. E un „viteaz cuminte“, *ἀνὴρ γενναῖος καὶ σώφρων*³, fostul cioban!

Imperiul rămâne prin el în Balcani, după ce Septimiu Sever îl îndreptase din Panonia, spre Apus, fără a uita însă originile marii sale cariere.

Noul domn al lumii, înebunit de putere, fu însă aspru și crunt. Voia să fie „ca din acropole“⁴ fără rival și fără Curte. Ca ostaș însă, contra Germanilor la Rin⁵, e vrednic de Traian: arcașii lui asiatici, între cari și Armeni și Parți ispititi, fac minuni. Incercările de răscoală ale unui Magnus, unui Quar-

la călării, bulimie, abus cu femei, vase pline de sudoare, asemănat cu Hercule, Achille, Ajax, Milon din Crotona. E prezentat (*ibid.*, c. IV) cândva ca întors în satul de naștere, la moșie, și făcând comerț cu Goții, cari-l iubesc ca pe unul dintre ai lor („amatus est autem unice a Getis quasi eorum civis“. — De sigur nu e vorba de Geți, ci de Goți, dar pe acel timp nu era niciunul „în fundul Traciei“. Apar și amicii lui Alani, cari vin „ad ripam“ (deci o mutare din loc, ca pe vremea lui Constantin, când scrie autorul).

¹ Herodian, VII, 1.

² Martin Bang, *Hermes*, XLI (1906), p. 300.

³ Herodian, VI, 9.

⁴ *Ibid.*, VII, 1; Syncellus, I, p. 681: Μαξίμινος ὁ Μυσός.

⁵ Ctitorii în Germania ale lui, Schiller, o. c., I², p. 786, notele: „Es giebt kaum eine Provinz die nicht diese Thätigkeit zeigt; am energischsten bewies sich dieselbe aber in den eigentlichen Kriegsschauplätzen am Rheine und an der Donau“.

tinus, prieten al lui Alexandru Sever¹, ridicat de Asiaticii din Osroena, sânt nimicite. El mută din Panonia legiunile I și II adiutrix².

Oastea tărcată pe care o domină uriașul înaintează în Germania până departe, arzând casele din sate ca acelea cu care el era deprins în țară la dânsul. Fostul păstor dăruiește tovarășilor săi turmele Germanilor. Nu-l sperie pădurile și bălțile retragerii acestor barbari pe cari supt forma gotică îi putea cunoaște din Balcani, de și, încă odată, el însuși n'are nimic comun cu Goții. Când ai lui se sperie de adâncul apelor necunoscute, el le trece călare, până la burtă în mlaștină. Icoana acestei scene o trimete el senatorilor ca să arăte ce stăpân are acum Roma, după adolescentul condus de mamă-sa; ea împodobeste sala de ședinți a unei aristocrații puțin speriate. Pretutindeni el îndeamnă și conduce; contemporanul Herodian îl presintă *αὐτοῦργός, αὐτόχειρ, ἀριστέων*, — încă un Alexandru, având chiar în parte rasa acestuia³.

Venit cu iarna la Sirmiu, el hrănește pentru primăvară un plan mare: „supunerea popoarelor barbare ale Germanilor până la Ocean“⁴.

Guvernarea lui era, cum se putea aștepta, a unui răsturnător de ranguri⁵. Pe de altă parte, îi trebuiau bani pentru

¹ E ucis de Macedonius; Herodian, *l. c.*

² *C. I. L.*, III, 3336, 4857, 5218.

³ Capitolinus (c. XIII), care întrebuițează pe Herodian, își râde, în presintarea-i caricaturală, și de această ispravă; c. XII.

⁴ Herodian, VII, 2.

⁵ Cf. Despre Maximini și lupta cu privilegiații și orașele, Rostovțev, în *Musée Belge*, XXVII (1923), p. 236: „L'histoire de l'empereur Maximin brillamment décrite par Hérodien, son contemporain et un homme qui voyait clairement les lignes foncières dans les chocs qui se déroulaient sous ses yeux“ (p. 237). Contra bogăției din orașe și ajutorului de Stat (*ibid.*). Armata aduce înlocuirea senatorilor cu cavaleri (p. 238), cari sânt dintre cei mai buni soldați. „Le gros de l'armée fut composé de paysans et surtout de paysans des provinces les moins romanisées ou hellénisées“. Ea face să devie toți cetățeni (p. 236). Septimiu Sever recomandase lozinca: Imbogățiți pe soldați, parafrasată de Caracalla (p. 238). *Armata e de țerani conscriși* (p. 239). „La ville et l'État, qui était une fédération de villes, regardaient ces paysans comme la base de leur corps politique.

marile lui gânduri, și pentru aceasta nu cruța la Roma, pe care nici n'a cercetat-o, averile publice, până la cele sfinte.

Libia se răscoală deci și ridică pe octogenarul Gordian și pe fiul lui omonim, bun de luptă. Provincia întregă e cu noul „African“, care amintește prin originea sa pe bătrânul Septimiu Sever. Cartagenea, care acum e rivală a Romei, îl primește. E ucis de câțiva tineri trimeși pentru această faptă îndrăzneată. Vitalianus, căruia Maximin îi încredințase Roma, și orașul, părăsit de stăpân, se trezește în zvonul unui nou Impărat, pe care, de și nu-l cunoaște, îl aclamă; Senatul îl recunoaște.

Maximin e însă domn al oștirii sale, căreia-i vorbește după textul alcătuit de prieteni. O pornește spre Roma, cu trupele credincioase din Panonia și cu Germanii cari i se alipiseră, în același timp când trupele africane se ridică împotriva lui Gordian și a fiului, cari pier. Lipsit de Impărații pe cari-i voise, Senatul creiază doi alți Impărați: un ostaș, Maxim, și un cetățean, Balbin, pe cari mulțimea-i primește cu pietre. Un copil, al treilea, e înălțat de oameni pe cari Septimiu Sever îi deprinsese cu ideia dinastică. Cum sânt și ostașii lui Maximin, Roma se frânge sălbatec în războiul civil.

Dar Aquileia resistă „Tracului“, și oastea rămâne lipsită de toate într'un Ținut care ascultă de ordinele Senatului. Lupta începe să împovăreze pe soldații deprinși cu iutea biruință contra barbarilor. Ieșind din cort, Maximin și fiul său sânt uciși de o ceată de revoltați, trupurile fiind aruncate „cânilor și păstorilor“¹, iar capul teribilului Impărat și al odraslei lui trimese la Roma, cu înfățișare în toate cetățile din cale. Un sfârșit prin trădare, ca al lui Mihai Viteazul.

On les exploitait économiquement et on ne leur donnait rien en échange. C'étaient des contribuables, voilà tout. C'est des villes que nous parlent les écrivains grecs et romains, les milliers d'inscriptions, les ruines. Il n'y a que les papyrus qui nous font comprendre le rôle important que la campagne a joué dans la vie sociale et économique de l'antiquité classique“ (p. 240). La Dunăre, în Siria, Arabia, parte din Asia Mică, „les paysans, qui formaient des communes rurales attribuées à une cité, ou complètement indépendantes“ (p. 240). Petiții de țerani directe la Impărat (pp. 241-2). Prin soldați țerani, o nouă clasă răsare, „dix fois pire que la bourgeoisie citadine de l'époque précédente“ (p. 249).

¹ Herodian, VIII, 5.

Nime nu-i răsbună, nici dintre Panoni și „barbarii traci“¹, tot ca după omorul de la Turda.

Roma anarhică ucisese astfel pe omul Balcanilor, pe „Romanul“ țeran, — în vremea pe care un mare istoric rus, d. Rostovțev, o zugrăvește ca *a ridicării, și în oaste, a țeranilor* —, care încercase a fi înviatorul marilor lupte contra barbarilor².

Iulius Verus Maximinus, Traianul barbar, luase ca și modelul său, și titlul de „dacicus“³.

Impărații aceștia din secolul al III-lea nu pot fi lăudați în de ajuns. Cu oameni ca Adrian, ca Antonin și Marcu Aureliu, Imperiul devenia apanagiul unei minorități elenisate. Grecii încep a se simți ca stăpâni. Ei dau o poezie care une ori recurge la arhaice forme dialectale ca acelea eolice din scrisul Romanei Balbilla, de la Curtea lui Adrian⁴. Ei scriu istoria, de la Dio Cassius la Arrian și Herodian. Ei domină printr'o retorică fără nicio urmă de simț al actualității romane, de la Dio Chrysostomos la acel așa de anacronic Aristide, care nu știe decât de zeii din Olimp, de Miltiade și de Sciți, chiar când laudă puterea Romei, când se închină la Impărat, când glorifică Rodul și Cizicul. Ei presintă în gândire nobila linie a lui Epictet și scepticismul corosiv al lui Lucian. Ei dau lecțiile de morală politică cuprinse și în bibliografiile lui Plutarh, romane ca și grecești, dar în grecește. Ei presintă valoarea de artă a Greciei, ignorând tot ce se ține de Romani, ca Pausanias. S'a ajuns așa de departe în elenisarea unei forme cu valoarea universală, încât retorul Aristide putea scrie, vorbind Atenienilor: „Prin voi toată lumea civilisată a ajuns de un singur graiu (ὁμόγλωττος) Se poate vedea că până și

¹ *Ibid.*, 6.

² Războiul contra lui și în *Rev. Arch.*, XXX (1929), p. 405.

³ *Eph. epigr.*, II, p. 177, no. 568. — Pentru calificarea lui ca Sarmatic și Dacic, în Panonia, *C. I. L.*, III, 4630. El face căi în Panonia; *Ephem. epigr.*, II, p. 431, no. 1911. Cf. *ibid.*, p. 398. Drum pe Dunăre; *C. I. L.*, III, 14462; cf. și no. 7605; Weiss, *Dobrudscha*, p. 64.

⁴ Hesselning, *Morceaux choisis du Pré Spirituel de Jean Moschos*, Paris 1931, p. 35.

cărufașii, ciobanii și pescarii tuturor neamurilor, în orașe ca și la țară, întrebunțează limba voastră“¹.

Ieșiți dintr'o armată de recrutare cu elemente țărănești, și ei înșiși simpli militari și militari simpli, Septimiu Sever și urmașii lui învie de fapt Roma, îi restituie Imperiul. Și o întreagă populație sătească îi sprijină contra mandarinatului poetic, retoric și filosofic care pornise pe alt drum decât al originilor romane. D. Rostovțev a văzut-o cel d'întăiu.

Senatul încercă o stăpânire ca a lui Nerva. Tânărul Gordian, *pretinsă odraslă a lui Traian după străbunică, Ulpia Gordiana*, pe care pretorienii îl preferaseră după uciderea celor doi Impărați în vrâstă, în ciuda Germanilor cari-i sprijiniseră², ținu s'a represinte. Dar voința soldaților trebuia să se impuie din nou, și anume, fiindcă se făcea tot mai puternică primejdia „germană“³, pe care Maximin voise s'o înlătore, oamenii armatei vor fi din însăși această regiune balcanică, din nou amenințată, pe care chiar războiul gotic o ridică astfel în rândul întăiu.

Sarmizegetusa, *metropolis dicatissima numini maiestatique eius*, dedică, în numele „Consiliului celor trei Dacii“, trei pietre lui Gordian⁴, și Potaissa și-ar fi pomenit „basilica legilor“⁵. — dar inscripția pare în adevăr dubioasă. Prosperitatea acestor teorii era însă așa de mare la începutul secolului al III-lea, încât Istrienii își intitulau cetatea ca „prea-strălucită“⁶. Se face și un gimnasiu prin obișnuita dărnicie a particularilor⁷.

Și, totuși, peste vre-o douăzeci de ani numai, Carpicii de aici, tot mai mult influențați de romanism, dar cu obiceiuri strămoșești, erau să călăuzească pe Goți, aducând distrugerea de la 238⁸.

¹ Ed. Dindorf, p. 244 și urm.

² V. Herodian, VIII, 8. Viața lui Gordian, anonimă, scrisă supt Constantin, citează pe Grecii Arrian și Dexip (c. 2), ca și pe Iunius Cordus (astfel, c. 14). V. și *Gordianus iunior*, c. XVII.

³ V. E. Schonsdorf, *Die Germanen in den Balkanländern bis zum Antreten der Goten*, Lipsca 1899.

⁴ C. I. L., III, 1175, 1433, 1454.

⁵ *Basilica legum*; *ibid.*, 37, 38, 39. Dar v. și *ibid.*, 858.

⁶ Δαμπρωτάτη; Pârvan, *Histria*, IV, pp. 114, 116, 118.

⁷ Pârvan, *Histria*, IV, p. 158.

⁸ *Vita Maximini et Balbini*, XVI.

În Balcani, un vechiu centru onorează pe noul Împărat, pentru care o piatră se pune și în vecinătatea noii cetăți Serdica¹. Tot așa și Marcianopolis². Tomi închină, ca și unele orașe și castre din Moesia, dar în vechea ei grecească, o piatră Impărătesei lui Gordian, Safinia Tranquillina³. Tot așa o *cohors gemina Dacorum*, care arată *ce importanță aveau în apărarea locală Dacii*, considerați ca atari, poate Carpi de curând căștigați⁴.

Dacă Istria-și oprește monedele la Alexandru Sever, Tomi continuă până la Gordian⁵. Stăpânirea Mării și a Dunării de către Romani rămăsese, de altfel, cu totul neatinsă. O *classis flavia moesica gordiana* e pomenită la jumătatea secolului al III-lea⁶. Dincolo de fluviu, la Belgrad, legiunea a IV-a Gordiană își serbează patronul⁷. Viminaciul înflorește supt Gordian⁸.

Dar în Răsăritul ceva mai depărtat Imperiul ajunge a nu mai avea decât preocupății de ordine fiscală. Astfel, când legatul Moesiei inferioare, Tertullus, întărește, de și fără speranțe îndestulătoare, orașului Tyras privilegiul său de comerț, dar cu gândul la veniturile ce se luau de la dânsul, el nu mai admite a se face noi cetățeni fără voia lui⁹. Astfel de încercări de a învia trecutul se arată însă fără folos căci, încă pe vremea lui Alexandru Sever (222-35), acea mare catastrofă a năvălirii Carpilor pusese capăt tuturor acestor autonomii de la Tyras la Istros.

¹ *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 156, no. 40; *ibid.*, XV, p. 92, no. 4, în genere pentru relațiile lui cu Balcanii, *Hermes*, 1921, p. 147; *Rev. Arch.*, XIV, p. 466. V. și *C. I. L.*, III, 1433, 1454. Cu Dalmația, *ibid.*, 3021.

² Kalinka, *o. c.*, p. 58.

³ Pârvan, *Ulmetum*, II², p. 28.

⁴ Kalinka, *o. c.*, p. 61.

⁵ Pârvan, *Ulmetum*, p. 72.

⁶ Tocilescu, *Neue Inschriften*, pp. 22-3.

⁷ *Ephem. epigr.*, II, p. 329, no. 88.

⁸ V. Mionnet, *Monnaies*, II, p. 42, n-le 1-16; cf. Eckhel, *o. c.*, p. 218.

⁹ *C. I. L.*, III, pp. 147-8; Becker, în *Mem. Soc. Odesa*, II, partea a 2-a, p. 416 și urm.; III, p. 47 și urm.; Hasdeu, *Arch. istorică*, I, pp. 41-2. Cf. Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 20.

CARTEA a IV-a.

LICHIDAREA OFICIALĂ A DACIEI

CAPITOLUL I.

Problema dunăreană

Gordian se intitulează, nu numai pacificator al „sedițiilor romane“ și „învingător al Perșilor“, cari sânt de acum înainte neconținut în mișcare, ca și părțile vecine ale Asiei, *ceia ce nu va fi fără influență asupra părăsirii oficiale a Daciei și asupra anarhiei gotice prin Balcanii însiși*, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, ci și triumfător asupra Sarmașilor — de fapt, în Panonia luptă o *legio gordiana*¹, o *ala III gordiana*, care drege „calea veche“, *via vetusta*, cu pădurile² — și a Goșilor³.

Pentru a schimba o stare de lucruri care, sprijinită pe vechea rasă, romanisată în tot basinelul Dunării, dar păstrându-se gata de atac în muntele carpic, *carpat*, și pornită chiar la luptă, în această înviere a tracismului, se vorbește de o năvălire germană, de o acțiune pornită de la o stare de spirit unitară, având un anume scop și sprijinită pe un fel de solidaritate din nevoi economice, de același fel de înțelegere, chiar. În timpul din urmă s'a lăsat mult din această concepție, pornită la unii din mândrie și influențată la alții de un fel de groază romantică⁴.

¹ C. I. L., III, 3520.

² Eph. epigr., II, p. 430, no. 910. V. și C. I. L., III, 3936, 4644.

³ V. Vita, XXXIV. Dar el ar fi fost învins de Alani (!) în câmpiile de la Philippi după această Vita, târzie și rău informată (afară de ceea ce din Herodian) și scrisă în stil de roman ca ale presupusului Capitolinus. Cf. și Eph. epigr., II, p. 329, no. 488.

⁴ V. Ludwig Schmidt, *Die Ursachen der Völkerwanderung*, în *Neue Jahrbücher für klassisches Altertum*, XI (1903).

E vorba însă de Germani noi, pentru că acei mai vechi erau acum în acea stare clientelară din care-i vor trezi numai evenimentele de pe la jumătatea secolului al IV-lea, determinate de împingerea altor rase barbare¹.

S'a văzut ce caracter au Bastarnii presințați ca avangardă ai acestei ofensive încă înainte de era creștină. Harta acestor locuri de la Dunăre cuprinde, în adevăr, la Strabon, pe „Geți și Tyrigeți și Bastarnii“², dar el face o deosebire între Iazigii și Roxolanii cari întrebuințază carăle și cari sânt pentru el vechii „mulgători de iepe“, „mâncători de lapte“ și „abiii“ ai lui Homer, „fără avere“, de o parte, și Bastarnii, de alta³, Grecii ei înșii făcând, ca barbarii vecini, cu carul drumul între Phanagoria și Pantikapaion⁴.

Nicio mențiune de elemente germane venind tumultuos în Răsărit.

Fibula germanică, de care, ca element de recunoaștere și datare, s'a abusat, acum în urmă, așa de mult, nu apare în Orientul european până în primul secol înaintea erei creștine. Ea se răspândește foarte mult și pe basa nuanțelor ei s'a încercat a se face deosebiri așa de precise ca acelea dintre deosebitele ramuri gotice, o întreagă argumentare, aceia a d-lui Diculescu⁵, căutând, pe baza unei forme de fibule specific gepide, să atribuie, mai târziu, Gepizilor un rol fundamental, creator și menținător de Stat, în aceste regiuni. Bunul simț înălătură ușor astfel de exagerări, care se sprijină pe câteva descoperiri întâmplătoare într'un așa de vast teritoriu, care poate ascunde o imensitate de obiecte având un alt caracter.

Cronologia acestei coborâri de barbari s'a încercat; cineva fixează, pe baza unui pasagiu din Dio Cassius⁶, data de „câtre 170“⁷. Nimic nu vine s'o sprijine. Frontul quado-mar-

¹ Un Suev cu nume roman, *Secundinus Verus, natione Svaebus*, în *Eph. epigr.*, IV, p. 345, no. 395. N'am avut lucrarea d-lui Alföldi despre Goți și Dacia, în *Egyetemes philologiai közlöny*, LIII-IV (1929-30).

² II, v, 12.

³ VII, II, 4; III, 2.

⁴ *Ibid.*, VII, III, 18.

⁵ V. mai departe.

⁶ LXXI, 12. Orice siguranță cronologică e exclusă (e vorba de năvălirea lui Rhaos și Rhaptos; v. și aici mai sus).

Jullian, o. c., IV, p. 540, nota 6.

Fig. 36. — Faun găsit în Dacia.
Arch.-epigr. Mitt., XXIII, pl. 17.

comanic din Apus, în legătură cu transmisiuni celte, și în mare parte, de sigur, cu Celții desnaționalizați cari au dat numele Boemiei, n'are nimic care să-i corespundă în Orient. Acestei ramuri apusene a germanismului îi aparțineau acei „lotri“, *latrunculi*, cari prădau și lângă Buda de astăzi¹, ca și Costobocii dacisați și Carpii dacici.

De fapt orice cronologie e imposibilă, fiindcă e vorba de o simplă furișare și de multe reveniri. Fenomenul foarte adese ori nici nu e unitar.

Unele strecurări, de origine necunoscută, poate individuale, se întâlnesc în inscripții, fără a li se putea fixa o dată măcar aproximativă, de și ele nu par a fi anterioare unui secol al III-lea mai înaintat.

Ca și în Galia *leŕii*, pomeniți alături de „cetățenii romanți“ într'un *vicus*, în legătură poate cu un turn, formează o parte din populația barbară a unor sate².

Mai târziu în viața veteranilor așezați, un veteran *ex prepositis* și soția ridică o piatră pentru nora latină, pe care o intitulează *brutis*³, *Brant*. Același cuvânt îl găsim și într'o inscripție de la Nicopolis ad Istrum⁴.

Dacă Attal, regele „Germanilor“, cu nume helenistic, capătă un rost pe la Dunărea-de-mijloc, e fiindcă Împăratul Gallien își petrece cu fata lui, Pipa, considerată ca o soție⁵.

De sigur acțiunea barbarilor în Europa e numai *răsune-tul unei apăsări asiatice* pe care n'avem de unde s'o cunoaștem, ceva hunic în depărtatul Răsărit: formula *pulsae a superioribus barbaris* din Viața lui Marcu-Aureliu⁶ e cu totul corespunzătoare.

Dar, în acest secol al III-lea, de la o vreme numai e vechiul Imperiu roman de caracter universal, ci grija Romei, rar

¹ C. I. L., III, no. 3385. Cf. Kämmerl, *Die Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich*.

² C. I. L., III, 7533.

³ Kalinka, *o. c.*, c. 312. Se va reveni mai pe urmă.

⁴ *Ibid.*, c. 324, no. 412. Monede de aur barbare cu inscripții latine supt Gordian și Filipi; Eckhel, *o. c.*, VII, 316, 329; Cohen, *o. c.*, Gordien, 3; *Philippe père*, 3.

⁵ Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXXIII; *Epitome*, XXXIII.

⁶ XIV, 1.

visitată și în plină decădere, — ceia ce va întări apoi ideia strămutării la Bizanț, — cade pe planul al doilea. Ceia ce stă în frontul preocupărilor e lupta locală din Balcani, de la Dunăre, proptirea contra eventualului aflux barbar în această parte neașezată a germanismului. Și această luptă n'o duc oameni din Apus sau din Răsăritul asiatic, ci *ostași din partea locului*¹. E astfel o *frământare continuă în cerc închis*. Luptătorii se cunosc de mult, își știu toate rosturile. *Din ce în ce mai mult ei se și asamănă. Sânt elemente, de o participare altfel dosată, ale aceleiași sintese care se formează.*

Ceia ce trebuie avut în vedere mai ales e că atacul nu vine de la Goți, ci, asupra Daciei apărute de localnicii credincioși, din partea Dacilor liberi. E războiul între cei loiali și între „iredentiști“.

Lactanțiu pomenește astfel despre fuga mamei lui Aurelian, deci o *femeie din Dacia*, dincolo de Dunăre de teama Carpilor². Cutare piatră de la Durostorum presintă mulțămiri zeilor pentru ieșirea din „captivitatea barbarilor“ la 238³. Un alt Roman arată că se mântuie de aceiași primejdie⁴.

Dar, cum am spus, Carpii, seminție dacică (la Ptolemeu, greșit Arpii)⁵, nu sânt decât acea parte din Dacia rămași în afară de provincie⁶, cu care ne-am tot întâlnit. După mărturia lui Lactanțiu⁷, ei „*ocupă Dacia și Moesia*“, — adică teritoriul strămoșilor. Expedițiile lor de pradă se fac supt Alexandru Sever⁸, supt Maxim și Balbin, supt Filipi⁹, supt Deciu, până ce Au-

¹ Ne întâlnim în aceiași părere cu d. Roștovțev. V. aici, mai sus, p. 302, nota 5.

² *De mortibus persecutorum*, 9, 2. Pasagiul a fost însă atacat.

³ Kalinka, *o. c.*, c. 189, no. 220.

⁴ *C. I. L.*, III, 1054: „a Carpis liberatus“.

⁵ III, 10.

⁶ V. Kahrstedt, *Die Karpodaken*, în *Prähistorische Zeitschrift*, IV, 1912, p. 83 și urm.; Pârvan, *Getica, passim* (pentru râul și orașul, foarte dubioase, cu acest nume, *ibid.*, p. 225).

⁷ *O. c.*, c. 4. Cf. *Triginta tyranni*, XVII; Jung, *Rom. Landschaften*, p. 40 și nota 8.

⁸ Pentru el și statuia lui Alexandru, *Zeitschr. f. Numismatik*, VII (1881), p. 31, nota 1.

⁹ Pentru *victoria carpica* supt ei, Eckhel, *o. c.*, VII, p. 323; Cohen, *l. c.*, pp. 103 și urm., 206 și urm. Cf. Schiller, *o. c.*, I², p. 801 și notele 1-4. Drumuri, mai ales la Dunăre, *ibid.*, p. 802, nota 4.

relian, apoi Dioclețian îi va coloniza, ca federați, odată cu Bastarnii¹. Bizantinul Zosim, din veacul al V-lea, numește Carpodaci ultimele lor rămășițe, prin „sate de Carpi“². Trebuie pus neapărat, în legătură cu acești Carpi titlul de *daciscus* luat de Impărații din secolul al III-lea³.

Ce se petrece obișnuit cu acești barbari de veche cunoștință, o arată povestirea, de Petru Patriciul, a raporturilor dintre Tului Menofil, duce al Moesiei, și Carpilor cari cereau ca subsidiile lor să fie mai mari decât ale Goșilor. Ofițerul roman îi face să vadă mai mult timp ce oaste puternică are, apoi îi trimete la Impărat pentru răspuns și-și bate joc de dâșii purtându-i de la un termin la altul⁴.

De fapt, *indigenii ajung acum stăpâni pe Sud-Estul european*. Romanicii de sânge latin, ca și cei cari păstrează în numele lor amintirea originii trace. Mateescu a cules numele lui Maximus din Rhoimetalce (ἀπὸ Ῥωματάλκου), la Bizantinul Dexip,

La Brigetio refaceri supt Filip și Gordian, *Arch.-ep. Mitt.*, X, pp. 112-3. Am pomenit de *legio gordiana* în Panonia. Grijă de lacul Pelso și vărsarea în Dunăre, Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XL. Inscriptie pentru Gordian la Filipopol, *Arch.-ep. Mitt.*, X, p. 206; glorificarea lui în Balcani, Heuzey-Daumet, o. c., p. 401. Filipii e intitulat la Remesiana, „maximus et super omnes fortissimus... pius, felix, invictus“; *Arch.-ep. Mitt.*, VIII, p. 179, no. 305. Pentru *classis moesia gordiana*, Tocilescu în *Arch.-ep. Mitt.*, VIII, pp. 20-3.

¹ Pasagiile la Zeuss, o. c., pp. 698-9. Pentru strămutare și Eumeriu, Panegiricul lui Constantin, Cronica lui Eusebiu, Eutropiu și Aurelius Victor.

² IX, 34; pentru sat, Amian Marcellin, XXVII, V, 5. Mutarea lor de Aurelian la Sextus Aurelius Victor (*De Caesaribus*, c. XXXIX): „cuius fere pars iam tum ab Aureliano erat“. Nu știi dacă această mutare, cu privire la care Aurelian ar fi făcut o glumă asupra titlului triumfal de Carpicus (de ce nu *Carpisculus*, fel de încălțăminte, cu alusie la „Caracalla“?) nu trebuie pusă în legătură cu noua ordine la Dunărea-de-jos.

³ Pârvan, constatându-l de la Maximin la Aurelian, se gândia la Dacii de la Nord, cari, numai după retragerea legiunilor, s'ar fi lăsat în jos și ar fi fost una din cauzele regresiei rurale; *Câteva cuvinte*, p. 30, nota 1; p. 31.

⁴ Fragn. 8. Pentru dreptul de a bate monedă dat Daciei, Pick, o. c., p. 2. Era atunci după Domaszewski (*Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 187) o singură „regiune“ în Dacia.

care apără Marcianopole contra Goșilor¹, un tribun Rumi-talca apărând apoi la Amian Marcellin², și al notariului lui Aurelian, Mucapor³.

Nu numai demnitatea supremă e reținută, un timp, de oameni născuți în peninsula balcanică, sau întrebuițați acolo — înainte de 200 Impăratul Pertinax fusese *procurator duce-narius în Dacia*⁴ — și în mai multe rânduri avuse un rost în apărarea Dunării, dar ultimul *praeses Daciae*, D. Simo-nius Proculus Iulianus, supt Gordian, era de pe la Serdica și el guvernase Tracia⁵. Nume ca al lui Claudiu, al lui Aurelian sânt ale vechilor Impărați, creatori și patroni ai coloniilor, trecute asupra celor ce s'au așezat acolo⁶, acesta fiind obi-ceiul vechiu la peregrini⁷. Ingebus se ridică din Panonia și e ucis la Meursia⁸. Originea tracă, peste cea arabă, e de admis, de altfel, și la Filip, pe care Sextus Aurelius Victor îl intitulează: Marcus Iulius Philippus Arabs *Thraconites*⁹. Unul din „tiranii“ mărunți ai epocii, Regilianus, pretindea că e de origine Dac, din neamul lui Decebal, și nu s'a observat că o spune în chiar numele său¹⁰. În apărarea granițelor secolului al II-lea se întrebuițează, cum am spus, soldați țerani¹¹. Ceia ce a fost un sistem militar așa de strict, de o așa de savantă organizație, devine acuma o *confusă acțiune*

¹ *Ephemeris dacoromana*, I, p. 113. Pentru nume, același, p. 79, nota 4.

² XXVI, 8, 1.

³ Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXXVI (și câteva alte nume).

⁴ Jung, *Fasten*, pp. 33, 47.

⁵ *Ibid.*, p. 35. Pentru ultimii legați ai legiunilor, tot supt Gor-dian, *ibid.*, p. 60.

⁶ Jung, *Römer u. Rom.*, p. 72, nota 1.

⁷ *Ibid.*, p. 72.

⁸ Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXXIII. Pe vremea lui Galien și un *ferri quondam opifex* se proclamă la Rin; *ibid.* Țerani reși ridică pe Aureolus, supt Galien; *ibid.*

⁹ XXVIII. Dar în *Epitome*: „patre nobilissimo latronum ductore“.

¹⁰ *Erat gentis daciae*, Decebali ipsius, ut fertur, affinis; *Script. Hist. Aug., Triginta Tyranni*, IX. Cf. *Hermes*, XIII, p. 238; *Arch-epigr. Mitt.*, XVI, pp. 239-40.

¹¹ V. și Blanchet, *Les enceintes romaines de la Gaule*, 1907. Pentru situația din Africa, Jung, *Rom. Landschaften*, p. 183 și urm. Pentru cea din Galia, *ibid.*, p. 249 și urm.

populară, și urmarea ei arată valoarea acestui „popor“, de pe ambele maluri dunărene, pe care se sprijină.

În această luptă Dunărea e axa însăși a unei rezistențe alcătuită din *înaintări și retrageri după oportunități*. Capetele de poduri: Transalba, Transluca, Transdiernis, Transdrobeta, apar în tot secolul al III-lea¹.

O cercetare a vadurilor Dunării ca și aceia a trecătorilor de munte, pe care a încercat-o, cu atâta folos Reto-Germanul — latin după mamă — Jung era de cel mai mare folos pentru a înțelege aceste evenimente. Pentru Geți, Daci, Greci, dacă nu și pentru triburile legate cu Orientul, care nu și-au avut aici transhumanțe, apoi pentru luptele și străjile romane, înțelegerea rostului lor e tot așa de necesară ca și pentru raporturile ulterioare dintre Românii și Ungurii ajunși stăpâni ai Ardealului.

Roma n'a lăsat ușor să-i scape teritoriile ocupate. La 234 se refăceau podurile, se reparau drumurile Scitiei Minore spre Dunăre². Dar s'a observat cu dreptate că „inscripțiile militare sânt fără folos ca o dovadă de năvăliri specifice, de oare ce pe acest timp“ — secolul al III-lea — „construirea de ărumuri se făcea în tot Imperiul pentru a ușura comunicația și a face mai puternică apărarea“³. Se decid și noi delimitări.

Supt Carus și Carinus, o inscripție de la 238 fixează hotarele „înter duas Dacias“⁴. Carinus e ucis la vărsarea Moravei în Dunăre⁵. Mai departe, pe la 240, se fac întărituri la Marcianopole⁶. Tropaeum era încă în picioare, ba îndrăznia a se intitula: „placidisim“⁷.

Când apar Goții ei sânt aduși de Carpi. Indată, pretutindenii marmura spartă servește pentru a întări zidurile⁸.

¹ Jung, *Pässe*, p. 12, nota 1 (care citează și pe Schuchardt, în publicația *Berl. Archaeol. Gesellschaft*, 1892, 2 Februar).

² Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 45 (după *C. I. L.*, III, 12.519 și 13.758; supt Alexandru Sever). El fixează data.

³ Miss Mauley, *o. c.*, p. 34. Cf. *ibid.*, p. 60, nota 178.

⁴ *Ibid.*, p. 34.

⁵ V. Filow, în *Klio*, XII (1912), p. 236.

⁶ Rappaport, *Einfälle der Gothen*, p. 29 și urm.

⁷ Pârvan, *o. c.*, p. 46, nota 101.

⁸ *Ibid.*, pp. 47-8 și urm. Altare rămase nescrise, același, *Ulmetum*, II², pp. 29-30. Cf. și același, *Cetatea Tropaeum*, p. 45 (după *C. I. L.*, III, 14.214²).

Un războiu al lui Filip Arabul, care dă numele său Pulpidavei balcanice și ocrotește capitala dacă¹, răsare dintr'o inscripție olteană de curând descoperită, care dovedește și legăturile strânse cu Imperiul ale malului stâng dunărean². El poate să fi adus *ridicarea Romulei la rangul de colonie* și să fi creat o întreagă nouă viață civilă și militară în regiunea olteană (244-9)³. Dacă supt el se află ultimele monede dace (250)⁴, e numai pentru ca banul roman să reapară, cum se va vedea, peste câteva decenii⁵.

Filip apare, împreună cu fiul omonim, „nobilisimul Cesar“, *princeps iuventutis*, ca un Impărat iubit de ostași cari, în Dacia, „devotați divinității și maiestății lui“ (*devota numini maiestatique eius*), îi închină altare, ca acela, de la Vețel, al cohortei a II-a flavie din Comagena, care-și zice *philippiana*⁶. Și la Albona tânărul Filip e pomenit⁷.

De fapt, *federați neplătiți*, Goții se coborâseră de-a lungul Mării și prădau din nou până la Marcianopole, după care urmează, ajungând și la Filipopol, expedițiile de pradă — asemenea cu ale Bulgarilor în dauna Imperiului bizantin — din 249 și 250.

Doi Impărați vor mai cerca să oprească anarhia: fără noroc Deciu, care căzu, și, biruitor, Claudiu.

Deciu (248-52) e un om din aceste regiuni, născut în Pa-

¹ O piatră pentru el, *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 335; *Rev. Arch.*, XXI (1914), p. 477, no. 113.

² D. Tudor, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, p. 79.

³ Părerea contrară a lui Pârvan, care atribuie o mai mare vechime coloniei pe care Impăratul luptător o declară „a sa“ și arată că a întărit-o cu ostași, în *Mem. Ac. Rom.*, XXXVI, p. 47 și urm.

⁴ Dreptul de a bate monedă dat Daciei, Pick, *o. c.*, p. 2. V. și tot ce urmează acolo pentru Moesia și Scitia Minoră. Cf. Goos, *Chronik*, pp. 72, 96, 116.

⁵ Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, p. 62, constată o „disparition graduelle du monnayage colonial et municipal sous Gallien, Claude et Aurélien“.

⁶ *C. I. L.*, III, 1379-80.

⁷ *Ibid.*, 3049. În Panonia-de-jos, *ibid.*, 3718; în cea de sus, *ibid.*, 4626-7, 4631, 4634, 4648. Și *Eph. epigr.*, II, p. 396, no. 758; p. 397, no. 759; p. 399, no. 755.

nonia-de-jos, la Bubalia¹, și moartea i se va întâmpla, cu fiul, Herennius Etruscus, la Abrytul, „Abrudul“, din Scitia Minoră², în locul *Forum Sempronium*³, urmărind pe barbari, la trecerea Dunării, printr'un act de trădare. Goții asediază Novae⁴ și Nicopole, Impăratul e bătut — dar pe o monedă *victoria germanica*⁵ —; el pierde și Filipopolul, prădat, unde barbarii, vechi soldați ai Romei, știu să se folosească de mașini⁶. *E de ajuns să ne gândim la aceste cumplite prădăciuni ca să nu mai credem că Aurelian a putut considera Balcanii ca un loc de refugiu. Cetățenii din Marcianopol trebuiră să se apere ei înșii*⁷. Goții încercaseră a face ei un Impărat, din comandantul Macedoniei, Lucius Priscus⁸. O altă încercare de formație politică populară, supt Emilian, se va produce îndată în Moesia⁹.

Legându-se prin fabule genealogice cu înaintașii și adăugându-și pe monede numele lui Pertinax, Deciu, acest nou Traian, e intitulat „împăciuitorul“ (*pacator*) și „conducătorul“ (*rector*) lumii¹⁰.

Ba chiar, la 250, supt Deciu se vede o încercare de refacere în Dacia. Apulum e acuma o „colonie nova“, și se spune în inscripție, închinată „restauratorului Dacilor“ (*restitutor Daciarum*), că provincia, pe care deci nimeni nu se gândia s'o părăsească, a fost întărită și refăcută de acest vrednic Impărat, care purta cu mândrie numele lui Traian, căruia în-

¹ Eutropiu, IX, 4; Iordanes, *Rom.*, p. 37; Sextus Aurelius Victor, *De Caes.* și *Epit.*, XXIX: „Syrmiensium vico ortus“. V. și Zosim, Syn-cellus, Casiodor, *Chronographia*; Cf. și Schiller, *o. c.*, I³, p. 805 și urm.

² Iordanes, *l. c.*, Cf. același, *Getica*, p. 84 (în notă alte două izvoare le arată editorul, Mommsen). Cf. Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXIX: Decii, barbaros trans Danubium persectantes, Bruti fraude perierunt.

³ Θόρον θερμώνιον; Dexip, în *Fragm. hist. gr.*, III, p. 674, no. 16.

⁴ Apare și Oescus.

⁵ Miss Mauley, *o. c.*, p. 60, no. 178.

⁶ Dexip, *l. c.*, p. 678 și urm. Așa și la asedii din Asia, *ibid.*, p. 681 și urm.

⁷ *Ibid.* Pentru îngropări de tesaure din cauza năvălirii gotice (sec. III), Seure, *Rev. Arch.*, XIII (1921), pp. 118-9 și urm. Piatră pentru Deciu la Perint; *C. I. Gr.*, II, 2024.

⁸ Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXIX.

⁹ *Ibid.*, XXXI.

¹⁰ Eckhel, *o. c.*, VII, p. 190.

țelega să-i semene¹. S'a observat și aceia că avem miliare dace de la 251-3. Găsim inscripții de la Potaissa la 253, de la Tibiscum și de la cohorta Dalmaților din Mehadia la 255, de la Sarmizegetusa la 259, în sfârșit din Banat de la 260². Deciu apare pe o inscripție din Oescus ca „restabilitor al disciplinei militare, fondator al sacrului oraș, întăritorul spe- ranței romane“³.

În ce privește mijloacele de luptă, e caracteristic ce po- vestește Iordanes despre Deciu care preface în țerani pe ostașii cari nu luptă bine cu Goții, iar aceștia se duc de-a dreptul la Goți și-i ajută contra Imperiului⁴, ceea ce înseamnă cu totul altceva: țeranii întrebuiințați ca ostași, țeranii, stră- moșii noștri, cari trec de la unii la alții în strimtorarea lor. Se vede o astfel de colaborare populară și atunci când se atacă de barbari Marcianopole. Goții fură primiți bine și de bolșevicii bessi de la Minele de aur, striviți de imposite, cari se răscoală, ca ai lui Horia de la Abrud în 1784⁵. Tot același lucru reiese din observația lui Sextus Aurelius Victor că *Goții ajunseseră ei înșii „aproape locuitori“ — în sens roman, nu ca niște barbari cuceritori — ai Daciei*⁶. Vom vedea tot astfel pe Carpi, — o parte din ei, de sigur, — strămutați încă supt Aurelian⁷, ceea ce arată de ce natură erau relațiile, și nu de la Stat la Stat — cu *toți* barbarii.

Toate aceste împrejurări arată că *nimeni nu se gândia la părăsirea Daciei*, partea de peste Dunăre fiind tot așa de periclitată.

¹ C. I. L., III, 1176 (Apulum). Căi supt Deciu, Schiller, I², p. 804, nota 4.

² Jung, *Rom. Landschaften*, p. 401. Deciu e celebrat și în Pano- nia Inferioară; *Ephem. epigr.*, II, p. 399, no. 766.

³ Tocilescu, *Monumentele*, p. 248. Monede dacice ale lui, cu ba- laurul, Eckhel, *o. c.*, VII, p. 343 și urm. În general, monedele ace- stui Împărat sânt foarte puține.

⁴ *Getica*, p. 81.

⁵ Cf. Ammianus Marcellinus, XXXI, V, 15 și urm.

⁶ Quos diuturnitas nimis validos ac prope incolas effecerat; *De Caesaribus*, XXXIV. — În acel moment mai erau nume trace în Balcani. V. mai sus. Am văzut pe un Mucapor care e ucigașul lui Aurelian; *ibid.*, XXXVI.

⁷ Carporumque natio translata omnis in nostrum solum, cuius fere pars iam tum ab Aureliano erat; *ibid.*, XXXIX.

Și se mai vede încă un lucru: încercarea continuă *de a crea o lume nouă, adaptată altor împrejurări, o lume de concentrări locale* în aceste regiuni. De aceia mai târziu Impărații vor căuta să reție Sud-Estul european și prin mutarea centrului la Serdica, la Bizanț.

După înlăturarea lui Macrianus și a fiilor lui, cari cultivau memoria lui Alexandru-cel-Mare¹, până la zdravănelul Impărat Claudiu fiecare provincie își pune „Impăratul“. Astfel un Valens se mișcă în Grecia, un Piso, trimes contra lui, e ridicat pe scut de Tesalieni, un Aureolus se proclamă în Iliric, un Ingenus în Moesia², un Trebellianus în Isauria, un Celsus și un Titus în Africa. Egiptul e guvernat de Aemilianus, Galia de Postum, urmat de Lollianus, Victorinus, tatăl și fiul, Tetricus, Marius, pe când „lotri“ pradă în Sicilia, *Diadohia* pare a se fi stabilit așa de mult, încât Gallienus, ca *Impărat al Romei* încheie un tratat cu adversarul său din Iliric, care nu poate împiedeca pe Goți de a se coborî până la Tesalonie. Un Saturninus se adauge la acel Regilian, de neam dac, rudă al lui Decebal³. În fund, în oasa Palmirei, Odenat și Zenobia cu fiul lor Herodes⁴ pregăteau un Imperiu siro-arab, în concurență mai vechiu cu un Cyriades, așezat la Antiochia. Impăratul Valerian, proclamat în Reția, având să lupte cu basileusul pers, care-l prinde (258).

Și, când Goții vin pe Mare în Dunăre și când atacă strămtorile Mării Negre, li se opun *Greci*, un Cleodam și un Athenaeus, lângă Latinul Venerianus, *cu flota care se păstra*; și se întăresc zidurile Bizanțului și ale cetăților vecine. Cete răzlețe, după căderea în luptă a învingătorului Venerianus, pradă însă și pe la Atena, unde li se opune scriitorul Dexip, și în Epir și Macedonia. Gallienus, fiul lui Valerianus, e silit să alerge acolo ca să caute în Ilir carăle de apărare ale acestor „lotri“ (la muntele „Gessaces“). Dar cei cari curăță provinciile de dânsii, Marcian și Heraclian, Ceronius sau Cecro-

¹ *Triginta Tyranni*, XI-XIII.

² *C. I. L.*, III, 3646: un Volcanus Augustus în Panonia.

³ V. în *Historia Augusta*, *Gallieni*, I-VI; Sextus Aurelius Victor, Eutropiu.

⁴ Alți fii sânt Herennianus și Timolaus.

pius, comandantul Dalmației, se pregătește și el de usurparea Coroanei, pe care o va avea tovarășul lor, Claudiu¹.

Până atunci acești stăpânitori de o clipă treziseră mari speranțe, și ei au fost iubiți. Cetățenii din Filipopol, intitulându-se „colonie“, bat astfel o monedă, cu inscripție greacă, pentru „divul Marinus“². Un Sponsianus are monedă de aur, de caracter „semi-barbar“³. Și lui Aureolus i se atribuie o origine dacică, și el ar fi fost, după Zonaras, cioban ca și Maximin⁴. Regalian (261) își are și el moneda, cu soarele⁵, ca mai târziu, Aurelian.

Galien ajunge însă a comanda toate trupele din Sud-Estul european⁶. Reputația făcută acestuia (260-8) ca tânăr stricat și Impărat fără ispravă poate fi corectată. O piatră relativă la victoria lui asupra Goșilor arată că la Berum, în Scitia Minoră, au lucrat harnic soldații din leg. I Italica⁷. Barbarii erau apoi primiți din grație, după interesele Imperiului sau și considerații personale ale Impăraților. Am văzut o „concesie“ de teritoriu ce se face de Gallienus regelui Marcomanilor ca să-i dea pe fiică-sa, Pipa⁸.

Totuși Sextus Aurelius* Victor înseamnă pierderea supt el a „celor de pe Istru pe care le cucerise Traian“⁹. În schimb, acest informator, cu un secol mai nou decât momentul, *nu*

¹ *Ibid.*, 13-4.

² Eckhel, *o. c.*, VII, p. 337. Pacatianus, necunoscut altfel, își zice nu numai Tiberius Claudius, dar și Marcus; *ibid.*, p. 338.

³ *Ibid.*, pp. 340-1.

⁴ V. și *ibid.*, pp. 464-5. Monedă falsă a lui, în Cohen, *o. c.*, VI², p. 90. Falsa inscripție pe mormânt, *C. I. Gr.*, 6761; v. *C. I. L.*, V, 645. Pentru Gallus și Volusianus, *Eph. epigr.*, II, p. 453.

⁵ Eckhel, *o. c.*, VII, pp. 461-2.

⁶ Jung, *Romanische Landschaften*, p. 401. Trebellius Pollio (*Claudius*, I) îi numește *reguli*, ca, în evul mediu, scriitori pe regiile locale desfăcuți de Imperiu.

⁷ Desjardins, *Rev. Arch.*, VII (1868), p. 263. V. I. Bogdan, *Sarmizegethusa*, p. 43 (după Goos). — O inscripție pentru el la Serdica; *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV, p. 151, no. 27.

⁸ Concubinae, quam per pactionem, concessa parte Superioris Pannoniae, a patre, Marcomannorum rege, matrimonii specie, susceperat, Pipam nomine; Sextus Aurelius Victor, *Epit.*, XXX. Soția lui era Salonina (din Salona). Și fiu Saloninus.

⁹ Et amissa trans Istrum quae Traianus quaesierat; *De Caesaribus*, XXXIII.

știe, la Aurelian, nimic de părăsirea Daciei. Și avem a face cu un om care a avut situații mari în aceste părți, fiind și guvernator al Panoniei. Și pentru târziul Iordanes, provincia a fost pierdută supt Gallienus, urmând numai retragerea legiunilor supt Aurelian¹. De fapt supt el e și ultima inscripție, pusă la Sarmizegetusa, pentru Galien însuși și fiul lui.

Resistența provincialilor înșiși, când este un oraș întărit, se întâlnește și supt Claudiu (268-70): astfel când „virtutea provincialilor“ oprește pe Goți și la Anchial și la Nicopol². Une ori barbarii ei înșiși se lasă atrași de farmecul locului, de utilitatea țărilor³, și o sintesă se face.

Ca rezultat ultim al acestor sforțări răzlețe, care duseră la marea victorie din 269 la Naissus, *ceia ce presupune o invazie venită din alte locuri decât Dacia*, supt Constantin, Eumeniu va lăuda pe acest pretins strămoș al Împăratului, Claudiu, care „a distrus pe uscat și pe mare grozavele mulțimi ale Goților, izbucnite de la gurile Pontului și de la vărsarea Dunării“⁴.

Pregătiri de plecare nu se observă nici din partea lui Galien, supt care se admite evacuarea de fapt⁵, monedele de la Viminacium oprindu-se la 240, cele din Dacia la 247⁶ —

¹ Sed Gallienus eos [Dacos], dum regnaret amisit Aurelianusque imperator, evocatis exinde legionibus, in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardanium iunxit; *Romana*, ed. Mommsen, pp. 27-8.

² Trebellius Pollio, *Claudius*, c. XII. Citat întâiu de Jung, *Rom. Landschaften*, p. 405. — Casuri numeroase de fugă înaintea barbarilor, *ibid.*, pp. 404-5 și notele. — Pentru luptele lui Claudiu cu Goții, Schiller, *o. c.*, I², p. 846 și urm. (victoria de la Naissus, în 269, *ibid.*, pp. 848-9). Ostrogotha și Kniva supt Filipii, *ibid.*, p. 803.

³ După Iordanes, *Getica*, Jung, I. c.

⁴ Immanesque Gotthorum copias, Ponti faucibus et Istri ore proruptas, terra marique delevit; în *Panegyrici veteres*, I, ed. 1779, p. 366.

⁵ Ultima inscripție supt tânărul Gordian; *Eph. epigr.*, IV, no. 190.

⁶ Eckhel, *o. c.*, II, p. 9; Mommsen, în *C. I. L.*, III, p. 161. El crede că „părăsirea“ s'a făcut după *grave bellum*, din 255 sau 256. Vopiscus (c. VI) vorbește de Sarmați și de lupte cu Suevii și Marcomanii și amestecă, în fabricația sa curioasă și înșelătoare, și Meotida; *ibid.*, c. XVI și urm., XIX și urm. El s'ar fi bătut „dincolo de Dunăre“ (*trans Danubium*) și Goții lui „Cannaba sive Cannab-

dar e epoca răscoalei „monetarilor în Italia“. Municipiul Tibiscului consacră o piatră soției lui Gallienus cu obișnuita formulă de „devotament față de maiestatea lui“¹; el se laudă la Sarmizegetusa, ca și fiul². Cohorta a III-a a Dalmaților i se închină³, și Impăratul are și altare în Panonia⁴. El apare, nu numai ca tânărul stăpân pe care cetățenii din Scupi îl laudă ca „asemenea cu zeii la suflet și față“: *dis animo voltuque compar*⁵, ci ca un zdravăn stăpân pe care-l glorifică și, la Adriatică, „res publica“ a Docleaților⁶. Ca și în Dacia însăși, și soției lui i se consacră un altar în aceste părți⁷. Producția monetară, cu mențiunea vechilor zei romani, e supt el enormă⁸.

După strecurarea celor „treizeci de tirani“, adică de „usurpatori“ al căror rol în impunerea de împrejurări a localismului l-am arătat mai sus, Claudius a încercat să revie la vechiul tip militar, dacă nu din vremea lui Traian însuși, măcar, — dar fără tratate cu niciun barbar — a lui Adrian.

Supt el (268-70⁹), o mare coborîre de popoare, — poate Goți din Crimeia, deprinși cu pirateria, — „Sciții“ aceștia, încurajați de năvălirile supt Gallienus¹⁰, sânt uniți cu Heruli și Peuceți. Adunarea se face la Tyras — deci *Dacia nu e locuită de dânșii* — pentru ca, pe „900“ de corăbii, ducând „310.000“ (!) de oameni, să atace Tomi. Dar n'o pot lua, și zădarnic e și atacul la Marcianopole. Luntrile proaste se ciocnesc în Propontida. Cei ce scapă merg, rătăcind, pe la Cizic, pe la Muntele Athos. Se atacă atunci Cassandria și Tesalonicul, prădând în jurul lor, până ce mulțimea se im-

baades“; *ibid.*, c. XXII (numele e însă celtic; v. Merobaudes). Cf. și *ibid.*, c. XXXIII. V. mai ales, Viața lui Regalian, solia la Sarmați, *Triginta Tyranni*, XXXII.

¹ *C. I. L.*, III, 1550.

² *Eph. epigr.*, IV, no. 190.

³ *C. I. L.*, III, 1577.

⁴ *Ibid.*, 3228.

⁵ *Eph. epigr.*, II, p. 478, no. 1057.

⁶ *C. I. L.*, III, 1705.

⁷ *Ibid.*, 3022.

⁸ Eckhel, *o. c.*, VII, p. 389 și urm. Și ca *divus*, *ibid.*, p. 416.

⁹ Inscripție pentru el, *C. I. L.*, III, 3521.

¹⁰ Apărarea lui și în Iacob Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Grossen*, ed. a 3-a, Lipsca, 1898, pp. 25-6.

prăştie şi piere prin colţuri. Dar mulţi intră în serviciul Romanilor ca plugari¹.

Trebellius Pollio, scriind pe vremea fiilor lui Constantin-cel-Mare², caută a ridica rolul acestui precursor al politicii de recuperare: copiind pe Zosim, el pune în coalitiia de barbari dunăreni, prezentată de scriitorul grec însuşi, şi cu reminiscenţe arheologice, pe acei Peucini, pe Grutungii Austrogoţi, pe Tervingi sau Visigoţi (Visi), pe Gepizi, pe Celţi (tot Peuceţi) şi pe Heruli, ridicând cifra ostaşilor la 320.000, a vaselor la 2.000³, dar, după un bun izvor, el vorbeşte de colonizarea celor prinşi, cari ar fi aduşi cu ei boi, oi şi cai⁴. Cei ce fugiseră în Em se supun *unei oştiri locale*, în care sânt şi Dardani, urmărirea făcându-se cu cea mai strictă disciplină⁵. Iarăşi, *de o parte ceata barbară confusă, de alta singura apărare locală*.

Căci, a doua zi după moartea de boală a lui Claudiu, provincialii însuşi rămân să se apere de „lotrii“ încă nesupuşi, cari se scurg pe la Nicopol şi pe la Anchial⁶. Era cu atât mai necesar, cu cât *unii din soldaţii provincialilor, ca „Daciscii“ chiar, nu ascultau*⁷. *Impăratul însuşi nu e decât un om de acolo, apărătorul, ales pentru aceasta, al casei sale*. În sfârşit, legătura acestui Impărat balcanic cu Sud-Estul Europei o arată, de altfel, şi cultul lui pentru cabiri, o monedă fiind închinată „deo cabiro“, zeii aceştia fiind familiari la Tesalonic⁸.

Deci aceste năvăliri au cu totul alt sens decât acela al unor oameni aşezaţi în Dacia şi cari se luptă pentru a păstra o nouă patrie. Tot sensul acţiunii lor e patima, am zice: „necesitatea economică“ *a prăzii în regiunile de peste Dunăre*, care oferiau un câştig mai abundent. *Ei vin într'acolo pe apă, din sălaşuri depărtate la Răsărit*.

¹ Ρωμαίοις συνηριθμήθησαν και προς γσωρίαν ἐτρόποντο; Zosim, I, cap. 42. Cf., pentru întăriri, C. I. L., III, 14450.

² *Vita Claudii* (Constantis nu Constant) v. şi c. II).

³ *Ibid.*, c. X, XI-II, XV.

⁴ Astfel de colonisări şi în Vopiscus, c. X.

⁵ *Ibid.*, c. XI-II.

⁶ *Ibid.*, c. XII.

⁷ „Mitiles dacisci qui iam saeviunt“; *ibid.*, c. XVII.

⁸ Eckhel, o. c., VII, p. 472. Vechii zei romani sânt adoraţi alături (Iupiter, Mart, Neptun, Venus); *ibid.*, p. 472 şi urm. — Pentru monedele cu „victoria gothica“ şi cei doi robi, *ibid.*, p. 474. Claudiu a fost însuşi trecut între zei; *ibid.*, pp. 474-5.

Sânt niște simpli pirați, și îndârjita lor acțiune, ca a Rușilor de pe la 800 contra Imperiului bizantin, ca a Cazacilor de la 1600 contra celui otoman, n'are, astfel, nimic a face cu Dacia care li-ar fi fost cedată lor, pe când de fapt ea tocmai începea să fie lăsată în sama provincialilor pe cari pretutindeni îi vedem apărându-se singuri, — în ce privește Dacia, dușmanul fiind Carpții.

CAPITOLUL II.

Actul evacuării

În acest moment, Aurelian, „fiu de țeran“, al unui colon al senatorului Aurelius, din viitoarea Dacie ripensă¹, de la „malul“ dunărean și el, își începe domnia bătând pe Goți la Dunărea sa².

Și el va isprăvi la Novae, castelul (φρουρίον) de supt Iustinian, căci așa trebuie să se înțeleagă pasagiul „in caeno frurio“, evidentă traducere din grecește (ἐν καινῷ φρουρίῳ)³, „cetatea pustie“, dărâmată de năvălitori, din vechea cale (*viae veteris*) între Bizanț și Heracleia.

Avea o grea sarcină pe umăr acel „pacatissimus imperator Domitius Aurelianus“⁴, care va fi silit să ducă o luptă până la sfârșit, căzând astfel de sabia soldaților unei armate în plină desfacere, — *principala cauză a noii orânduiri de la Dunăre, pe care ne-am obișnuit a o numi: părăsirea Daciei.*

Luptător fericit contra Germanilor în Vest, căpătând pentru Impăratul său, Galien, titlul de „restitutor Galliarum“⁵, Aurelian, pus de Sextus Aurelius Victor⁶ lângă Alexandru-cel-Mare și Cesar, cu arogarea diademei Orientului, a fost un vestit ostaș în același timp când se presintă pe monede ca *Deus et dominus natus*, după imitația Orientului. El e privit cu dreptate ca restauratorul unității Imperiului, ruptă un timp după căderea lui Galien prin crearea unui Imperiu local

¹ Sextus Aurelius Victor, *Epit.*, c. xxxv („între Dacia și Macedonia“); Iordanes; *Rom.*, p. 37. Vopiscus vorbește și de părerea că ar fi fost originar din Sirmiu. Cf. și Suidas, *sub v.* Aurelian.

² Expeditione facta in Danubium, Gothos magnis praeliis profugavit; Iordanes, *l. c.*

³ Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXXV.

⁴ *Eph. epigr.*, VII, p. 187, no. 602. Și aiurea.

⁵ Miss Mauley, *o. c.*, p. 36.

⁶ *De Caesaribus*, c. xxxv.

galic¹. Intr'un timp când și lozinca *ubique pax*, „pacea pretutindeni“, de pe monede și titlul de „restitutor generi (sic) humani“ dat unui Valerian nu pot fi considerate decât cu ironie², el se dovedește după Claudiu ca un imitator voit al lui Traian, prin opera de la Dunăre ca și prin aceia din Asia. Adorator al lui Mithras, „marele neînvinș“, căruia i se va închina și Constantin-cel-Mare, el e pe monedele sale „Dumnezeu“, *Dominus et Deus*³.

Aurelian vrea să termine cu Carpții⁴, și o inscripție de la Durostorum, care se intitulează „aurelian“, pomenește pe lângă victoria, de care va fi vorba îndată, asupra reginei Palmirei, Zenobia, și asupra „tiranilor uniți“ — mai probabil: „barbarilor încă nevăzuți“ — și aceia asupra Carpilor, „distruși între Carsium și Sucidava“, între Hârșova deci și Celeiu, — spațiu dunărean întins care corespunde cu așezarea lor, atunci pomenită, „în Dacia și Moesia“⁵. El apare astfel nu numai în monede cu *Dacia felix*, presintând femeia cu *hasta* și ciudatul, inexplicabilul cap de măgar de pe o monedă a lui Deciu, dar și în altele care-l leagă de Iliric și Panonia⁶. Ca *restitutor*, pe lângă instalarea în Balcani a unor mari grupe

¹ Miss Mauley, *o. c.*, p. 37.

² *Ibid.*, p. 50, notele 65, 68; cf. și p. 53, no. 81; p. 54, nota 93; p. 59, nota 177.

³ Cohen, *o. c.*, VI, 200, *Aurelianus*. — Pentru refacerea templului lui Mithras la Strasbourg, Miss Mauley, *o. c.*, p. 94. — Pentru reforma monedei, Alföldi, în *Numismatic chronicle*, ser. 5, IX, p. 239, nota 12. — El întărește Roma cu ajutorul corporațiilor. V. și Aurelian „stăpân al pământului și al mării și al întregului *orbis*“; *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 188, no. 45. Inscripția de la Orléans, în care Aurelian e „*dacicus maximus*“, nu poate fi însă decât falsă; Dessau, *o. c.*, no. 581. Incercare de a-l explica printr'o biruință asupra Carpilor în Dacia Malvensis, la Horovitz, în *Rev. hist.*, 1932, p. 90.

⁴ V. și Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XXXIX.

⁵ *C. I. L.*, III, 12456; *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, p. 16, no. 34: „[I]mp[er]ator Aurelianus vicit... [Ze]nobiam in viso[sque...] [Car]sium et Suci[davam] funditus delevit“. Un „*villicus stationis Durostori*“; *ibid.*, pp. 26-7, no. 36.

⁶ Eckhel, *l. c.*, p. 430 și urm. Cf. *ibid.*, p. 344. — Înainte, supt Traian, spice și arme, supt Filip, cosorul; *ibid.* — Monedele cu soarele *dominus imperii romani*, *ibid.*, p. 483. — Cele cu „victoria germanica“ și „victoria gothica“ și cu „*virtus Illyrici*“, *ibid.*, p. 484.

de Goți, el mută și pe acești Carpi, în mare parte, restul trecând și el în provincie, tot pe baza vre-unui pact de asigurare a graniței¹.

În această operă îndeplinită îndelung cu pricepere și curaj în țara de unde, ca și Claudiu însuși, este și Aurelian, nu trebuie să se uite și faptul că în „războiul monetarilor“ apar, după o scrisoare plăsmuită, dar pe basă de documente contemporane, soldați în revoltă ca „*lembarii et ripparenses et castriani et dacisci*“²: deci e vorba de „luntrași“, de locuitorii „malului“, de străjile din castele, și de Dacii liberi.

Toate aceste lucruri se fac cu o superbă demnitate împărătească. Departe de a fi înspăimântat de barbari, Aurelian, care i-a învins pe Dunăre, primește pe „Iutungi“ ca un comandant gata să dea semnalul de atac. Ceia ce retorul atenian Dexip, un contemporan, un ostaș și unul care însuși în fruntea concetățenilor s'a luptat contra invasiei herule, prezintă ca o sfidare a Goților cari, pomenind atacul lor asupra cetăților dunărene, se lăudau că ar avea 40.000 de oameni, și cari ar putea să se arunce și asupra Italiei. E caracteristică și oferta de *foedus*, de *συμμαχία*, pe care o fac ei contra altora cari ar veni³. Barbarii vreau numai „aurul, argintul și darurile de mai înainte“ pentru a deveni „prieteni“ (*φίλοι*), ceea ce era un rang politic și militar, nu sentimental, al Romanilor. Data aceasta, pacea li-ar fi fost refuzată⁴, de și se pomeneste, în discursul inventat, de „hotarele lor“ (*ἔροι ὁμίετροι*) peste Dunăre.

Ce se putea înțelege de Aurelian ca o condiție a păcii se vede din cea încheiată cu Vandalii de la Apusul Daciei: ostateci de samă, 2.000 de călări auxiliari, unii aleși, alții voluntari în castele străine și auxiliari. Celor ce se întorc la casele lor li se admite la Dunăre emporiul, locul de schimb.

¹ Sextus Aurelius Victor, c. XXXIX, și Ammianus Marcellinus, XXVIII, 1, 5 (tatăl lui Maximin, viitorul Împăraț, e „ortus a posteritate Carporum, quos, antiquis excitos, sedibus, Diocletianus transtulit in Pannoniam“), puse alături și de Jung, *Rom. Landschaften*, p. 406.

² Vopiscus, c. 9.

³ Τῆτε παρ' ἡμῖν συμμαχία βρωσθέντας πλέον ἔχειν πρὸς τοὺς ἐπιόντας; *Fragm. hist. gr.*, III, p. 683.

⁴ Un ἡγεμὼν τῶν ξενικῶν στρατοπέδων; *ibid.*, p. 686.

Cei ce mai pradă sânt distruși, regele vandal ucigând pe cine i-a îndemnat¹.

Aceasta a fost deci *pacea lui Aurelian*.

Intre lașul Aurelian al lui Vopiscus și mândrul *basileus* al lui Dexip, aleggem pe acesta.

El ar fi fost în stare să dea o soluție definitivă chestiei dunărene, dar războiul cu Zenobia, cu soțul și fiul ei, îl reclamă de fapt, „împărați“, concurenți la domnia ecumenică, răsărind astfel în Orient².

Dar și astfel, lăsându-se ca moștenire o operă neisprăvită, *Imperiul a căpătat, și în aceste părți, o nouă asigurare*. De-a lungul *limesului* scitic, al celui iliric și retic³ răsar castele asemenea cu cele care se ridică de-asupra întăriturilor lui Aurelian la Roma⁴. Pretutindeni ele au ziduri foarte groase și arată să fi fost lucrate ani de zile în răgaz, materialul prețios din care ele sânt făcute dovedind mai mult lipsă decât grabă⁵.

Oricum, nicăiri n'avem în Dacia, ca în Galia sau ca în

¹ *Ibid.* Cf. Iordanes, *Getica*, c. 22 (pentru coborârea din Nord a Vandalilor, cari se luptaseră între sine). Și Petru Patriciul, fragm. 12.

² V. Johannes Oberdick, *Die r merfeindlichen Bewegungen im Orient w hrend der letzten H lfte des dritten Jahrhunderts nach Christi (254-274)*, Berlin 1869. Pentru titlul „v[ir] c[onsularis] R. Im. d. P.“ al lui „Vahabalat Athenodorus“, fiul Zenobiei, v. *Zeitschrift f. Numismatik*, V (1878), pp. 230-1.

³ Vopiscus, c. XIII.

⁴ Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 25.

⁵ V. Miss Mauley, o. c., p. 76. Optimistele monede ale lui Aurelian cu „concordia“ (și „fides“, „virtus militum“, „fortuna redux“, „genius exerciti“, „genius Illur.“, „Iovi conservatori“ (și „statori“), „Marti pacifico“, „Orien, Aug.“, „Pietas Aug.“, „restitoribus“, „restitutori gentis“, „restitutori orbis“, „Soli conservatori“, „victoria Aug.“, „temporum felicitati“), Ant. Horv th, in *Num. Zeitsch.*, X, p. 309 și urm. De altfel, și la Impăratul Tacit (de la 270): „victoria perpetua“ (și nu „pontica“) „Augusti“. V. și Kolb, in aceeași *Num. Zeitschr.*, IX (1877), p. 123 și urm. (contra lui Cohen). Tacit apare ca „invictus“ in Dalmația; *Arch.-ep. Mitt.*, VIII, p. 163, no. 243. Cum cutare, int iu Marcel, e zis apoi Alexandru, și Aurelian e comparat cu Macedoneanul; Sextus Aurelius Victor, *Epit.*, XXIII; *ibid.*, XXXV. Un Alexandru Africanul; *ibid.*, XL.

Dobrogea, urmele unei distrugerii sau a măsurilor luate de populație pentru a o împiedeca. În această provincie totul se făcuse încet, răbdător și de aceia putea să continue și fără Imperiu. N'a fost, de altfel, aici nici o impunere a limbii măcar, pentru care, cum o va spune Sf. Augustin, trei veacuri mai târziu, a fost numai o *asociare*¹. Nu e deci aici un Ținut de ruine, cum s'a găsit de curând în Rhodesia Africană, cu turnuri conice și temple, părăsite de o populație superioară care a dispărut². Avem a face numai cu o lentă decădere, cu o treptată întoarcere organică la trecut, ca în acele „orașe moarte“ de care s'a ocupat cândva Enlart, în Cipru și aiurea, sau ca în acel oraș frances pe care l-a ridicat pe numele său Richelieu și a cărui dăinuire și desvoltare n'au îngăduit-o împrejurările. Legiunile vor pleca, dar ca să fie întrebuințați până departe, ca auxiliari, și acei Carpi, acei vechi Daci liberi cari de sigur păstraseră strigătul de războiu, chiuitul ostășilor lui Vlad Dracul, de altfel și „dracul“ ca steag, împreună cu cosorul de la brâu³, care se continuă cu arma din cingătoare a țeranului nostru român.

Totuși, prin rândurile ce se cunosc⁴ așa de bine și au fost

¹ *De civitate Dei*, XIX, c. 19: „Data est opera ut civitas imperiosa non solum iugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus *per speciem societatis* imponeret“. Citat de Thuumann, *o. c.*, p. 208, nota*.

² Lidio Cipriani, *Nuovi dati archeologici sulla Rhodesia*, în *L'Universo* de la Florența, XIII, Februar 1935, p. 123 și urm.

³ Arrian, *Tactica*, XLIV; *G. I. L.*, VII, 838 (cu o reproducere de pe o piatră din Britania), citat și la Jung, *Römer u. Rom.*

⁴ Cum vastatum Illyricum ac Moesiam depopulatam videret, provinciam transdanuvianam Daciam, a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit appellavitque novam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit; Vopiscus, 39, 17. Să nu fi fost o formă, în izvorul lui Vopiscus: „sublato exercitu, provincialibus reliquit“? — Pentru împărțirile de mai târziu ale noii provincii, v. Filow, *Die Teilung des Aurelianischen Dakiens*; Vulić, în *Glas*, LXXXII (1910), 1-20; v. și Klio, XII (1912), p. 234 și urm. V. în *Revue historique*, CLXIX, 1932, pp. 82-90, Horovitz, *L'évacuation de la Dacie transdanubienne par les Romains*, și Pippidi, în *Rev. ét. lat.*, 1932, pp. 513-4. Și Edmund Groag, *Aurelianus*, în Pauly-Wissowa.

atât de mult discutate, biograful târziu al lui Aurelian îi atribuie complectă evacuare a Daciei care ar fi fost, după socotința comentatorilor moderni, nereali și naivi, când nu sânt și interesați, o *adevărată predare către Goți, de la Stat la Stat, o altă Dacie fiind creată peste Dunăre.*

E adevărat că avem doar, ca ultimă dovadă de stăpânire oficială efectivă a Romanilor în Dacia, o milă a lui Trebonianus Gallus, citată de Jung¹, din 251-3, că inscripții dedicatorii sânt la Potaissa în 253, de la Tibiscum în 255, de la cohorta III a Dalmaților, în Mehadia, în 255, de la Sarmizegetusa pentru Valerian, fiul lui Galien, până la 259², a unui veteran din Banat în 260, și atât. Dar nesiguranța, nu părăsirea oprește aceste semne.

Se vor discuta la locul lor urmările pretensei strămutări. Deocamdată observ că noțiunea populară a acestei Dacii zisă apoi a lui Aurelian nu se va impune. În așa de interesantul document de folklore care e Viața Sfântului Severin, Novae, Siștovul, e arătat, spre sfârșitul secolului al V-lea, ca fiind nu în acea Dacie oficială ci în arhaica Moesie³. Deocamdată să vedem câtă crezare merită izvorul.

E drept că s'a încercat a se dovedi cum că locul din Vopiscus⁴, pus nu unde trebuie, la războaie, ci tocmai la capăt, ca o

¹ *Rom. Landsch.*, p. 401.

² *Eph. Epigr.*, IV, 190, dar numai copie, la episcopul Verancsics, în secolul al XVI-lea. Inscripția de la 270, în *Erdélyi Muzem*, I, p. 40, cf. Horovitz, în *Revue Historique*, 1932¹, p. 85, a fost contestată. — Jung a adunat și mențiunile de cărămizi legionare la Mehadia pentru legiunile V și XIII; *C. I. L.*, III, 1629, 1633, 24. — El a atras atenția și asupra pasagiului din cronicarul antiochen Malalas, XII, p. 301. — În Vulić, *Les deux Dacies*, l. c., se observă că supt Galien cele două legiuni dace sânt la Poetavio, în 253. Se putea să fie însă în loc vexilații sau trupe moese. Sau mai ales, apărarea, de atâtea ori constatată, prin înșiși provinciali. Mai curând e a se admite și o plecare provizorie. Cf. Jullian, *Rev. Hist.*, XIX (1882): Moesia prima = Scordiscia. Mommsen credea că Dacia Mediteraneană e Dardania. — Pe la 365 era și Dacia Mediterană și Dacia Ripensis. V. și rescriptul din 364 (*Cod. Th.*, XV, 13, 27).

³ P. 49 din ediția Mommsen.

⁴ Nume în Sicilia Pompiskos; Polyainos, V, 33; Julius Brunner, *Vopiscus Lebensbeschreibungen*, se arată că *vopiscus* înseamnă gemănul care a trăit.

glosă interesantă¹, n'ar fi altceva decât un împrumut după „Istoria Romană“ acum pierdută, mergând până la sfârșitul domniei lui Dioclețian². Nu se va putea face niciodată dovada acestei ingenioase, dar puțin inteligibile ipoteze. Dar ceia ce e sigur — am observat-o și acum câtva timp. — e că într-o expunere descusută, care caută a scoate neconținut înainte caracterul documentar, mențiunea e pusă astfel la sfârșit, în partea unde nu mai e vorba de opera militară a Impăratului³. Indată după un adaus la tesaurul din templul Soarelui se trece la actele de cruzime ale Impăratului. *In general expunerea e extraordinar de anarhică și desorientată, neavând caracterul oficial îngrijit și responsabil al celor cerute de Dioclețian sau Constantin-cel-Mare sau Constanțiu, supt cari scrie totuși și acest pretins⁴ om din Apus, insular, absolut străin de situația în părțile răsăritene.*

Lipsa de adevărată informație el o acopere prin scrisori, a căror modă începuse, puindu-le acolo unde Tucidide, dar și Herodian, întrebuița cuvântările, care, de altfel, nu lipsesc nici ele în opera acestui retor de decadentă. Inșă același e și stilul Vieții lui Tacit, urmașul lui Aurelian, în care Maeotida apare ca pe vremea lui Herodot, popoarele barbare roind de acolo⁵, și, în Viața lui Florian, reapar Sarmatii, obișnuiți, din nou, numai în secolul al IV-lea⁶, în a lui Pro-

¹ V. articolul meu în *Revue hist. du S.-Est Européen*, 1924.

² Cf. Léon Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien* (270-275), Paris 1904, p. 12. Cf. Al. Enmann, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser*, în *Philologus, Ergänzungsband*, IV, pp. 335-501 (cf. *ibid.*, XLV, p. 523 și urm.). H. Peter, *Die Scriptorum Historiae Augustae*, *ibid.*, p. 89 și urm.; *Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis auf Theodosius und ihre Quellen*, 2 vol., Lipsca 1897. Altă bibliografie urmează. — Despre Vopiscus, întâiu Brunner, în *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte* ale lui Büdinger și deosebit, Lipsca 1868. *Strena Philologica Upsalense Petro Persson discipuli*, etc., 1922; Erik Tidner, *Scriptores Hist. Aug. adnotatinculae*, pp. 149-62; Giacomo Tropea, *Studi sugli Scriptorum Historiae Augustae*, Messina 1899; *Eranos*, IV, II-IV (Lundström).

³ C. 39.

⁴ Și existența lui, cum vom vedea, a fost tăgăduită.

⁵ Tacitus, c. XIII.

⁶ Florianus, c. II.

bus¹ e vorba de o ciudată mutare în Balcani a „100.000“ de Bastani, de cari de mult nu mai vorbia nimeni², urmându-se cu seria acestor biografii arhaisante și incompetente până la Carus și Carinus.

Dar valoarea însăși a acestui text ca și a întregii descrieri din *Historia Augusta* a fost redusă de atâta timp, la foarte puțin prin critica germană contemporană.

Harnicului archeolog Dessau³ dedicațiile către Dioclețian și Constantin, tot odată, îi păreau absurde, ca și apelul către Impărați în cursul povestirii, atunci când ei n'aveau nimic de împărțit cu acela despre care se scria. Tonul în care se vorbește de Impărații învinși, înlăturați, e neadmisibil. Panegiristii nu pomenesc coborîrea falsă, repetat pomenită, a lui Constantin-cel-Mare din Claudiu. Legătura biografiei lui Aurelian cu Tiberianus e în contradicere cu mărturia izvoarelor. Materialul de scrisori, ca și amănuntele înseși, se dovedesc, false. Am putea adăugi că felul de povestire prea adese ori e indirect, ca în discursurile istoriografiei grecești și în ale lui Tit-Liviu, istoria fiind doar, afară de memorii, o ramură a retoricii. Nume sânt iscodite sau luate din mediul secolului al IV-lea. Și povestirea cu Got-Alanul Impărat Maximin nu poate fi înainte de sfârșitul secolului al IV-lea⁴. Se descopere și o adevărată luptă cu informațiile scriitorilor târzii, Sextus Aurelius Victor și Eutropiu, utilizat. Invățatul german credea deci că toate aceste „Vieți“, așa de asemănătoare, supt orice raport, ar putea să aibă un singur autor⁵.

Observând amănuntele mediului, Mommsen⁶, de și se declara oarecum convins de Dessau, arată însă „Viețile“ ca fiind ale epocii lui Dioclețian: Constantinopolul e, de pildă, tot, și numai, vechiul Bizanț. Nimic din noua alcătuire a Imperiului prin

¹ Sarmați și acolo, c. XII.

² *Probus*, c. XVIII.

³ Care înlătură concluziile lui Peter, în *Historia critica scriptorum historiae Augustae*; cf. și Klebs, în *Hist. Zeitschrift, N. F.*, XXV, p. 224 și urm.; F. Ruehl, în *Rhein. Mus.*, XLIII (1888), p. 598; Karl Lessing, în Programul Gimnasiului Friedrich din Berlin, 1889.

⁴ Dessau, în *Hermes*, XXIV, p. 360.

⁵ *Ibid.*, p. 383. Pentru nume, Tacit, *Hist.*, I, 77; Quintilian, I, 5.

⁶ În *Die Scriptores Historiae Augustae*, în *Hermes*, XXV, p. 228 și urm.

Constantin nu se află aici. Nici noua monedă n'ar fi cunoscută. Mommsen admite o basă mai veche, prelucrată și împodobită pe urmă și stabilește o legătură între biografiile anterioare și opera lui Trebellius Pollio și a urmașilor. Dar și lui, Vopiscus îi pare o personalitate adevărată, de și întregul material întrebuințat e o falsificare, și anume din primii ani ai secolului al IV-lea.

În răspunsul său¹ Dessau arată că Vopiscus e nu numai după Dioclețian, dar și mult după moartea lui Constantin, cum o dovedesc și profețiile pentru dinastia lui. Pentru epoca lui Carinus chiar, el e insuficient, ca și pentru Aurelian. Și cronologia e falsă. Scriitorul nu cunoaște pe Impărăteasă și totuși vorbește de familia Impăratului. Cât privește pe Trebellius Pollio, el falsifică și inscripții. Argumentele lui Mommsen ar dovedi numai atât: că supt Dioclețian era acel original pe care Enmann a încercat să-l restituie. Mommsen n'a mai ripostat.

Mai târziu, Geffcken, tratând ideile religioase din *Historia Augusta*, arăta cum Vopiscus a falsificat scrisoarea lui Aurelian despre cărțile Sibilelor². E. Hohl va constata că părerea lui Dessau despre originea târzie, către sfârșitul secolului al IV-lea, a tuturor acestor „Vieți“³, a devenit un „bun științific-comun“⁴: el credea că întreaga operă e datorită „unui gramatic din epoca teodosiană“⁵. În total, e, „după dânsul“, o

¹ *Ibid.*, XXVII, p. 561 și urm.; XXIX, *Die Ueberlieferung der Scriptores Historiae Augustae*, V. și Klebs, în *Rhein. Mus.*, XLV.

² V. și *Hermes*, LV (1920), pp. 292-5.

³ *Ibid.*, p. 296. Se pomenesc și păreri care ar pune redactarea după 400 sau chiar la sfârșitul secolului al VI-lea. Acolo, și altă bibliografie.

⁴ *Ibid.*, p. 309.

⁵ *Ibid.*, p. 311. V. și conclusia lui Otto Schulz, *Beiträge zur Kritik unserer litterarischen Ueberlieferung für die Zeit von Commodus' Sturze bis auf den Tod des M. Aurelius Antoninus (Caracalla)*, tesă, Lipsca 1903: „Daher ist es heute dahin gekommen dass sich die Meinungen auf das Schrofste gegenüber stehen, das Problem im Grossen und Ganzen wie in Einzelnen aber weniger gelöst ist denn je“ (p. 5). Despre Vopiscus, și Jung, *Römer u. Romanen*, p. 242 și urm. — Într'o inscripție greacă din Atena se cetește M. Μουσαίου Μαξιμάτου Οδοιπόρου; James H. Oliver, *Greek Inscriptions*, în *Hesperia*, 1935 („sixth report“), p. 45. Cf. și *Philologus*, XLIII (1884); H. Peter, *Die Scriptores Hist. Aug. in den Jahren von 1865-1882*, p. 137 și

compilație miserabilă (*ein arbärmliches Machwerk*), „o carte de minciuni“ (*Lügenbuch*). Oprirea la epoca lui Constantin s'ar datori desgustului ce simte acest păgân, — a doua zi după încercarea spre trecutul religios al lui Iulian, — să se ocupe de epoca îngăduirii creștinismului, îndată biruitor, ca și frici de sancțiuni.

Acum în urmă, și d. Homo are aceeași părere despre „falsificatorii fără rușine“ cărora li se datorește așa-numita *His-*

urm. V. și, pe lângă Dessau, în *Hermes*, XXIV (1889), p. 337 și urm. și Mommsen, *ibid.*, XXI (1890), p. 228 și urm. (sau *Schriften*, VII); Peter, *Zur Textgeschichte der Scriptorum Historiae Augustae*, în *Byz. Zeitschrift*, XIII (1904) (unitate de transmisiune a „Vieților“; Ernst Hohl, *Vopiscus und Pollio*, *ibid.*, XII (1912), pp. 121 și urm., 474 și urm.; *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta*, *ibid.*, XIII (1913), pp. 258 și urm., 387 și urm.; XV (1918), p. 78 și urm.; Arthur Jaekel, *Zwei kritische Bemerkungen zu den Scriptorum Historiae Augustae*; Kornemann, în Gerke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, III (1912), p. 248 și urm.; Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, p. 269 și urm.; Heer, în *Philologus*, Supl., IX (1901), pp. 1-280; Schulz, *Das Kaiserhaus der Antonie* (citat). Cf. și, în Büdinger, *Untersuchungen*, III, Joh. Jacob Müller, *Der Geschichtsschreiber L. Marius Maximus* (foarte pe larg). Cf. și Carol Cotta, *Quaestiones grammaticae et criticae de vitis a scriptoribus Hist. Aug. conscriptis*, teză din Breslau, 1883 (pur gramaticală) Vopiscus scrie la 305 (p. 65). V. și în *Atti dell' Acc. dei Lincei*, a 3-a serie, VI (1881), p. 273 și urm.: Giambelli, *Gli scrittori della St. Aug. studiati principalmente nelle loro fonti* (și bibliografia anterioară și raportul cronologic între Dio și Marius Maximus, Herodian și Dexip). Apoi același, *Le fonti di Trebellio Pollione e Flavio Vopisco*, *ibid.*, p. 365 și urm.: pentru Viața lui Aurelian, p. 385 și urm. Scrisorile îi apar false. Adevărate, cap. 7, § 5-8; cap. 9, cap. 12, cap. 41, și unele cuvântări, p. 388; pentru Dacia, pp. 389-90 (citând pe Brunner), V. și *Rhein. Museum*, XLVII (1892): Klebs, *Die Scriptorum, Historiae Augustae*, *ibid.*, XLV, pp. 1 și urm., 525 și urm. Cf. același, *ibid.*, p. 436 și urm.; (ar fi epoca lui Dioclețian și Constantin; știri necontrolabile). Și Wölfflin, în *Sitzungsberichte* din München, IV (1891), p. 465 și urm.; Seeck, *Phil. Jahrbücher*, 1890, p. 609 și urm.: deosebiri între Pollio și Vopiscus la Viața lui Tetricus, 1055. Și observații de limbă. Deosebire de stil. Pentru autenticitate și p. 515 și urm. A se vedea și Wilhelm Reusch, *Der historische Wert der Caracallavita in den Scr. Hist. Aug.*, 1931: spune că nu s'a urmărit de la Dessau, ce a iscodit așa-zisa „Kaisergeschichte“ (cf. J. N. Heer, în *Philologus*, 1901, pentru Viața lui Comod). V. *Rheinisches Museum*, XLIII (1888), p.

toria Augusta; ei reprezintă decăderea intelectuală a societății romane în secolul al IV-lea¹.

Al doilea garant al acestui act de integrală părăsire e Eutropiu.

Să-i vedem valoarea.

Afară de luptele în Balcani ale lui Sulla, el nu cunoaște nimic din aceste părți. Mai departe², el vorbește de cucerirea „Salonelor“ de Gaius Cosconius, de primul atac contra Bessilor, al lui Lucullus, care biruie „marea bătălie de la Hem“ și ia Uscudava, după care se supun cetățile pontice: Apollonia, Callatis, Parthenopolis, Tomi, Histrus, Burziao (*sic*). El face greșeli ca aceia că Helveții de odinioară sânt Sequanii din vremea sa³. A resumat bine domnia și opera lui August, a cărui divinitate a încercat creștinește s'o învâluie. Dovește că nu ignorează osebirea între *barbaricum* și *Romania*. Știe, vorbind de Traian în Dacia, că „o au“ acum Taifalii, Victohalii și Tervingii⁴. În legătură numai cu gândul ce ar fi

597 și urm.: F. Rühl, *Die Zeit des Vopiscus* (om admirabil, ar fi scris la 322-3). Apoi Petschenig, *Zur Kritik der Scriptorum Historiae Augustae*, în *Wissenschaftliche Abhandlungen*, no. 63, Viena-Lipsca; Susan H. Ballou, *The manuscript tradition of the Historia Augusta*, Lipsca-Berlin, 1914. Mai ales Norman Baynes, *The Historia Augusta: his date and purpose*, Oxford 1926. În ce privește concluziile, v., în *Sitzungsberichte* din München, *Phil.-philos.-hist. Classe*, 1892, p. 465 și urm.; Wölfflin, *Script. Hist. Aug.*: „Das Stadium der babylonischen Sprachverwirrung“ (p. 468; cercetare gramaticală): „*Trebellius und Vopiscus dagegen schwerer belastet erscheinen als man heute ahnt*“ (p. 468): E lucrat după Suetonius și Marius Maximus. Pentru Vopiscus, p. 492 și urm. Nu crede în izvoarele lui autentice (pp. 497-8). Waddington și Renan socotiau scrisorile discutabile, actele autentice (p. 498). Vopiscus afirmă tare că sânt autentice, p. 505. Autorul bănuiește că nu, pp. 505-6. Stitul actelor e *ca al lui și al modelului, Trebellius*; pp. 510-1. Vopiscus ar fi adunat și editat. Sânt și *adausuri de la cetitori*, p. 513 și urm.

¹ *Revue Historique*, 1926.

² Cartea VI, I.

³ *Ibid.*, VI, XVII (XIV).

⁴ Provincia trans Danubium facta in his agris quos Taifali nunc habent, Victoali et Tervingi: ea provincia decies centena millia passuum in circuitu tenet; VIII, II.

avut Adrian de a părăsi Dacia și cu primejdia de „a se da barbarilor mulți cetățeni romani“, am văzut că pomenește de aducerea „din toată lumea romană a nesfârșitelor mulțimi de oameni pentru a locui la țară și în orașe“, — ceia ce pentru prima parte e fals, — adăugind că lungul războiu cu Decebal storsese țara de oameni¹.

El crede întâiu că Dacia a fos' pierdută încă supt Deciu. Trece apoi la Aurelian, despre care spune că era de loc din Dacia Ripensă, pentru a adăugi apoi că, din cauza pustiirii întregului Iliric și a Moesiei, „desperând să poată reținea Dacia“, a părăsit-o provisoriu (*intermisit*) și a așezat pe Romanii luați de acolo — nu pe toți Romanii —, în Dacia sa de peste Dunăre². De aici va veni, de lângă Sardica, Maximianus Galerius³. Aurelian bate pe Carpi și pe Bastarni, — deci la Nordul Dunării —, va învinge pe Sarmați, mutând mulți din ei în *Romanorum finibus*⁴. Constantin va bate pe Sciți și „li va da pacea“⁵.

Opera, influențată foarte puternic de atmosfera timpului ei, e dedicată lui Valens, care era să piară de acei Goți tervingi pe cari Eutropiu îi amestecase cu alți Germani. In ansamblul ei, lucrarea arată nedumerire și nu poate servi de basă a

¹ Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives romani barbaris traderentur, propterea quod Traianus, victa Dacia, ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulit ad agros et urbes colendas: Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat ex hausta; VIII, III. E vorba de Adrian.

² Dacia quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta tum amissa est; IX, VIII. — Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retinere, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerat in laeva; *ibid.*, xv (ix). Tamm (*o. c.*, p. 71), credea că Eutropiu nu face decât să reproducă, împodobind pe Vopiscus. Resultatul actual al cercetărilor lunde la întoarcerea acestui raport. De fapt se pare că Eutropiu ar fi fost modelul, stilul lui fiind mai scurt și mai sigur. Aceasta ar răsturna problema.

³ *Ibid.*, xxii.

⁴ *Ibid.*, xxv.

⁵ X, vii.

unor concluzii sigure. Se vede din ea o *flotare* a frontului, care e adevărata explicație.

Sextus Rufus vorbește numai de „strămutarea Romanilor“¹. După el, întrebuițat de Eutropiu pentru calcularea întinderii provinciei, Galien pierde Dacia, dar locuitorii sânt mutați de Aurelian².

A pune alături pe Grecul Eutropiu cu Antiochianul Amian Marcellin³, primul care închină cartea sa lui Valens, celalt care însoțește în Asia pe Constantin, înseamnă a inveda ce vagi și fără basă sânt informațiile celui d'întăiu asupra locurilor de la Nordul Dunării. Taifalii, Victohalii, Tervingii, de cari vorbește primul, nu există în același chip pentru celalt, care descrie luptele fiilor lui Constantin la aceeași Dunăre cu singuri Sarmații de două feluri: autentici și „limiganți“, sclavi revoltați contra celor d'întăiu, cum, de altfel, orice schimbare în lumea barbară venită din Est se face prin asemenea răsturnări rezultate din ciocnirile de jos în sus. Și de sigur alta e valoarea afirmațiilor acestui ofițer care e la Romani ce fusese Xenofonte la Greci. E păcat că ni lipsesc douăsprezece cărți întregi înainte de anul 353⁴. In acest *barbaricum* pentru Amian Marcellin, Sarmații sânt în față pe la Valeria și în fund Victohalii⁵.

¹ *Translatis exinde Romanis; De vict.*, VIII.

² [Dacia] sub Galieno imperatore amissa est et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt. Asupra contrazicerii, Horovitz, în *Revue historique*, 1932, pp. 82-3. Se arată și absurditatea părerii lui Marquardt și Mommsen, iar, după ei, a lui Brandis, Jung, Tocilescu, Schiller și Homo, pe lângă alții, mai mici și mai noi, că după Galien ar mai fi rămas doar unele „castele neocupate“.

³ La el „Victor“, „scriptor historicus“ (XXI, 1015), e însuși totdeauna exactul Sextus Aurelius Victor.

⁴ El cunoaște și vechiul nume de Uscudama al Adrianopolei (XIV, 11).

⁵ *Ibid.*, XVIII, 12. Trecerea lui pe la Ebru, unde-și amintește de Odrysi, *ibid.*, XVIII, 6. Descrierea Balcanilor, XXI, 10. Filipopolul e vechea Eumolpias; XXII, 2. Cf. *ibid.*, XXVI, 10. — O descriere retorică a Traciei, *ibid.*, XXVII, 3 (și istoria pe scurt a luptelor cu Romanii, supt Marcus Didius, Drusus Minucius, Appius Claudius, Lucullus).

Mai puțin observat e pasagiul în care un izvor așa de sigur și de vioiu ca Sextus Aurelius Victor spune că *pe vremea lui Galien și a tiranilor* „s'au pierdut dincolo de Istru cele ce le câștigase Traian“¹.

Istoricul bisericesc Orosiu² copiază în secolul al IV-lea știrea despre părăsirea Daciei.

Mărturia, târzie, a lui Iordanes³, compilatorul ignorant și vulgar al lui Casiodor, care el însuși vorbește de lucruri îndepărtate în loc și timp, n'are valoare: el știe numai de *legiuni: evocatis exinde legionibus*. Aiurea arată pe „Daci“ mutați în noua provincie, unită cu Dardania⁴. Numai Bizantinul Sincel⁵, — dar la ce distanță! — vorbește, după Eutropiu, de părăsirea către barbari (βαρβάρους ἀφείς) și precizează că „bărbați și femei“ au fost trecuți dincolo⁶.

Mai târziu, în epoca în adevăr bizantină, și la Eustațiu, comentariul la Dionisiu de Bizanț⁷, găsim știrea părăsirii.

În sfârșit, compilatorul bizantin Suidas, vorbind de colonii trimise dincoace de Dunăre, arată că Aurelian a părăsit (ἀπέλιπε) Dacia, care, odată ce se stricase Iliricul și Moesia, nu se mai putea ținea, și „scoțând pe Romanii colonisați acolo din orașe și de pe câmpii“, i-a așezat în noua Dacie⁸. E, cum se vede, traducerea lui Eutropiu.

¹ Amisisa trans Istrum quae Traianus quaesierat; *De Caesaribus*, XXXIII.

² VII, 22: „Dacia trans Danuvium in perpetuum aufertur“.

³ *Rom.*, 2, 7.

⁴ *De regionum et temporum successione*, p. 233.

⁵ Ed. Bonn, pp. 721-2.

⁶ P. 721.

⁷ Φασί γάρ οτι Αὐρηλιανός, τοὺς περὶ τὴν Δακίαν ἀφικισμένους Ῥωμαίους ἐκείθεν ἐξαγαγών, διὰ τοὺς ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἰστρου κινδόνους, ἐν μέσῃ τῇ Μυσίᾳ καθίδρυσε, τὴν χώραν ὀνομάσας Δακίαν; *Geogr. gr. min.*, II, p. 271. Pentru repetiții târzii în Paianius, în Antiochianul Malalas, compilator în notă populară, din veacul al VI-lea, p. 359; v. și Rösler, *Rom. Stud.*, p. 67, nota 1.

⁸ *Sub v. Δακία.*

CAPITOLUL III.

Părerile asupra evacuării

„Evacuarea“ Daciei a fost judecată foarte deosebit, lunul simț izbutind a străbate foarte adese ori prin exagerările și răstălmăcirile interesate.

Cum pentru reala valoare a lui Vopiscus va fi și Mommsen¹, abia zguduit mai târziu de argumentele lui Dessau, a trebuit să se admită, mult timp, pe la 270 un mare eveniment de zgomotoasă strămutare la Dunăre.

Ca și admirabilul cunoscător al Balcanilor Thunmann², cel mai vechiu cercetător științific al popoarelor dunărene, Croatul Katancsich observa, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, că toți colonii „obișnuși cu viața dacă au rămas cu indigenii, întinzându-se până la noi cei de obârșia lor“³.

Istoricul frances al lui Attila, Amédée Thierry scria, acum aproape un veac, comentând un pasagiu din Titu-Liviu, despre barbari: „Nu trebuie să se înțeleagă prin cuvântul de cucerire nici exproprierea locuitorilor, nici chiar o ocupație a solului oricum regulată. Fiecare hordă se ținea închisă o parte din an, fie în tabăra sa de căruțe, fie într'un loc de arme (*place d'armes*); restul timpului ea-și trecea în revistă

¹ *Römisches Staatsrecht*, II².

² Părerile lui, în *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Halle, 1774. Pentru el și cei mai vechi, între străini și între ai noștri, pe cari nu-i aducem înaintea în acest loc, v. Aurelian Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei Românilor în evul mediu, Dovezile continuității și drepturile Românilor asupra teritoriilor lor actuale*, București 1936, p. 104 și urm. Aiurea, problema „continuității“ la Dopsch, în *Archiv f. Kulturgeschichte*, X (1926), pp. 159-82.

³ *De Istro*, p. 226: „coloni plerique, ruri dacico iam adsueti, cum indigenis manserunt, propagata ad nos usque originis suae posteritate“.

țara, urmată de turmele ei și totdeauna gata de a se îndrepta spre punctul unde s'ar arăta oarecare împotrivire. Orașele-i plăteau tribut în bani, cei de la țară în hrană; dar în aceasta se mărgenia acțiunea cuceritorilor; ei nu se amestecau în nimic din guvernul interior al tributarilor lor¹. Și el admite, aiurea, că la Dunăre colonii rămași au transmis Goților artele și cunoștința agriculturii cu acele „rămășițe ale unei vechi civilizații“, care și azi trăiesc în sufletul țeranului român².

După Mommsen³, Aurelian n'ar fi evacuat decât ceva „locuri întărite și mai sigure, cu deosebire între Temeș și Dunăre“. Și el recunoaște că, afară de o scurtă perioadă, *monedele romane reapar*, și anume „cele de aramă, care nu obișnuiesc a se afla dincolo de hotarele Imperiului roman“ (și se află supt Constanțiu).

Firește pentru istoricul austriac Robert Rösler, om onest, bine informat și foarte pătrunzător, după care s'a numit „teoria“ părăsirii Daciei, care e mai veche cu vre-o două secole, Vopiscus e un om de ispravă și sigur, de și scrie prost⁴. Și se observă că: „pe când toate limbile romanice au primit în ele în măsură mai mare sau mai mică vechi elemente germane și le-au prefăcut după caracterul lor, numai limbii românești îi lipsesc într'un chip uimitor acele amintiri din perioada rătăcirii popoarelor⁵“. Deci Romanii nu mai erau aici, dar i se putea opune că prezența însăși a Goților ca populație nu e dovedită. Și tot așa judecase despre strămutare și Miklosich, pe singura basă a lui Vopiscus, despre a cărui valoare nici el nu-și putea da sama⁶.

¹ *Histoire des Gaulois*, ed. a 5-a, I, 1858, p. 261.

² *Histoire d'Attila*, p. 236.

³ *C. I. L.*, III, p. 161.

⁴ Kein Künstler in der Darstellung, aber ein sehr besonnener, sorgfältiger, auf gründliche Prüfung der Thatsachen bedachter Geschichtsschreiber, dem reiches Material zu Gebote stand“. Firește că pe vremea lui, prin anii 1870, nu se știa nimic despre epoca în care a scris Vopiscus.

⁵ *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romänischen* (din *Sitzungsberichte* ale Academiei din Viena, 1865), p. 1. El arată că de aceeași părere erau Diez și Miklosich.

⁶ V. *Die slavischen Elemente im Romänischen*, în *Denkschriften* ale Academiei din Viena, XII (1862), p. 4 și nota 2. Pe aceeași

Din partea lui, pe baza vocabulariului cultural, agricol și al meșteșugurilor, a îndemănarilor practice în toate direcțiile, Tomaschek admitea, o continuitate, care însă era pentru dânsul *traco-balcanică*¹. Dar, cu privire la elementul din Dacia², el admitea că „nu toți au fost trecuți peste apă și că o parte din populația inferioară a rămas în țară, mici negustori, meseriași, țerani și ciobani“.

Epigrafistul Otto Hirschfeld, la rândul său, scriind: „e aproape de necrezut că s'ar fi lăsat malul stâng al Dunării mai în Răsărit, chiar renunțând la pătrunderea mai adânc în țară, neocupat și nelucrat, pe când s'a dovedit că pe partea moesică de-a lungul întregii acestei linii a Dunării s'au ridicat orașe, nu fără importanță“³, arată o credință în întinderea și serioșitatea colonisării, care s'ar potrivi greu cu imediata și definitivă plecare în masă.

pagina, el admite însă, pe temeiul ocupării de Slavi a Balcanilor și a identității graiului românesc la Nordul Dunării și în Balcani, două mișcări contemporane: de la Sud la Nord și de la Nord la Sud, în secolul al V-lea.

1 Schon der reichliche Vorrath an echt-romanischen Ausdrücken für alle Arten von Gewerben und für Agricultur in den wlachischen Idiomen bezeugt die Continuität der romanischer Culturzustände bei diesem Volke; die Schmiedekunst, die Walkerei und Gerberei, die gesammte Hausindustrie, der Weinbau u. s. w. wurden von den Wlachen neben der Viehzucht allzeit gehandhabt; die Bulgaro-Slowenen haben sich manche Seiten dieser allerdings noch primitiven Kultur angeeignet; selbst die Komanen wusten die Stätigkeit ihrer Mitinsassen zu schätzen“; Tomaschek, în *Sitzungsberichte* din Viena, 1882, p. 485. — O unitate romană, dar nu ca loc de origine, o admitea, sprijinit pe teoria sa bessică. Tomaschek, și în *Ueber Brumalia und Rosalia*, p. 402: „Aus dem nicht so zweifellosen Umstande dass das heutige Zinzarische gewissermassen nur als ein Dialekt des Dakorumänischen anzusehen sei, möchten wir noch nicht die Notwendigkeit einer Herleitung aus gemeinsamen Wohnsitzen ableiten; auf gleiche Grundlage des nationalen Lebens einwirkend, musste die Romanisierung selbst auf räumlich abgesonderten Gebieten unter ähnlichen Umständen ähnliches in Sprache und Volksleben hervorbringen im traianischen Dacien, sowohl wie im thrakischen Centralland“.

2 O. c., I, pp. 105-6. Un argument vede el și în păstrarea lui Ampelum în Ampoiu. — Dar el admite că acești rămași au plecat și ei mai târziu. Cf., asupra opiniilor lui, Sacerdoțeanu, o. c., pp. 126-7.

3 *Ephem. epigr.*, II, p. 375.

După meritosul cercetător ardelean Goos, Aurelian ar fi lăsat însă armatei hotărîrea¹. Şi el recunoaşte că „așezările Goșilor abia de vor fi trecut la Apus dincolo de Prut“².

Pentru posibilitatea unui ținut de locuință rară în Sud-Estul european, cercetătorul frances al urmelor arheologice în Balcani, Dumont, aducea exemplul „centrului Traciei“³.

Pentru filologul german Hugo Schuchardt, Aurelian n'a strămutat decât o parte din populație⁴, cum, de mult, și în ediția lui Nestor, un istoric de importanța lui Schlözer era de părere că Dacia n'a putut fi părăsită.

Cu patimă, întrebuițând mai stângaci un material mult mai puțin bogat, Húnfalvy (Hundsdorfer)⁵ a ridicat o dârză împotriva contra oricărei păstrări de element roman pe malul stâng dunărean. Pe lângă alte argumente, cu care ne vom întâlni, monedele se opresc la 258, dar i se poate obiecta lui Húnfalvy⁶ că interesantă e *circulația* monedelor romane și Goșii trebuiau să se folosească de dânsele. Aiurea, până și el trebuie să recunoască rămășițe de populație romană după mă-

¹ Ueberlies die Entscheidung dem Heere; citat la Jung, *Rom. Landsch.*, p. 402.

² *Programm* citat, p. 76. — Și el vede în Carpodaci, cari nu mențin cu acest nume până târziu, urmași ai Dacilor, *ibid.* De v. și Goos, *Die neueste Literatur über die Frage der Herkunft der Rumänen*, în *Korrespondenzblatt*, I (1878), pp. 17-22, 28-39. Pentru problema părăsirii Daciei și Schwicker, în revista *Ausland*, 1877, no. 39; 1878, n-le 10, 38; 1879, n-le 12, 15.

³ Le centre de la Thrace était encore en grande partie barbare au temps des Romains. Si l'on regarde une carte de l'Empire sous Dioclétien, quelle vaste région, où l'on ne voit pas une seule ville, entre Trimontium, Egire et Sartum au Nord, Philippes, Nicopolis et Cosintus au Sud. Aujourd'hui même, dans le Despote-Planina, les voyageurs n'indiquent que des villages sans importance; Dumont, *Mélanges*, p. 182, nota 2. Cf.: Dans cette région, comme au Nord dans l'Hémus, on ne trouve plus que quelques inscriptions écrites en latin par les légions romaines, pp. 215-6. Opoziție între munte și șes, *ibid.*, pp. 215-6.

⁴ *Vokalismus des Vulgärlateins*, Lipsca 1868, p. 97.

⁵ În *Die Rumänen und ihre Ansprache*, Viena-Teschen, 1883.

⁶ *O. c.*, p. 12. — El admite la plecarea lui Aurelian spre Asia un tratat cu Goșii.

sura lui Aurelian¹. Lipsa elementelor gotice în românește o vedea și Húnfalvy, și scotea și de acolo conclusia că la așezarea Goșilor în Dacia nu mai rămăseseră Romani². Dar, atunci, de ce, Francesii având o localitate Sarmaise și una Tifaigue, după Sarmați și Taifali, nu s'ar fi păstrat cuvinte sarmate și taifale în limba trancesă? Dacă el întreba de ce nu se află meșteri și scriitori daci și de ce nu se pomeniște limba daco-romană supt Attila³, uita câți romanici, arhitecți, secretari, erau lângă regele hun, și „limba localnică“, pomenită de Priscus, nu poate fi decât a lor, iar nu a Hunilor, cari *nu erau în țară, ci în lațăr*. Incheierea lui, de altfel, e aceasta: „De sigur au rămas mulți cari n'aveau nimic de salvat și nimic de pierdut, dar cea mai bună parte, purtătorii civilizației romane, fugise acum înainte de tratatul lui Aurelian dincolo de Dunăre. Partea rămasă, care nădăjduia să se înțeleagă cu stăpânirea barbară, trebuie să fi fost însă prea mică, de vreme ce nu găsim nicio urmă de viața ei romană“⁴. Atunci n'ar fi existat acasă la ei nici Olandesii, nici Scoțienii, nici Elvețienii, nici Bascii, pentru că până la o dată târzie a evului mediu nu se vorbește nicăiri de dânșii⁵.

Jung, cercetătorul austriac, Ladin după mamă, observa că la el acasă, în Alpi, supt nume nouă, avem a face tot cu vechii locuitori și constata și originea latină a multor localități: Traismam fiind Trigasimum, Pons Ises: Ips, pe lângă care tot ce în nomenclatură cuprinde noțiunea de Walchen (=Valahi) (cu *gau, see, strasse*); el notează păstrarea vechi-

¹ *O. c.*, p. 13.

² *Ibid.*, p. 295.

³ *Ibid.*, p. 257.

⁴ Gewiss blieben manche zurück, die nichts zu retten und nichts zu verlieren hatten. Aber der bessere Theil, die Träger der römischen Civilisation, war schon vor dem Vertrag des Aurelians über die Donau geflüchtet. Der zurückgebliebene Rest, der sich mit der Barbarenherrschaft abzufinden hofften, muss aber sehr gering gewesen sein, weil wir keine Spuren seines römischen Lebens auffinden können“; p. 12. El crede că fără Stat nu putea fi nici religia(!). Mai încolo (p. 14), *el restrânge rămânerea la neromanizați, dar aceasta ajunge*.

⁵ Despre alte păreri, ca ale lui Pic și Tamm, va fi vorba la discutarea substratului românesc găsit, la vremea lor, de Unguri.

lor centre: Batavis — Passau, Augusta Vindelicorum și Castra Reginae. *Vici romani* (ca Ryswick, în Olanda) se întâlnesc lângă mențiunea de *mansi* și *tributarii romani* pe la Salzburg¹.

El observa că „a trebuit să rămâie ocupat și după aceia capul de pod din Oescus, lângă Celeiu“², precum și că „și trecerea Dunării pe la fostul pod al lui Traian a fost apărută prin castele înaintate“³. Aduge și că monede până la Valens, s’au aflat în părțile Sarmizegetusei⁴.

¹ *Zeitschrift für österreichische Gymnasien*, 1876, p. 94 și urm. În bogata bibliografie el citează: Casiodor, *Varia*, VII, 49; *Acta Sanctorum*, April, XI, p. 966; *Quellen und Erörterungen zur bairischen und deutschen Geschichte*, I, 97: „Raltemius quidam Rumanus“ (sec. IX); cunoscuta carte a lui Pallmann, *Geschichte der Völkerwanderungen*, II, p. 395.

² *Rom. Landsch.*: „Der Brückenkopf von Oescus bei Celeiu, im traianischen Dacien, dürfte nach wie vor besetzt geblieben sein“.

³ Auch der Donauübergang bei der früheren Trajansbrücke wurde durch vorgelegte Castelle geschützt; *ibid.*, p. 403, nota 1.

⁴ Jung, *Pässe*, p. 17, nota 3. Despre Jung, *Die Anfänge der Romanen*, Gutschmid scrie, în *Kleine Schriften*, V, p. 378 și urm. (vorbește și de *cei șaptezeci de ani* „völlig steril“; p. 381): „Die römische Colonialbevölkerung Daciens aus Soldaten, Kleinhändler und Bergleuten bestand; das sind nicht Elemente von denen man eine überlegene Einwirkung auf ein niedere Bevölkerung anderer Zunge und eine nachhaltige Culturpropagande erwarten kann“. Ce n’au făcut Romanii în Britania în patru sute de ani, au putut oare aici în șaptezeci?, p. 381. Nu s’ar fi putut răbda atâția barbari; p. 382. — *Cele mai multe nume de râuri sânt în Germania celte*, p. 383. — Pentru *Römer und Romanen*, p. 384 și urm. Colonisarea cu Asiați, p. 387. Din „mancher arme Teufel“ rămas se poate face un neam?; p. 388. Întrebare: unde au rămas cei din Moesia și cei mutați de Aurelian; p. 388? Revenirea „almählich erfolgt“; p. 389. Despre Rösler, *ibid.*, p. 372 și urm., *Zur Geschichte des unteren Donautales* (Geții și Dacia anteromană), p. 375 și urm.). Pentru *Dacier und Romänen*, p. 375 și urm.: „in der römischen Colonialbevölkerung des gesammten Moesiens die Ahnen der heutigen Romaenen zu sehen, ist die nächstliegende Annahme“. — Pentru *Rom. Studien*, p. 376 și urm. Dacă Romanii ar fi fost pe vremea Cumanilor, ar avea și alte turcisme decât cele osmane. — Și Domaszewski admite evacuarea totală (*Gesch. der röm. Kaiser*, II, p. 312). Dar el vorbește de înfrângerea ulterioară, a Carpilor „între Carsium și Sucidava“; *ibid.*, p. 314.

Și Kiepert atrăgea atenția asupra potrivirii perfecte între teritoriul dacic și al Românilor de azi și i se părea că mai află un argument în originea latină a lui deák, „scriitor“ la Unguri(!)¹.

Un istoric de valoarea lui Burkhardt, înțelegător al situațiilor istorice, judeca astfel: „Aurelian trebuie să lase ca pradă Goșilor Dacia, periculoasa cucerire a lui Traian. Înainte de aceasta însă și în regiunile mai puțin amenințate *trebuie să fi stăpânit aici o foarte însemnată cultură romană*, ale cărei acțiuni asupra acestui pământ cu totul răscolit de rățăcirea popoarelor n'au putut fi șterse și, de exemplu, se recunosc încă în limba romanică a Valahilor“². Viața rămasă aici, urmează el, întrece „ca bogăție și însemnătate aceia de la Rin“. „*Când vre-odată mâni moderne vor trebui să înlăture de pe vechile cetăți dunărene grinoiul (Schutt) slav și turcesc, și viața romană a acelor regiuni va ieși la suprafață?*“³.

Bine informat, Budinszky, în frumoasa-i carte despre „întinderea limbii latine“, nu admite plecarea „unei mari părți din populația de la țară, micul plugar și crescător de vite, rândașii la câmp (*Ackerknechte*) și ciobanii“, în a căror retragere la munte crede⁴.

În sfârșit, pentru ultimul și așa de sârguinciosul biograf al lui Aurelian, Léon Homo⁵, evacuarea Daciei, pe care crede că o poate fixa la 275, n'a putut să fie integrală⁶. Dar și aici se întâlnește punctul de vedere, cu greu admisibil, al mândriei unui Impărat care ar fi trebuit să recurgă la un

¹ *Lehrbuch der alten Geographie*, p. 337, nota 3.

² *Die Zeit Konstantin des Grossen*, ed. a 3-a, Lipsca 1898, p. 95.

³ *Ibid.*, pp. 95-6. El se gândește la ce-ar fi ieșit din acești oameni de ar fi fost amestecați cu un popor german puternic (*ibid.*, p. 36). Se dă locul cuvenit și legiunilor de la Nordul Pontului (*ibid.*, p. 96 și urm.).

⁴ *Ausbreitung*, p. 221.

⁵ *Aurélien*, p. 313 și urm.

⁶ En fait, il peut difficilement être question d'une évacuation générale; o. c., p. 317. Ar fi rămas țerani, „qui vivaient en bon accord avec les Goths“, cari, aceștia, n'ar fi permis plecarea lor. Și e de sigur un argument: *ce puteau face barbarii, cari nu erau nici păstori, nici plugari, cu pământul gol?*

subterfugiu de nomenclatură ca să acopere „rușinea“ „părăsirii“¹. Homo observa însă că despre părăsirea Daciei nu vorbesc Zonaras, Aurelius Victor și *Epitome*², — adăugim și Cassiodor.

Nöldeke arăta ce puțină dovadă e în lipsa inscripțiilor³.

¹ El observă că nu s'a zis oficial decât simplu: *Dacia*; v. *ibid.*, p. 318 și aici mai sus.

² *Ibid.*, p. 316, nota 2. El crede că mulți locuitori periseră în invazie, că provincia nu se putea reîmpopora ca supt Traian, dar că putea să deie mijlocul de a reîmpopora cele două Moesii; p. 315. Dar admite că „un grand nombre d'habitants, les plus riches, avaient fui; ceux qui n'avaient pu le faire faute de ressources ou qui ne l'avaient pas voulu étaient restés à côté des Goths et des autres barbares qui avaient occupé le pays“, *ibid.*, p. 316. Dar „la théorie de la continuité, conçue sous une forme absolue, est aujourd'hui insoutenable“; p. 316, nota 3. Și iarăși, în continuă contradicție: „En réalité, lors de l'évacuation de 275, un grand nombre — sans doute la majorité —, des habitants sont restés dans la province, surtout dans les régions montagneuses de la Transylvanie et de l'Olténie septentrionale; le reste de la population a suivi les légions romaines sur la rive droite. Il peut difficilement être question d'une évacuation générale. Il dut rester dans les campagnes un grand nombre d'anciens habitants qui vivaient en bon accord avec les Goths et n'avaient aucun intérêt à abandonner la province. D'ailleurs une évacuation complète eût probablement été inexécutable sans une nouvelle guerre; les Goths ne se seraient pas prêtés au départ de toute la population civile. Si cette population s'accommodait du nouveau régime, Aurélien n'avait aucune raison de se montrer plus intransigent qu'elle“; pp. 316-7. Constatând că nu se zicea oficial „Dacia lui Aurelian“, istoricul francez explică numele de „Dacia“ prin dorința de „a crăța orgoliul național și de a mască retragerea Imperiului“, *ibid.*, p. 318. Dar cu dreptate se observă că, dacă Aurelian n'a fost criticat ca, mai târziu, Iovian, pentru retragerea din Mesopotamia, e pentru că „era sau părea să fie“ „abandon, non cession formelle à l'ennemi“; *ibid.*, p. 318, nota 3. El mai observă că, de la 256, supt Galien și supt Claudiu, toate marile invații ale Goților se făcură pe Mare. În definitiv, pentru el, p. 313, situația e aceasta: „perdue en partie sous Philippe, reconquise par Decius..., presque entièrement évacuée sous Gallien“. Evacuarea definitivă la 275 ar fi fost preparată la 272; *ibid.*, p. 309. Cf. *ibid.*, p. 314, nota 2.

³ *Zeitschr. der deutsch. morgenländischen Gesellschaft* (1885), XXXIX, p. 335: „Aus der Existenz oder dem Fehlen von Inschriften muss man sich überhaupt hüten zu weit gehende Schlüsse zu ziehen“. „Keine griechische Landschaft hat so wenig Denksteine aufzuweisen wie Syrien; das grosse Antiochia, die dritte Stadt des Reiches, hat,

După d. Filov¹, la 235, „pare“ că „s'a pierdut posesiunea transdanubiană a Daciei Inferioare“, iar la 256 și Dacia; „numai cetățile s'au păstrat mai mult timp“. Urmează, după Claudiu, măsura oficială de retragere din 275“.

De altfel, în Dobrogea, Zlatarschi recunoștea că organizarea bisericească a fost făcută și pentru „populația dacă din țară“².

Alți Bulgari, ca Miletici, admiteau rămânerea coloniilor „în părțile muntoase ale Daciei, unde erau în siguranță“³.

Cercetătorul ceh Niederle⁴, crede că Daci, ca atari, au fost găsiți de Slavi.

După istoricul vechii Britanii, d. Collingwood, în Anglia, care ni servește ca paralelă, civilizația a plecat, dar a rămas rasa⁵.

um von dem Lande der Hieroglyphen und der Obeliskten nicht zu reden, weniger Inschriften hinterlassen als manches kleine africanische oder arabische Dorf“, p. 460. „Können wir denn wissen wie viel Inschriften es einst gewesen sein mögen“ (*ibid.*)? Așa și la Tir, Sidon, Baalbec (*ibid.*, p. 336). Pentru părăsirea Daciei, B. Saria, *Zur Geschichte der Provinz Dacien*, în *Strena Buliciana*, p. 250.

¹ *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, p. 5, care citează pe Marquardt, I², p. 312 și pe istoricii Imperiului roman, Mommsen și Schiller (I, p. 833), p. 220. *El admite că și în Moesia Goții „gingen gleich als wären sie zu Hause“*; p. 224. V. și Schiller, *o. c.*, I, p. 856; Brandis, în Pauly-Wissowa, IV, p. 127 și urm.

² „La population dace du pays et sur les autres tribus barbares qui étaient venues à cette époque s'établir dans la province“; *La Dobroudja*, pp. 43-4.

³ *La Dobroudja*, p. 73, citând și lucrarea aceluiași, *Daco-Români și scrisoarea lor slavă*, 1896 (în *Sbornic*, IX), și pe Jireček, în *Arch. f. slav. Phil.*, XV, p. 28.

⁴ *Manuel*, I, pp. 71-2.

⁵ „The civilisation vanished, but the race remained“, p. 101. „The departure of the Romans is something that could not have happened without a migration of the whole population“; *Rom. Britain*, p. 97. Retrageri, *ibid.*, pp. 383, 407. Ar fi putut și reveni. Gilda zice că s'au cerut, pp. 97-8. Vile distruse către 360, p. 98. Nu retragere la munți, p. 100. El admite însă retragerea: „The Romans came, conquered and departed, and left no mark, except the ruins of their buildings. When the Saxon landed, Britain was once more a country of Celtic tribes living in a state of barbarism and mutual warfare“, p. 12. Dar crede că nu e osebirea de rasă: „Even in the middle ages people probably travelled more than they do to-day when travel is

Și d. James Henry Breasted crede că „urmașii acestor coloni se numesc încă în aceeași regiune Români și țara lor România¹“.

Frații Tharaud observau că o lume de orașe și castele s'a prefăcut în Ungaria supt Turci în regiunea de sate mari pierdute în pustiu².

După d. Horovitz³, Aurelian ar fi „cedat“ Dacia în 272 ca să aibă spatele asigurate în campania orientală. Aceasta s'ar fi făcut în două timpuri, trupe din Ardeal fiind aduse

a privilege of the rich“, p. 16. Supt Romani și mai mult; p. 46. Lagărele lui Adrian, p. 27. Clădirea valului, p. 30: „The wall was an obstacle, but an obstacle not so much to armies as to smugglers and raiding parties“ p. 32. Se notează răscoala din 181, opera lui Sever, peirea cetăților, pp. 39, 58. Și țerani în văile lor au fost romanisați, p. 64. — Același în *The Hand-Book to the Roman wall* (ed. 3-a, 1885), tratând cazul similar engles, arată cum nu se află urme de legiunea trimeasă, după cerere, la 336, în Britania (p. 10), dar în 407 se proclamă Impărații Marcus, Grațian și Constantin, care trece în Galia. În 410 Honoriu spune că nu-i poate apăra pe Britoni (p. 16). Iar Cronica Saxonă scrie la 380: „In acest an, Romanii au adunat toate tesaurerele, ce erau în Britania, și pe unele le-au ascuns în pământ, așa că nimeni de atunci n'a fost capabil să le afle, și pe altele le-au dus în Galia“. Se admite anul 446 pentru părăsire totală. Monede sânt de la Gratian, dar și, ocașional, de la Teodosiu, Arcadiu și Honoriu. În *Journal of Roman studies*, XXII (1932) p. 933 și urm., H. Mattingly observă „hoards of roman coins found in Britain“ până la Aurelian. De la Dioclețian, Constantin și urmașii, p. 94 și urm. Imitații, p. 95.

¹ *Ancient times, a history of the early world*: „The descendants of those colonists in the same region still call themselves Roumanians and their land Romania as form of the word „Roman“ (p. 628). — V. Jullian, în *Rev. Hist.*, XIX (1882, pp. 243, 371, 327-8, despre *Moësia Prima*, teritoriul Scordiscilor supt Aurelian. Și Groeg, în *Pauly-Wissowa, o. c.*, p. 1379 (la Domitius). Cf. și Vulić, în *Musée Belge*, XXVII (1923), p. 254, nota 3. D-sa observă că, dacă se află *Dacia ripensis* și *Dacia Mediterranea* la 365 în Amian Marcellin, la 343-4 scrisoarea conciliului din Sardica știe două Dacii, iar la 221, în *Cod. Theod.*, II, 192; *Inst.*, III, 28, un *Claudius praeses Daciae*, la 313 Lactanțiu, *De mort. pers.*, 9: *Dacia nova*. Ar fi pe la 300 două ((pp. 258-9). V. și Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, în *Ung. Bibl.* a lui Robert Gragger, Berlin-Lipsca 1924.

² Jérôme et Jean Tharaud, *Quand Israël est roi*, pp. 95-6.

³ *Rev. hist.*, 1932¹, pp. 86-7.

la Dunăre, unde, de altfel, ar fi putut, și la altă epocă, să aibă o scurtă petrecere, determinată de situații de graniță pe care nu le cunoaștem.

Însă archeologul ieșan își dă samă¹ că „nu era vorba de cedarea definitivă a Daciei către barbari“, că „zelosul și neobositul luptător pentru unitatea Imperiului nu putea de sigur să conceapă o astfel de ipotesă“, că era vorba numai de „o retragere strategică, pe care doar evenimentele ulterioare au prefăcut-o în părăsire definitivă“, — revenirile de mai târziu neadmițând nici atâta. El relevă că o inscripție ardeleană, de interpretare însă dubioasă, a fost găsită supt Aurelian chiar, la 270², că încetarea monedelor la 256 e *pe ambele părți ale Dunării*³.

Puțin înainte de realizarea unității românești, un inteligent istoric sas scria: „Fructificată de un popor de înaltă cultură, sămânța s'a desvoltat foarte încet și numai acum, după ce a biruit o perioadă de boli ale copilăriei, care a ținut mai mult de o mie de ani, poporul românesc stă, în deplina putere a tinereței cu adevărat curaj de tânăr însuflețit de dorința de a cuceri lumea“⁴.

De fapt, Aurelian e și el un imitator al lui Traian: se luptă la Dunăre și în Orient, colonizează de sigur și el pe Carpi. A face deci o Dacie, îi e ca o datorie morală.

El nu creă numai două Dacii pe malul drept al Dunării, o Dardanie desfăcându-se mai târziu, ci lucră tot așa, prin despărțiri, și în Panonia, făcând pe cea de lângă râu și pe cea interioară⁵. *In sensul de mai sus, numele de Dacia e dat*

¹ *Ibid.*, p. 8.

² *Erdélyi Muzem*, I, p. 40. Cf. Horovitz, în *Rev. Hist.*, I, c., p. 89. Dar *dominus noster* e o formulă curentă. Inscriptia care califică pe împărat de fiu al soarelui, *C. I. L.*, III, p. 968, arată, după același, pe Aurelian (v. pp. 85-6).

³ *Ibid.*, p. 85. Philippide, combătând pe d. Pușcariu pentru ce spune cu privire la *păcură*, care nu e în Balcani, trimete pe Români peste Dunăre pentru „Marea cu Sarea“, ca și cum ei n'ar fi fost pe malul stâng în contact cu Marea în care se varsă Nistrul; *o. c.*, p. 385, nota 1.

⁴ Briebrecher, în *Programm* al Gimnasiului din Sibiu, 1897, p. 6.

⁵ Filow, *Die Teilung des Aurelianus Dakiens*, în *Klio*, XII (1912), și Vulić, *Les deux Dacies*, I, c., XXVII (1623). V. și Mommsen, *Verzeichnis der römischen Provinzen*, p. 508.

acelei asociații cu Dardania și Prevalitana dalmată¹, prefectul pretoriului oriental guvernând direct Dacia lui Aurelian, despărțită acum în Moesia Inferioară și Scitia Minoră². Centrul trecu apoi, în veacul al V-lea, la Sirmium, pentru apărarea trecerii în Balcani, ca să se coboare pe urmă la Salonic și să revie prin Iustinian la Scopi³.

Chiar și toate aceste schimbări arată că nu e vorba de o părăsire și de o creațiune, ci de neconținută înaintare, retragere, prefacere a frontului militar roman.

Când, până la Procopiu și Malalas (care scrie παραποταμία), se găsește o Dacie (cealaltă fiind „continentală“: *mediterranea*), e cea *ripensis*, care înseamnă „țermureană“ — tot *malvensis*, dar pe ambele maluri: deci și capetele de pod și partea din șesul bănățean, oltean și muntean care-i corespunde, orice fel de barbari *federati* ar păzi acolo⁴.

De o cesiune către aceștia recunoscuți ca Stat n'a fost și nu putea să fie vorba, Goții neavând, afară de banda pentru războiu, nicio organizație. Amian Marcellin spune doar apodictic: „Niciodată de la începutul Romei nu se poate găsi în anale repetat, cum socot, ca vre-o parte de teritoriu al nostru să fi fost cedată dușmanului de vre-un Împărat sau consul roman”⁵.

Părăsirea orașului Nisibis, călduroasa rugăciune a locuitorilor de acolo ca să nu fie dat regelui pers Sapor, când trimesul lui a pus steagul pe cetate, s'a păstrat de același Amian

¹ V. și Zeiller, *Les origines chrétiennes*, pp. 5-6.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, p. 7 (după *Novella*, XI).

⁴ Pentru sistemul barbarilor foederati, v. și *Origo Constantini*, p. 20 și urm.; *Arch.-epigr. Mitth.*, XIV, p. 173. Cf. Mommsen, în *Hermes*, XXIV, p. 215 și urm.

⁵ XXV, ix, 9: „nunquam enim ab urbis ortu inveniri potest annalibus replicatis, ut arbitrator, terrarum pars ulla nostrorum ab imperatore vel consule hosti concessa“. — Se răspinge astfel chipul cum s'a onorat un Împărat pentru că nu și-a pierdut toate cetățile (un avocat spune: „ita, imperator, a civitatibus residuis coroneris“; *ibid.*, 4). — Cu dreptate Jung (*Rom. Landsch.*, p. 403) pune deci Dacia între provinciile *in partibus infidelium*, dar nu cedate.

Marcellin: „Cu mâinile întinse se rugau ca să nu li se im-
puie nevoia de a pleca, de oare ce afirmau că ei singuri
ajung să-și apere penajii, fără provizii ale Statului și ostași,
având destulă încredere că vor avea dreptate ei, cari luptă
pentru patrie, cum au și încercat-o adesea“. Se ridică și un
Sabinus, fruntaș al cetății, și insultă pe împăratul cesiunii.
Intr'un puternic avânt retoric se arată durerea orașenilor,
graba lor de a-și salva ceva, dar nu ajung mijloacele de
transport¹.

Se văd și pentru Britania, în Gildas, colonii cari cer și capătă
pentru apărarea lor o legiune². Se face un zid de apărare,
și el cade, dar din nou se cer Britanii a fi primiți „ca niște pui
supt aripile cloștei“, ca să nu fie de răs numele roman. Noii
auxiliari nici nu pleacă fără a da sfaturi de proprie apărare
localnicilor. Când în fața unei noi năvăliri aceștia fug, se cere
iar ajutorul de la Aetiu, care e un „Agitius“ pentru scriitorul
celt. Foametea se adaugă, dar, îndată ce e vremea potrivită
și dușmanii tot nu vin, e cel mai mare bielsug de hrană³.

Aceleași lucruri se vor fi petrecut din an în an și în ce
privește Dacia. Doar, cum vom vedea, fără întrerupere pro-
vincialii se duc și se întorc de-o parte și de alta a Dunării,
după împrejurări⁴.

¹ XXV, ix, 4-5: „Manus tendentes, orabant ne imponeretur sibi
necessitas abscedendi, ad defendendos penates se solos sufficere sine
alimentis publicis adfirmantes et milite, satis confisi adfuturam iusti-
tiam pro genitali solo dimicaturis, ut experti sunt saepe“.

² *De excidio Britanniae*, I, 11 și urm. — Tot așa la Beda, *His-
toria ecclesiastica*, I, §§. 12, și în Orosiu. V. și Amian Marcellin,
XXVIII, 3, 1 și urm., 7 și urm. Cf. și Mommsen, *Die römischen
Provinzialmilizen*, în *Hermes*, XIX, p. 219 și urm.; XXII, p. 546
și urm.

³ Pentru părăsirea Britaniei, și Bury, în *Journal of roman stu-
dies*, XIII (1923), p. 149. Resistă Celții, nu Celto-Românii. Pentru
romanisarea Britaniei, Hübner, *Eine römische Annexion*, în *Deutsche
Rundschau*, XV (1878), p. 221 și urm.

⁴ Jung (*Rom. Landsch.*, p. 405 și nota 1) o observa după Lac-
tanțiu și Claudian, *Stilicho*, II, 206 (v., pentru Claudian, în vol. II).

Și aici, ca și la Nisibis, *cetățile se apără doar singure*: astfel, înaintea mării năvăliri de la 269 d. Chr., chiar Tomi¹.

Că n'a fost o rezolvire a problemei dacice prin presupusa părăsire, aceasta se dovedește și prin faptul că și după Aurelian, *îndată ce Imperiul nu observă pactul care a trebuit să existe, raporturile cu Goții sânt tot cele de până la evacuare*.

Aceasta o arată monedele, ca și unele mărturii din izvoarele narrative, de și, în general, de sigur că *rolul Goților, ca dușmani și mai ales ca înlocuitori, — ei fiind, de fapt, acei Carpi, reșezați în vechea lor patrie Dacia —, a fost foarte mult exagerat*.

S'a pus în legătură cu luptele din Asia, — „victoria pontica“, — titlul de „victoria gothica“ dat lui Tacit (275-6), urmașul lui Aurelian². Aceasta arată însă numai un lucru: *că pentru moment Goții erau tot cei din Crimeia, vechii pirați*. Urmașul lui Aurelian, Probus (276-82), din Sirmiu, fiul țeranului Dalmatius³, e un *invictus*⁴, și *asupra Goților*. Supt el, Hercule din Erimant, cu măciuca, apare pe monede, alături de lupoaică⁵. Siscia-i bate monede celui *victoriosus semper*⁶. E vorba de o „victorie germanică“, de o „victorie gotică“⁷. Impăratul Carus (282) (un *deus et dominus* ca și Aurelian), înlocuitorul lui Probus, ucis de soldați în locul său de naștere, la un *τροφεον*, o *turris* zisă *ferrata* lângă Sirmiu⁸, — „turnul legat cu fier“, arată ce *măsuri de apărare se luaseră acolo —, se va lupta, ce e drept, cu Sarmatii*⁹, dar asupra Quazilor câștigă biruinți Impăratul Numerianus (284), glorificat de am-

¹ C. I. L., III, 14450. După căderea lui Claudiu, Sarmizegetusa ar fi fost salvată de Julius Beraniciconus, care aleargă pe la Mehadia cu legiunea IV Flavia și I Italica din Moesia-de-jos (Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, II, p. 223).

² Eckhel, o. c., VII, p. 498.

³ Sextus Aurelius Victor, *Epitome*, XXXVII.

⁴ Eckhel, o. c., p. 502.

⁵ *Ibid.*, pp. 504-5.

⁶ *Ibid.*, p. 505.

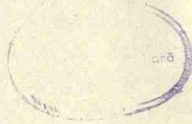
⁷ *Ibid.*, p. 506. Ca Gothicus, C. I. L., II, 3728. Cf. Schiller, o. c., I², p. 878, nota 6.

⁸ Sextus Aurelius Victor, *Epit.*, XXXVII; Iordanes, *Rom.*, p. 38.

⁹ Eckhel, I. c., p. 508.

bele Panonii¹, dând și regi acestor supuși², ceia ce ne poate face să credem că și regii goți, vecini, erau tot din grația împărătească. Carinus, fiul lui Carus, luptător și cu anarhia barbară și cu cea militară, e ucis lângă Margus³.

Raportul cu Germanii — câți sânt, cum sânt și unde zânt — se cere acum lămurit și față de Statul însuși, dar și față de populație. Astfel se va vedea ce represintă față de dânșii satul, pentru mult timp forma firească și exclusivă de organizare a strămoșilor noștri.

1 *Ibid.*, p. 521.

2 *Ibid.*, p. 512.

3 Iordanes, *l. c.*

TABLA ILUSTRĂȚILOR

	<u>Pagina</u>
Fig. 1. — Iuliu Cesar	8
" 2. — Iuliu Cesar	8
" 3. — Chip de Venus găsit în peninsula balcanică	22
" 4. — Chip al lui August	22
" 5. — „Provincia cucerită“	34
" 6. — Monedă de rege german	34
" 7. — Monedă germană de la Dunărea mijlocie	42
" 8. — Monedă a lui Sissanus	42
" 9. — Moneda lui Vannius	42
" 10. — Barbar trecând călare Dunărea	66
" 11. — Traian	130
" 11 a. — Monedă pontică a regelui Sauromates (cu Traian)	134
" 11 b. — Monedă cu o poartă de cetate	134
" 12. — Monedă cu Romulus	150
" 13. — Monedă a lui Traian	150
" 14. — Monede cu podul lui Traian	150
" 15. — Barbari sarmați în Scitia Minoră	146
" 16. — Din luptele romano-dace	146
" 17. — Din luptele romano-dace ; scenă de supunere	164
" 18. — Din luptele romano-dace	164
" 19. — Din luptele romano-dace	174
" 20. — Din luptele romano-dace	182
" 21. — Din luptele romano-dace	182
" 22. — Din luptele romano-dace ; întărituri barbare de modă romană	184
" 23. — Valurile romane din Dobrogea, după C. Schuchhardt	186
" 24. — Cetatea romană din vremea lui Traian	196
" 25. — Colonie romană din vremea lui Traian	200
" 26. — Vederi dintr'o colonie pe vremea lui Traian	212
" 27. — Monument dacic	220
" 28. — Astarte pe un monument din Dacia	220
" 29. — Sacrificiul lui Mitra	206
" 30. — Bară de plumb din Dacia	240
" 31. — Păreche de coloni pe un monument	248
" 32. — Păreche de coloni pe un altar	254
" 33. — Monedă a lui Marcu-Aureliu	290
" 34. — Moneda lui Gordian	290
" 35. — Monedă a lui Decius	290
" 36. — Faun găsit în Dacia	310

VERIFICAT
2017

TABLA MATERIILOR

Pagina

CARTEA I-A.

Cuceritorii.

CAPITOLUL I. — Primul act al romanisării	5
CAPITOLUL II. — Noile lupte în Balcani	17
CAPITOLUL III. — Războiul civil roman și Sud-Estul european.	25
CAPITOLUL IV. — Apariția Dacilor: epoca lui Boirebista	29
CAPITOLUL V. — Agonia traco-ilirică	41
CAPITOLUL VI. — Lupta pentru coasta balcanică a Adriaticei și cucere- rile liniei dunărene:	
1. Expedițiile lui Octaviu și Tiberiu	48
2. Opera îndeplinită	53
3. Regalitatea clientelară a Tracilor și Geții liberi	55
4. Geți fără rege în umbra Romei	61
5. Lumea dunăreană în oglinda poeziilor	65
6. Romanisarea sud-dunăreană	84
7. Faste dunărene supt primii urmași ai lui August	91

CARTEA A II-A.

Orânduitorii.

CAPITOLUL I. — Înainte de Traian:	
1. Ofensiva dacă: Măria Sa Decebal	99
2. Domițian restaurator al ordinii dunărene	110
3. Noua confederație dacă a lui Decebal	127
CAPITOLUL II. — Epopeia lui Traian:	
1. Spiritul romantic	130
2. Sufletul lui Traian	135
3. Campaniile de cucerire	140
CAPITOLUL III. — Orânduirea Daciei	157
Măsurile militare	164
Problema colonisării	173
Zei	199
Orașele	214
Drumurile	229
CAPITOLUL IV. — Caracterul material și moral al provinciei Dacia	238
Ostași inter-romani și țărani daci	255

CARTEA A III-A.

Apărătorii.

CAPITOLUL I. — Întăul secol de istorie politică a Daciei:	
1. Supt Împăratul Adrian	269
2. Noua Dacie a Antoninilor	278
3. A treia Dacie	292

CARTEA A IV-A.

Lichidarea oficială a Daciei.

CAPITOLUL I. — Problema dunăreană	309
CAPITOLUL II. — Actul evacuării	325
CAPITOLUL III. — Părerile asupra evacuării	339

Ac'est volum s'a lucrat, de la April la Iulie 1936,
cu greutăți mari, invinse de inteligența colabora-
torilor miei tehnici M. Manolescu, I. Homer, D.
Craioveanu și I. Alexandrescu.